

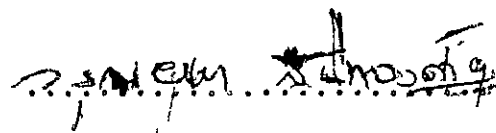
ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มีต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ. 2411 - พ.ศ. 2453)

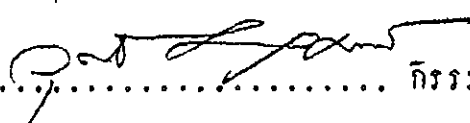
ปริญญาณิพนธ์
ของ
ประไพ รักษา

สำนักหอสมุดกลาง / มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
สุขุมวิท 22 พระโขนง กรุงเทพฯ 10110 โทร. 3921676, 3916066

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประธานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
กุมภาพันธ์ 2522
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำตัวนิสิตได้พิจารณาปริญญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

.... ประธาน

.... กรรมการ

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนได้รับคำแนะนำและความช่วยเหลืออย่างดีจาก
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาณุวราญญา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และผู้ช่วยศาสตราจารย์ วุฒิชัย
มุลทิพย์ ตั้งแต่เริ่มทำงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงขอกราบขอบพระคุณท่านทั้งสองเป็น
อย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ และหอวิชาการ
ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ขอขอบพระคุณพ่อแม่และผู้มีพระคุณ คุณสุนันท์ ไชยเมล์ คุณสุนีย์ ชัยงูร ที่ช่วยให้
การเขียนเร็วและคล่องตัวมากขึ้น ขอขอบคุณ คุณวันทนา เกิกสินไทย ที่กรุณาให้ขอพิมพ์
พิมพ์ที่ คุณนิสสัย ตรีชะพงษ์ ที่กรุณาช่วยตรวจไข และ คุณสมโชค อ่องสกุล คุณสกรรจ์
จันทร์รัตน์ คุณสร้อยศักดิ์ ประยูรเสถียร คุณมณีรัตน์ แยมประเสริฐ คุณเทใจนาง - คุณ
สมทรง ลิมาลัย คุณอัญชลี สีมารักษ์ และนางปิยรัตน์ ลิมาลัย ที่ให้กำลังใจ
แก่ผู้เขียนตลอดมา

ประไพ รักษา

สารบัญ

บทที่

หน้า

บทนำ	1
1 การเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ไทยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	1
1. อุปสรรคของความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร ...	2
ก. สภาพการคมนาคม	2
ข. พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินไปยังหัวเมืองเมื่อเกิดสงครามหรือกบฏที่ร้ายแรง	4
ค. การเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ในยามสันติ	5
ง. กติกาความเชื่อที่เป็นสาเหตุให้พระมหากษัตริย์ทรงห่างเหินกับราษฎร ..	11
2. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริ่ฟื้นประเพณีการเสด็จประพาส	20
ก. การเสด็จครั้งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสาเหตุให้เกิดการริ่ฟื้นประเพณีการเสด็จประพาส ...	20
ข. การริ่ฟื้น แกไขบละเพิ่มเติม ประเพณีการเสด็จประพาส ..	24
ค. หัวเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสและผลของการเสด็จประพาส ...	28
3. การเสด็จประพาสในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	34
ก. พระราชดำริในการเสด็จประพาส	34
ข. หัวเมืองต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส ..	38
ค. ลักษณะการเสด็จประพาสภายในประเทศ	40
ง. ประเทศต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส	42

2	สาเหตุและปัจจัยที่ส่งเสริมให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ	44
1.	สาเหตุ	44
ก.	ปัญหาการคุกคามของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสในท้องถิ่น สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	44
1)	การคุกคามของอังกฤษในแหลมมลายู	45
2)	การคุกคามของฝรั่งเศสในหัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออก	51
3)	ปัญหาความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประเทศ	54
ข.	สาเหตุทางความล้มเหลวของประเทศไทยในคอนคันสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	57
1)	ความล้มเหลวทางการเมืองการปกครอง	61
2)	ความล้มเหลวทางด้านการเศรษฐกิจ	65
3)	ความล้มเหลวทางด้านการสังคม	66
ก.	พระอาการประชวรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว	68
1)	พระอาการประชวรเนื่องมาจากการกิจแผ่นดิน	68
2)	พระอาการประชวรครั้งใหญ่	76
2.	ปัจจัยที่ส่งเสริม	78
ก.	การศึกษาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับ ก่อนได้เสด็จขึ้นครองราชย์	78
ข.	คณะผู้รักษาพระนคร	80
ค.	สภาพการกบฏ	84
ง.	เจ้านายและเจ้านายวรนาถกุลเกล้าฯ ถวายความเห็น เพื่ออัญเชิญเสด็จประพาสยุโรปเพื่อทอดพระเนตรกิจการ	86

3 การเสด็จประพาสและผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศ	92
1. เสด็จประพาสต่างประเทศ ครั้งที่ 1	92
ก. เสด็จประพาสเมืองลิงกโปร์ ..	95
ข. เสด็จประพาสชาวหรือเมืองเบเตเวีย	102
ค. ผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรก	111
1) การแก้ไขธรรมเนียมในพระราชสำนัก	111
2) การทอกรมขนาดเล็ก	112
3) การศึกษา	113
4) การพาณิชย์	115
5) การก่อสร้าง	116
6) ยานพาหนะ	116
7) เครื่องใช้ต่าง ๆ	116
2. เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 2 พ.ศ. 2414	116
ก. เสด็จประพาสอินเกีย	116
ข. ภาพพจน์ของประเทศในสายตาของชาวต่างประเทศ	
จากการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 1 และ 2	122
3. ผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 1 และครั้งที่ 2	
กับการปรับปรุงประเทศในระหว่าง พ.ศ. 2413 - พ.ศ. 2439	124
4. เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 3	135
ก. เสด็จประพาสชาวครั้งที่ 2 พ.ศ. 2439	135
ข. ผลของการเสด็จประพาสชาวครั้งที่ 2	140
5. เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 4	141
ก. เสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 1 พ.ศ. 2440	141
1) การเตรียมการเสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 1	146

(ก) การแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและคณะที่ปรึกษา ราชการแผ่นดิน	150
(ข) รายชื่อเจ้านายและข้าราชการที่ตามเสด็จประพาส ..	151
2) เส้นทางเสด็จประพาส	152
3) การรับรองในประเทศต่าง ๆ และทรงเจริญสัมพันธไมตรี	154
4) เสด็จประพาสประเทศรัสเซีย	158
5) เสด็จประพาสประเทศเยอรมัน	164
6) เสด็จประพาสประเทศอังกฤษ	167
7) เสด็จประพาสประเทศฝรั่งเศส	174
8) ผลของการเสด็จประพาสทวีปยุโรป	185
9) รับเสด็จกลับจากเสด็จประพาสทวีปยุโรป	189
6. เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 5	191
ก. เสด็จประพาสชวาครั้งที่ 3 พ.ศ. 2445	191
1) การทักทายกิจการสำคัญ ๆ ในชวา	193
2) ผลของการเสด็จประพาสชวาครั้งที่ 3	195
7. เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 6	197
ก. เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 พ.ศ. 2450	197
1) ผลของการตรวจพระวรกายครั้งที่ 1	203
2) ผลของการตรวจพระวรกายครั้งที่ 2	204
3) ผลของการตรวจพระวรกายครั้งที่ 3	205
4) ผลของการตรวจพระวรกายครั้งที่ 4	206
5) ทรงปฏิบัติราชการในขณะที่เสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 2	207
6) ผลของการเสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 2	211
สรุปผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศ	214

4	การเสด็จประพาสและผลของการเสด็จประพาสภายใน	217
1	การทัศนศึกษาปฏิบัติประเทศบ้านเมือง	219
2	การตรวจราชการ	221
ก	หัวเมืองภาคกลาง	221
ข	หัวเมืองเหนือ	226
ค	หัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออก	232
ง	หัวเมืองมณฑลไค้	234
จ	หัวเมืองประเทศราช	243
3	ทำให้เกิดความคุ้นเคยกับข้าราชการและราษฎรในหัวเมืองต่าง ๆ และเจ้าเมืองประเทศราช	247
ก	หัวเมืองภาคกลาง	247
1	การเสด็จประพาสครั้งแรกที่ 1	248
(ก)	ลักษณะการเสด็จประพาสครั้งแรก	250
(ข)	ถวายเคารพและถวายเครื่องราชูปถัมภ์ที่มณฑล พระมหากษัตริย์	252
(ค)	พระราชทานถวายสนธิสนมแก่เจ้านาย ข้าราชการ และราษฎร	256
ข	หัวเมืองเหนือ	263
ก	หัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออก	267
ง	หัวเมืองมณฑลไค้	276
จ	เจ้าเมืองประเทศราช	281
4	การส่งเสริมพระพุทธศาสนา	290
5	ราษฎรถวายฎีกาในโอกาสเสด็จประพาส	290
6	การศึกษาโบราณคดี	293

5 สรุป	300
บรรณานุกรม	306
ภาคผนวก	324
ภาคผนวก ก	325
ภาคผนวก ข	366
ภาคผนวก ค	368
ภาคผนวก ง	370
ภาคผนวก จ	375

การเสด็จไปยังหัวเมืองของพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยก่อน จากการศึกษาลักษณะทางประวัติศาสตร์สรุปได้ว่าปี่สาเหตุอยู่ 3 ประการ คือ 1. เสด็จพระราชดำเนินไปทำศึกสงครามเพื่อการขยายอำนาจหรือเพื่อป้องกันการรุกรานจากศัตรู 2. เสด็จพระราชดำเนินไปประกอบพระราชภารกิจทางศาสนา เช่น เสด็จพระราชดำเนินไปพระพุทธบาท 3. เสด็จประพาสตามท้องที่ต่าง ๆ เพื่อทรงพักผ่อนพระอริยาบถ เช่น เสด็จทอดพระเนตรการจับช้างจับเสือ เสด็จประพาสสวนผลไม้ เป็นต้น¹ ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดของไทยเสด็จประพาสตรวจราชการและเยี่ยมเยียนหัวเมืองในยามปกติเพื่อประกอบพระราชภารกิจในการปกครองเหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เสด็จประพาสหัวเมืองได้มากกว่าที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสได้หัวเมืองได้ไกลกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์อื่น ๆ ของไทยในอดีต ก็เพราะว่าเพิ่งจะมีเรือกลไฟขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยของพระองค์ ซึ่งสมัยก่อนการเดินทางน้ำยังคงต้องอาศัยเรือแจว เรือพาย การเดินทางบกยังต้องอาศัยช้าง ม้า เกวียนและเท้าอยู่ พระมหากษัตริย์ เสนาบดีและขุนนางผู้ใหญ่จะเดินทางออกไปหัวเมืองก็ต่อเมื่อมีศึกสงครามหรือการปราบกบฏอันก่อให้เกิดความเดือดร้อนที่เจ้าเมืองไม่สามารถจะรับได้เท่านั้น ดังนั้นจึงไม่มีการตรวจหัวเมืองในเวลาเมื่อเป็นปกติ²

สำหรับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ในระหว่างที่ยังทรงผนวชอยู่และยังมิได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ได้เสด็จจรดงค์ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ จึงทรงทราบถึงความ

¹ สำนักนายกรัฐมนตรี ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1 หน้า 87

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ สภาพเมื่อแรกสถาปนา
กระทรวงมหาดไทย กระทรวงมหาดไทยพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระยารามราชภักดิ์ (ม.ล. สวัสดิ์ อิศรางกูร) ณ วัดเทพศิรินทราวาส 8 พฤษภาคม
2519 หน้า 132

ทุกข์สุขของราษฎรและทรงทราบว่ารัฐบาลในกรุงเทพฯ ไม่ค่อยได้รู้ถึงความเป็นไปในบ้านเมืองตามสภาพที่เป็นจริง¹ เพราะเหตุว่าระบบการปกครองแบบกึ่งเมืองมีช่องทางให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองที่ประพฤติชอบหาประโยชน์จากตำแหน่งได้ง่าย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์ทรงโปรดประทับอยู่แต่ในพระบรมมหาราชวัง เป็นเหตุให้ทรงห่างเหินกับราษฎรมิได้ทอดพระเนตรเห็นการที่เป็นไปตามหัวเมือง² พระราชวงศ์บางองค์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกับลัทธิพรตพากันพากันกดขี่ข่มเหงราษฎรและอุกบุทรหลานของราษฎรที่เป็นหญิงสาวไปทำเป็นหม่อมท้าว³ ราษฎรไม่อาจถวายฎีกาได้จึงประสบกับความเดือดร้อน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วทรงแก้ไขข้อบกพร่องเหล่านี้ พระองค์เสด็จออกรับฎีกาจากราษฎรทุกหัวไทนกับเสด็จประพาสในพระนครและตามหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อให้ราษฎรได้มีโอกาสเข้าเฝ้า จึงเกิดเป็นประเพณีอันมีประโยชน์ตังแต่บัดนั้นมา⁴

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยต้องเผชิญกับการคุกคามของชาตินิยมอาณานิคมตะวันตก คือแคนรอบข้างประเทศไทยตกเป็นอาณานิคมของชาติมหาอำนาจตะวันตก เมืองมลายูและพม่าได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ ลาวและเขมรตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ประเทศไทยตั้งอยู่ระหว่างประเทศมหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งมีระบบการปกครองที่มีประสิทธิภาพมากกว่าไทยและมีกำลังทางทหารเหนือกว่าไทย การที่จะรักษาสถานะเมืองให้รอดพ้นจากการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตกจึงกำลังแข่งขันกับแสวงหาอาณานิคมในสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริไว้ 3 ประการ "การผูกจากันโดยทางใบตร้อย่างหนึ่ง มีกำลังพอที่จะรักษาความสงบ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

หน้า 83

² ก. หน้า 147

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3

เล่ม 2 หน้า 182

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก.ก. หน้า 147

เรียบร้อยของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง และจัดการปกครองให้เสมอกันอย่างหนึ่ง¹ เมื่อก่อนนี้
ไทยเรายังไม่รู้ถึงถึงความอ่อนแอของระบบการปกครองแบบกึ่งเผด็จการ เพราะเหตุว่าเรามี
ประเทศเพื่อนบ้านที่มีแบบอย่างการปกครองและปีกำลึงทางทหารคล้ายคลึงกับเรา เมื่อชาติ
มหาอำนาจตะวันตกเข้ามามีบทบาทปกครองดินแดนรอบข้างประเทศไทย ทำให้ไทยเรามอง
เห็นประสิทธิภาพทางการปกครองและกำลังทหารที่แตกต่างกับ เพราะฉะนั้นวิถีทางที่จะรักษา
เอกราชของชาติไว้ได้ก็จำเป็นที่จะต้องปรับปรุงการปกครอง จัดการบ้านเมืองให้เป็น
ระเบียบ ให้ราษฎรทำมาหากินได้โดยสะดวกยิ่งขึ้นจึงจะเป็นผลให้ราษฎรเกิดภักดีรัก
กษัตริย์ เมื่อรัฐบาลมีรายได้เพิ่มขึ้นก็ใช้กำลังเงินมาจัดหาน้ำแร่บำรุงบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้า
ในด้านต่าง ๆ รวมทั้งด้านกำลังทหาร ด้วยเหตุนี้เองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวจึงทรงปรับปรุงการปกครองในปี พ.ศ. 2435 และทรงยึดถือแนวความคิดที่ว่า
"การที่จะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขนั้น ต้องจัดการทำนุบำรุงบ้านเมืองในยามปกติ"² อย่าง
จริงจัง ดังนั้นในระหว่างที่กำลังดำเนินการการปรับปรุงการปกครองหรือได้ทำสำเร็จไป
บ้างแล้วก็ถาม ไปโปรดให้เสนาบดีออกไปตรวจราชการหัวเมืองอยู่เสมอ ทั้งนี้เพื่อให้การ
ปรับปรุงนั้น ๆ เป็นไปตามเป้าหมายให้มากที่สุด เสนาบดีก็ต้องทำรายงานกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งข้าหลวงเทศาภิบาลก็ต้องทำรายงานการ
บริหารราชการภายในมณฑลกราบบังคมทูลด้วยเช่นกัน นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้เสด็จประพาสไปทั่วหัวเมือง เพื่อทรงตรวจราชการตามมณฑลต่าง ๆ
ด้วยอีกชั้นหนึ่ง ผลจึงให้เห็นถึงความเอาพระทัยใส่ในกิจการบ้านเมืองทรงไม่ย่อท้อต่อความ
ยากลำบากในการคมนาคม เสด็จเสด็จประพาสไปทั่วหัวพระราชอาณาเขตเพื่อทรง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/1

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมพระยาคำรงราชานุภาพ
ลงวันที่ 13 กรกฎาคม พ.ศ. 2439

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ สถาปนาเมื่อแรกสถาปนา
กระทรวงมหาดไทย กระทรวงมหาดไทยพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
ราชราชภักดิ์ (ป.ล. สวัสดิ์ อิศรางกูร) ณ วัดเทพศิรินทราวาส 8 พฤษภาคม 2519
หน้า 132

ทรวราขการกุแลทุกขสูซของราบฏ มาประกอบพระราชดำริในการปกครองต่อไป¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการเสด็จประพาสทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ทั้งนี้ทรงได้แบบอย่างและเห็นประโยชน์ในการเสด็จประพาสจากพระราชบิดาอย่างหนึ่ง² และทรงตระหนักถึงประโยชน์ของการเสด็จประพาสที่มีต่อการปรับปรุงประเทศซึ่งจะจัดให้มีขึ้นในสมัยของพระองค์ด้วยอย่างหนึ่ง ดังนั้นในรัชสมัยของพระองค์จึงมีการเสด็จประพาสเกือบทุกปี การเสด็จประพาสภายในประเทศนั้น พระองค์เสด็จประพาสไม่ต่ำกว่า 32 ครั้ง เสด็จไปเกือบทุกแห่งยกเว้นมณฑลภาคอีสานเนื่องจากความลำบากในการคมนาคม³ ส่วนการเสด็จประพาสต่างประเทศ พระองค์ทรงพระอุทสาหะเสด็จประพาสถึง 7 ครั้ง

การเสด็จประพาสภายในประเทศปี 2 ลักษณะ คือ การเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการและการเสด็จประพาสลับ* ซึ่งเป็นการทรวราขการโดยเปิดเผยและไม่เปิดเผย การเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการก็โปรดให้มีการจัดการรับเสด็จตามหัวเมืองต่าง ๆ ได้ทรงทรวราขการ เช่น ทอดพระเนตรที่ว่าการมณฑล ศาลากลาง ถนน เสาโทรเลข วัด ตลาด เป็นต้น ในระหว่างการเสด็จประพาสทรงพบสิ่งใดไม่ถูกต้องเหมาะสมก็โปรดเกล้าฯ ให้แก้ไข การเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการและการเสด็จประพาสลับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการสร้างความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/21 ประกาศว่าด้วยการเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ลงวันที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 127

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำริเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520 หน้า 3

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชบัญญัติจดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองหลวง กำนานหน้า 3

* เป็นการเสด็จประพาสส่วนพระองค์อย่างสามัญชน โดยมีพระราชประสงค์ที่จะทอดพระเนตรการดำรงชีวิตของราษฎรโดยมิให้ราษฎรและเจ้าหน้าที่บ้านเมืองรู้ตัว

ตามหัวเมืองไ้มากยิ่งกว่าสมัยใด ๆ ที่ฉวนบา กล่าวไ้ว่านอกจากพระองค์จะทรงประสบ
ผลสำเร็จในการ เวชอำนาจทาง การปกครองเข้าสู่ศูนย์กลางแล้ว ยังประสบผลสำเร็จใน
การที่ทรงเป็นศูนย์รวมของความจงรักภักดีของคนไทยทั้งประเทศด้วย

ในการเสด็จประพาสต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่เสด็จประพาสต่างประเทศได้ไกลและมากกว่า
พระมหากษัตริย์พระองค์อื่น ๆ ของไทย การที่ทรงพระราชอุทิศเสด็จประพาสต่างประเทศ
หลายครั้งนั้น นอกจากจะเป็นการกระชับสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศเพื่อเผยแพร่
พระเกียรติยศและความเป็นเอกาษของไทยแล้ว พระองค์ยังทรงนำแบบอย่างวิธีการ
ปกครองและวิธีการดำเนินบำรุงบ้านเมืองบางประการที่เหมาะสมกับประเทศไทยมาปรับปรุง
แก้ไขใช้บริหารประเทศด้วย¹ เพราะเหตุว่ากิจการและสถานที่สำคัญ ๆ ที่เสด็จไป
ทอดพระเนตรนั้น ส่วนมากเป็นสิ่งที่แปลกและใหม่สำหรับประเทศไทย และในการเสด็จ
ประพาสนั้นทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและขุนนาง
ซึ่งคัดเลือกแต่ที่มีแว้วฉลาด นอกจากต้องใช้สอยแล้ว ทรงเลือกเพื่อหมายจะให้ไปไ้รู้ไ้เห็น
มาเป็นกำลังสำคัญในราชการต่อไปภายหน้าด้วย²

ผู้เขียนจึงเห็นว่า การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ มีผลต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย เพื่อให้เกิด
ความเจริญรุ่งเรืองไ้กว้างขวาง ๆ และเพื่อป้องกันภัยคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตก
เรื่องนี้จะน่าสนใจที่จะค้นคว้าศึกษาเพื่อเผยแพร่ต่อไป

¹ กรมศิลปากร จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส
แหลมมลายูคราว ร.ศ. 107 และ ร.ศ. 108 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน

เพลิงศพ นายสนธิ สุมาวงศ์ ณ วัดเทพกิรินราราวาส 27 เมษายน หน้า คำนำ

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 266

๑๑

ความมุ่งหมายในการศึกษาค้นคว้า :- เพื่อศึกษา

1. บูลเหตุและความมุ่งหมายของการจัดการเสด็จประพาสทั้งภายในและภายนอกประเทศ
2. เส้นทาง สถานที่ และขอบเขตของการเสด็จประพาสทั้งภายในและภายนอกประเทศ
3. ผลที่ได้รับจากการเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการและเสด็จประพาสตามท้องที่ต่าง ๆ ภายในประเทศในก้าน การปกครอง เกรขรภกิจ กาสนา เป็นต้น
4. ผลที่ได้รับจากการเสด็จประพาสต่างประเทศทั้งในทวีปเอเชียและทวีปยุโรปที่มีต่อประเทศไทย ศึกษาถึงการนำแบบอย่างต่าง ๆ จากต่างประเทศมาใช้ในประเทศไทยในก้าน การปกครอง การคมนาคม เป็นต้น

ความสำคัญในการศึกษาค้นคว้า :- ผลจากการศึกษาค้นคว้าจะให้ความรู้เกี่ยวกับ

1. บูลเหตุและความมุ่งหมายของการจัดการเสด็จประพาสทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทำให้ทราบถึงพระราชประสงค์ในการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ
2. ความแตกต่างในระหว่างความเจริญของประเทศไทยกับประเทศที่เป็นอาณานิคมของอังกฤษ คือ จีน เกีย หม่า มลายู ประเทศที่เป็นอาณานิคมของฮอลันดา คือ ชวา และประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป จึงทำให้เกิดการนำแบบอย่างต่าง ๆ จากประเทศเหล่านั้นมาจัดให้ดีขึ้นในประเทศไทย
3. การเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการและการเสด็จประพาสตามภายในประเทศ ทำให้ทราบถึงสภาพความเป็นอยู่ของชาวไทยในสมัยนั้น และทำให้ทราบถึงพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการจัดการแก้ไขสิ่งบกพร่องที่ทรงพบเห็นจากการเสด็จประพาส
4. เพื่อใช้ประกอบการศึกษาวิชาประวัติศาสตร์ต่อไป

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า .- ศึกษาถึง

1. การเสด็จประพาสของพระเจ้าแผ่นดินในอดีตกโดยสังเขป เพื่อเป็นพื้นฐานในการศึกษาการเสด็จประพาสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. ผลของการเสด็จประพาสทั้งภายในและภายนอกประเทศที่เกี่ยวกับการปรับปรุงประเทศอย่างละเอียด
3. สภาพการณ์ทั่วไปของประเทศไทยในสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เป็นมูลเหตุและเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดการเสด็จประพาส
4. สภาพความเป็นอยู่ของชาวไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามเส้นทางที่พระองค์เสด็จประพาสและได้บันทึกถึงความทรงจำหรือรายงานตรวจราชการของบุคคลสำคัญในยุคนั้นที่ไปในเส้นทางเดียวกันกับพระองค์ มาเสริมการวิเคราะห์ให้เห็นเด่นชัดยิ่งขึ้น

สมมุติฐานในการค้นคว้า

1. การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สาเหตุมาจากกับตุงคามของชาตินั้นหาว่าน่าจะวันตก
2. การเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการและการเสด็จประพาสตัณภายในประเทศเป็นการตรวจราชการบ้านเมืองมีผลส่งเสริมให้การปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ ประสบความสำเร็จมากขึ้น
3. การเสด็จประพาสต่างประเทศเป็นการเสด็จประพาสเพื่อทรงศึกษาแบบแผนการปกครอง และการจัดทำนุบำรุงบ้านเมือง เพื่อนำแบบอย่างที่ดีมาปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย
4. การเสด็จประพาสต่างประเทศทั้งในทวีปเอเชียและทวีปยุโรป เป็นการเสด็จประพาสเพื่อส่งเสริมพระราชไมตรีกับนานาประเทศ
5. การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการช่วยลดการคุกคามของชาตินั้นหาว่าน่าจะให้น้อยลง

วิธีการดำเนินการค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าเรื่องนี้จะใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) เป็นหลัก และใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นสอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดคว้งราชานุภาพ
4. กองบรรณสาร กระทรวงการต่างประเทศ
5. แหล่งอื่น ๆ ที่จำเป็น เช่น หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

หอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดกระทรวงมหาดไทย เป็นต้น

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources) ได้แก่
 - 1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไปแก้ไขพิมพ์ เช่น
 - พระราชหัตถเลขาพระยามหาเสด็จประพาสดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองจันทบุรี ร.ศ. 95
 - พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสดมบุรี ร.ศ. 97
 - พระราชหัตถเลขาเที่ยวทะเลตะวันออก ร.ศ. 108
 - พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองจันทบุรี ร.ศ. 124
 - ทั้งผู้รับทราบพระนครในการเสด็จประพาสดำรงตำแหน่งต่าง ๆ ร.ศ. 115-128
 - พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองจันทบุรี ร.ศ. 125
 - เสด็จประทับเกาะสีชัง

- พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้า ไกรมหาราชอาณาจักรสยามแห่งนครราชสีมา
เสด็จพระราชดำเนินประพาสพระราชว.ร.ก. 120
- พระราชโอรสและโอรสที่มีไปมาระหว่างเสด็จประพาสพระราชว.ร.ก. 120
- รายงานสืบราชการหัวเมืองกับใต้และแหลมมลายู ร.ก. 107
- รายงานประชุมเสนาบดีเรื่องในการที่จะเสด็จพระราชดำเนินประพาส
ประเทศยุโรปและประกาศถึงผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ร.ก. 115

ฯลฯ

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว เช่น

- ราชกิจจานุเบกษา
- พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ก. 108, 109
- พระราชหัตถเลขาประพาสมณฑลราชบุรี ร.ก. 128
- พระราชหัตถเลขาประพาสลพบุรี ร.ก. 119
- พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ร.ก. 116
- พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ร.ก. 125
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

ฯลฯ

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นสอง ได้แก่

2.1 ประเภทพงศาวดาร เช่น

- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 ฉบับสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
- พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 และ 3

2.2 ประเภทวิทยานิพนธ์ เช่น

- กิตติ ตันไทย คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367-2453)
- เกื้อกูล ยืนบงอนันต์ การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- ปิยนารท มุขนาค บทบาทของเขานาคก็แต่งกระฎุมุขนาคใบการปก
ครองประเทศสยาม
- วุฒิชัย บุณกิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- กรีนวาล ศิริวิสันต์ การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ฯลฯ

2.3 ประเภทหนังสือ เช่น

- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จประพาสต้น
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระยาราชเสนา เทศภิบาล
- พูนพิภมัย คีตฤค ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ
- พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต

ฯลฯ

2.4 ประเภทวารสาร เช่น

- วารสารศิลปากร
- วารสารประวัติศาสตร์

ฯลฯ

การเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ไทยก่อนรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำว่า 'เสด็จประพาส' เป็นคำราชาศัพท์ที่ใช้ปรากฏขึ้นในสมัยอยุธยา หมายถึงการเดินทางของพระเจ้าแผ่นดินทั้งในระยะใกล้ระยะไกล ก่อสร้างประทับแรม หรือหมายถึงเสด็จเที่ยวเล่นเพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ¹ มีความหมายเช่นเดียวกับคำราชาศัพท์อีกคำหนึ่งคือ "เสด็จพระราชดำเนิน" ประเพณีการเสด็จประพาสไปยังหัวเมืองต่าง ๆ นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ริเริ่มขึ้นเมื่อครั้งยังผนวชเป็นพระภิกษุ เพื่อทรงเยี่ยมเยียนและตรวจราชการทั่วหัวเมืองไกล ๆ ในพระราชอาณาเขต ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินพระบรมราชาธิบายการเสด็จประพาสของพระราชบิดาไปอย่างจริงจังและกว้างขวางโดยลี้ภัยในสมัยของพระองค์

พระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระราชดำเนินไปประกอบพระราชกรณียกิจ เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่พระราชอาณาจักรนั้น ได้ปรากฏมาทุกยุคทุกสมัย ตั้งแต่สมัยก่อนการตั้งอาณาจักรสุโขทัยในสมัยสุโขทัย สมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งมีหลักฐานปรากฏอยู่ตามศิลาจารึกและพระราชพงศาวดารของไทยสมัยต่าง ๆ การเสด็จพระราชดำเนินไปยังหัวเมืองของพระเจ้าแผ่นดินในสมัยก่อน จากการวิเคราะห์หลักฐานทางประวัติศาสตร์สามารถสรุปได้ว่ามีสาเหตุอยู่ 3 ประการ คือ 1. เสด็จพระราชดำเนินไปทำศึกสงครามเพื่อการขยายอำนาจหรือเพื่อป้องกันการรุกรานจากศัตรู 2. เสด็จพระราชดำเนินไปประกอบพระราชกรณียกิจทางศาสนา

¹พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ฉบับแก้ไขพระสมุเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสพระราชพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1 หน้า 29

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์รายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาลครั้งหลัง หน้า (2)

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.11.2/2 รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสชวา

3. เสด็จประพาสตามท้องที่ต่าง ๆ เพื่อทรงพักผ่อนนอริยามถ เช่น เสด็จทอดพระเนตรการจับช้างจับเสือ เสด็จประพาสสวนผลไม้ เป็นต้น การเสด็จพระราชดำเนินนั้นเป็นไปตามรูปแบบที่กล่าวมาทั้งสามประการ ทั้งนี้เป็นเพราะเหตุว่าการเดินทางของพระเจ้าแผ่นดินขึ้นอยู่กับสถานการณ์คมนาคม เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับความมั่งคั่งของพระราชอาณาจักร และคติความเชื่อเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ที่เราได้รับมาจากเขมร ที่เชื่อว่า พระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพ จึงได้มีพิธีการต่าง ๆ ปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์เหมือนเทพเจ้าเพื่อที่จะให้คนเห็นถ้อยตามความเชื่อนี้ จึงทำให้สถาบันของพระมหากษัตริย์สูงขึ้นจนกลายเป็นสิ่งเคารพบูชาและไม่ปู้ผู้ใดจะมาล่วงเกินได้ และได้กลายเป็นอุปสรรคขวางกั้นความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร

1. อุปสรรคของความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร

ก. สภาพการคมนาคม

การคมนาคมต่อกันระหว่างเมืองต่าง ๆ ในสมัยก่อนเป็นไปด้วยความยากลำบากมาก เนื่องจากไม้ไผ่ถนน เรือกลไฟ และรถไฟ เติบโตขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 การเดินทางมกอาศัยการเดินทางด้วยเท้า และใช้ วัว ช้าง ม้า วัว ควาย เป็นพาหนะ เดินทางรอนแรมไปเป็นระยะเวลามากหลายวัน ซึ่งอาจจะเผชิญกับสัตว์ร้ายหรือพวกโจรคอยกีดขวางได้ การเดินทางน้ำก็ใช้เรือแจวเรือพายไปมาก เพราะน้ำลำนองหรือตามชายฝั่งทะเลที่ขี้อยู่แล้วตามธรรมชาติ ในสมัยอยุธยาได้ขุดคลองเวียงไฉ่ไปการป้องกันพระนครและเพื่อการคมนาคม แต่ไม่มากเหมือนในสมัยรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัตนโกสินทร์ได้มีการขุดคลองขึ้นเพื่อใช้ในการสงคราม การคมนาคมและการแปรญัตติจมาถื่นและยากขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งถึงต้นสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้การคมนาคมค่อย ๆ สะดวกและติดต่อกันได้ไ้ในวงกว้างมากขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ก็ไม่ได้ติดต่อกันได้ตลอดปีและสะดวกทันต่อเหตุการณ์เสมอไป การคมนาคมระหว่างเมืองหลวง

¹ สำนักนายกรัฐมนตรี ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1 หน้า 87

² จ.ร.ว. ดึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันกษัตริย์ หน้า 9

กับหัวเมืองเป็นไปด้วยความยากลำบาก ใช้เวลาในการเดินทางหลายวัน ต้องอาศัยภาวะ
ธรรมชาติที่อำนวยการในบางฤดูการซึ่งทำให้เกิดการสิ้นเปลืองเวลาและไม่ว่าถึงทุกดินแดนอยู่ที่¹ ดังนั้น
สภาการคมนาคมจึงส่งขบวนรถไฟไปตรวจการปกครองด้วย เนื่องจากการกบฏนครหลวงเมือง
หลวงและหัวเมืองเป็นไปด้วยความยากลำบากอย่างเช่นกล่าวมา จึงหาโอกาสไปตรวจการปกครองใน
ท้องถิ่นที่อยู่ทางไกลเมืองหลวงออกไป คือหาหาการปกครองในหัวเมืองของตนเกือบเป็นอิสระ
ด้วยเหตุที่ทางเมืองหลวงไม่ค่อยมีโอกาสไปตรวจราชการการปกครองของผู้รั้งเมือง
เท่าใดนัก เมื่อเจ้าเมืองคนใดมีความสามารถในการปกครองด้วยการปรามปรามโจรผู้ร้าย
ให้สงบลงได้ ราษฎรทั่วภาคก็พอใจอย่างรีบเร่งเป็นสุข ก็ถือว่าเมืองการปกครองที่ดีแล้ว
เมื่อเกิดสงครามหรือการกบฏขึ้นในหัวเมืองใดที่เจ้าเมืองไม่อาจปราบปรามได้ด้วยตนเอง
ขุนนางระดับหนึ่งในเมืองหลวงจึงออกไปปราบปรามด้วยตนเอง² ถ้าหากเป็นการใหญ่โตมาก
พระมหากษัตริย์ก็จะเสด็จไปบัญชาการด้วยพระองค์เอง ในโอกาสเช่นนี้เท่านั้นที่พระมหากษัตริย์
ขุนนางผู้ใหญ่ได้ออกไปตรวจราชการและให้ความคุ้มครองหัวเมืองอย่างจริงจัง เมื่อบ้านเมือง
อยู่ในสภาวะปกติ พระเจ้าแผ่นดินก็จะประทับอยู่ในเมืองหลวงนาน ๆ จึงจะเสด็จออกไป
ประพาสหัวเมืองสักครั้งหนึ่ง บรรดาเสนาบดีและขุนนางทั้งหลายก็อยู่แต่ในเมืองหลวงด้วยไม่
กล้าออกไปหัวเมือง เพราะเกรงว่าพระมหากษัตริย์จะระแวงผิดไปในทางการเมืองได้ เพราะ
ว่ามีกฎหมายห้ามมิให้ออกไปหัวเมือง จากสภาพการคมนาคมที่ยากลำบากนี้เอง จึงทำให้
พระมหากษัตริย์ไม่สามารถเสด็จประพาสได้หลายครั้ง

¹ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ การพัฒนาระบบคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 41

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล กระทรวงมหาดไทยฉบับเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาจินดารักษ์ (จำวงศ์-สุโท) ณ วัดเทพศิรินทราวาส 10 ตุลาคม 2509 หน้า 24

ข. พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินไปยังหัวเมืองเมื่อเกิดสงครามหรือการกบฏที่ร้ายแรง

สังคมไทยเป็นสังคมที่มีระบอบการปกครองแบบระบอบกษัตริย์ปกครองตลอดมา¹ เรื่องจะเกิดการเปลี่ยนแปลงฐานะพระมหากษัตริย์จากการที่ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ประมุขของชาติมาเป็นแต่เพียงองค์พระประมุขของประเทศเมื่อปี พ.ศ. 2475 เมื่อคณะราษฎรทำการยึดอำนาจได้สำเร็จ จากนั้นมาชนชั้นผู้ปกครองของไทยก็มาจากระบอบต่าง ๆ ในสังคม อย่างโรดดี พระมหากษัตริย์ก็ยังทรงมีความสำคัญต่อสังคมไทยมาจนถึงปัจจุบัน ได้กล่าวไว้ในนิตยสารร่วมแห่งความสามัคคีของงานทั้งชาติจะเป็นสถาบันที่ดีกว่าเป็นหน่วยหนึ่งที่สำคัญของวัฒนธรรมไทย ซึ่งกล่าวเช่นนั้นพระมหากษัตริย์ก็เป็นผู้ปกครองประเทศมาตลอด มีความรับผิดชอบต่ออาณาประชาราษฎร์ของประเทศไทย เช่น เมื่อหน้าที่เป็นผู้นำกองทัพออกไปรบเพื่อรักษาเอกราชของชาติ ในยามสงคราม ข้าราชการบ้านเมืองในต่าง ๆ ได้พระราชทานอาหารเลี้ยงดูและดูแลประชาราษฎร์

ยามใดที่เกิดสงครามขึ้น พระมหากษัตริย์ เสด็จขึ้นสู่สนามรบ เสด็จไปบัญชาการรบด้วยพระองค์เองต้องเกณฑ์ไพร่พลให้ทันเวลา ในภาวะการรบเช่นนี้ถือว่ามีความจำเป็นในการเดินทางอาศัยการเดินด้วยเท้าหรือขี่ช้าง ม้า จักรเยื้องเป็นพาหนะ ก็แล้วแต่สภาพท้องถิ่นที่ผ่านไป ได้รับความลำบากกับตัวเหล่าพลออกตั้งกองทัม ประเทศไทยเคยเผชิญกับศึกสงครามมานับครั้งไม่ถ้วน ทั้งสงครามใหญ่ ๆ จนต้องเสียกรุงศรีอยุธยาถึงสองครั้ง สงครามย่อย ๆ กับประเทศเพื่อนบ้านอีกหลายครั้ง แต่ไทยก็ยังคงดำรงเอกราชมาได้ ทั้งนี้ก็เพราะความรับผิดชอบของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อชาตินั่นเอง แต่ว่าการเสด็จไปรบการสงครามไม่ทุกครั้งนั้น พระมหากษัตริย์ไม่จำเป็นต้องเสด็จไปรบด้วยพระองค์เองก็จริงแล้วแต่การให้ราษฎรไปเข้าเฝ้าถวายไถ่โทษถ้าหากจะมีการเข้าเฝ้าก็มักจะผ่านพิธีการต่าง ๆ ที่เข้มงวดเสียจนทำให้พระมหากษัตริย์ไม่ค่อยมีเวลาไปวุ่นวายกับเรื่องอื่นได้ ทั้งนี้เป็นเพราะว่าพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะเป็นเจ้าชีวิตและสมมติเทพ ทำให้ราษฎรไม่อาจจะเข้าเฝ้าได้ถ้าหากมีการเสด็จพระราชดำเนินราษฎรทุกคนจะต้องทูลขอกราบบังคมทูลต่าง ๆ ตามทางเสด็จพระราชดำเนินตามพระราชประเพณี

¹ บ.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันกษัตริย์ หน้า ๑

² ฎ. หน้า 25

ในสมัยรัชกาลโกสินทร์ก่อนรัชกาล รัชกาลพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยทำ สงครามกับพม่าอย่างหนักในสมัยรัชกาลที่ 1 แล้วค่อย ๆ เบาลงลงในสมัยรัชกาลที่ 2 และ 3 ในสมัยรัชกาลที่ 4 สงครามระหว่างไทยกับพม่าได้เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียว ก่อนไทยยกทัพไปตี เมืองเชียงตุงแต่ไม่สำเร็จ¹ การทำสงครามกับประเทศเพื่อนบ้านในสมัยรัชกาลที่ 2 และ 3 นั้น พระเจ้าแผ่นดินเล็งเห็นว่าไม่ทำสงครามด้วยพระองค์เองไปทุกครั้ง จำนวนมากจะโปรดเกล้าฯ ให้แม่ทัพนายกองที่มีความสามารถยกกองทัพไปรบ พระเจ้าแผ่นดินจึงไม่ต้องเสด็จไปรบด้วย พระองค์เอง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 พระองค์ไม่เคยเสด็จไปราชการสงครามเลย และ ภาวการณ์ทั้งภายในและภายนอกประเทศกำลังเปลี่ยนแปลง เมื่อพระเจ้าแผ่นดินไม่เสด็จไป ทำสงครามแล้ว ดังนั้นการเดินทางขวาง พระเจ้าแผ่นดินเพื่อสร้างประโยชน์แก่ประเทศจึง ปรากฏขึ้นภายในรูปใหม่ ก่อน พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสหัวเมืองเพื่อเยี่ยมเยียนราษฎรและ ทวาราชการ ซึ่ง รัชกาลพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้สืบเป็นพระองค์แรก

ค. การเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ในยามสันติ

พระมหากษัตริย์จะเสด็จประพาสหัวเมืองในยามสันติ เพราะหาทรงมีพระราชประสงค์ อยู่สองประการคือ ประการแรก เสด็จไปประกอบพระราชกรณียกิจทางศาสนา ประการที่ สอง เสด็จไปพักผ่อนพระอริยामด

ประการแรก เสด็จประกอบพระราชกรณียกิจทางศาสนา ศาสนาพุทธเป็นศาสนา ประจำชาติของไทยมาหลายร้อยปี พระมหากษัตริย์เป็นองค์อุปถัมภ์และทรงเป็นพุทธศาสนิกชน ปฏิบัติพระองค์ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด เพื่อเป็นเยี่ยงอย่างแก่อาณา ประชากรทั้งปวง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ปกครอง บ่มพรพรมถึงความสำคัญของ ศาสนาที่นับถือจิตใจและความประพฤติกุศลของราษฎร ซึ่งขัดต่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของ ประเทศ เพราะว่าวัดเป็นสถานที่ที่ขัดเกลาจิตใจของมนุษย์และเป็นที่รวมของการสมาคม ประเพณี วัฒนธรรมของชาวไทย ดังนั้น วัดกับชาวไทยจึงแยกกันไม่ออก² พระมหากษัตริย์

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 156

² พระยาอนุนามราชชน ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง)

จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทางศาสนาตลอดทุก ๆ ปีเหมือนเช่นราชบุตรทั้งปวง เช่น บำเพ็ญพระราชกุศลในวันพระ วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา หรือเสด็จไปพระราชทานผ้าพระกฐินตามพระอารามหลวง เป็นต้น ซึ่งส่วนมากเสด็จไปตามพระอารามหลวงในเขตเมืองหลวงเท่านั้น ในบางโอกาสจึงจะเสด็จไปยังหัวเมือง แต่การเสด็จไปยังหัวเมืองนั้นไม่ค่อยปรากฏทุกรัชกาล นาน ๆ จึงจะมีสักครั้งหนึ่ง คือการเสด็จไปนมัสการพุทธสถานที่สำคัญ ประเพณีเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูป ได้มีปรากฏตั้งแต่สมัยสุโขทัย พ่อขุนรามคำแหงเสด็จไปนมัสการพระอภัยมณี (วัดตะพานหิน) ในสมัยอยุธยาก่อนที่จะมีการพบรอยพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรีนั้น พระมหากษัตริย์เสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปที่เมืองพิษณุโลก การเสด็จประพาสนั้นมีไว้จุดมุ่งหมายเพื่อการเสด็จไปนมัสการโกศทรงที่เกี่ยว เป็นแต่เพียงว่าพระมหากษัตริย์เสด็จไปราชการสงครามไถ่บ้านเมืองนั้นจึงเสด็จไปนมัสการ เช่น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถ² พุทธสถานที่รู้จักกันแพร่หลายในสมัยก่อนคือพระพุทธรูปที่เมืองสระบุรีประเพณีการเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปได้เกิดขึ้นในสมัยพระเจ้าทรงธรรม ภายหลังที่พราหมณ์เป็นผู้ไปพบรอยพระพุทธรูป³ ชาวพุทธมีความเชื่อว่าพระพุทธรูปเป็นเสมือนตัวแทนของพระพุทธเจ้า จึงมีความเคารพบูชาถือว่าศักดิ์สิทธิ์ เชื่อว่าเมื่อได้นมัสการถึง 3 ครั้ง หรือ 7 ครั้งก็จะไปเทกนรก ดังนั้นแม้ว่าการเดินทางไปมาจะยากลำบากก็สู้ทนเดินทางไปให้ถึง⁴ พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชภัณฑารักษ์เช่นเดียวกัน ในการเสด็จนี้จะเสด็จโดยขบวนมหรพยุหยาตราทางชลมารคหรือทางสถลมารค

¹มหาวิทยาลัยรามคำแหง กิลจาร์กสุโขทัยครั้งที่ 1 หน้า 23

²พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1
หน้า 318

³สมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระราชพงศาวดารฉบับ พระราชทัตเลขา
เล่ม 2 หน้า 3

⁴พระยาอนุমানราชชน เรื่องเกี่ยวกับประเพณีต่าง ๆ โดย เสฐียรโกเศศ
(นามแฝง) พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพกิติปรีดา (ม.ล. ถ้วน พนมวัน)
ณ วัดเทพศิรินทราวาส 25 ธันวาคม 2515 หน้า 40

ที่ใหญ่โตกว่าชนวนพยุหยาตราใด ๆ ในยาบปกติ¹ เพราะว่าเมื่อการเสด็จจากกรุงศรีอยุธยา ไปเมืองละมุนีโดยตรงและบริเวณรอบ ๆ รอยพระพุทธรูปนั้นเป็นป่าเขามีสัตว์ร้ายอาศัยอยู่ จึงต้องมีกำลังทหารและตำรวจเป็นจำนวนมากไว้คอยคุ้มกันอันตรายต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นได้ ใกล้ที่ประทับ บรรดาเจ้านักงานประจำหน้าต่าง ๆ ในพระมณฑปราชวังตามเสด็จไปเป็น จำนวนมากชนวนเสด็จจึงใหญ่โต พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์จะเสด็จไปนมัสการ พระพุทธรูป อย่างน้อยพระองค์ละหนึ่งครั้ง บางพระองค์ก็เสด็จไปหลายครั้งเช่นสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพราะว่าพระองค์เสด็จไปประทับที่เมืองละมุนีเป็นเวลานาน ๆ และระยะทางระหว่างเมือง ทั้งสองก็ใกล้กัน จึงทำให้สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จไปนมัสการ พระพุทธรูปแทบทุกปี² ประเพณีเสด็จไปนมัสการ พระพุทธรูปปฏิบัติมาจากราชวงศ์อโยธยา ต่อมาในสมัย รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จที่ไปนมัสการพระพุทธรูปพระสุมาลย์เสียใหม่ แลของเก่าที่ถูกพวกโจรลักขโมยไปเสีย³ หลังจากนั้นก็ไม่ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์เสด็จไปสักจนกระทั่งถึง สมัยรัชกาลที่ 4

ประการที่สอง การเสด็จประพาสเมืองทรงยกย่องพระอภัยมณี พระมหากษัตริย์ทรง เนิบมนูญผู้ดูแลเจ้าเมืองทั้งหลาย แต่เนื่องจากทรงอยู่ในฐานะพระมหากษัตริย์ที่ต้องปฏิบัติพระองค์ ความพระธรรมของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติให้ศรัทธาสำหรับพระมหากษัตริย์ปฏิบัติ ไว่ทั้งสี่ คือ เสด็จประพาส พระธรรมบรรพต บรรพชชีชื่อว่า สังคเวณี ข้อปฏิบัติทั้งสองประการนี้ เองที่ไม่ทำให้พระมหากษัตริย์ของไทยเป็นเอกราชอย่างจริงจังเหมือนอย่างเขมร⁴ และเป็น สิ่งที่ควบคุม พระมหากษัตริย์ได้ดำรงอยู่ในความเหมาะสมกับฐานะ ให้มีความเหมาะสมกับ

¹ ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 2 ภาค 7-13 หน้า 130-154

² พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สืบเสาะพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (แปล) เล่ม 1

หน้า 361

³ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หน้า 157

⁴ บ.ร.ว. อิกกุทธิ ปราโมช สถาปัตยกรรม หน้า 32

เหตุการณ์และสภาพแวดล้อมตามแต่สมัยเป็นต้นมา เชื่อว่าระบอบกษัตริย์คงจะทรงโปรดในการพักผ่อนพระอริยาค แต่ในการพักผ่อนพระอริยาคนั้นก็แตกต่างกันไปในแต่ละพระองค์ซึ่งย่อมจะทรงโปรดไม่เหมือนกัน ดังนั้นการเสด็จประพาสเพื่อทรงพักผ่อนพระองค์ จึงปรากฏในพระราชพงศาวดารบางสมัยเท่านั้น ตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมาจนถึงกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาไม่มีการบันทึกเรื่องการเสด็จประพาสเพื่อทรงพักผ่อนพระอริยาคได้เลย ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้มีการบันทึกไว้เป็นครั้งแรก สมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็ไปทำสงครามกับพม่าทางเมืองเหนือได้ผ่านเมืองสิบสองพม่า จึงเสด็จประพาสเพื่อทรงนมัสการพระชินราช กรมการเมืองกราบทูลว่ามีเสื่อร้ายเข้ามาทำอันตรายราษฎร สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงไปฆ่าเสื่อนั้นเสีย และในการเสด็จไปราชการสงครามกับพม่าทางชายแดนด้านตะวันตก พระองค์กับสมเด็จพระเอกาทศรถได้เสด็จประพาสทะเล^๑ เมืองเพชรบุรี^๒ จึงได้เกิดระค้ำหนักขึ้นที่ตำบลโคกกลาง ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นสถานที่ที่ระบอบกษัตริย์อีกหลายพระองค์เสด็จมาประพาส

ต่อมา ถึงสมัยพระเจ้าปราสาททองบ้านเมืองบูบับภาพที่ลงบไม่มีศึกสงครามใด ๆ และประกอบกับพระราชอัชฌาศัยที่ทรงโปรดในการเสด็จประพาส จึงได้สร้างพระราชวังบางปะอินขึ้นที่เกาะบางปะอิน เพื่อเป็นที่ประทับพักผ่อนพระอริยาคหรือแปรพระราชฐานในฤดูร้อน^๓ และต่อมาพระราชวังบางปะอินได้เป็นที่ประทับแปรพระราชฐานของระบอบกษัตริย์อีกหลายพระองค์เช่นเดียวกัน

ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เนื่องจากพระองค์ได้สร้างเมืองลพบุรีเป็นราชธานีสำหรับและทรงโปรดเมืองลพบุรีมาก ในปีหนึ่ง ๆ เสด็จมาประทับที่เมืองลพบุรีถึง

^๑พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม ๑ หน้า ๓๑๗

^๒ ๑. หน้า ๓๒๐

^๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ หน้า ๑๑

8 เดือน อีก 4 เดือนที่เหลือจะประทับที่กรุงศรีอยุธยา¹ ซึ่งเป็นเวลาที่ตรงกับฤกษ์ที่ไม่เหมาะแก่การเสด็จประพาส ดังนั้นพระองค์จะเสด็จประพาสในช่วงเวลาที่ประทับอยู่ที่เมืองลพบุรีเท่านั้น พระองค์จะเสด็จประพาสโดยการประทับบนหลังช้างพระที่นั่งแล้วเสด็จประพาสไปตามชนบท² ในบางปีก็เสด็จไปเมืองอื่น เช่น ในปี พ.ศ. 2205 เสด็จประพาสเมืองพิษณุโลก เพื่อนมัสการพระชินราช³ และในปี พ.ศ. 2210 เสด็จประพาสเมืองนครสวรรค์เพื่อทรงรับช้างเผือก⁴ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดในการเสด็จประพาสไปทอดพระเนตรการจับช้างจับเสือ ในปีหนึ่งจะไล่ช้างไม่ต่ำกว่า 300 เชือก ๆ โคที่ รูปพรรณก็ก็นำไปใช้ในราชการส่วนพระองค์และพระราชทานเชือกอื่น ๆ แก่ขุนนางผู้ใกล้ชิดหรือผู้ที่ประกอบประโยชน์ถวายพระองค์ เชือกที่เหลือจึงนำไปขายยังต่างประเทศ⁵ ในระหว่างที่เสด็จประพาสพระราชอุทยานหรือชนบทก็เสด็จประทับว่า แล้วยกมือเสนาบดี ขุนนางผู้ใหญ่และชาวต่างประเทศบ้างเฝ้าเช่นกัน⁶

¹ ระยะเวลาเสด็จประพาสตามลพบุรีฯ เมื่อปีชวด พ.ศ. 2421 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กิลปกร 6 : 20 มีนาคม 2510

² ภิโกลาส แพรแวต ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช) แปลโดย สักดิ์ ท. โกมลบุตร หน้า 266

³ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพงศาวดารเหนือ เรขวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1 หน้า 29

⁴ ภิ. หน้า 29

⁵ ภิโกลาส แพรแวต ค.ศ. หน้า 267

⁶ ภิ. หน้า 286

ในสมัยพระเจ้าเสือพระองค์ทรงโปรดในการเสด็จประพาสมาก จะเสด็จประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังที่กรุงศรีอยุธยาเพียงสิบห้าวันหรือหนึ่งเดือน นอกจากนั้นจะเสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ ในบางครั้งเสด็จไปไกลถึงเมืองสมุทรปราการและเมืองเพชรบุรี¹ พระเจ้าเสือเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์เดียวในสมัยอยุธยาที่เสด็จประพาสมากที่สุด ส่วนมากจะเสด็จทางชลมารคไปทรงเบ็ดตกปลาหรือเสด็จประพาสท้องทุ่งทรงพระแสงปืนยิงสัตว์ต่าง ๆ บางครั้งก็เสด็จประพาสป่าทอดพระเนตรการคล้องช้าง บางทีก็โปรดเกล้าฯ ให้ช้างทั้งช้าง² นอกจากนั้นก็ยังทรงโปรดในการชมมวยด้วยพระองค์เอง เช่น ในช่วงเวลาที่เสด็จประทับอยู่เมืองสระบุรีเพื่อนมัสการพระพุทธบาทและตกแก่่งพระแสงอยู่ที่นี่ อยู่มาวันหนึ่งได้เสด็จไปงานวัดที่เมืองวิเศษไชยชาญปลงมหรสพองค์เป็นสามัญชนชกมวยกับรามบุตรในงานวัดนั้นโดยไม่มีผู้ใดรู้ว่าทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดิน³ จะเห็นได้ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ประพฤติดีดั่งพระราชประเพณีที่ว่าด้วยพระเจ้าแผ่นดินเป็นพุทธมามกะละเว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต การเสด็จประพาสนั้นก็เป็นการท่องเที่ยวเพื่อทรงพระสำราญ มิได้เกิดประโยชน์แก่แผ่นดินแต่อย่างใด พระเจ้าท้ายสระซึ่งเป็นพระราชโอรสก็เช่นเดียวกัน ถึงสมัยพระเจ้าบรมโกศพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีพระเมตตาไม่โปรดในการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ในสมัยของพระองค์ได้เสด็จประพาสเหมือนกัน แต่ก็เพื่อทรงพักผ่อนพระริยาบถหรือทรงพระเกษมสำราญเท่านั้น หลังจากนั้นมาไม่ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดเสด็จประพาสไปยังหัวเมืองไกล ๆ เพื่อทรงพระสำราญอีก จนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงรู้ข้อในการเสด็จประพาสขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง จะเห็นได้ว่าการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ดังที่กล่าวมานั้นเป็นการเสด็จประพาสเพื่อทรงปฏิบัติพระราชกิจเกี่ยวกับศาสนา ซึ่งนาน ๆ จะเกิดขึ้นสักครั้งหนึ่ง

¹พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 2

หน้า 187

²ดู หน้า 188-189

³ดู หน้า 190-191

และเป็นการเสด็จประพาสเพื่อทรงพระเกษมสำราญส่วนพระองค์เท่านั้น จึงนับว่าการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ยังไปได้อีกให้เกิดประโยชน์แก่ประเทศอย่างจริงจัง เพราะว่า การเสด็จประพาสเกิดขึ้นน้อยมาก พระมหากษัตริย์ไม่ค่อยจะเสด็จไปแห่งใด เนื่องจากการคมนาคมไม่สะดวกต้องใช้เวลานานการเดินทางหลายวัน แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะเสด็จประพาสบ้างก็ตามแต่การเสด็จประพาสนั้นไม่ได้ทำให้เกิดความสนิทสนมกับราษฎร เพราะเหตุว่าได้มีการถือความเชื่อเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์มาเป็นอุปสรรคขวางกั้น จึงทำให้การเสด็จประพาสนั้นเป็นการกระทำอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ที่ไม่ค่อยเกี่ยวข้องกับราษฎรเท่าใดนัก

ง. กติกความเชื่อที่เป็นสาเหตุให้พระเจ้าแผ่นดินทรงห่างเหินกับราษฎร

สังคมไทยเป็นสังคมที่มีหัวหน้าปกครองมาตลอด ในสมัยสุโขทัยมีกติกความเชื่อเกี่ยวกับหัวหน้าเป็นแบบไทยแท้ คือ ถือว่าเป็นบิดาของเมืองและบิดาของคนทั้งปวงในอาณาจักร เรียกหัวหน้าว่า "พ่อเมือง" หรือ "พ่อขุน"¹ มีหน้าที่ปกครองดูแลราษฎรในยามสันติและปกป้องคุ้มครองในยามที่มีสงคราม เนื่องจากสังคมไทยยึดครอบครัวเป็นหลัก ครอบครัวหนึ่งมีพ่อครัวเป็นหัวหน้า หลายบ้านรวมกันมีพ่อบ้านเป็นหัวหน้า หลายหมู่บ้านรวมกันเป็นเมืองก็มีพ่อเมืองเป็นหัวหน้า เรียกว่าเจ้าเมือง หรือ "พ่อเมือง" ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างพ่อเมืองกับราษฎรจึงเป็นไปอย่างง่าย ๆ จากพ่อเมืองถึงราษฎรโดยตรงไม่ต้องผ่านพิธีการต่างๆ ที่เข้มงวดอย่างเช่นสมัยอยุธยา เห็นได้จากการที่ราษฎรมีเสรีภาพในการขอความยุติธรรมจากพ่อเมืองได้ทุกเวลา และพ่อเมืองจะออกมารับฟังคำร้องทุกข์ของราษฎรด้วยตนเอง ดังปรากฏในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่หนึ่งว่า

"ปากประตูมีกระเบื้องอันหนึ่งแขวนไว้นั้น ใครไต่ห้อยปาก กลางบ้าน กลางเมืองมีก้อยมีความ เจ็บท้องข้องใจ มันจิกกล่าวถึงเจ้าถึงขุนมัวไร ไปลั่นกระเบื้องอันท่านแขวนไว้ พ่อขุนรามคำแหงเจ้าไต่ยินเรียก เมื่อถามสวนความแก่มันก้วยชื่อ ใครในเมืองสุโขทัยนี้จึงชม"²

¹ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันกษัตริย์ หน้า 3

² มหาวิทยาลัยรามคำแหง ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 หน้า 15, 17

คติความเชื่อเกี่ยวกับผู้ปกครองแบบไทยแท้ในสมัยสุโขทัยได้เปลี่ยนไปเป็นแบบเขมร ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากอาณาจักรอยุธยาอยู่ทางตอนใต้ใกล้ชิดกับเขมร จึงได้รับ วัฒนธรรมเขมรหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปี พ.ศ. 1974 สมเด็จพระบรมราชา- สิริราชที่ 2 ได้ยกทัพไปตีเมืองของเขมร ได้กวาดต้อนเอาทรัพย์สินสมบัติและผู้คนชาวเขมร เข้า มายังกรุงศรีอยุธยาค่าย ไทยจึงได้รับวัฒนธรรมเขมรครั้งใหญ่ในครั้งนั้น ตั้งแต่นั้นมาก็มีความ เชื่อเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ตามอย่างเขมร เชื่อว่าพระมหากษัตริย์เป็นเทพเจ้า ไม่ใช่มนุษย์ ธรรมดา เรียกว่า "ลัทธิเทวราช" ต่อมาคติความเชื่อนี้รวมตัวกันกับคติความเชื่อเกี่ยวกับผู้ ปกครองของสุโขทัยซึ่งมีศาสนาพุทธและระบบกรรมกรัวเป็นพื้นฐาน จึงทำให้เกิดคติความเชื่อ เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์แบบไทยขึ้นใหม่ คือ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นทั้งผู้ปกครองและเป็นที่ เคารพนับถือที่คนไทยเชื่อว่าพระมหากษัตริย์มิได้เป็นเทวราชอย่างสมบูรณ์ ทรงเป็นทั้งมนุษย์ กึ่งเทวราช¹

การที่ไทยยกพระมหากษัตริย์ขึ้นเป็นสมมติเทพแตกต่างไปจากมนุษย์ธรรมดา จึงได้มี พิธีกรรมและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ทำให้คนไทยต่างยำเกรงเห็นคล้อยตามว่าพระมหากษัตริย์เป็น เทพเจ้า ขนบธรรมเนียมต่าง ๆ เป็นกฎข้อบังคับที่ยกย่อง พระมหากษัตริย์ให้อยู่ในที่สูงสุด ไม่ อาจมาคลุกคลีกับราษฎรสามัญได้ ดังนั้นราษฎรจะไม่ค่อยมีโอกาสได้เจอเห็นพระองค์ เพราะ จะต้องรักษาพระมหากษัตริย์ไว้ให้อยู่ในที่นั่งโถงสูงหรือสถานแวดล้อมที่ทำให้พระมหากษัตริย์เป็น เทพเจ้า² หากทรงปรากฏพระองค์ให้ราษฎรได้เห็นบ่อย ๆ เกรงว่าจะทำให้เกิดความเสื่อม โดยมากแล้วจะไม่ค่อยเอ็งใจให้มหาชนเห็นเลย แต่การที่ไม่ปรากฏพระองค์เลยก็เป็นการไม่ สมควร เพราะฉะนั้นปีหนึ่ง ๆ พระองค์จะเสด็จออกให้มหาชนได้เห็น แต่ก็เสี่ยงไม่ก็ครั้ง หนึ่ง ทรงปรากฏพระองค์บนมยุรพาปราสาท สำหรับผู้ที่เฝ้าข้าราชการหรือทูตต่างประเทศ เข้าเฝ้าอย่างเป็นทางการ พระมหากษัตริย์จะเสด็จออกในที่ที่ปิดการ เปิดระวิสูตรและในขณะ

¹ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันกษัตริย์ หน้า 1,30

² อ. หน้า 10

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 8 หน้า 44

เข้าเฝ้าจะต้องไปเฝ้าขึ้นมองพระพักตร์¹ พระราชกำหนดต่าง ๆ อันเกี่ยวกับฐานะพระมหากษัตริย์ ทุกคนจะต้องปฏิบัติตามแม่เฝ้าองค์พระมหากษัตริย์ ผู้ใดที่ประพฤตินิดจะมีโทษทางอาญา และส่วนใหญ่ถึงกับประหารชีวิต²

ในการปรากฏพระองค์ภายนอกพระมหาราชวังหรือการเสด็จประพาดนั้น จะประกอบไปด้วยขบวนที่พระอิสริยยศเป็นอย่างไร จะเสด็จพระราชดำเนินด้วยการเสด็จมาท่ามกลางขบวนพยุหยาตราทางบกหรือทางเรือ ดูคล้ายกับว่าเทพเจ้าเสด็จมา เห็นได้จากจดหมายของมองแตเนเยอร์จำแนกภาพหลวงชาวฝรั่งเศสซึ่งพำนักอยู่ในประเทศไทยสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมีไปถึงผู้อ่านวงการคณะในต่างประเทศ วันที่ 3 ธันวาคม พ.ศ. 2216

“การที่เสด็จออกเฝ้าอย่างนี้ก็เสด็จตามลำดับน้ำอันงดงามของประเทศสยาม ในพิธีนี้มีระเบียบหน้าตามเสด็จว่าสองร้อยลำ ล้วนแต่แต่งประดับประดาอย่างงดงามและอย่างวิจิตรทุกลำเรือคือเรือสำหรับขุนนางและเจ้านาย ในระหว่างเรือเหล่านี้ยังมีเรืออีกลำหนึ่งซึ่งวิจิตรงดงามยิ่งกว่าเรือทั้งปวง กว้างเป็นเรือปิกกัวของคำทุกคำจนแลเห็นเหมือนกับเรือลำนี้ทำด้วยทองคำทั้งลำ ฝ่ายพระมหากษัตริย์ประดับด้วยเพชรพลอยต่าง ๆ อันนับจำนวนไม่ถ้วน เสด็จออกมาให้คนทุกชาติทุกภาษาซึ่งอยู่ในประเทศสยามเห็นเหมือนกับพระองค์เป็นดวงอาทิตย์ และในงานคราวนี้บรรดาพระราชารักรักรชาติทุกภาษาก็มาขอพระบารมีเต็มตามลำนำและตามบ้านตามสวนที่อยู่ริมแม่น้ำนั้น³

จะเห็นได้ว่าพระอิสริยยศที่ปรากฏให้เห็นเช่นนั้นก็เพื่อแสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่สมกับฐานะอันเป็นอมบพิเทของพระมหากษัตริย์นั่นเอง เมื่อการปรากฏพระองค์ประกอบด้วยพิธีการและพระอิสริยยศเช่นนี้ ทำให้ราษฎรไม่มีโอกาสได้เห็นพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน เมื่อการได้เห็นพระมหากษัตริย์ยังทำได้ยากและไม่ค่อยมีโอกาสอย่างนี้ เพราะฉะนั้นการที่ราษฎรจะได้เข้าเฝ้าพูดคุยกับพระมหากษัตริย์เหมือนเช่นสมัยหลัง ๆ ก็ยิ่งทำไม่ได้ เพราะเหตุว่า

¹ ม.ร.ว. ปีกฤดี ปราโมช สถาบันกษัตริย์ หน้า 17

² ฎ. หน้า 11

³ กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 8 หน้า 44

พระมหากษัตริย์เสด็จมาท่ามกลางขบวนพยุหยาตรา^{*}ที่ใหญ่โต ห้อมล้อมไปด้วยเหล่า เจ้านาย ขุนนาง และทหารกรมกองต่าง ๆ เป็นจำนวนมากทุกครั้ง¹ ดังเช่นการเสด็จพระราชดำเนิน ทางสถลมารคด้วยกระบวนราบในตำรากระบวนเสด็จครั้งกรุงเก่าอธิบายไว้ว่า

อนึ่งถ้าเสด็จทางสถลมารค ออกจากพระราชวังไปวัดวาอาราม ถ้าไปแห่งใด ๆ มิได้ประทับแรม

หมื่นรินเสนี เกณฑ์หลวง ขุนหมื่น ท้าวจวนใน ท้าวจวนนอก ท้าวจวนใหญ่ อาสาหกเหล่า คำนวณวาอาราขสมมุติผู้ไม่ กอปรกราบทูลพระกรุณา

พันทิพรชกลาโหมคุมเจ้าพนักงานสี่ตำรวจ ท้าวจวนนอก สนมตำรวจไปทำ ฉนวนและพลับพลา

พันเทพราช (กลาโหม) เกณฑ์นายคบบหอก หมู่ตำรวจในซ้าย 20 ขวา 20 รวม 40 หมู่ตำรวจใหญ่ซ้าย 20 ขวา 20 รวม 40 หมู่ตำรวจนอก ซ้าย 15 ขวา 15 รวม 30 ทหารใน ซ้าย 20 ขวา 20 รวม 40 ทนายเลือกหอก ซ้าย 10 ขวา 10 รวม 20 รวมทั้งสิ้น 170 คน และปีกองชนะขงฉนวน (ชั้น) นอก เจ้ากรมปลัดกรม หัวหมื่น ทัวสี่ตำรวจเลว แห่เสด็จ ฯ

พันอินราช (กลาโหม) เกณฑ์เป็นหามแล่นตามท้ายที่นั่ง ให้เจ้าหมู่ตำรวจใน ซ้าย 2 ขวา 2 รวม 4 กระบอก ตำรวจใหญ่ซ้าย 2 ขวา 2 รวม 4 กระบอก อาสาเคโษกระบอก 1 อาสาท้ายน้ำกระบอก 1 อาสาซ้ายกระบอก 1 ขวากะบอก 1 รวม 2 กระบอกตามเสด็จ ฯ

พันเทพราช (กลาโหม) สั่งมาให้บันฑูฯ (มดากไทย) หมายบอกหมื่นอัคนิธร หมื่นสรสำเริง เกณฑ์ทนายเลือกแสงปืน ทามท้ายพระที่นั่ง ซ้าย 40 ขวา 40 รวม 80

* การเสด็จพระราชดำเนินนั้น อาจจะเสด็จทางชลมารคหรือสถลมารค ส่วนทางสถลมารคพระมหากษัตริย์จะเสด็จไปในกระบวนราบ กระบวนช้าง กระบวนม้าก็ได้ แล้วแต่ความเหมาะสมของท้องที่

¹ วัชรธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม 2 ภาค 7-13 หน้า 116-154

(ให้พันบุร) หมายให้ขุนโจรพลล้าน 1 ขุนตำแหน่งพลแสน 1 ซี่ม้านา พับไชย
อุษบโทบ หลวงราชนิกุล ถือวง 9 ขายนำเสด็จและเจ้ากรม ปลัดกรม ตัวหมื่น ตัวสี่
ตำรวจเลวแห่งรั้วชั้นในตามตาแห่ง

(กระบวน) แห่น้ำ หลวงเทเวธรขุน 1 หลวงราชนิกุล 1 นำรั้วชั้นใน 2

ขุนราชมณู 1 พันเทพราช 1 กุมกลองปี่ชานะ 2

ตำรวจในซ้ายขวา ตำรวจใหญ่ซ้ายขวา ตำรวจนอกซ้ายขวา รวม (แห่น้ำ)

6 กรม

แต่หลัง ทหารในซ้ายขวา รักษาองค์ซ้ายขวา สามกลางซ้ายขวา พลพัน
ซ้ายขวา เจ้ากรมม้าใหม่ เจ้ากรมโหรี่เรียง ทนายเล็ดทอกซ้ายขวา หมื่น
นรินเสนี 1 หมื่นกรีธาเทษ 1 รวม (ทั้งกระบวนหน้าหลัง) 10 กรม

และกรมวังได้ตรวจตราเกณฑ์ชาวเกรียงถ้องเครื่องสูง ขุนราชสีมาบ พันทอง
ตัวสี่ คุมแห่น้ำ เครื่องสูงห้าชั้น เขียวคู่ 1 แดงคู่ 1 เหลืองคู่ 1 รวม 3 คู่
มังแมก คำคู่ 1 เหลืองคู่ 1 รวม 2 คู่ คุมแห่น้ำเครื่องสูงห้าชั้น ขาวคู่ 1 คำคู่ 1
รวม 2 คู่ มังแมกแดงคู่ 1 รวมเป็น 3 คู่ รวมทั้งหน้าทั้งหลังเป็น 8 คู่ บัง
พระสุริย์ 1

สนมพลเรือนและชาวแสงแห่ไปหว่างเกรียงสูง แห่น้ำ ระฆังกลาปโล
หมื่นมรสุรินทร์ 1 หมื่นอินทรจำเริญ 1 รวมสาม 2 ระฆังดอกกลาปไม้มะเกลือ
ยอดทอง ขุนแสงอรุณทศ 1 กำนันพระแสงใบ 1 รวม 2 ระฆังกลาปไทย
กำนันแสงใบ 1 ระฆังเช่นกำนันแสงใบ 1 รวมแห่น้ำ 6 แห่น้ำหลัง ระฆัง
จ้าวขุนภวนารอดภักดิ์ 1 ระฆังดอกกลาปขุนแสงสารภาม 1 รวมแห่น้ำหลัง 2¹

ในการเสด็จพระราชดำเนินด้วยกระบวนอื่น ๆ ก็ประกอบไปด้วยผู้แต่แทนตามเสด็จมากมาย
เช่นนี้เหมือนกัน

ในระหว่างทางเสด็จ ราษฎรจะต้องปฏิบัติดังต่อไปนี้ ในการเสด็จพระราชดำเนิน
ทางชลมารคและทางสถลมารค ทุกแห่งที่พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินผ่านไปราษฎร
จะได้รับคำสั่งให้ปฏิบัติดังนี้ หนึ่งทุกคนจะต้องสร้างรั้วกันหน้าบ้านให้มีความสูงพอที่จะไม่แล

¹ ด้ติธรรมเนียบต่าง ๆ เล่ม 2 ภาว 7-13 หน้า 123-125

ลุดออกมาเห็นองค์พระมหากษัตริย์ หรือองค์พระมหากษัตริย์ทอดพระเนตรเห็นในขณะที่เสด็จผ่านไป¹ สองให้ภิกษุหน้าต่างชั้นบนทั้งหมด เจ้าของบ้านเรือนจะต้องลงมาอยู่ใต้ถุน เมื่อได้ยินเสียงปี่และกลองนำขบวนเสด็จพระราชดำเนิน ในการที่ต้องลงมาอยู่ใต้ถุนบ้านนั้นก็ถือว่าพระมหากษัตริย์จะต้องทรงอยู่ในที่สูงกว่าใครทั้งหมด และยังจะต้องหมอบกราบกับศีรษะลงของไม่ได้² สามจะต้องไม่ส่งเสียงคุยในขณะที่ขบวนเสด็จยังไม่ผ่าน ตามรายทางสลดมารคนั้นราษฎรที่เฝ้าอยู่ที่ริมทางจะต้องอยู่ห่างจากหนทางเสด็จพระราชดำเนินประมาณ เก้าหรือสิบเส้น ในระหว่างทางเสด็จกับราษฎรนั้นจะมีเจ้าหน้าที่งานตำรวจจ้องกันราษฎรออกจากทางเสด็จถึง 3 ชั้น³ อย่างไรก็ดีจะมีข้อยกเว้นอยู่อย่างหนึ่งคือ เมื่อมีราษฎรคนใดปรารถนาจะถวายฎีการ้องทุกข์ก็ร้องขึ้นว่า "เจ้าข้าโปรดก่อน" ขบวนเสด็จจะหยุดพร้อมกันหมด เมื่อราษฎรผู้นั้นถวายฎีกาเสร็จแล้วขบวนเสด็จก็จะดำเนินต่อไป

ความเชื่อเกี่ยวกับธรรมเนียมและพิธีการดังกล่าวจะทำให้เห็นว่า โอกาสที่ราษฎรจะมีความใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ของตนนั้นเป็นไปได้ยากเลย ถึงแม้ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงมีพระราชประสงค์ทำความคุ้นเคยกับราษฎรด้วยก็ตาม ขนบธรรมเนียมและพิธีการต่าง ๆ เหล่านี้ก็เป็นสิ่งกีดขวางระหว่างระบอบกษัตริย์กับข้าราชการชั้นต่ำและราษฎรทั่วไป อย่างเช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชชาวฝรั่งเสสได้บันทึกไว้ว่า

เคยปรากฏอยู่บ้างเหมือนกันที่พระเจ้าแผ่นดินจะแกลงทูลเป็นกันเองกับขุนนาง เจ้านายชาวต่างประเทศ หรือชาวต่างประเทศที่มีตำแหน่งหน้าที่สำคัญ ๆ ด้วยการร่วมประดับเสื้อที่เดียวกันในโอกาสที่เสด็จลงพระราชอุทยานหรือเสด็จพระราชดำเนินประพาสตามชนบทที่สมบูรณ์ หรือเมื่อเวลาว่างวันวันว่างราชการ และนายแซวแอส

¹ นิโกลาส แรชแอส ประวัติศาสตร์ธรรมเนียมและกฎระเบียบแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช) แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 275

² ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันกษัตริย์ หน้า 17

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 หน้า 194

ได้ให้ความเห็นในทางสวนตัวของเขาวา พระองค์ทรงปรารถนาที่กระทำโดยสม่ำเสมอตลอดไปเสียอีก ถ้าไม่ก็ถือว่าเป็นการชักต่อราชประเพณีและความรู้สึกอย่างผิดๆ ของประชาชนในความยิ่งใหญ่อของพระองค์พระเจ้าอยู่หัวของเขา ถ้าพระองค์มีเสรีเสรีภาพที่จะกระทำได้อังนั้นกิจ เป็นการก็ไม่น้อยเพราะเป็นการเข้าใกล้ชีวิตกับ อาณาประชาราษฎร์ยิ่งขึ้น ทั้งที่พระเจ้าแผ่นดินของเราควรจะอยู่ด้วยการชี้แจงให้ นิ่งและสถาปนาปรารถนากว้างขวางสนิธาน

ความเห็นของนายเซอร์แวนสเป็นความเห็นข้างชาวตะวันตกที่วิพากษ์วิจารณ์ตามประสม การที่เห็นเคยเห็นมาในประเทศของตน ส่วนชาวไทยและพระมหากษัตริย์ก็ยังคงปฏิบัติตาม พระราชประเพณีนั้นสืบมาทั้งเช่นในสมัยพระเจ้าเสือ พระองค์ทรงมีพระราชอัชฌาไทย์โปรด ในการ เสด็จประพาสและฉกฉวย วันหนึ่งทรงมีพระทัยนึกสนุกกับการฉกฉวยถึงกับปลอม พระองค์กับมหาดเล็กหลวงเป็นสามัญชนไปฉกฉวยกับนักบวชในงานวัดที่ตำบลประจันตคีรีเขต แขวงเมืองวิเศษไชยชาญ พระองค์ทรงสนุกกับการฉกฉวย เสร็จสิ้นไปแล้วก็ปรากฏว่าไม่มี ราษฎรคนใดรู้ว่าพระองค์คือพระเจ้าแผ่นดิน ทั้งนี้ก็เพราะว่าฉกฉวยพระราชกำหนดอันเกี่ยวกับ องค์พระมหากษัตริย์ที่ว่า ห้ามจับต้ององค์พระมหากษัตริย์อย่างเด็ดขาด หากผู้ใดปฏิบัติจะมีโทษถึงตาย³ ถ้าหากทรงประสงค์แล้วนักบวชหลายคนในนั้นมีโทษถึงประหารชีวิต หลายคนทีเดียว

อย่างไรก็ตาม ความเชื่อในขนบธรรมเนียมและพิธีการที่เข้มงวดต่าง ๆ อันเกี่ยวกับ พระมหากษัตริย์ในการเสด็จประพาสนี้จะค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงกลายเป็นความเข้มงวดที่ละน้อย

¹ นีโกลาส แวนแวนส ประวัติศาสตร์ชนชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช) แปลโดย สันต์ เท. โกมลบุตร หน้า 286

² พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ฉบับแก้ไขระสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 2
หน้า 189

³ บ.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันกษัตริย์ หน้า 15

คาบสภาพแวดล้อมและเหตุการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป กังเช่นในสมัยรัชกาลที่ 2 พระองค์เสด็จจากเมืองสมุทรสงครามกลับกรุงเทพมหานคร มีผู้ทูลถึงคนหนึ่งแวมองพระองค์ นายทหารรักษาพระองค์จึงยิงฉ้ายคาบผู้ทูลถึงคนนั้นถึงบาดเจ็บและร้องขึ้น พระองค์รีบวิ่งตามแล้วทรงโปรดให้หมอหลวงไปรักษา หลังจากนั้นทรงประกาศให้เลิกประเพณีนี้ตั้งแต่นั้นมา¹ ครั้นถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นเวลาที่อิทธิพลของตะวันตกกำลังแผ่ขยายเข้ามาในเอเชีย และใกล้ชิดของกับประเทศสยามแล้ว สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงทราบถึงความแตกต่างระหว่างวัฒนธรรมตะวันตกกับวัฒนธรรมตะวันออกก็ ทรงมีพระราชดำริเห็นการเปลี่ยนแปลงว่า "ถึงจรวาโลกวิสัยจะเกิดการเปลี่ยนแปลง ค่ายฝรั่งมีอำนาจขึ้นทางตะวันออกนี้ และประเทศสยามอาจจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นในวันข้างหน้า"² และ "โลกวิสัยทางบ้านตะวันออกนี้เปลี่ยนแปลงค่ายฝรั่งมีอำนาจขึ้น จะต้องเปลี่ยนรัฐบาลนโยบาย หันเข้าหาอารยธรรมอย่างฝรั่ง บ้านเมืองจึงจะพ้นภัยอันตราย"³ กังนั้นในสมัยของพระองค์จึงมีการปรับปรุงขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ไม่ถูกต้องเหมาะสมกับกาลสมัยเสียหลายประการ

ประเพณีการเสด็จประพาสก็ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ทั้ง ๆ ที่ได้มีการรักษามาช้านานเพียงใดก็ตาม ทั้งนี้เป็นเพราะเหตุที่ต้องการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยประการหนึ่งและอีกประการหนึ่งคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีความใกล้ชิดกับราษฎรมาก เพราะว่าก่อนที่พระองค์จะเสด็จขึ้นครองราชย์นั้น พระองค์ทรงอยู่ในสมณเพศประทับร่วมกับภิกษุอื่น ๆ ในวัด ทรงมีพระยาตรอาจารจากราษฎรก็คือการถวายพระชนมชีพพร่วมกับราษฎรนั่นเอง และในระหว่างทรงผนวชอยู่นั้นก็ได้เสด็จคลุกไปตามเมืองต่าง ๆ ทำให้ทรงเป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่มหาชนตั้งแต่ก่อนครองราชย์ เมื่อได้เสด็จขึ้นครองราชย์แล้วก็ยังทรงโปรดในการเสด็จประพาส จึงมีการเสด็จประพาสไปยังหัวเมืองต่าง ๆ จนตลอดรัชกาลและ

¹ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันกษัตริย์ หน้า 17

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 95

³ดู หน้า 128

ทรงโปรดเกล้าฯ ได้เปลี่ยนแปลงประเพณีบางประการเสีย เช่น ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรตาม
หนทางเสด็จพระราชดำเนินมาเข้าเฝ้าพระองค์ เพื่อที่จะมีว่าสาละวดี และบ้านเรือนตาม
หนทางเสด็จนั้น ก็โปรดเกล้าฯ ให้เปิดประตูหน้าต่างกลายบาน บ้านเรือนใดต้องการแสดงความ
เคารพก็ให้แต่งเครื่องบูชาที่หน้าบ้าน¹ จึงเกิดประเพณีถึง กร้างบูชารับเสด็จและ
พระมหากษัตริย์กับราษฎรก็ไปสนทนาวินิจฉัยกันโดยปราศจากอุปสรรคมาขวางกั้นอย่างแต่ก่อน
ตั้งแต่นั้นมา

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้น มิได้เป็นสาเหตุทำให้เกิดความกระทบกระเทือนต่อ
สถาบันกษัตริย์แต่อย่างใด กลับเป็นผลดีแก่สถาบันกษัตริย์และประเทศอีกด้วย คือ ราษฎรมี
ความภาคภูมิใจในองค์พระมหากษัตริย์ที่มีไว้เพื่อพระองค์ ยิ่งความคุ้นเคยนี้ราษฎรเคยได้รับ
ในสมัยที่ยังทรงผนวชอยู่และเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ความรู้รักที่ราษฎรมีต่อพระองค์
ยังคงเป็นเช่นเดิม ถึงเห็นการที่พระองค์ทรงอยู่ในฐานะพระมหากษัตริย์แต่ทรงมีพระกรุณา
ต่อราษฎรเช่นนี้ ราษฎรจึงมิได้เห็นการเปลี่ยนแปลงเป็นช่วงแปลกแต่อย่างใด กลับตรง
กันข้ามการเปลี่ยนนั้นได้ทำให้ความรู้รักของราษฎรที่ไม่เคยได้ชมพระบารมีของพระมหากษัตริย์
พระองค์ก่อน ๆ มาเป็นเวลากว่า ๖๐ ปีแล้วนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงปฏิบัติพระองค์เช่นนั้น ราษฎรก็ย่อมยินดีเป็นอันมาก ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ชนบทรวม
นิยมจะมีกิจการต่างๆ เกี่ยวกับการเสด็จมีระบอบเปลี่ยนแปลงมาอย่างขึ้นศาลาการศ
ต่าง ๆ ที่ได้เปลี่ยนแปลงไป

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 127

๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรื้อขึ้นประเพณีการเสด็จประพาส

ก. การเสด็จถึงค้ำของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสาเหตุทำให้เกิดการรื้อขึ้น ประเพณีการเสด็จประพาส

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและพระอัครมเหสี จึงทรงมีอิทธิบาทในทางนิตินัยที่จะเป็นผู้ครองราชย์ต่อจากพระราชบิดา แต่เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคตในขณะที่พระองค์ยังทรงผนวชอยู่ โดยมิได้รับสั่งมอบราชสมบัติพระราชทานแก่เจ้านายพระองค์ใดให้ครองราชย์สืบไป^๑ ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระเชษฐาซึ่งเกิดจากพระธิดาพระองค์หนึ่ง คือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ที่มีพระชนม์มากกว่าถึง ๑๗ ปี ทรงบังคับบัญชาราชการในกรมท่าและอื่น ๆ ต่างระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมาเป็นเวลานานโดยเฉพาะอย่างยิ่งในกองพลายรักษาดล มีเจ้านายข้าราชการและผู้คนนับถือยำเกรงอยู่มาก จึงนับว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์มีพระบารมีอยู่เป็นที่น่าสนใจมาก ในเวลานั้น ด้วยเหตุนี้ระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีและข้าราชการสำคัญ ๆ จึงต้องประชุมปรึกษากันถามธรรมเนียมโบราณว่าควรจะเชิญเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเป็นกษัตริย์ ที่ประชุมได้ทูลถามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าจะทรงมีพระราชประสงค์ในราชสมบัติ หรือจะทรงผนวชต่อไป^๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าพระราชวงศ์จะแตกความสามัคคีกันเพราะอาจจะเกิดเหตุร้ายขึ้นในภายเบื้องได้ เพราะว่าทรงทราบ

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวรางรามาณภาพ ความทรงจำ หน้า ๖๑

^๒ ฎ. หน้า ๖๔

ถึงกิตติศัพท์ในการบริหารงานราชการจนกระทั่งเป็นเจ้านายกษัตริย์* จึงตรัสตอบว่าพระทรง
ผนวชต่อไป กรมหมื่นเจ้านายกษัตริย์จึงได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อมาเป็นพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อไม่เกี่ยวข้องกับการเมืองมาอยู่ใต้อาณัติแล้ว พระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระพุทธรูปมาขึ้น^๑ จนแตกงานในระไตรปิฎก ในที่สุด
ทรงเสด็จมาจนครบถ้วนทั้งในทางคันถธุระและทางวิปัสสนากัมมัฏฐานว่าพระบาทสมเด็จพระ
เพื่อให้เกิดการศึกษาระพุทธศาสนาสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ได้โปรดเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก็ทรงได้รับพระบรมราชานุญาตให้เสด็จจุลจงค์ได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จจุลจงค์ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ในมณฑลนครชัยบุรี มณฑลราชบุรี มณฑลอยุธยา และ
มณฑลนครสวรรค์ตลอดขึ้นไปจนถึงมณฑลพิษณุโลกซึ่งเป็นมณฑลฝ่ายเหนือซึ่งนับว่าเป็นระยะทาง
ที่ไกลที่สุดในเวลานั้น^๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นเจ้านายพระองค์แรก
ที่เสด็จขึ้นไปไกลถึงเพียงนั้นในยามสันติ จากการเสด็จจุลจงค์ในคราวนั้นเอง ทำให้พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศและการทำมาหากินเลี้ยงชีพของ
ราษฎร ทรงรู้สึกนิสยใจและสนทนากับราษฎรชาวบ้านเพราะเหตุว่าทรงเป็นพระวิฆ
ที่ต้องเสด็จจุลจงค์จนแรมไปตามท้องที่ต่าง ๆ อาศัยข้าวปลาอาหารจากราษฎรในการดำรง
ชีพนั้น จากความใกล้ชิดอันนี้เองทำให้ทรงทราบถึงความทุกข์สุขของราษฎรที่เกิดจาก

* ในรัชกาลที่ ๒ มีเจ้านายที่เป็นหลักสำคัญของทางราชการอยู่ ๓ พระองค์ คือ
๑. สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรวิเศษวรมนานุรักษ์ ๒. เจ้าฟ้ากรม
หลวงพิทักษ์มนตรี ๓. กรมหมื่นเจ้านายกษัตริย์ รัชกาลที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้แบ่งส่วนกำกับราชการ
ต่างพระเนตรพระกรรณเป็นเวลาถึง ๘ ปี ใน พ.ศ. ๒๓๖๐ กรมพระราชวังบวรสวรรคต
เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเป็นหัวหน้าแทนจนอีก ๕ ปีต่อมาถึงสิ้นพระชนม์ กรมหมื่นเจ้านาย
กษัตริย์จึงรับราชการต่างพระเนตรพระกรรณแต่ผู้เดียวมาอีก ๓ ปี รัชกาลที่ ๒ เสด็จสวรรคต
ดังนั้นราชการต่าง ๆ จึงตกอยู่ในการบริหารของกรมหมื่นเจ้านายกษัตริย์เป็นส่วนใหญ่

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า ๖๙

^๒ ฎ. หน้า ๘๒-๘๓

รัฐบาลทางเดินไม่ได้ดูแลการปกครองในหัวเมืองอย่างใกล้ชิด ในเวลานั้นสภาการคมนาคม
ก็ยังไม่สะดวกและระบอบการปกครองที่ 2 และ 3 ไม่ได้เสด็จประพาสตามหัวเมืองแห่งใด
เลย ทำให้บรรดาเจ้านายและขุนนางก็ไม่ค่อยออกไปหัวเมืองด้วย เพราะเกรงว่าระบอบ
การปกครองจะทรงระบวงสุมไปในทางการเมืองได้¹ ด้วยเหตุนี้เองทำให้รัฐบาลกับหัวเมืองต่าง ๆ
ห่างเหินกัน รัฐบาลในกรุงเทพฯ ไม่ค่อยได้ทราบถึงความเป็นไปที่แท้จริง² จึงตระหนักใน
พระราชหฤทัยในคราวนั้นว่า การเสด็จไปถึงเมืองไกลเช่นนี้ทำให้ทรงรอบรู้กิจทุกข์สุขของ
ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินอย่างแท้จริง จะเป็นประโยชน์แก่การปกครองมาก³ ในระหว่างที่ทรงผนวช
อยู่นั้นก็ได้ทรงศึกษาวิทยาการของตะวันตกไปด้วย จากสภากิจนิพนธ์และจากการติดตามข่าว
ทางหนังสือพิมพ์จนทรงรอบรู้ในวิทยาการและแนวความคิดทางการเมืองของตะวันตก ทรง
ตระหนักถึงอิทธิพลและอำนาจอันไพศาลของชาติตะวันตกที่เป็นอยู่ในทวีปเอเชียและกำลัง
จะใกล้สยามเข้ามาทุกที ต่อไปภายหน้าสยามคงต้องเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกทีอย่างไม่มี
ทางหลีกเลี่ยง พระราชดำริต่าง ๆ เหล่านี้เองได้เห็นถึงพระปรีชาสามารถที่ทรงถึงเห็น
การปกครองระบอบนี้ เหตุการณ์ในสมัยนั้นจะเป็นสิ่งยืนยันเป็นอย่างดี ถึงที่ระบอบ
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริในการที่ระบอบสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จออกผนวชและทรงอยู่ในสมณเพศ ความรู้ต่าง ๆ ที่ทรงแสวงหาศึกษาในระหว่างนี้ได้
เป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศสยามอย่างมากขยในเวลาที่ต่อมาว่า

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้รับราชสมบัติในครั้งนั้น ที่จริงกลับเป็นคุณแก่ประเทศ
สยาม เพราะในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาวิชา

¹ การปกครองระบอบใหม่ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 82

² ก หน้า ๖3

³ ระบอบสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดารของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นมรดกการในเงาพระราชมารดาเพลิงสมเด็จเจ้า
นิกรเทวัญ เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม หน้า 2

ความรู้แต่แบบโบราณการงานในบ้านเมืองก็ทราบเพียงเท่าที่เจ้านายพระองค์อื่น
ถ้าได้รับพระราชสมบัติในเวลานั้น พระบรมราชโอรสในการปกครองบ้านเมือง
ก็น่าจะเป็นทางเดียวกันกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั่นเอง ที่ทรง
ผนวชอยู่ตลอดรัชกาลที่ 3 โดบปีใดภาคเสด็จก็ว่าดูคงก็ทอดพระเนตรเห็นภูมิประเทศ
และทรงทราบความทุกข์สุขของราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง
กับทั้งได้โอกาสทรงศึกษาวิชาความรู้และภาษาฝรั่ง เมื่อใดเวลาที่ว่างจะได้อ่านา
มาถึงประเทศสยาม ก็เกราะที่ดูราวกับขาด้านหนึ่งมีเวลาให้เสด็จรอบาเป็น
พระเจ้าแผ่นดิน ต่อเมื่อมีความสามารถจะอ่านวยรัชกาลโอบายได้ตามความ
ต้องการของบ้านเมือง¹

ในพระราชดำรินี้ได้ชี้ให้เห็นถึงพระเกณสำคัญ 3 ประการที่เป็นรากฐานให้พระบาท-
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอ่านวยรัชกาลโอบายได้ตามความต้องการของบ้าน
เมือง คือ 1. การศึกษาที่ทรงได้รับามหลักสูตรพระราชกฤษฎการตามราชประเพณีถึงรูปแบบ
การปกครองและวัฒนธรรมโดยแต่โบราณ 2. พระประสมการที่ทรงได้รับจากการเสด็จ
ทอดคไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้ทรงรอบรู้สภาพบ้านเมืองสยามในเวลานั้น 3. การ
ศึกษาวิทยาการต่าง ๆ ของตะวันตกและการศึกษาความเคลื่อนไหวในการล่าอาณานิคม
ของชาติมหาอำนาจตะวันตกอยู่เสมอในระหว่างที่ทรงผนวชอยู่ ทำให้ทรงทราบถึงสาเหตุ
และผลที่แท้จริงของสงครามระหว่างประเทศจีนกับชาติมหาอำนาจตะวันตก ทั้ง 3 ประการ
นี้ได้ก่อให้เกิดพระราชมาริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังทรงผนวชอยู่ว่า
"ทางรอดของสยามในอนาคตขึ้นอยู่กับการศึกษาที่ทำได้เร่งรีบถือ ถ้องเปลี่ยนรัชกาลโอบาย
ของประเทศสยามให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามนำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอารยธรรม เพราะ
ว่าต่อไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที"² เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว
ก็โปรดฯ ให้แก้ไขขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ที่ขัดดงไม่เหมาะสมกับกาลสมัยหลายประการ
ในบางประการก็ทรงเพิ่มเติมให้เหมาะสมกับกาลสมัยขึ้นด้วยเช่นเดียวกัน จะเห็นได้ว่า

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 65-66

² ก. หน้า 122

"การเสด็จขงกั" หรือการ "เสด็จประพาส" ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นได้เป็นจุดกำเนิดของพระราชนิพนธ์ในการเสด็จประพาส เพราะว่าได้ปรากฏความสำคัญ ในตัวเองให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตระหนักแก่พระราชกฤษฎีกาตามที่ได้อธิบาย มาแล้วประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เมื่อรวบรวมความรู้ที่ทรงได้รับก่อนการครองราชย์ กับในระยะที่ทรงผนวชอยู่กับเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ก็จะเห็นชัดขึ้นว่าพระประสมการณ์ จากการเสด็จขงกัและเสด็จประพาสมีความสำคัญต่อกันนโยบายปกครองและปรับปรุงประเทศ อย่างไร ทั้งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริวิจารณ์ไว้ตามที่ กล่าวมา และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำสัญญาทางไมตรีและการค้า กับนานาประเทศนั้น ทำให้เกิดการติดต่อกับชาวต่างชาติกับคนหลายชาติหลายภาษา จาก จุดนี้เองที่ทำให้สยามต้องเกี่ยวข้องกับนานาประเทศและเข้าร่วมกับสังคมประเทศอารยะที่ กำลังก้าวเข้ามาในเอเชียอย่างไม่หยุดยั้ง ยังจะทำให้เอเชียเกิดความเปลี่ยนแปลงไป ด้วยความที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริไว้ ก็จะยืนยันถึงความ สำคัญของ "การเสด็จประพาส" ว่ามีความสำคัญอย่างไรและแค่ไหนต่อประเทศไทยในเวลานั้น

ข. การรื้อฟื้น แก้วไขและเติมเต็มประเพณีการเสด็จประพาส

การแก้ไขขนบธรรมเนียมต่าง ๆ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นมีหลายประการ ประเพณีการเสด็จประพาสก็เป็นประเพณีอีกอย่างหนึ่งที่ถูกรื้อฟื้น แก้ไข เติมเต็ม กล่าวคือ ได้ทรงรื้อฟื้นประเพณีการเสด็จประพาสขึ้นใหม่อีกอย่างเช่นพระมหากษัตริย์ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาซึ่งได้หยุดมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ยกเว้นการเสด็จไปราชการสงคราม), พระมหากษัตริย์ไม่ค่อยได้ เสด็จไปที่แห่งใดนอกจากจะเสด็จไปพระราชทานผ้าพระกฐินตามพระอารามหลวงในเขต พระนคร¹ จึงทำให้ทรงห่างเหินกับราษฎร การที่พระมหากษัตริย์ไม่ค่อยได้เสด็จไปไหนนั้น มีผลถึงความเดือดร้อนของราษฎรด้วย เพราะเหตุว่าราษฎรจะมีโอกาสถวายฎีกาได้โดย

¹ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หน้า 204

สะดวกในโอกาสที่พระมหากษัตริย์เสด็จพระราชดำเนินเท่านั้น ถึงแม้ว่าจะมีประเพณีบาแต่โบราณว่าราชบุรุษมีความทุกข์ร้อนสามารถถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ได้ แต่ก็ต้องผ่านขุนนางทั้งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช นิโกลาส แชรแวส ขาวฝรั่ง แสกล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช) ว่า 'มีธรรมเนียมว่าจะทรงรับการร้องทุกข์ของราชบุรุษได้ก็แต่จากมือของเสนาบดี ซึ่งโดยปกติแล้วก็ไปก่อนจะแยแสที่จะทำ น้ำที่นี้เท่าใดนัก ถ้าผู้ร้องทุกข์ไม่มีของกำนัลติดไม้ติดมือมาเป็นกำปวยการด้วยบ้าง' ¹ ในสมัยรัชกาลที่ 3 การถวายฎีกาก็ดูเหมือนว่าจะยากด้วยเช่นกัน เพราะว่าผู้มีอำนาจคอยกีดกันไม่ให้ราชบุรุษเข้าไปตีกองได้ เมื่อพระมหากษัตริย์ไม่คอยเสด็จออก การถวายฎีกาจึงยากยิ่งขึ้น ในเวลานั้นพระเจ้าลูกเธอและผู้มีอำนาจใกล้ชิดแห่งราชบุรุษ ราชบุรุษไม่อาจถวายฎีกาได้จึงเกิดร้อน² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงตั้งประเพณีการเสด็จออกรับฎีกาทุกวันโกนเดือนละ 4 ครั้ง³ และเสด็จประพาสพระนครให้ราชบุรุษได้เข้าเฝ้า⁴ กวรัสสั่งให้เลิกประเพณีที่มีให้ราชบุรุษเข้าเฝ้าถึงทางเสด็จประพาส บ้านเรือนที่อยู่ริมทางเสด็จต้องปิดประตูหน้าต่างนั้นให้ราชบุรุษเปิดประตูหน้าต่างได้ตามสบายและพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เข้าเฝ้าริมทางเสด็จได้ โดยวิธีนี้ทำให้ทรงมีความใกล้ชิดกับราชบุรุษและในขณะเดียวกันราชบุรุษก็ถวายฎีกาได้ง่ายขึ้นกว่าแต่ก่อน สามารถเห็นผลได้ทันที ทำให้ผู้ที่มีอำนาจในการกดขี่ข่มเหงราชบุรุษ เช่น ข้าราชการหรือจตุมาลไปจงจำักไม่ปีนกรออำทำเหมือนแต่ก่อน⁵ ราชบุรุษก็นิยมในพระองค์มาก

¹ นิ โกลาส แชรแวส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม (ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช) แปลโดย สันต์ พ. โกมลบุตร หน้า 286

² พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2 ฉบับเจ้า ระเบียบพากรวงศ์ หน้า 182

³ "กล่าว" เจ้าพระยาบวรราชนายก กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 126

⁴ ก. หน้า 147

⁵ ก. หน้า 126

นอกจากจะเสด็จ พระราชดำเนินประพาสในพระนครแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จประพาสไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ภายในประเทศอีกหลายแห่ง การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสาระและทรงคุณค่าแตกต่างไปจากการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา กล่าวคือ การเสด็จประพาสที่สำคัญทำประโยชน์ให้แก่ประเทศโดยตรง คือการเสด็จประพาสไปหาถิรสงคราม รองลงมาคือการเสด็จประพาสไปประกอบพระราชกรณียกิจทางศาสนา และการเสด็จประพาสเพื่อทรงพักผ่อนพระอริยสมบัติ สองประการหลังนี้ก็จะเปิดโอกาสให้ราษฎร ได้ชมพระบารมี แก่กิติได้แลเห็นองค์พระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน เพราะว่าเสด็จประทับมาในอุโบสถหลังข้างพระที่นั่ง หรือประทับอยู่ในพระเกี้ยว หรือประทับอยู่ในเกี้ยวเรือพระที่นั่ง ก็จะแลเห็นเทวทูตพญาคราที่ใหญ่โตและเต็มไปด้วยพระอิศริยยศเท่านั้น ราษฎรจะถูกกันออกมาห่างจากทางเสด็จพระราชดำเนินหลายเมตร ดังนั้นโอกาสที่ราษฎรจะเข้าถึงพระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่ทำได้ยากยิ่งสำหรับการเสด็จประพาสเพื่อทรงพักผ่อนพระอริยสมบัตินั้น ประโยชน์ที่เห็นได้โดยตรงก็คือพระมหากษัตริย์ทรง ระเณมสำราญ เวลานั้นพระเณมสำราญแล้วก็จะทรงมีพระสติกว้างในการบริหารประเทศต่อไป ไม่ปรากฏหลักฐานว่าก่อให้เกิดประโยชน์สำคัญต่อการปกครองอย่างใดบ้าง แต่การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงมีพระราชประสงค์ว่าเพื่อ "ตรวจราชการและเยี่ยมเยียน" หัวเมืองต่าง ๆ¹

จะเห็นได้ว่าเป็นนโยบายที่มีอยู่ในเวลานั้น เพราะว่าบรรดาพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ที่ทรงอยู่เป็นประจักษ์ก็เป็นจำนวนมากรวมแล้ว เนื่องจากประเทศสยามกำลังเผชิญกับนานาประเทศ เมื่อติดต่อกับประเทศที่มีอารยธรรมที่แตกต่างออกไปจึงมีความจำเป็นในการปรับปรุงประเทศหลายประการ เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่ประเทศทั้งหลายที่มาติดต่อกับสยาม และยังทรงมีงานพระอภิมหามัน² พระราชนุกิจเหล่านี้เต็มไปด้วยตามการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง อย่างไรก็ตามพระองค์จะเสด็จประพาสในทันทีที่มีโอกาส

¹ กองกฎหมายแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.2/2
ประกาศพระราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4 เสด็จประพาสฝั่งทะเลตะวันตก

² สันแก้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 150

ในการเสด็จประพาสแต่ละครั้งจะมีการบันทึกหลักฐานไว้เพียงสั้น ๆ แต่ก็มีความสำคัญต่อบ้านเมืองอย่างเห็นได้ชัดขึ้นเป็นครั้งแรก ดังเช่นการเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ในปี พ.ศ. ๒๔๐๓ มีข้อความประกาศพระราชมติจางกูรเบกนา ว่าการเสด็จประพาสครั้งนี้ ทรงมีพระราชประสงค์

ทอดพระเนตรเขตแดน หัวเมืองซึ่งขึ้นแก่กรุงเทพฯ และจะใคร่ทรงทราบตำบลหนทางที่อ้ายผู้ร้ายสลักจะแอบแฝงอาไกรย ดังครั้งเสด็จพระราชดำเนินไปทรงประพาสฝั่งทะเลตะวันออก^๑ และ "บัดนี้เราพระเจ้ากรุงสยามกับเจ้านายต่างกรมผู้ใหญ่หลายพระองค์ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทและพระองค์อื่น ๆ กับขุนนางผู้ใหญ่หลายนาย เจ้าพระยากรสูริยวงศ์ที่สมุหพระกระลาโหมและอื่น ๆ มีประโยชน์จะใคร่พากันไปเที่ยวเยี่ยมเยียนเมืองต่าง ๆ ในฝั่งทะเลไทยข้างตะวันตก^๑

นับเป็นครั้งแรกที่พระมหากษัตริย์เสด็จประพาสโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อการบ้านเมือง

ในการเสด็จประพาสครั้งนี้ได้ตั้งคณะผู้รักษาพระนครขึ้นถึงเช่นประเพณีการเสด็จประพาสในสมัยกรุงศรีอยุธยา^๒ แต่ในครั้งนั้นแตกต่างไปจากในสมัยอยุธยาเพราะว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงรับผิดชอบร่วมกันกับคณะผู้รักษาพระนครในการบริหารงานราชการ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำชับครัสสั่งมิให้ราชการคั่งค้างอย่างเด็ดขาด จึงได้เกิดประเพณีการเสด็จประพาสเพื่อตรวจราชการตามหัวเมืองและการแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการบริหารราชการร่วมกับคณะผู้รักษาพระนครต่างพระเนตรพระกรรณโดยมิให้คั่งค้าง ดังนั้นการเสด็จประพาสก็ดำเนินไปโดยมิได้เสียราชการ แต่กลับได้ประโยชน์แก่บ้านเมืองตั้งแต่นั้นมา ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้เสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ค. ๑๑.๒/๒
รัชกาลที่ ๕ เสด็จประพาสชวา

^๒ วัชรธรรมเนียมต่าง ๆ เล่ม ๒ ภาค ๗-๑๒ หน้า ๑๕๐

ก. หัวเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสและผลของการเสด็จประพาส

หัวเมืองเหนือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เคยเสด็จเป็นครั้งแรก เมื่อครั้งที่ยังทรงผนวชอยู่ใน พ.ศ. 2376 ผ่านเมืองนครสวรรค์ พิจิตร พิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลกและเมืองอุตรดิตถ์ กรมเก็จกรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า เรื่องเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือของรัชกาลที่ 5 ว่า "ดูเหมือนจะเป็นครั้งแรกที่เจ้านายในกรุงเทพนี้ได้เสด็จไปเยือนเหนือในเวลานั้นเมืองเป็นปกติ"¹ เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วก็ได้เสด็จประพาสหัวเมืองเหนืออีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2409 ท้ายเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชขึ้นไปตามลำน้ำพิจิตร การเดินทางลำบากมากเพราะแม่น้ำแคบและกลกเคี้ยว ในที่บางแห่งสายน้ำไหลแรงหักเรือพระที่นั่งเกยตลิ่งหลายครั้ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งยังทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ได้โดยเสด็จด้วย

การเสด็จประพาสในคราวนี้แสดงให้เห็นเด่นชัดคือ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินแก่ผู้ว่าราชการจังหวัดสร้างศาลากลางให้เป็นถาวรถาวรถาวรถาวร เพราะเหตุว่าเสด็จไปทอดพระเนตรเห็นศาลากลางซึ่งเป็นศูนย์กลางการบริหารงานของเมืองตามหัวเมืองต่าง ๆ ว่ารุดรุดโหรงเหรงเป็นที่ชั่วเวลาพระราชทานมาก ทั้งการสร้างศาลากลางนี้ตามประเพณีเก่าใคร่ไปเสียผู้ว่าราชการจังหวัด ต้องหาที่อยู่ซึ่งเรียกว่า "จวน" และพร้อมกันนั้นก็ต้องสร้างศาลากลางด้วยทุนของตนเอง จึงมิได้เป็นแบบแผนสง่างามแก่เมืองเหมือนเช่นทุกวันนี้ โปรดเกล้าฯ ให้ทำเหรียญไม้จำหลักเป็นลายตราติดทองที่ประทับกระຈก เหรียญที่ 1 เป็นลายรูปพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประทับที่ 4 เหรียญที่ 2 เป็นลายรูปช้างอยู่ในวงจักรเหมือนตราด้านหลังเงินเหรียญบาทรัชกาลที่ 4 เหรียญที่ 3 เป็นลายรูปตราพระราชสีห์ใหญ่กระหวดมหาดไทย ให้ถ่วงประคองไว้ที่ศาลากลางที่สร้างใหม่แห่งละลูก แต่เป็นที่น่าเสียดายว่าในเวลาต่อมาเมื่อเปลี่ยนตัวผู้ว่าราชการจังหวัด จวนและศาลากลางจังหวัดก็ต้องเป็นที่ผู้ว่าราชการจังหวัดคนใหม่เป็นผู้สร้างขึ้น เพราะเหตุว่า

¹ กรมศิลปากร พระราชดำริตติยาราวเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นบรรณการในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล
๓) วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520 หน้า 1

ยังมีโลกทัศน์ที่ทั้งเมืองเป็นแหล่งที่แน่นอนเหมือนเช่นปัจจุบัน ดังนั้นเหรียญพระราชทานจึงสูญหายไปเสียโดยมาก มีบางส่วนที่กระทรวงมหาดไทยได้เก็บรักษาไว้¹

การเสด็จหัวเมืองเหนือครั้งซึ่งมีผลที่สำคัญสองประการคือ ประการที่หนึ่ง ทรงพบ กิลจาร์กผู้ช่วยหลักที่หนึ่งกับพระแท่นมิ่งกิลลาของหัวหน้าเผ่าชวามคำแหง และกิลจาร์ก (ภาษาขอม) ของพระยาสุโขทัย กิลจาร์กหลักที่หนึ่งที่ทรงพบนั้น เพื่อนำมาอ่านอย่างถ่องถ้วน ได้ทำให้ทราบถึงพงศาวดารของชนชาติไทยนับว่าเป็นผลที่ค่อนข้างดีทีเดียว ประการที่สอง ทรงตระหนักในพระราชหฤทัยว่าการเสด็จประพาสไปถึงเมืองไกลเช่นนี้ ได้ทรงรอบรู้ถึงกิจทุกข์สุขของราษฎรและความรู้จะเป็นประโยชน์แก่การปกครองมาก

หัวเมืองตะวันออก เสด็จไปถึงเมืองปราจีนบุรี จันทบุรี ตรากบละหัวเมืองชายทะเลทั้งหลายในแถบนี้

หัวเมืองฝ่ายตะวันตก เสด็จเมืองนครชัยศรี กาญจนบุรี ราชบุรีและเพชรบุรี²

หัวเมืองฝ่ายใต้ เสด็จเมืองนครศรีธรรมราชและสงขลา พ.ศ. 2403 ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังเป็นกรมขุนมหินทรประชานารถโดยเสด็จด้วย³

หัวเมืองต่าง ๆ ที่กล่าวมานี้ล้วนปรากฏหลักฐานแต่เพียงว่าพระองค์เสด็จประพาส แต่ก็มีใบบอกว่าการเสด็จประพาสแต่ละครั้งมีผลเกิดขึ้นอย่างไรบ้าง สมเด็จพระบรมราชานุภาพได้ทรงเล่าไว้ในภายหลังถึงผลของการเสด็จประพาสที่เกิดขึ้นแก่ไม้ไผ่ ไร่สวนเรือนเบี้ยไว้ กงปิ่นมือสถานที่ จึงได้กล่าวได้ว่าผลของการเสด็จประพาสที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นผลที่เกิดขึ้นในครั้งใด

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ไทยได้ทำสัญญาทางการค้ากับนานาประเทศ เป็นเหตุให้ไทยต้องเลิกภาษีผูกขาดหลายอย่าง ประโยชน์ที่เป็นรายได้ของแผ่นดินจึงลดลง พระบาทสมเด็จพระ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพงศาวดาร คราวเสด็จประพาสเมืองฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นบรรณาธิการในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520 หน้า 2-3

²เบญจมาศเจ้ามร บางด้เชอ กรมพระยาจักร์ราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 148

³กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 5 หน้า 360

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคิดค้นปรับปรุงการปกครองภายในขึ้นมาทดแทนหลายประเภท¹ และได้ตั้ง "ภาาภิการพนัน" เพิ่มขึ้นจากอากรบ่อนเบี้ยอีกประเภทหนึ่ง รัฐบาลจึงมีรายได้เพิ่มขึ้นมาก แต่การตั้งบ่อนการพนันนั้นทำให้ราษฎรไขว่คว้ามาหาเล่น คึกจะเล่นแต่การพนัน เพราะได้ทรัพย์เสียทรัพย์สะกอลมลาย แต่ยังไม่ถึงถึงหมดตัว จึงหันไปทำสิ่งทุจริตลักขโมย ปล้นสดมภ์ขึ้น ในเมืองอยุธยาและเพชรบุรีก็มีผู้ขออนุญาตผูกขาดอากรหอยออกไปตั้งบ่อน บังเอิญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองทั้งสอง ทรงสังเกตเห็นว่าราษฎรพากันยากจนลงมาก เพราะหมกมุ่นอยู่ในการพนันจึงโปรดเกล้าฯ ให้เลิกเสีย ทั้งสองเมือง²

ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังผนวชอยู่ ได้เสด็จจรดงค์ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ นั้น คงจะสังเกตเห็นการปกครองแบบกินเมืองที่เป็นอยู่ในเวลานั้นด้วยว่าการปกครองแบบกินเมืองนั้นทางราชการมิได้ให้เงินเดือนแก่เจ้าเมืองและกรมการเมือง เพียงแต่ให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองได้ประโยชน์จากการแบ่งรายได้จากค่าธรรมเนียมอากรของทางราชการที่ได้จากรายการอย่างหนึ่ง และมีสิทธิ์ในการเกณฑ์แรงงานของราษฎรมาช่วยคนทำมาหาเลี้ยงชีพได้ หรือราษฎรได้แบ่งข้าวปลาอาหารมาให้บ้างเหล่านี้ โดยวิธีที่เจ้าเมืองที่มิได้ตั้งอยู่ในความสุจริตก็อาจจะประพฤติมิชอบได้ ถ้าหากทางรัฐบาลมิได้สอดส่องดูแลให้ทั่วถึง ดังนั้นในเวลาที่ได้ตั้งขึ้นทรงราชย์จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีนโยบายป้องกันการกดขี่ของเจ้าเมืองและกรมการเมืองที่ประพฤติมิชอบ ได้กำหนดรางวัลพระราชทานแก่ผู้มาฟ้องร้องความผิดของเจ้าเมืองและกรมการเมือง รางวัลมีค่า 5 ตำลึง ถึง 5 ชั่ง หาก

¹ สมเด็จพระบรมราชโอรสแห่งราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 330

² พระราชพิพัฒน์เลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานเพลิงศพ จอมพลชุนด์ลี ชนะรัชต์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 7 มีนาคม 2507

³ สมเด็จพระบรมราชโอรสแห่งราชานุภาพ เทวภิบาล หน้า 19

สอบสวนได้ว่าเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองมีความผิดจริง¹ ส่วนเงินที่พระราชทานรางวัลก็เป็นเงินที่ทรงปรับมาจากเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองที่กระทำความผิดนั้นเอง² จึงปรากฏว่ามีผู้ยื่นฟ้องเจ้าเมืองในหัวเมืองตะวันตกอยู่เสมอ ทั้งเช่นที่ขุนอภัยและพวกได้กล่าวโทษพระยา-
กาญจนบุรีและกรมการเมืองว่าข่มเหงตน นอกจากนี้ได้มีกฎเกณฑ์ป้องกันการกดขี่ข่มเหงไว้
โดยระบุเป็นสารตราแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมือง กำหนดข้อพึงปฏิบัติและข้อห้ามไว้
อย่างรอบคอบ เช่นระบุว่า อย่าให้บีบบังคับหรือโหดร้ายทารุณและในการตัดสินคดีก็ไม่ให้
ตั้งอยู่ในคติทั้ง 4 คือ ฉันทาคติ โทสาคติ โมหาคติ พยาบาทคติ เป็นต้น ทั้งนี้ทรงเห็นว่า
ถ้าหากราษฎรได้รับความเดือดร้อนจากการกดขี่แล้ว นอกจากจะประสบความล้มเหลวทาง
การปกครองแล้ว ก็ยังเป็นช่องทางที่ทำให้เกิดการแตกแยกซึ่งถ้าทรนายนอกจะแทรกแซงได้
โดยง่าย ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสไปตามหัวเมืองต่าง ๆ
เท่าที่สภาพการคมนาคมจะอำนวย ทั้งนี้ก็เพื่อความใกล้ชิดกับราษฎร ให้ราษฎรตามหัวเมือง
รู้สึกว่าได้ได้รับความเอาใจใส่จากกรุงเทพฯ ระยะทางและการติดต่อกันนั้นไม่ไกลเกินไป
จนรู้สึกว่ายาวได้ พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นเจ้าชีวิตได้เสด็จมาเยี่ยมเยียนทำให้เกิดความ
รู้สึกอบอุ่นและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันที่มีประมุขของก่อกำเนิด ช้านานมาแล้วที่ราษฎรตาม

¹มนัส ชัญญุเกษตร การปฏิรูปมณฑลราชบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2437 - 2457) หน้า 73

²ดู หน้า 74

หัวเมืองไม่เคยเห็นพระมหากษัตริย์ของตนเลย ความทุกข์ความสุขของราษฎรอยู่ในกำมือของเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองทั้งสิ้น เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จมาทำให้รู้สึกถึงความทุกข์ของตนที่อาจจะไม่ได้รับความยุติธรรมจากเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองนั้นสามารถที่จะร้องเรียนถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ได้ในโอกาสที่พระองค์เสด็จมา

การเสด็จประพาสที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในตอนปลายรัชกาล คือ การเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่ตำบลห้วยกอ แขวงเมืองประจวบคีรีขันธ์ การเสด็จครั้งนี้มีผลที่สำคัญแก่ประเทศไทย 2 ประการ คือ 1. ชาวไทยได้สูญเสียพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2. ได้มีพระราชดำริในการเสด็จประพาสต่างประเทศเพื่อทอดพระเนตรระเบียบวิธีการปกครองของประเทศที่เจริญแล้วขึ้นเป็นครั้งแรก ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จตระเวนต่าง ๆ ที่อยู่ในกรุงเทพฯ รวบรวมเซอร์ แอร์ ออก ผู้สำเร็จราชการเมืองสิงคโปร์ซึ่งมาอังกฤษกับภรรยาด้วย เพื่อจะมาดูสุริยุปราคาเมื่อดวงอาทิตย์ดับหว่ากอ¹ การคำนวณว่าสุริยุปราคาคราวนั้นหมดดวงจะดูได้ที่ตำบลห้วยกอ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวที่ทรงสามารถคำนวณได้ถูกต้อง บรรดาไพร่อื่น ๆ ต่างก็ว่าไม่น่าจะเป็นไปได้ จึงพากันตามเสด็จไปที่ตำบลห้วยกอปรากฏว่าสุริยุปราคาหมดดวงจริง ๆ ทำให้บรรดาไพร่และชาวต่างประเทศงุนงงพากันพิศวงในพระปรีชาสามารถเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งความสนใจพระทัยในวิทยาการสมัยใหม่รวมทั้งวิชาวิทยาศาสตร์ของชาวตะวันตกนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยมาตั้งแต่ยังทรงผนวชอยู่ พวกชาวบิซันนารีและชาวต่างประเทศบางกลุ่มรู้จัก และทรงสนพระราชหฤทัยต่อบาปอูเซบอ จนเป็นที่รู้จักกันในหมู่ชนชั้นสูงและชาวต่างประเทศในวงที่กว้างออกไป² ครั้นนี้พระองค์ทรงคำนวณสุริยุปราคาหมดดวง อันเป็นที่เกิดความภาคภูมิใจของผู้ใด เมื่อประจักษ์เห็นว่าเป็นความจริง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นที่ยกย่องในพระปรีชาสามารถในทางดาราศาสตร์เป็นอย่างยิ่ง เป็นที่ประจักษ์แก่คนทั้งหลายว่าทรงมีความเข้าใจพระทัยในวิทยาการสมัยใหม่ลึกซึ้งเพียงใด จากการนี้ก็ได้โยงไป

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 246

² ฎ. หน้า 149

ให้เห็นถึงพระราชดำริในการบำรุงบ้านเมืองด้วย พระองค์ทรงหยั่งรู้ว่าฝรั่งเศสยังคุมหมิ่นบ้านเมืองไทยอยู่ ทรงพยายามทำสิ่งต่าง ๆ เพื่อให้ฝรั่งเศสยอมรับว่าไทยกำลังบำรุงบ้านเมืองให้เป็นชาติที่มีอารยะเช่นเมืองฝรั่งทั้งปวง จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดการสิ่งต่าง ๆ ก่อให้สร้างถนนสำหรับใช้เป็นถนนเดินรถเป็นคัน และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กับพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นวิษณุvardนิภาธรไปดูลักษณะการบำรุงบ้านเมืองของอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์ เมื่อ พ.ศ. 2404¹ ต่อมาทรงมีพระราชปรารภจะเสด็จไปทอดพระเนตรเอง ในที่นี้สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงมีพระดำริว่า คงจะมีส่วนถึงวิธีการปกครองของฝรั่งเศสเอง² แต่ยังไม่เสร็จ เมื่อเซอร์แฮรี ออก ขึ้นมาเข้าเฝ้าในครั้งนั้นได้ทูลเชิญเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์ด้วย ทรงตอบรับว่าจะเสด็จเยี่ยมตอบ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตเสียก่อนด้วยพระอาการประชวรด้วยโรคไข้ป่า หลังจากเสด็จกลับจากคำลหว่ากอนันต์เอง พระราชดำรินี้ได้ค้างง้างมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้เป็นสาเหตุให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์³ ได้จัดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสสิงคโปร์ในเวลาต่อมา การครั้งนี้ได้ทำให้เห็นถึงพระราชดำริอันลึกซึ้งและทันสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ว่าระยะเวลาในสมัยของพระองค์นั้นสั้น จึงไม่สามารถได้เห็นพระราชกรณียกิจต่าง ๆ ที่ทรงริเริ่มไว้ของพระองค์ได้ทันในสมัยของพระองค์ อย่างไรก็ตามการเล็กน้อยต่าง ๆ ที่ทรงเริ่มไว้นั้นได้เป็นรากฐานอันสำคัญให้แก่การปฏิรูปต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งพระบรมราโชบายการเสด็จประพาสทั้งภายในและภายนอกประเทศด้วย

จะเห็นได้ว่าการเสด็จประพาสนี้ได้เริ่มปรากฏความสำคัญให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เป็นเครื่องมือช่วยในการปกครอง การเสด็จประพาสเป็นการแสดงออกให้เจ้าเมืองและราษฎร ได้รู้จักและคุ้นเคยกับพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นเจ้าชีวิต

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 247

² ก.

³ ก. หน้า 248

ที่แท้จริงของชาวไทย เป็นการเริ่มตั้งเอาความจงรักภักดีของราษฎรจากเจ้าเมืองมาอยู่ที่พระมหากษัตริย์ และเป็นการสร้างความรู้สึกของราษฎรให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เมื่อพิจารณาพระบรมราโชบายการเสด็จประพาสแล้ว ก็สามารถมองเห็นได้ว่าเป็นพระบรมราโชบายย่อยของพระบรมราโชบายใหญ่ที่ว่าทรงกิจพระราชประสงค์ในการสร้างความเป็นปึกแผ่นภายในประเทศและทรงปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยนั่นเอง ซึ่งจะสามารถเห็นได้ชัดเจนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อไป

3. การเสด็จประพาสในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก. พระราชดำริในการเสด็จประพาส

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระราชบิดา ในรัชสมัยของพระองค์ได้ดำเนินรัฐาภิวัตน์ในทางต่าง ๆ ตามแนวพระราชดำริของพระราชบิดาสืบมา¹ การเสด็จประพาสก็เป็นนโยบายหนึ่งที่ในตลอดรัชสมัยอันยาวนานของพระองค์ ได้ทรงปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอและได้หาประโยชน์แก่บ้านเมืองหลายประการซึ่งจะกล่าวในบทต่อไป

ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังดำรงตำแหน่งเป็นสภเถลิงเจ้าไกรภพขุนทิริยประชาวรกวญูนัน ได้มีโอกาสดำเนินเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปเสด็จประพาสหัวเมืองหลายครั้ง เช่น เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกใน พ.ศ. 2403² เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือใน พ.ศ. 2409³ และเสด็จประพาสที่ตำบลหัวอกใน พ.ศ. 2411 ทรงมีพระราชดำริเห็นประโยชน์ในการเสด็จประพาสเช่น

¹ สภาแล้วพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำรงพิมานพูน ความทรงจำ หน้า 237

² กรมศิลปากร ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 5 หน้า 360

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520 หน้า 2

เกี่ยวกับพระราชปรีชา¹ และประกอบด้วยทรงมีพระราชอัชฌาศัยโปรดในการเสด็จประพาสด้วย จึงทำให้เสด็จประพาสตามหัวเมืองน้อยใหญ่อยู่เกือบจนตลอดรัชกาลอ ในการเสด็จประพาสนั้น พระองค์ทรงทรวราชการและทรงพักผ่อนพระราชอิริยาบถบำรุงพระกำลังไปด้วย ตลอดระยะเวลาที่เสด็จผ่านเมืองต่าง ๆ ทรงสังเกตภูมิประเทศและการทำมาหากินของราษฎรไปตลอดทางเท่าที่เวลาจะอำนวยให้ได้ พระองค์เสด็จประพาสไปตามหัวเมืองต่าง ๆ เกือบทั่วทุกภาคยกเว้นภาคพายัพ² ภาคเพชรบูรณ์ ภาคอุตรและภาคอีสาน ทั้งนี้เป็นเพราะว่าหนทางที่จะไปนั้นกั้นการมาก เช่น ภาคเพชรบูรณ์ ระยะทางล่องเรือจากกรุงเทพฯ ถึงภาคเพชรบูรณ์ใช้เวลาหนึ่งเดือน³ และบ้านเมืองในแถบนี้กับภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคอีสานของไทยในเวลานั้นยากจนมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าจะทรงทำควาลำบากและเปลืองทรัพย์สินให้แก่หัวเมืองเหล่านั้นมากกว่าจะได้ประโยชน์ จึงทรงรออยู่จนสิ้นรัชกาลก็มิได้เสด็จ⁴ สำหรับหัวเมืองเหนือนี้พระองค์เสด็จไปถึงแก่เมืองฝางที่อยู่เหนือเมืองอุตรดิตถ์เท่านั้น⁴ เป็นระยะทางเสด็จประพาสที่ไกลที่สุดในเวลานั้นสำหรับทางภาคเหนือของไทย ครั้งหนึ่งเคยมีพระราชปรารภที่จะเสด็จประพาสเมืองเชียงใหม่ แต่ทรงเห็นว่าราชการในเขตพายัพมิได้เป็นหนักหนาทถึงกับต้องเสด็จไปทอดพระเนตรด้วยพระองค์เอง จึงทรงงดการเสด็จและทรงมีรับสั่งตอบพระเจ้าอนงยาเรอ กรมหมื่นกำแพงราชานุภาพ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ๗ วัดเทพศิรินทราวาส. 15 มีนาคม ๒520 หน้า 3

² เที่ยวทะเลตะวันออก เที่ยวผืนดินเพชรบูรณ์ เที่ยวบ้านกอนันท์ที่เกาะกูด เที่ยวไพรโยก หน้า 82

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งที่ 3 หน้า (3)

⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก. หน้า 4

ซึ่งกำหนดตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย"ละร ออกโปรแกรมเมกเกอร์" ในเวลานั้นว่า "อยากจะไปเว้นแต่เห็นการชักข้อไม่ระวาง และไม่แนบผูกพันทางราชการประการใด" ¹ จึงไม่เสด็จในคราวนั้น และก่อนนั้นก็ไม่ได้เสด็จจนตลอดรัชกาลเดียวกัน หัวเมืองที่เสด็จมากที่สุดได้แก่หัวเมืองในแหลมมลายู รองลงมาคือหัวเมืองในภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคตะวันตกตามลำดับ ทั้งนี้เพราะว่าสภาพการคมนาคมไปมาสะดวกแตกต่างกันไป และประกอบกับหัวเมืองเหล่านั้นเป็นที่สนใจของราชคิมีหาว่าเราจะวันตก คือ อังกฤษกับฝรั่งเศส ? ที่กำลังล่าอาณานิคมคอยแทรกแซงหัวเมืองมลายูและแดนอยู่เสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงสนพระทัยกิจการบ้านเมืองในแถบนี้เป็นพิเศษเพื่อมิให้เข้าอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างรัฐบาลกับราษฎรและกับต่างประเทศได้น้อยลง และสร้างความใกล้ชิดระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมือง ระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร เพื่อให้ราษฎรและชาวต่างชาติได้เห็นถึงความเอาใจใส่ในการปกครองของรัฐบาลกลางที่ปกครองภูมิภาคแถบนี้ และเป็นการแสดงออกอย่างเปิดเผยถึงความป็นเจ้าของเหนือดินแดนต่าง ๆ ที่อยู่ใต้อำนาจของไทยมาก่อนแล้ว อังกฤษและฝรั่งเศสแสดงความสนใจและเอาใจใส่ต่อการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสมอ กอปรกับความเคลื่อนไหวของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่าคาญ เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงกรมหลวงเทเวศร์วงศ์โรประการว่า "การไปทะเลนั้นถึงจริง ถิ่นเกยหลายมาหลายครั้งนี้ไม่ได้ค่าจะไปซ้ำมาเนมา เพราะว่าวันคืนเข้ามาสกลหน้า ไปข้างตะวันออกอ้ายฝรั่งเสสมาถามว่า ไคยีนว่าจะเสด็จนั้น ๆ นี้ ๆ ไปข้างตะวันตกอ้ายอังกฤษมาถามว่าไคยีนว่าจะเสด็จนั้น ๆ

* ก่อผู้จัดการการเสด็จประพาส มีหน้าที่เป็นต้นรับสั่งและการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ ตลอดทางที่เสด็จประพาสไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งเมื่อ พ.ศ. 2432 (ร.ศ. 108)

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.ป.1/8
เสด็จประพาสที่ต่าง ๆ พระราชหัตถเลขาตอบพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
 ลงวันที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ. 118

นี้ ๆ"¹ เส้นทางที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสนั้น เมื่อถึงมา
ดูเส้นทางที่เสด็จประพาสตลอดรัชกาลก็จะทรงเสด็จซ้ำ ๆ ในเส้นทางนั้นเสมอ เป็นที่น่า
สังเกตว่าเป็นเส้นทางเดียวกันกับที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงแบ่งไว้ในกา
อธิบายเรื่องเที่ยวเมืองไทยในสมัยนั้น แต่ก็ไม่น่าสงสัยเพราะเหตุว่าสมเด็จพระยา
คำรงราชานุภาพทรงเป็นตลอดโปรแกรมเมกเกอร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวในสมัยที่ยังทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เพราะว่าสมเด็จพระยา
คำรงราชานุภาพได้เสด็จออกตรวจราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ จนทรงทราบหนทางไปมา
เป็นอย่างดีเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย เส้นทางที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงไว้
ปี 15 เส้นทาง แต่เส้นทางที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสนั้น
มีอยู่ 8 เส้นทาง² ดังนี้

1. การเสด็จประพาสในเขตกรุงเทพมหานคร ได้แก่การเสด็จไปพระราชทาน
ผ้าพระกฐินตามพระอารามหลวง เสด็จไปทอดพระเนตรการก่อสร้างถนนต่าง ๆ การเสด็จ
ไปงานพระราชพิธีต่าง ๆ เป็นต้น ราษฎรในกรุงเทพฯ ได้มีโอกาสเฝ้าชมพระบารมีได้บ่อย
ครั้งที่สุด

2. เสด็จประพาสตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่กรุงเทพฯ ขึ้นไปถึงเมืองฝางเหนือ
เมืองอุตรดิตถ์ ผ่านหัวเมืองต่าง ๆ แล้วถึงบุรีรัมย์น้ำเจ้าพระยา

3. เสด็จประพาสตามลำน้ำแม่กลอง ตั้งแต่กรุงเทพฯ ไปเมืองสมุทรสงครามเลย
ขึ้นไปถึงไทรโยกและาวีสวัสดิ์

4. เสด็จประพาสตามลำน้ำท่าจีน ลำน้ำจะฮามเก่า ตั้งแต่เมืองสมุทรสาครไป
พระปฐมเจดีย์ สุพรรณบุรี

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/12
พระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าอนงยาเชอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ลงวันที่ 14
กรกฎาคม ร.ศ. 123

² อธิบายเรื่องเที่ยว เที่ยวทะเลตะวันออก เที่ยวขมทะเลเขตรบูรพ์ เที่ยวน้ำตก
เจาอนันท์กักเกาะฤๅ เที่ยวยไทรโยก หน้า 12-13

5. เสกัจจะพราสาทตามหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก ตั้งแต่ปากน้ำเรื่อยไปจนถึง เมืองประจันตคีรีเขตร

6. เสกัจจะพราสาทหัวเมืองทางภาคตะวันออก ไปตามคลองแสนแสบออกแม่น้ำ บางขุนนาทไปชะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี

7. เสกัจจะพราสาทหัวเมืองในแหลมมลายู ทางชายฝั่งมลายูด้านตะวันออกตั้งแต่ เมืองเพชรบุรีถึงเมืองศรีกรุง

8. เสกัจจะพราสาทหัวเมืองมลายูทางชายฝั่งข้างด้านตะวันตก ตั้งแต่เมืองกระบี่ ลงไปจนถึงเมืองไทรบุรี

ข. หัวเมืองต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส

หัวเมืองภาคกลาง หัวเมืองต่าง ๆ มักจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ทั้งนี้เป็นเพราะว่าสภาพภูมิศาสตร์ มั่งคั่งด้วยทรัพยากร กล่าวคือ สภาพการคมนาคมในสมัยก่อนและในสมัยนั้นยังไม่มียวดยานพาหนะ ทางบกที่รวดเร็วและสะดวกกว่าการเดินทางสายทางน้ำเลย ทำให้การคมนาคมในหัวเมืองต่าง ๆ นิยมการเดินทางโดยทางน้ำมากกว่าทางบก ฉะนั้นจึงนิยมปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำหรือ ใกล้แม่น้ำ ก็เพื่อความสะดวกในการคมนาคมขึ้นลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัวก็เสด็จประพาสทางน้ำเป็นส่วนใหญ่ ก็นับว่าการเสด็จประพาสของพระองค์ได้ผ่านไป ในแหล่งชุมชนเหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองในเวลานั้น หัวเมืองภาคกลางเป็นหัวเมืองที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมากที่สุด เกือบทั่วถึงทุกหัวเมือง สำหรับบางปะอินนั้นเสด็จประพาสเกือบทุกโอกาสก็เป็นการพักผ่อนพระราชมารยาต¹ หัวเมือง ต่าง ๆ ได้แก่ อยุธยา อ่างทอง สิงห์บุรี ไชยนาท มโนรมย์ นครสวรรค์ นครปฐม สมุทรสงคราม อุมุทรสาคร นครชัยศรี กาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี สุพรรณบุรี ชะเชิงเทรา เป็นต้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/26
เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก

หัวเมืองภาคตะวันออกและหัวเมืองชายทะเลตะวันออก

เสด็จประพาสเมืองจันทบุรี ร.ก. 95 (พ.ศ. 2420)

เสด็จประพาสสมเด็จพรจันทบุรี ร.ก. 127 (พ.ศ. 2452)

เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ร.ก. 101 (พ.ศ. 2425)

ร.ศ. 102 (พ.ศ. 2426)

ร.ศ. 103 (พ.ศ. 2427)

เสด็จประพาสประทับแรมที่เกาะสีชังหลายครั้ง เริ่มตั้งแต่

ร.ก. 110 (พ.ศ. 2435) เป็นต้นมา

หัวเมืองเหนือ ได้แก่หัวเมืองที่อยู่เหนือปากน้ำโพขึ้นไปจนถึงพินธุโลก เรียกว่าหัวเมืองเหนือ¹

เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ ร.ก. 120 (พ.ศ. 2445)

ร.ก. 125 (พ.ศ. 2449) เรียกว่าเสด็จประพาสต้น
ครั้งที่ 2

ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2452)

หัวเมืองในแหลมมลายู

เสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ก. 107 (พ.ศ. 2431)

เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ร.ศ. 100 (พ.ศ. 2432)

เสด็จประพาส ทางเรือ ทางบก รอบแหลมมลายู ร.ก. 109 (พ.ศ. 2433)

เสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ก. 117 (พ.ศ. 2442)

เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ร.ก. 124 (พ.ศ. 2449)

เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ร.ก. 127 (พ.ศ. 2451)

ในการเสด็จประพาสแหลมมลายูทุกครั้ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จะเสด็จไปถึงหัวเมืองที่เป็นประเทศราชของไทย คือ กลันตัน ตรังกานู และบางครั้งก็จะ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเลขาคราวเสด็จมณฑล
ฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 โปรดให้เป็นบรรณาธิการในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้า
นิกรเทวัญ เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520 หน้า 1

เล็ดจ์ไปถึงเมืองไทรบุรี นอกจากนั้นเมื่อเวลาเสด็จประพาสต่างประเทศจะต้องเสด็จทางเรือผ่านแหลมมลายู ในโอกาสนี้ก็จะทรงเสด็จเยี่ยมเยียนเช่นเดียวกัน แต่เป็นบางหัวเมือง เช่น สงขลา กลันตัน ตรังถาญ เมืองต่างประเทศที่ทรงเสด็จมากที่สุดได้แก่เมืองสิงคโปร์ ที่นั้บรรดาเจ้าเมืองประเทศราชและข้าหลวงเทศาภิบาลมา เคารพก็จะเข้าเฝ้าเสมอ ๆ

ค. ลักษณะการเสด็จประพาสภายในประเทศ มีอยู่ ๒ ลักษณะคือ

การเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการ ได้แก่การเสด็จประพาสตรวจราชการและทอดพระเนตรภูมิฉำเนาการทำมาหาเลี้ยงชีพของราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ และทรงอนุญาตให้หัวเมืองเหล่านั้นจัดพิธีรับเสด็จได้ ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรมาคอยรับเสด็จและให้เข้าเฝ้าริมทางเสด็จได้ด้วย^๑ ขบวนเสด็จจะเคลื่อนไปอย่างเปิดเผยไม่เหมือนในสมัยก่อนที่ป้องกันมิให้ราษฎรแลเห็นพระมหากษัตริย์ ประเพณีนี้ได้มาเปลี่ยนไปสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่โปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรเข้าเฝ้าริมทางเสด็จได้ พอมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราษฎรได้เข้าเฝ้าพระองค์ใกล้ชิดยิ่งกว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นในการเสด็จประพาสพระองค์จะเสด็จพระราชดำเนินไปตามถนนในกลางเมืองราษฎรเข้าเฝ้าเก็บไปหมด ทรงตรวจการการค้าขายของราษฎรและทรงซื้อสินค้าด้วยพระองค์เอง^๒ การเสด็จประพาสในลักษณะเช่นนี้จะทำให้ทรงใกล้ชิดกับราษฎรและข้าราชการยิ่งกว่าสมัยใด ๆ ที่ผ่านมา และทำให้ทรงเข้าพระทัยในลักษณะของบ้านเมืองตามสถานที่ไปมาจริง เป็นการกระชับความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองและระหว่างพระมหากษัตริย์กับบรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายและกับอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงอีกด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสด้วยลักษณะอย่าง

^๑พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ. ๑๐๗ และ ๑๐๘ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสนิท สุขาวงศ์ ๓ วัดเทพศิรินทราวาส ๗ เมษายน ๒๕๑๙ หน้า ๑๗

^๒ดู หน้า ๒๐, ๔๔

เป็นทางการมากกว่าการเสด็จประพาสที่เรียกว่าเสด็จประพาสคันหลายครั้ง ดังนั้นการเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการจึงมีความสำคัญต่อการปกครองมากกว่า เพราะว่าการเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการได้เกิดขึ้นตลอดรัชกาลและสัปดาห์ไปใบมีเวทกว้างขวางกว่าหลายเท่าตัว

การเสด็จประพาสคัน คือการเสด็จประพาสที่เป็นทั้งการตรวจราชการและการพักผ่อนส่วนพระองค์ แต่เป็นการตรวจราชการและพักผ่อน พระองค์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปลอมพระองค์เป็นสามัญชนพร้อมด้วย พระราชวงศ์ที่ทรงสนทนากันด้วยประมาณ 6 - 7 พระองค์ เสด็จประพาสไปโดยมิให้เจ้าเมืองหรือกรมการเมืองหรือราษฎรรู้ว่าใครเป็นใคร การเสด็จประพาสในลักษณะนี้จะทรงใกล้ชิดกับราษฎรยิ่งกว่าการเสด็จประพาสแบบเป็นทางการ เพราะเหตุว่าทรงปลอมพระองค์ไปให้ยากจนยาก แล้วจะทรงสนทนาวิสาสะถึงชาวทุกข์สุขและเล่นหัวกับราษฎรอย่างจริงใจโดยมิได้ถือพระองค์ การเสด็จประพาสโดยลักษณะนี้จะทำให้ทรงทราบถึงอริยาถัยใจคอและความทุกข์สุขในชีวิตประจำวันของราษฎร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการเสด็จประพาสในลักษณะนี้มาก เป็นเพราะว่าทรงได้รับความพระเกษมสำราญจนสามารถทำให้พระอาการประชวรที่ทรงเสวยไม่ไถ่บรรเทาไว้เหลือนับหลายวันหลายคืนทีเดียว สมควรเสด็จด้วยเรือมากอง 4 แจว และเรือประทุน 4 แจว ล่องรอนแรมไปตามแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ตามหัวเมืองแถบภาคกลาง กว้างไหนก็จอดนอนตามดาดาวัก² อาศัยศาลาวัคหรือบ้านราษฎรที่เสด็จผ่านไปพุดหาอาการเสวยรับประทานกัน อาการเก๋านนั้นก็หาบ่อจากห้องที่ผ่านไปนั่นเอง

เพราะการเสด็จประพาสคันได้เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง พระองค์ทรงพระราชดำริขึ้นเป็นพระองค์แรก เนื่องจากทรงมีความประทับใจพระราชนิพนธ์ในนิยายเรื่องอาหรับราตรี (Arabian Nights) ซึ่งทรงโปรดมาก³ และได้ทรงดัดแปลงมาเป็นลักษณะของการเสด็จประพาสคัน ถึงแม้ว่าการเสด็จประพาสคัน

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยวราวุฒาณ เสด็จประพาสคัน หน้า 45

² ฎ. หน้า 4

³ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ เจ้าชีวิต หน้า 469

จะมีความคล้ายคลึงกับการเสด็จออกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแง่ที่ว่าทรงเข้าถึงราชนคร แต่ถือว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะนั้นทรงเป็นพระภิกษุยังไม่มีการแบ่งชั้นวรรณะกับราชนคร เพราะว่า พระภิกษุเป็นผู้ที่อยู่ใกล้ชิดกับราชนครอยู่แล้ว ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงอยู่ในพระอิสริยยศเป็นพระมหากษัตริย์ แต่ทรงมีพระราชดำริอันแปลกประหลาดในการทำควมใกล้ชิดกับราชนคร จึงเห็นว่าการเสด็จประพาสต้นในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีลักษณะพิเศษกว่า แต่การเสด็จประพาสต้นปีเพียง 2 ครั้งเท่านั้น คือใน พ.ศ. 2448 และ พ.ศ. 2450 ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ในการเสด็จประพาสต้นอีก แต่ได้ประสบกับความล้มเหลวเนื่องจากราชนครรู้จักพระองค์มากขึ้น ทำให้การเสด็จประพาสไม่สะดวกเหมือนตอนสองคราวก่อน¹

ง. ประเทศต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศ 6 ครั้ง ทั้งในทวีปเอเชียและยุโรป

- ครั้งที่ 1 เสด็จประพาสเมืองมลายู อาณาเขตของอังกฤษโดยเฉพาะ 1 ครั้ง และเมืองปัตตาเวีย (จาร์กาตาร์) อาณาเขตของฮอลันดา ใน พ.ศ. 2413
- ครั้งที่ 2 เสด็จประพาสอินเดียและบมา อาณาเขตของอังกฤษใน พ.ศ. 2414
- ครั้งที่ 3 เสด็จประพาสบมา ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2435
- ครั้งที่ 4 เสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2440
- ครั้งที่ 5 เสด็จประพาสบมา ครั้งที่ 3 ใน พ.ศ. 2445
- ครั้งที่ 6 เสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2450

¹ สมเด็จพระมหากรุณาธิคุณ ราชบัณฑิตยสถาน เสด็จประพาสต้น หน้า 47, 48

ประเทศสหรัฐอเมริกาแสดงความจำนงเชิญพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสประเทศสหรัฐอเมริกาภายใน พ.ศ. 2438¹ ในโอกาสที่จะเสด็จประพาสทวีปยุโรปใน ร.ศ. 116 แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้เสด็จประพาส เพราะหาประเทศสหรัฐอเมริกาท่างใหญ่ใช้เวลาในการเสด็จประพาสมาก จึงทรงมีค้อนเรือมาจนสิ้นรัชกาล²

พระบรมราชาธิบายในการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสิ่งที่ชาวต่างประเทศพากันยกย่องมาก ถึงกับกล่าวคาปรายกันรับว่า "ทรงมีพระราชอุทิศเสด็จไปทอดพระเนตรเมืองต่างประเทศ ก็สมควรเป็นเยี่ยงอย่างแก่พระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ"³ จึงนับว่าพระบรมราชาธิบายการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระบรมราชาธิบายที่ก้าวหน้ากว่าประเทศอื่น ๆ ในเอเชีย ความมุ่งหมายในการเสด็จประพาสต่างประเทศได้แก่ เป็นการกระชับสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศ เผยแพร่ความเป็นเอกราชของไทยและเป็นการทอดพระเนตรตรวจตราเลือกสรรแบบแผนการปกครองที่ดีมาจัดให้ดีขึ้นในประเทศไทย⁴ ซึ่งการนำเอาแบบอย่างการปกครองที่ดีมาจัดขึ้นในประเทศนั้นก็เพื่อให้ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีความเจริญเป็นอารยประเทศในเวลาข้างหน้า วิธีการนี้ก็เป็นวิธีการหนึ่งที่ใช้ป้องกันการคุกคามของชาติมหาอำนาจ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมหอสมุดฯ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/8 หนังสือราชการเรื่องเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรป เล่ม 2 หนังสือราชทูตและกงสุลเยเนอราลอเมริกาอุลเกล้าฯ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงวโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ กาแปลที่ 13557 ลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมหอสมุดฯ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/86 หนังสือกรมหลวงดำรงอุลเกล้าฯ ถวาย ลงวันที่ 20 พฤษภาคม ร.ศ. 126

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 257

⁴ พระยากรีสหเทพ (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 1

บทที่ ๒

สาเหตุและปัจจัยที่ส่งเสริมให้ระบอบสมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จประพาสทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ

๑. สาเหตุ

ก. ปัญหาการคุกคามของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสในอาณัติสนับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

อังกฤษและฝรั่งเศสเป็นมหาอำนาจตะวันตกเพียงสองชาติที่ได้กินแดนรอบข้างประเทศไทยเป็นอาณานิคม ประเทศไทยเป็นดินแดนที่อยู่ระหว่างกลางซึ่งในภายหลังอังกฤษและฝรั่งเศสได้ตกลงกันให้เป็นรัฐกันชน (Buffer State)¹ ในขณะเดียวกันทั้งสองชาตินี้ก็มิได้มีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน เกรงว่าอีกฝ่ายหนึ่งจะพยายามขยายอิทธิพลเข้ามาในดินแดนไทย และจะเข้าครอบครองดินแดนนั้นในที่สุด จากความหวาดระแวงในลักษณะเช่นนี้เองที่ทำให้อังกฤษและฝรั่งเศสพยายามขยายอิทธิพลเข้ามาตามชายแดนของไทยที่อยู่ติดกับอาณาเขตอาณานิคมของตนอยู่เสมอ จึงทำให้ฝ่ายไทยทวีความเกรงในคำที่ของมหาอำนาจทั้งสองตลอดมา จึงพยายามหาเนโนโยบายต่าง ๆ เพื่อป้องกัน การคุกคามของชาติมหาอำนาจทั้งสอง อังกฤษได้พยายามก่ออิทธิพลเข้ามาทั้งในเขตแดนไทยและในเขตรัฐมลายูของไทย ในแดนไทยนั้นอังกฤษไม่สามารถแผ่อิทธิพลเข้ามาจนกระทั่งยึดครองได้เพราะเหตุว่าไทยได้ตรวจตราดูแลกิจการภายในให้เรียบร้อยป้องกันเหตุการณ์ยุ่งยากได้ทันที่ที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่เสด็จประพาสโดยทรงให้เหตุผลว่าการเสด็จประพาสของพระองค์มิได้ทำให้เกิดประโยชน์แก่ทางราชการมากนัก² แต่ในหัวเมืองมลายูไทยไม่มี

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ วิภาตกาลสยาม ร.ศ. 112 หน้า 42

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ 1.1/8
เสด็จประพาสที่ต่าง ๆ และราชทัณฑ์เลขาตอบพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
ลงวันที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ. 118

อำนาจการปกครองโดยตรง จึงทำให้อังกฤษแผ่อิทธิพลได้สะดวกกว่าในฉานนาไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จประพาสเสมอ ๆ เพื่อดูแลการปกครองและสร้างความใกล้ชิด สำหรับฝรั่งเศสนั้นก็กำลังถูกจากทางก้านแม่น้ำโขงและทางหัวเมืองชายทะเล ตะวันออกติดกับเขมร ไทยได้พยายามกระชับการปกครองดูแลทุกซอกสุดซอกของราชนครมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้เสด็จประพาสเพื่อดูแลการปกครองเช่นเดียวกัน แต่เสด็จประพาสน้อยกว่าหัวเมืองมลายู

1) การคุกคามของอังกฤษในแหลมมลายู ความหวาดระแวงของไทยที่มีต่ออังกฤษ ได้แก่ปัญหาที่อังกฤษเข้ามายุ่งเกี่ยวกับรัฐมลายูของไทย ปัญหานี้ได้เป็นสาเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองมลายูเนือง ๆ เป็นด้วยเพราะเหตุว่าการแผ่ขยายอิทธิพลทางการค้าของอังกฤษจะต้องก้าวหน้าไปเรื่อย ๆ ไม่มีสิ่งใดมาขัดยั้งได้ และผลประโยชน์ทางการค้านี้เองที่จะเป็นสาเหตุสำคัญทำให้อังกฤษเข้าไปมีอำนาจทางการเมืองในดินแดนนั้น ๆ ในเวลาต่อมา บรรดาหัวเมืองประเทศราชของไทยในแหลมมลายู คือ รัฐกลันตัน รัฐรังกานู และรัฐไทรบุรี นั้น ไทยไม่สามารถเข้าไปทำการปกครองได้โดยตรงเหมือนเช่นเป็นอาทิว่า เขตที่แท้จริงของไทย ประเพณีการปกครองหัวเมืองประเทศราชของไทยมีความหละหลวมมาก มุ่งอยู่ให้หัวเมืองประเทศราชปกครองตัวเอง มาแต่โบราณ ความผูกพันจะแสดงออกในรูปของการส่งเครื่องราชบรรณาการและความช่วยเหลือในด้านเสบียงอาหารกับกำลังทหารแก่ไทยในยามที่ไทยทำสงครามเท่านั้น "เพราะฉะนั้นทางกรุงเทพฯ ไม่ได้ผลประโยชน์อันใดจากหัวเมืองประเทศราช"¹ จากการที่ไทยไม่มีอำนาจทางการเมืองอย่างแท้จริงนี้เอง เพื่อแก้ความขัดแย้งกับอังกฤษขึ้น ไทยกลับต้องเป็นผู้ที่รับฉัตรอบและไทยก็ไม่อาจจะเอาไหนกับเจ้าเมืองได้เต็มที่ ผลเสียจึงตกอยู่กับไทย อังกฤษได้ถือเอาจุดอ่อนนี้เป็นโอกาสเข้าแทรกแซงแผ่อิทธิพลเข้ามาในรัฐเหล่านั้นเรื่อยมา²

¹ "พระราชดำริรัชกาลที่ 5 ทรงในที่ประชุมเสนาบดี เรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.บ. 128" กิตติปาทร 3 : 68 กันยายน 2519

² ฎ. หน้า 69

ไทยจึงจำเป็นต้องสร้างความใกล้ชิดระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองประเทศราชเหล่านั้น เพื่อคอยป้องกันการแทรกแซงของอังกฤษ¹ อังกฤษเริ่มมาเกี่ยวข้องกับสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ ด้วยการขอเช่าเกาะหมากจากเจ้าเมืองไทรบุรี เป็นสถานการค้าสำหรับเติมเสบียงอาหาร เชื้อเพลิง และซ่อมแซมเรือสินค้า รวมทั้งเป็นที่ตั้งฐานทัพเรือเพื่อป้องกันน่านน้ำมลายูและ อ่าวเบงกอล² ระหว่างอันเกี่ยวกับจีนในสมัยรัชกาลที่ 1 ต่อมาได้ไปขอเช่าเกาะสิงคโปร์จาก สุลต่านเมืองยะโฮร์อีกสถานที่หนึ่ง ทั้งถ้านั้นมาอังกฤษก็มีความคิดที่จะครอบครองเมืองมลายู ทั้งหมดไว้ในเวลา³

นโยบายของอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น มีแนวนโยบายที่จะไม่เข้าแทรกแซงกิจการภายในของรัฐต่าง ๆ ในแหลมมลายู และได้ยึดแนวนโยบายนี้เป็นหลักปฏิบัติตลอดมา ถึงแม้ว่าจะมีผู้เสนอให้เข้าแทรกแซงทางด้านการเมือง แต่ข้อเสนอนั้นก็ไม่ได้ได้รับความเห็นชอบจากบริษัทซึ่งมุ่งหวังแต่ผลประโยชน์ในทางการค้าแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น⁴ บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษไม่พยายามยุ่งเกี่ยวกับเหตุการณ์ภายในของแต่ละรัฐ ซึ่งยกเว้นเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความปลอดภัยในกรณีที่มีการบุกรุก อาณาเขตหรือการปราบโจรสลัดในคาบสมุทรมลายู เพื่อความสงบทางค้าขายทะเลและ เพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของอังกฤษเอง⁵ แต่ผู้ที่เข้ามาทำงานในแหลมมลายูต้องการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62/53 พระราช
บรรพทิศพระราชนิพนธ์พระมหาราช ในกิจพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระยาตรังการุณ
ลงวันที่ ๑๑ มิถุนายน ร.ศ. 124

² กิ่งแก้ว นิคมชา การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมือง
มลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ.
2452 หน้า 11

³ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5
หน้า 315

⁴ กิ่งแก้ว นิคมชา อ.ก. หน้า 9

⁵ ก. หน้า 11 (อ้างอิงมาจาก Richard O Winstedt, *Malaya and Its History* p. 63)

ขยายอิทธิพลและดินแดนอาณานิคมของอังกฤษออกไป และความต้องการของฝ่ายหลังนี้ก็ได้กลายเป็นแรงผลักดันที่สำคัญอันหนึ่งที่ทำให้นโยบายของอังกฤษเปลี่ยนไปในที่สุด¹ และจะพาเกี่ยวข้องกับไทยเพราะว่าการเข้าแทรกแซงของอังกฤษนั้นได้กระทำเข้ามาถึงรัฐมลายูซึ่งอยู่ภายใต้อำนาจของไทย

การแทรกแซงของอังกฤษต่อดินแดนแห่งนี้มาจากการที่อังกฤษได้สังเกตเห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ด้วยป่าไม้และแร่ธาตุ นอกจากนั้นยังมีความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์อีกด้วย กล่าวคือ อังกฤษสังเกตเห็นความสำคัญของเมืองปีนัง สิงคโปร์ และหัวเมืองมลายูที่อยู่เหนือสิงคโปร์ เพราะเหตุว่าทางสมุทรทางบกและทางตอนใต้ของไทยมีบริเวณชายฝั่งที่มีเกาะใหญ่อยู่หลายเกาะซึ่งเหมาะจะเป็นท่าจอดเรือเพราะกำบังลมได้ดี กับต้นฟรานซิส ไลต์ เสนอไปยังสำนักงานที่เมืองมัทราสว่า ถ้าอ่าวของเมืองไทรบุรีตกอยู่ในความปกครองของฮอลันดาจะเป็นอันตรายแก่บริษัท เพราะอ่าวไทรบุรีเป็นจุดยุทธศาสตร์ทางเรือในยามสงคราม และเกาะนี้มีน้ำบริบูรณ์ มีป่าและสัตว์ป่าในอ่าวเต็มไปด้วยปลา เช่นกันใหญ่โตตรงกันข้ามเกาะปีนังมีดินลาคับอยู่ ปลุกข้าวเป็นจำนวนมากรวมทั้งเลี้ยงสัตว์และปลูกไม้ เกาะปีนังตั้งอยู่ในทำเลสะดวก สำหรับเรือที่เกินทางไปประเทศจีน เรือเหล่านี้อาจไปบรรทุกสิ่งของทุกอย่างได้ที่มะละกา ชวามลายู ชวาบูกิสและชาววินจะมาอยู่ที่เกาะปีนังนี้ ซึ่งจะกลายเป็นที่แลกเปลี่ยนการค้าขายของภาคตะวันออก ถ้าไม่มีการเก็บภาษีและข้อจำกัดต่าง ๆ มากมาย² และไลต์ยังเห็นความสำคัญต่อไปอีกว่าจะได้เป็นเส้นทางเรือทางตอนเหนือของช่องแคบมะละกา เป็นประโยชน์ในการแข่งขันทางการค้ากับฮอลันดาทางตะวันออก ช่วยในการขยายการค้าไปยังนานน้าจีน³ เพราะฉะนั้นถ้าหากอังกฤษจะมีความมั่นใจในอิทธิพลของตนต่อดินแดนอย่างสมบูรณ์ก็ต่อเมื่อได้ควบคุมรัฐมลายูทางตอนเหนืออยู่ในอิทธิพลด้วยเท่านั้น อังกฤษหวาดกลัวการแทรกแซงจากมหาอำนาจยุโรปชาติอื่น ซึ่งจะเป็ภัยคุกคามมั่นคง

¹ กิ่งแก้ว นิคมชา การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ.

2452 หน้า 11

² ฎ. หน้า 12 และ 15

³ ฎ. หน้า 10

ของอาณาจักรอังกฤษในอินเดียและเส้นทางที่จะไปยังตะวันออกไกลโดยผ่านทางช่องแคบมะละกา โดยเฉพาะอย่างยิ่งดินแดนของรัฐมลายูทางตอนเหนือที่ตกอยู่ในอำนาจของชาติอื่น การค้าของอังกฤษและการคั่งงอกของอินเดียจะได้รับความเสียหายกระทบกระเทือนมาก ถึงแม้ว่าสิงคโปร์จะเป็นจุดสำคัญทางตอนใต้ของเอเชีย แต่คุณค่าครึ่งหนึ่งของสิงคโปร์จะหมดไปถ้าตอนเหนือของแหลมสมุทรถูกมหาอำนาจอื่นยึดครอง ชาติที่ควบคุมแหลมสมุทรมลายูจะเป็นผู้ควบคุมเส้นทางไปตะวันออกไกล¹ เหตุการณ์ที่มาทำให้อังกฤษหันเกรงมากขึ้นได้แก่ ความสนใจของรัสเซียที่ต่อดินแดนที่ตั้งอยู่ระหว่างเกาะปีนังและแหลมมลายูกับนโยบายของบิตมาร์คที่สนับสนุนการค้าโพ้นทะเลโดยเปิดแลกกับการอ้างสิทธิของอังกฤษเหนือดินแดนที่อังกฤษยังไม่มีอำนาจเต็มหรือยังไม่ได้มีการทำสัญญาเป็นทางการกับผู้ปกครองดินแดนนั้น ๆ² การขยายอิทธิพลของเยอรมันมาทางตะวันออกได้เร็วขึ้นอย่างจริงจังในสมัยพระเจ้าวิลเลียมที่ 2 เยอรมันเข้ามามีผลประโยชน์ทางการค้าในประเทศไทยมากขึ้น และเยอรมันมีความสนใจที่จะหาสถานการค้าเพื่อช่วยขยายการค้าขายของตนในเอเชีย ไทยมีความสนิทสนมกันขึ้นเรื่อย ๆ จนถึงกับมีการเปิดสถานทูตเยอรมันในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2431 เนื่องจากเยอรมันไม่มีข้อพิพาทและรรมณศาค่อกับไทยเหมือนกับฝรั่งเศสและอังกฤษ ชาวเยอรมันจึงได้รับความนิยมในกรุงเทพฯ มาก และไทยก็หวังที่จะได้เยอรมันเป็นคู่ค้าถ่วงอำนาจของอังกฤษและฝรั่งเศส ต่อมาหนังสือพิมพ์สแตนดาร์ด (Standard) ของอังกฤษฉบับวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2433 (ค.ศ. 1890) ได้เสนอข่าวว่าเยอรมันมีการเจรจาอย่างลับ ๆ กับรัฐบาลไทยขอเช่าดินแดนเหนือเกาะปีนัง เพื่อใช้เป็นสถานที่เก็บถ่านหินและศูนย์กองการค้าทางตะวันออก รัฐบาลอังกฤษตกใจกับข่าวนี้มาก ดังนั้นกระทรวงอาณานิคมของอังกฤษเสนอให้เตือนไทยไม่ให้ยกดินแดนให้กับมหาอำนาจที่สาม³ และอังกฤษมีความระแวงรู้สึกเกรงว่า

¹ กิ่งแก้ว นคมชา การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2452 หน้า 34

² ฎ. หน้า 35

³ ฎ.

รัสเซียจะมาขอเช่าดินแดนในแหลมมลายูเป็นสถานีการค้า¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าอังกฤษคิดไปเอง เพราะว่าไม่มีผู้ใดมีความต้องการแหลมมลายูยิ่งไปกว่าพวกในสหราชอาณาจักร การที่อังกฤษจะวางสงสัยขึ้นเช่นนี้จึงเป็นโอกาสที่พวกกระทรวงอาณานิคมของอังกฤษจะยุยงให้รัฐบาลอังกฤษในลอนดอนนึกที่จะรุกรานเขตแดนในแหลมมลายูให้เร็วขึ้น² พระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ทรงทราบก็ว่าทราบใดที่รัสเซียมีอำนาจไม่มั่นคงในเอเชียตะวันออกแล้ว ถ้ารู้ว่าการเช่ามาขอเช่าดินแดนแล้วกลายเป็นสาเหตุทำให้อังกฤษถูกกามไต่ใจก็จะไม่ทำเป็นอันขาด เพราะว่ารู้ว่าการเช่าไทยล่อแหลมต่ออังกฤษอยู่อย่างไรบ้าง และยังทรงคัดค้านแย่งเอกราชไทยจากนัก³ และการที่ฝรั่งเศสกำลังถูกลามอันโกลีอย่างใกล้ชิด ใช้ทั้งกำลังและอำนาจสิทธิของญวนกับเขมรเข้าครอบครองดินแดนทางฝั่งลาวและหัวเมืองทางชายฝั่งทะเลทางภาคตะวันออกของไทย อังกฤษเกรงว่าฝรั่งเศสจะใช้สิทธิของไทยบางอย่างเช่นเดียวกัน เป็นการก้าวเข้าไปใกล้อำนาจในแหลมมลายู⁴ ความขว้างแค้นที่อังกฤษมีต่อดินแดนแถบนี้รวมกับความหวาดกลัวต่างชาติเข้ามากุมความอิทธิพลของตน จึงทำให้อังกฤษจะตั้งนโยบายไม่แทรกแซงมาเป็นการแทรกแซงทั้งนี้ก็เพื่อเสริมสร้างอิทธิพลและอำนาจของกนิให้มั่นคงยิ่งขึ้น

การเข้าไปมีอำนาจทางการเมืองของอังกฤษได้มีจุดเริ่มต้นจากการเข้าไปมีผลประโยชน์ทางการค้าอยู่แล้ว เพราะว่าเห็นว่าเมื่อพ่อค้าชาวอังกฤษเข้าไปลงทุนค้าขายในระต่าง ๆ แล้ว เมื่อมีเหตุการณ์ไม่สงบขึ้นเช่นเกิดการทะเลาะวิวาทระหว่างรัฐต่าง ๆ

¹ กิ่งแก้ว นิคมชา การเจรจาขอซื้อตลิ่งระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2452 หน้า 57

² เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล เล่ม 2 หน้า 137-138

³ ก. หน้า 137

⁴ กิ่งแก้ว นิคมชา อ.ก. หน้า 35

การแย่งราชสมบัติในแต่ละรัฐและที่สำคัญคือการสู้รบของพวกอังกษี่ ซึ่งเป็นกรรมกรเหมืองแร่ ในประเทศที่ความรุนแรงขึ้นทุกขณะ กรรมกรเหล่านี้บางคนเป็นสมาชิกของอังกฤษ จึงนำ ความยุ่งยากมาสู่อังกฤษด้วย และทำให้เกิดการค้าหยุดชะงัก¹ รัฐบาลอังกฤษไม่ยุ่งเกี่ยวจึง ทำให้เสียผลประโยชน์ทางการค้ามาก เมื่อข้าชาวอังกฤษจึงรู้ว่าถ้าหากรัฐบาลไม่ให้ความ ช่วยเหลือ ก็จะไปให้มหาอำนาจอื่นเข้ามาคุ้มครองผลประโยชน์ของตน ดังนั้นอังกฤษจึง ต้องรักษายลประโยชน์ทางการค้าในเมืองและทางเศรษฐกิจของตนจึงต้องเข้าแทรกแซงกิจการ ภายในของรัฐบาลยูโกโดยการไ้ระบบเรสิเดนต² เหตุการณ์ต่าง ๆ ก็คงบอก

การดำเนินการแทรกแซงของอังกฤษในรัฐมลายู กล่าวได้ว่าประสบความสำเร็จ ตามความต้องการในช่วงระยะเวลาเพียง 15 ปี ก็คือตั้งแต่ พ.ศ. 2417 ถึง พ.ศ. 2431 อังกฤษสามารถเข้าควบคุมรัฐเประ สลังงอร์ เนกรีเนบิสัน และปะหัง รัฐทั้ง 4 ทาง ยอมรับการอารักขาของอังกฤษ อังกฤษควบคุมทางด้านการติดต่อกับต่างชาติและมีเรสิเดนต ของอังกฤษประจำอยู่ในแต่ละรัฐ รัฐทั้ง 4 ต้องปฏิบัติตามคำแนะนำในทุกเรื่อง ยกเว้น เรื่องศาสนาและขนบธรรมเนียมของชาวบลายู กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คืออังกฤษได้เข้าปกครอง รัฐเหล่านี้โดยทางอ้อมนั่นเอง ผู้ปกครองชาวมลายูเป็นเพียงแต่ผู้ปกครองในนาม อำนาจที่ แท้จริงอยู่ที่เรสิเดนตอังกฤษ³

การก้าวเข้ามามีอำนาจทางการเมืองของอังกฤษที่ละรัฐนี้เอง รัฐบาลไทยจึงตระหนักถึงอันตรายที่จะเกิดจากการแทรกแซงของอังกฤษในหัวเมืองมลายูของไทย จึงทำให้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองมลายูและหัวเมืองภาคใต้ ของไทยเพื่อควบคุมการปกครองได้เรียบร้อย สร้างความสำนึกให้มีความคุ้นเคยกันระหว่าง

¹ ชพูนุช นาคีรักษ์ บทบาทของเฟรริคมาจาวก่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411-พ.ศ. 2453 หน้า 119

² กิ่งแก้ว ปิณชม การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2452 หน้า 37

³ ฎ. หน้า 39

รัฐบาล กลางกับส่วนภูมิภาค เหล่านี้ให้แนบแน่นยิ่งขึ้น เพื่อป้องกันอิทธิพลของอังกฤษ เพราะว่า
ผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำสิงคโปร์หลายคน ตลอดจนข้าราชการอังกฤษคนอื่น ๆ ต่าง
ก็มีความต้องการที่จะผนวกหัวเมือง มลายูของไทยให้เข้ามาอยู่ภายใต้ความอารักขาของอังกฤษ

เพียงแต่รัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอนไม่เห็นด้วยเท่านั้น¹ ถึงแม้ว่ารัฐบาลอังกฤษที่ลอนดอน
จะไม่เห็นด้วยก็ตาม ก็ยังไม่สามารถไว้วางใจในท่าทีของอังกฤษได้ เพราะว่านโยบายของ
อังกฤษค่อนข้างแนบแน่นขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ของอังกฤษ² แม้ว่าจะมีการทำข้อตกลงกันแล้ว
ก็ตาม เมื่อเวลาผ่านไปรัฐบาลอังกฤษเริ่มตระหนักว่า การที่ตนยอมรับสิทธิขาดของไทย
เหนือรัฐมลายูนั้นเป็นความผิดพลาด เพราะเกิดปัญหาที่ว่าเจ้าผู้ครองรัฐมลายูนั้นใช้อำนาจ
ในการให้สัมปทานแก่คนต่างชาติ โดยไม่ได้ทำการปรึกษาทางกรุงเทพฯ เลย และรัฐบาล
ไทยเองไม่สามารถควบคุมเรื่องนี้ได้ ทำให้รัฐบาลอังกฤษเกิดความเดือดร้อนมาก อังกฤษ
พิจารณาเห็นว่าการกระทำดังกล่าวเป็นอันตรายต่อผลประโยชน์ของอังกฤษ และทราบใจที่
ฝรั่งเศสยังคงคอยคุกคามไทยอยู่ ทางด้านตะวันออกและหัวเมืองชายทะเลทางด้านตะวันออก
ที่ติดกับเขมรอยู่ อังกฤษก็ยังงัดกุมแข็งอยู่ทางกบไต คอยขยายอิทธิพลไว้คืบหน้าอยู่เสมอ
มิให้เสียเปรียบแก่กัน จึงทำให้ไทยต้องคอยระวังและเฝ้าระวังใจใส่ดูแลการปกครองให้เรียบร้อย
ที่สุดเท่าที่อำนาจของไทยจะทำได้

2) การคุกคามของฝรั่งเศสในหัวเมืองชายทะเลทางตะวันออก ผลจากการ
ขยายสิทธิจักรวรรดินิยมของฝรั่งเศส เข้าไปในอินโดจีน จนกระทั่งฝรั่งเศสสามารถครอบ
ครองทั้งหมดอย่างสมบูรณ์ โดยให้ไทยเงินสักรับรองสิทธิของฝรั่งเศสในกัมพูชา
ในปี พ.ศ. 2410 ต่อมาฝรั่งเศสก็ได้เข้าครอบครองอาณาทั้งประเทศเป็นผลสำเร็จอีกในปี

¹ กิ่งแก้ว นิคมว่า การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมือง
มลายูในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระหว่าง พ.ศ. 2415 ถึง พ.ศ. 2452

หน้า 42

² อ. หน้า 43

พ.ศ. 2๔23¹ แล้วฝรั่งเศสก็ให้ดยุคยังการคุกคามอยู่เนืองแต่ดินแดนเด่งนั้น ฝรั่งเศสยังพยายามจะเข้าครอบครองดินแดนลาวซึ่งเป็นหัวเมืองประเทศราชของไทยอีก โดยใช้วิธีการถ้างสีห์ของขุนที่เขามีส่วนในการครอบครองดินแดนลาวมาก่อน² นอกจากนั้นฝรั่งเศสยังจะพยายามขยายอิทธิพลของตนเข้ามายังหัวเมืองลาวและเขตทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ไทยหวาดกลัวว่าอันตรายที่จะเกิดจากการคุกคามของฝรั่งเศสที่ได้พยายามอาศัยความไม่แน่นอนของเส้นเขตแดนมาเป็นเครื่องมือในการหาเหตุเพื่อจะเข้าครอบครองดินแดนนั้นต่อไป ฝรั่งเศสสนใจดินแดนภาคตะวันออกเฉียงใต้ได้แก่ เมืองมโนไพร เกาะเสม็ด เกาะกง ซึ่งมีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ ฝรั่งเศสต้องการดินแดนเหล่านี้ไว้เพื่อป้องกันอิทธิพลของมหาอำนาจอื่น ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสรุนแรงขึ้นจนถึงขั้นปะทะกันเอง ๆ ตามแถบพรมแดน จนกระทั่งได้เกิดวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 ขึ้น จากการปะทะกัน ข้าราชการฝรั่งเศสบางคนถูกจับกุมและเสียชีวิต ฝรั่งเศสจึงเห็นเป็นโอกาสเรียกร้อยค่าเสียหายจากไทย ส่งเรือรบ 2 ลำมาบีบบังคับไทย บังคับให้ไทยยอมทำสัญญาตามข้อเรียกร้องของฝรั่งเศส³ การเกิดวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 จะเป็นเรื่องยืนยันอย่างชัดเจนว่าฝรั่งเศสใช้กำลังคุกคามไทย และไทยไม่อาจจะพึ่งมหาอำนาจใดได้ ทำให้ไทยหันมาพึ่งตนเองมากขึ้น⁴ และถ้าหากไทยดำเนินการตอบโต้อย่างรุนแรง ผลของการปะทะกันครั้งนี้จะนำไปสู่การเสียเอกราชได้ไม่ผิด แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินวิเทโศบายที่ชาญฉลาด ไทยจึงรอดพ้นวิกฤติการณ์นั้นมาได้ โดยผลของวิกฤติการณ์คราวนั้นทำให้ไทยต้องยอมเสียเงินค่าปรับ เสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส และต้องยอมให้ฝรั่งเศสเข้าควบคุมกินภณรายฝั่งทะเลทางภาคตะวันออกเฉียงใต้แก่เมืองจันทบุรี ก่อนมาภายหลังได้คืนจันทบุรีให้แก่ไทย แต่ฝรั่งเศสก็ยังหาเหตุยึดเมืองตราดไว้อีก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสียพระทัยและทรงโศกในวิกฤติการณ์ ร.ศ. 112 จนทรงระพระชวรรักษาพระองค์

¹ อรรถาธิบาย นพการณ การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสใน
มหายุคพระหว่าง ร.ศ. 243๐-๒๔๕๖ หน้า 75

² ก. หน้า 76

³ ชมพูนท นาคีรักษ์ บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411- พ.ศ. 245๖ หน้า 85

⁴ จีราภรณ์ สถาปนะวรรณ วิกฤติการณ์สยาม ร.ศ. 112 หน้า 193

ณ เกาะสีชัง หลังจากนั้นมาฝรั่งเศสก็ยังได้เกณฑ์การคุกคามไทยลงเลย ยังคงหาหนทางอยู่ตลอดเวลา นับวันจะรุนแรงขึ้นทุกขณะ¹

ผลจากการคุกคามของฝรั่งเศสนี่เองที่ทำให้ทางเมืองหลวงคำนึงวิธีการป้องกันหัวเมืองทั้งทางตรงทางอ้อม ทางตรงได้แก่ การส่งคนจากเมืองหลวงไปดูแลการปกครอง โดยกำชับให้ข้าหลวงผูกใจรวมารให้มีความจงรักภักดีต่อไทยซึ่งเคยทำมาก่อนแล้ว แต่ครั้งนี้กำชับมิให้ข้าราชการและแม่ทัพนายกองกดขี่ข่มเหงราษฎร หากผู้ใดกระทำให้ลงโทษในสถานหนัก² และต่อบากก็ให้ทำการปรับปรุงการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคเพื่อที่จะได้ควบคุมหัวเมืองเหล่านั้นรักภักดีมากขึ้น ทางอ้อมได้แก่ การเอื้อจยประพาสทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ในการเสด็จประพาสภายในประเทศมีจุดมุ่งหมายเพื่อดูแลการปกครองและทุกข์สุขของราษฎรในหัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออก มิให้เกิดปัญหาขัดแย้งกับฝรั่งเศสซึ่งจะเป็นสาเหตุนำไปสู่ความขัดแย้งทางการเมืองได้ เพราะว่าฝรั่งเศสคอยหาเหตุอยู่แล้ว ส่วนการเสด็จประพาสต่างประเทศก็มีจุดมุ่งหมายในการที่จะยกฐานะของประเทศไทยให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ และเพื่อแสวงหาช่องทางทำการตกลงในข้อขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในเรื่องขอบเขตและคนในมณฑลกับฝรั่งเศส ซึ่งได้เป็นสาเหตุทำให้ไทยกับฝรั่งเศสมีเรื่องราวที่จะต้องถกเถียงกันอยู่เสมอ เรื่องมาจากทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศสทั้งที่ความเห็นแย้งกันตามคนวิสัยต่างวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 แตกต่างกัน ผลของการตีความตามความเข้าใจของฝรั่งเศส ทำให้ฝรั่งเศสสามารถแผ่อิทธิพลเข้ามาในเขต 25 กิโลเมตร และในหัวเมืองชายฝั่งทะเลทางภาคตะวันออกได้โดยอาศัยตัวนักหา 4 ประการ

1. นักหาการเก็บภาษีอากร
2. นักหาการบริหารการปกครอง
3. นักหาเรื่องโจรผู้ร้าย
4. นักหาความยุ่งยากเรื่องราษฎรอาชญา³

แต่ไทยก็ตีความตามสัญญาเพื่อรักษาอำนาจอธิปไตยในดินแดนที่เคยอยู่ภายใต้อำนาจของไทยมาก่อน ความต้องการขยายอาณาเขตของ

¹ จีราภรณ์ สถาปนาวรรณะ วิกฤติการเสียม ร.ก. 112 หน้า 192

² อรรถพร นพการ การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศส
ในรัชกาลสุริยวงษ์ พ.ศ. 2436 - พ.ศ. 2453 หน้า

³ อ. หน้า 323, 328, 333, 337

ฝรั่งและและความพยายามของไทยที่จะรักษากินแดนที่เคยอยู่ในอำนาจของไทยไว้ ทำให้เกิดความขัดแย้งกันอยู่ตลอดเวลา ถ้าหากพิจารณาความตกลงอย่างถาวรเรื่องเขตแดนและปัญหาคนในบังคับกันได้แล้ว ก็จะมีทางในการยุติพิพาท 4 ประการที่กล่าวมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามที่จะดำเนินการเจรจากับรัฐบาลฝรั่งเศสด้วยพระองค์เอง ในคราวที่เสด็จประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 1 การเสด็จประพาสยุโรปนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสภายหลังจากภารกิจยุติการ ร.ศ. 112 เสร็จสิ้นลงไปแล้ว¹ แต่การเสด็จประพาสในคราวนั้นก็ยังไปอาจจะกระทำไม่ได้เนื่องจากรัฐบาลอังกฤษได้คัดค้าน รัฐบาลไทยก็ลังเลที่จะแนะนำของอังกฤษโดยเลื่อนการเสด็จประพาสยุโรปไปจนถึง ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440)²

3) ปัญหาความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประเทศ ประเทศไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางการเมืองอย่างแน่นแฟ้นเหมือนเช่นในปัจจุบัน กล่าวคือแว่นแคว้นอันสมัยนี้เข้าใจเรียกทั่วป้อมที่อยู่นั้นเป็นมณฑลสูงต่ำขึ้นไป เช่น มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครราชสีมา ส่วนที่บางแคว้นที่อยู่เหนือปากน้ำโพขึ้นไปเรียกว่าลานนาไทย³ ทางภาคตะวันตกและภาคตะวันออกเฉียงเหนือเรียกว่าภาคอีสาน ส่วนหัวเมืองในมณฑลพายัพเรียกว่าหัวเมืองมอญบ้าง ซึ่งก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 นั้น หัวเมืองเหล่านี้ปกครองตนเองด้วยอำนาจที่ค่อนข้างจะเป็นอิสระ เนื่องจากการคมนาคมระหว่างเมืองหลวงและหัวเมืองยังทุรกันดาร จึงทำให้ระบอบศักดินาและขุนนางมีอยู่ไปทั่วเมืองหลวงไปทั่วถึงไปทั่วจนไม่ทราบราชการหัวเมืองและ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ผ.38/2
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ
ลงวันที่ 3 กันยายน ร.ศ. 112

² จีรากรวิ สุภาพะวรรณนะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 หน้า 195

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จประพาส
มณฑลพายัพเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นมรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520 หน้า 1

บรรดาเจ้าเมืองกับกรมการเมืองป็นอำนาจในการบริหารความทุกข์สุขให้แก่ราษฎรตามความ
 สาธารณของตนเอง ซึ่งก็แตกต่างกันไปตามแต่ละเมืองมิได้เป็นแบบอย่างอันเดียวกันเหมือน
 เช่นภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2435¹

การบริหารงานในเมืองต่าง ๆ นั้น ขวกรมการเมืองก็มีได้เป็นพนักงานของราชการ
 อย่างแท้จริง เจ้าเมืองและกรมการเมืองมาจากกษัตริย์ในท้องถิ่นนั้น ๆ ทั้งนี้เพราะว่า
 มีความมุ่งหมายให้คนผู้ที่พระคหบดีมากนั้นเป็นผู้ว่าราชการของเหล่าผู้ร้าย ทำให้ไม่กล้า
 ปล้นสะดมในท้องถิ่น² เมื่อคนผู้ให้รับหน้าที่การปกครองก็ต้องละทิ้งอาชีพเดิม ทาง
 เมืองหลวงจึงได้ยึดตอบแทนแก่เจ้าเมืองและกรมการเมืองในการให้สิทธิในการเกณฑ์แรงงาน
 ราษฎรได้เป็นครั้งคราวและได้ส่วนแบ่งจากค่าธรรมเนียมและอากรต่าง ๆ ด้วย ไว้เป็นทุน
 ในการเลี้ยงชีพ เมื่อสภาพบ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไป ประชากรเพิ่มขึ้น ค่าครองชีพสูงขึ้น
 ทำให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองหาเลี้ยงชีพได้ไม่พอเลี้ยงตัว เจ้าเมืองและกรมการเมือง
 ที่มีความป็นโลกก็จะประพฤติมิชอบโดยอาศัยตำแหน่งในการหาเลี้ยงชีพได้³ ราษฎรก็จะตกอยู่
 ในภาวะที่ท้อถอยต่อสภาพนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมมหาราช
 ครั้งแรก ทรงเล่าวว่า ได้กรมการเมืองที่เกียตริเล่นเลวอยู่หลายเมืองและกรมการเมือง
 เป็นผู้ร้ายเสียเองก็ยังมียอ⁴ และการออกตรวจราชการของพระองค์นั้นเจ้าเมืองและ
 กรมการเมืองมักไม่พอใจจาก เพราะเหตุว่าการที่เสนาบดีผู้ใหญ่จะออกไปตรวจราชการ
 ยังหวังเมืองนั้นจะต้องมีการที่ขึ้น เช่น เกิดโรคภัยหรือเกิดกบฏ เป็นต้น จึงมากระตือ
 รือถามว่ามีอะไรเกิดขึ้น⁵ จากการเสด็จตรวจราชการในครั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระยาเทวัญวิมลพรหมมหาราชทรงเห็นว่า การที่เสนาบดีออกตรวจราชการนั้น มีประโยชน์สำคัญมากหรือ
 จะถือว่าเป็นความจำเป็นเสียก็ได้ เพราะเหตุว่าได้ทำให้เห็นถึงสภาพความเป็นจริงของ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมมหาราช เทวัญวิมล หน้า 76

² ก. หน้า 45

³ ก. หน้า 20

⁴ ก. หน้า 22

⁵ ก. หน้า 24

การปกครองในหัวเมืองถึงเช่นที่ทรงยกตัวอย่างมาข้างต้น จึงทำให้เสด็จออกตรวจราชการ
อีก 20 ปีต่อมาตลอดสมัยที่ทรงครองตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย¹

ความวริงแล้วการตรวจราชการนั้นมีความจำเป็นที่จะต้องกระทำในทุกยุคทุกสมัย
การปกครองของไทยก็คงจะมีระบบการตรวจราชการมาเช่นเดียวกับเช่นการตรวจบ้านเมือง
ในยามเกิดศึกสงคราม แต่ก็มิได้ปรากฏในรูปแบบที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรง
กระทำ คือการออกตรวจในยามที่บ้านแปงอยู่ในภาวะปกติ ลักษณะการตรวจราชการ
เช่นนี้มีความจำเป็นต่อสภาพบ้านเมืองในเวลานั้นมาก เพราะว่าประเทศไทยตกอยู่ในสภาพ
ที่ชาติมหาอำนาจกำลังคุกคาม ดังนั้นจึงพยายามควบคุมการปกครองให้เรียบร้อยและรัดกุม
พลที่จะไม่ให้เกิดความขัดแย้งกันเองของคนไทย ระหว่างข้าราชการกับราษฎร และระหว่าง
ชาวไทยกับชาวต่างชาติหรือคนที่อยู่ในบังคับของต่างชาติ ซึ่งอาจจะกลายเป็นเรื่องใหญ่ที่
นำไปสู่ปัญหาทางการเมืองได้ การป้องกันเหตุร้ายต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดขึ้นได้ก็กระทำด้วย
การกระชับการปกครองโดยการที่รัฐบาลกลางเข้าไปดูแลการปกครองในท้องถิ่นเป็นขั้นแรก
ต่อจากนั้นก็ให้ทำการปรับปรุงการปกครองทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคเมื่อ พ.ศ. 2435
โดยระบบใหม่นี้ทำให้การปกครองยิ่งกระชับมากขึ้น เพราะว่าเป็นการรวมอำนาจเข้าสู่
ศูนย์กลางโดยตรงและทำให้แบบแผนการปกครองเป็นแบบเดียวกันทั่วพระราชอาณาเขต ผล
จากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในครั้งนั้นทำให้เกิดเอกภาพ (Unity) ในทางการเมือง
จากการที่หัวเมืองต่าง ๆ เคยปกครองตนเองโดยที่ต่างเมืองหลวงไม่ได้เข้าไปดูแลการ
ปกครองโดยตรง รัฐบาลกลางสามารถเข้ามามีอำนาจการดูแลการบริหารให้เป็นไปตาม
นโยบายที่กำหนดไว้ทั่วพระราชอาณาจักร และได้ส่งข้าราชการจากเมืองหลวงไปตรวจ
ราชการหัวเมืองอย่างสม่ำเสมอทั้งในยามปกติและในยามที่เกิดเหตุร้ายต่าง ๆ ทั้งนี้เพื่อที่
จะบรรลุถึงจุดมุ่งหมายที่ว่า ถ้าหากสามารถจัดการปกครองได้เรียบร้อยลงได้ ราษฎรทำ
มาหากเลี้ยงชีพอย่างสงบสุข และขจัดระเบียบของการปกครองที่ล้าสมัยอันจะเป็นช่องทางทำให้เกิด
ความขัดแย้งกับต่างชาติลงได้ต่างชาตก็ไม่อาจจะญ่เหตุให้ราษฎรกระด้างกระเดื่องต่อต้านเมือง
ได้และก็ไม่อาจจะหาเหตุกับไทยได้

นอกจากนั้นผลที่ได้จากการที่ราษฎรประกอบ

¹ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เทพนิพนธ์ หน้า 19

อาชีพอย่างใดคนหนึ่งก็จะนำรายได้มาสู่รัฐบาลในรูปของภาษีอากร ซึ่งรัฐบาลจะนำไปใช้ในการปรับปรุงประเทศต่อไป ในขณะที่รัฐบาลกำลังปรับปรุงประเทศเพื่อป้องกันการค้าของชาตินาจนางจะวันตกและเพื่อสร้างเอกภาพทางการเมืองด้วยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จประพาสไปต่างประเทศที่ต่าง ๆ ภายในประเทศเท่าที่สภาพการคมนาคมและความจำเป็นทางด้านการเมืองจะอำนวยให้สร้างเอกภาพทางด้านจิตใจให้ชาวไทยมีศูนย์รวมแห่งความจงรักภักดีตั้งอยู่ในที่แห่งเดียวกัน คือ พระมหากษัตริย์ ซึ่งจะทำให้เกิดความรักความสามัคคีในชาติมากยิ่งขึ้น

ข. สาเหตุทางการเมืองความล้มเหลวของประเทศไทยในตอนต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สภาพทั่วไปของประเทศไทยในตอนต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงความเจริญ สภาความล้มเหลวในสมัยนั้น นายพลเชอติเชบ ได้บันทึกไว้ว่า ราษฎรเกือบครึ่งหนึ่งของจำนวนพลเมืองทั้งหมดอยู่ในภาวะการเป็นทาส¹ การบริหารงานในประเทศแบ่งแยกกันและระหว่างสี่กระทรวง

การบริหารงานภายในประเทศแบ่งแยกกันระหว่างสี่กระทรวง แต่ละกระทรวงบริหารงานในหัวเมืองต่าง ๆ อย่างเป็นอิสระไม่ขึ้นแก่กันและมีวิธีการบริหารงานที่แตกต่างกันไป มิได้มีสายงานแบ่งแยกหน้าที่รับผิดชอบอย่างแน่นอน ยังไม่มีรถไฟ ราง การโทรเลขหรือการสื่อสารทางไปรษณีย์ภายในประเทศ มีแต่เพียงเรือกลไฟโดยสารวิ่งติดต่อระหว่างเมืองงอกกับสิงคโปร์ทุกสองสัปดาห์ และ

* เป็นชาวเดนมาร์กเข้ามารับราชการในประเทศไทยเมื่อวันที่ 3 เมษายน พ.ศ. 2418 จนถึง พ.ศ. 2444 รวม 27 ปี ได้รับพระราชทานยศพลเรือตรีและบรรดาศักดิ์เป็นพระยาชลยุทธโยธิน ตำแหน่งผู้บัญชาการกรมทหารเรือ

¹ ชูกรี สวัสดิ์สงคราม แปล "นายพลริเชอติเชอเล่าเรื่องเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" นิลปากร 5 : ๑2, ๑3 กันยายน 2512

มีเรือนาคย้อมเพียงสองลำในการติดต่อนี้ แม้แต่การส่งจดหมายโดยใช้เรือสองลำ
นี้สื่อสาร ก็จำต้องติดต่อกันผ่านสถานกงสุลต่างประเทศเพราะว่ารัฐบาลยังไม่มีระบบ
การไปรษณีย์ของรัฐบาล ...¹

และไถ่กล่าวถึงการทหารของประเทศไทยว่า

... เกี่ยวกับสภาพของกองทัพบกและกองทัพเรือ นั้น ไปนี้จะไถ่กล่าวถึงไถ่มาก
นักเมื่อข้าพเจ้าไปถึงประเทศสยามเป็นครั้งแรก ไถ่กล่าวไถ่ว่ากองทัพบกที่ไถ่เป็น
ทหารประจำการนั้นยังไม่มี แต่ตรงกันข้ามกับกำลังพลอันมหาศาลสามารถที่จะเกณฑ์
กันมาไถ่ส่วนใหญ่จะพร้อมด้วยอาวุธที่ล้าสมัย เพียงพอที่ไถ่จะรักษากันเมือง
ให้พ้นจากการรุกรานของประเทศเพื่อนบ้าน ซึ่งขณะนั้นก็มีประเทศ พม่า จีน
ทั้งเกีย ญวน และเขมร แต่ไถ่ไม่เพียงพอที่จะกลมกลืนเข้ากับควาต้องการใน
ปัจจุบันเป็นแน่นอน ...²

นายพลริเชอติเออไถ่กล่าวถึงกองทัพเรือว่า "... ส่วนกองทัพเรือในขณะนั้นมีเรือเป็นอยู่
2 - 3 ลำ นอกจากลำหนึ่งที่ยกเว้นไว้ เรือทุกลำสร้างด้วยไม้สัก และส่วนใหญ่เป็นเรือ
ที่ไถ่ทุกปีไถ่ใหญ่ใช้ลูกกระสุนแบบโบราณ ไม่มีโรงงานต่อเรือ ไถ่ซ่อมเรือ ำลำ ไถ่ไม่มี
โรงเรียนสำหรับไถ่การศึกษาแก่นายเรือและลูกเรือไถ่อย่างไถ่ ..."³

ข้อความที่ไถ่กล่าวมาคือสภาพประเทศไทยในสายตาของชาวต่างประเทศซึ่งเมื่อ
พิจารณาแล้วก็จะตรงกับสภาพความเป็นจริงที่ไถ่อาจจะปฏิเสธไถ่ในสิ่งที่นายพลริเชอติเออ
กล่าวถึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักแก่พระทัยถึงควาล้ำหลัง
ในด้านต่าง ๆ และเมื่อประเทศไทยต้องเผชิญกับการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตก

¹ ชูศรี สวัสดิสงคราม แปล "นายพลริเชอติเออเล่าเรื่องเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระ-
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กิลปากร 3 : 82, 83 กันยายน 2512

² ก. หน้า 84

³ ก.

ที่มีความเจริญทั้งในด้านระเบียบวิธีการปกครอง กำลังทหารและกำลังอาวุธที่มีประสิทธิภาพ
เหนือกว่าไทย ความเสียเปรียบในด้านต่าง ๆ ก็ยิ่งปรากฏให้เห็นเด่นชัด พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงห่วงใยในเอกราชของประเทศ จึงได้ทรงเตรียมการปรับปรุง
ประเทศให้ทันสมัยเพื่อใช้เป็นเกราะป้องกันการคุกคามมาตั้งแต่ได้ขึ้นครองราชย์ใหม่ ๆ ดังที่
ทรงมีพระบรมราชาธิบายว่า

... แต่ส่วนตัวข้าพเจ้าเองรู้สึกว่าได้รับความหนักมาจาเดิม ตั้งแต่ได้นั่งในเสวตฉัตร
จนถึงบัดนี้ แต่ความหนักนั้นเปลี่ยนไปต่าง ๆ ไม่เหมือนกันในสามสมัย คือ
แรก ๆ และกลาง ๆ และบัดนี้ เพราะได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งสำคัญเช่นนี้มาช้านาน
ได้รู้ทางราชการทั่วถึงตลอดมาแล้ว จึงเห็นว่าการปกครองในบ้านเมืองเราซึ่ง
เป็นไปในปัจจุบันนี้ ยังไปเป็นวิธีการปกครองที่จะให้การทั้งปวงเป็นไปสะดวกได้
แต่เดิมมาแล้ว ครั้นเมื่อล่วงมาถึงปัจจุบันนี้บ้านเมืองยิ่งเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนหลาย
เท่า การปกครองอย่างเก่านั้นก็ยังไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้นทุกที
จึงได้มีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ที่จะแก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้เสมอกับเวลา ให้
เป็นทางที่จะเจริญแก่บ้านเมือง ได้คิดและได้พูดมาช้านาน แต่การหาตลอดไป
ได้ไม่ คุ้มมีเหตุขัดขวางต่าง ๆ เป็นอันมาก ...¹

และทรงมีแนวพระราชดำริในการจัดบ้านเมืองเพื่อป้องกันการคุกคามไว้ 3 ประการ ปรากฏ
ในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงกรมหมื่นนครราชสีมา วันที่ 18 มกราคม พ.ศ. 2439 ว่า

... คือพูดจากันทางไมตรีอย่างหนึ่ง มีกำลังพอที่จะรักษาความสงบเรียบร้อยของ
บ้านเมืองอย่างหนึ่ง การปกครองให้เสมอกันอย่างหนึ่ง ถ้าการรักษาโดยทางไมตรี
ไม่มีกำลังพอจะรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองได้ การเจรจาทางไมตรี
ก็จะไม่สำเร็จไปได้เสมอไป ถ้าไม่จัดการการปกครองให้เรียบร้อย (ทุนซึ่งจะ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์แจก
ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงไผ่ เกษมสุขการี ๓ วัคมกุฎกษัตริยาราช
27 กรกฎาคม 2493 หน้า 1

เป็นที่ทำให้มีกำลังอนุรักษ์ความเรียบร้อยได้นั้นก็จะไม่พบ การซึ่งจะให้กำลัง
บริหารไว้ท้องอาไ้รรมความปกครองให้ราษฎรได้มาหาถิ่นโดยสะดวกได้รับผล
ประโยชน์อันเกิดขึ้นจากแผ่นดินนี้ ซึ่งจะได้มาเสียเมื่อการจึงจะเป็นกำลังบ้าน
เมืองใด เพราะฉะนั้นการที่จะปกครองรักษามันเมืองให้แข็งแรงเรียบร้อยแ่
บำรุงประโยชน์ในทาง หากินค้าขายของราษฎร พลเมือง จึงเป็นหัวใจเป็นยอด
ของความตั้งมั่นแห่งระราชาณาเขตรนี้ ... 1*

พระราชดำรินี้จะเน้นถึงการนำมัตทุกข์บำรุงสุขให้แก่การประกอบอาชีพของราษฎร โดยทรง
ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของการเรียบร้อยของบ้านเมืองซึ่งจะเกี่ยวโยงไปถึงความมั่นคงแห่ง
พระราชอาณาจักรและแนวพระราชดำรินี้ก็ทรงมีมานานแล้ว การเตรียมที่จะก่อให้เกิด
การปรับปรุงประเพณีนั้นกระทำไ้ในหลายทาง การเสด็จมระมางเป็นวิธีการหนึ่งที่ได้มี
ฉนวนทำให้พระบาทสพเค็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าพระทัยในการบำรุงบ้านเมือง
เมื่อได้เสด็จไปทอดพระเนตรกิจการที่เจริญแล้วในต่างประเทศ ทรงได้รับพระบรมสารภณ์
ตรงเป็นการไม่เต้จากพระประเศการที่ทรงได้รับมาแล้วจากหนังสือกับพระบรมบราโชวาท
ที่สมเด็จพระราชบิดาทรงมอบปลั่งผดมาตั้งแต่ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ การเสด็จประพาส
ต่างประเทศในทอนันรัชกาลและครั้งต่อ ๆ มา ได้ระมุดถึงจุดมุ่งหมายว่า เป็นการเสด็จ
ประพาสเพื่อทรงศึกษาระเบียบและวิธีการปกครองบ้านเมืองของต่างประเทศเพื่อจะได้้นำ
แบบอย่างที่ดีมาจัดใช้ขึ้นในประเทศไทย และเพื่อเป็นการกระชับสัมพันธ์ไมตรีกับประเทศ
ต่าง ๆ ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น³ และการเสด็จประพาสภายในประเทศก็ได้ระมุดถึงจุดมุ่งหมายว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/1
พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นกำรงราชานุภาพ เณยานกักระทรวงมหาดไทย สำเนาที่
143/454 ลงวันที่ 18 มกราคม พ.ศ. 2439

*คัดเส้นใต้โดยผู้เขียน

² สมเด็จพระมรยาดารงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5
หน้า 30, 39, 45, 55

³ สมเด็จพระมรยาดารงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 248

เป็นการเสกัจประพาสวรจรรณการ ऐोทรงนำมาระกอบระราชการในการปกครองต่อไป¹
เมื่อพิจารณาจากมุ่งหมายของการเสกัจประพาสทั้งมระเทกและภายในประเทศแล้วก็มีความ
เห็นว่า การเสกัจประพาสได้เป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยเสริมสร้างการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย
ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กราบเจ้า เสด็จในก้านต่าง ๆ ในสมัยก่อนก่อนรัชการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่ถือว่าจำเป็นต้องปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้ทันสมัย จะยกมากล่าวให้ชัดเจนพอ
สมควรดังนี้

1) ความล้าหลังทางการปกครอง ปัญหาทางการเมืองภายในนอกประเทศ
ที่ชาวจีนหาอำนาจกำลังคุกคามประเทศใกล้เคียงเป็นเมืองขึ้น ทำให้ไทยเกิดความหวาด
กลัวว่าอังกฤษและฝรั่งเศสจะทำการยึดเมืองไทยเป็นเมืองขึ้น² เนื่องจากประเทศไทย
มีความล้าหลังกว่าประเทศมหาอำนาจในทุก ๆ ด้าน ซึ่งเป็นม่อเกิดของความอ่อนแอ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าความล้าหลังของการปกครองของไทย
จะทำให้เกิดความขัดแย้งกับอังกฤษและฝรั่งเศสขึ้น ซึ่งเมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้นถ้าหากว่า
ทางฝ่ายไทยไม่สามารถควบคุมและแก้ไข้ปัญหาให้ลุล่วงไปได้ เหตุการณ์นั้นอาจจะขยาย
ตัวเป็นเหตุการณ์ใหญ่โตถึงการเสียบ้านเมืองได้ บรรดาเจ้านายและข้าราชการใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/2
ทั้งผู้รักษาพระนครในการเสกัจประพาสที่ต่าง ๆ "ประกาศว่าด้วยการเสกัจพระราชาดำเนิน
ประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. 120"

² เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน
ร.ศ. 103 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายชำนาญ ปิ่นทอง
ณ วัดธาตุทอง 21 พฤษภาคม 2515 หน้า 3

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.2.11/1
พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สำเนาที่
143/454 ลงวันที่ 16 มกราคม พ.ศ. 2439

สมัยนั้นต่างรู้สึกถึงความจำเป็นในการที่จะต้องถึงคราวเปลี่ยนแปลง เห็นได้จากการที่ได้พากันกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร. 103 (พ.ศ. 2428) ในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระบรมราชโองการว่าทรงมีพระราชดำริมาช้านานแล้ว แต่เนื่องจากยังไม่ประสบกับโอกาสอันเหมาะสมที่จะทรงทำการเปลี่ยนแปลงให้สะดวกได้ เมื่อประสบกับโอกาสอันสมควรแล้วก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2435 เพราะวาระระบบการปกครองที่ดีก็จะเป็นเครื่องกลไกในการอำนวยความสะดวกและความสงบให้แก่สังคม เมื่อระบบการปกครองล้าสมัยไม่สามารถอำนวยความสะดวกตัวในการที่จะสร้างความสงบสุขให้แก่สังคมได้แล้วก็จะเกิดความขัดแย้งขึ้นในสังคมได้ เหตุผลของการเปลี่ยนแปลงการปกครองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบพระบรมราชโองการ ทำให้มองเห็นถึงความล้มเหลวของการปกครองแบบเก่าไว้ดังนี้ ระบบการปกครองแบบเก่านั้นถ้าหากพิจารณาความตำแหน่งแล้วก็จะดูเหมือนว่ามีการแบ่งหน่วยงานออกเป็นสัดส่วน แต่เมื่อถึงการบริหารงานราชการที่เป็นมาจกระทั่งถึงสมัยของพระองค์แล้ว หน้าที่ของอัครมหาเสนาบดีทั้ง 2 ตำแหน่ง คือ สมุหนายกและสมุหพระกลาโหม ทำหน้าที่อย่างเดียวกัน คือ ในยามสงครามก็ทำการเกณฑ์คน จัดหาเสบียงอาหารไปทำสงคราม ในยามสันติก็รักษาบ้านเมืองไว้คง เก็บส่วยภาษีอากร ระงับภัยความต่าง ๆ เหมือนกัน² กรมท่าก็เช่นเดียวกัน ส่วนจตุสดมภ์ทั้ง 4 ตำแหน่ง ก็ทำหน้าที่การงานเป็นอิสระไม่ใกล้ชิดกันเท่าตำแหน่งสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม ได้แก่ กรมเวียง กรมวัง กรมคลัง กรมนา นอกจากนี้ยังมีกรมต่าง ๆ ที่แยกออกไปจากกรมทั้ง 4 นี้จะขึ้นมาจวดยะเช่นเดียวกับ บางกรมก็ใหญ่เทียบเท่าเสนาบดี⁴

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชโองการแก่ข้าราชการปกครองแผ่นดิน พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงไผ่ ถุขการี ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 27 กรกฎาคม 2493 หน้า 1

²ดู. หน้า 4

³ดู. หน้า 3

⁴ดู. หน้า 12

ในกรณีนี้นี้ทั้งการทหารและพลเรือนกันอยู่เช่นเดียวกับหน้าที่ของสมุหนายกและ
 สมุหพระกลาโหม จะเห็นว่ามีหน้าที่ซ้ำซ้อนและก้าวล่วงซึ่งกันและกัน พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งถึงความคืบหน้าประสิทธิภาพในการบริหารงานของระบบการ
 ปกครองแบบเก่าว่า เพื่อเวลาผ่านไปนาน ๆ บ้างเวียงเปลี่ยนแปลงไป บางกรมมีหน้าที่
 เหลือเกินเกินกว่ากำลังในกรณนั้นจะทำให้ลุล่วงไปได้ บางกรมก็ไม่ค่อยมีงานทำ ผลประโยชน์
 ที่ข้าราชการในบางกรมได้รับก็มีมากขึ้นในบางกรมก็ไม่ค่อยมีผลประโยชน์ให้ข้าราชการมีกำลัง
 ใจหนัก¹ จึงทำให้ราชการล่าช้าถึงกับไม่สามารถจะสนองตอบต่อสถานการณ์ปัจจุบันได้
 เช่นในกรณีพระนครบาล

... ไม่มีการเปลี่ยนแปลงในกรมพระนครบาลเลย การที่เปลี่ยนแปลงนั้นมีอยู่แต่
 เป็นการเปลี่ยนมาจากที่อื่น เป็นต้นว่า บ้านเมืองสมบูรณ์ขึ้นแล้วแต่ก่อน การค้าขาย
 ก็มีมากขึ้น การทำมาหากินโดยกำลังแรงก็มีมากขึ้น ทรัพย์สินวัตถุซึ่งจะพึงหวงแหน
 อันเป็นเหตุอันตรายแก่ชีวิตเป็นต้นก็มีมากขึ้น ทางหนีไฟของถนนเหล่าร้ายก็มีกว้าง
 ขวางขึ้น พระราชกำหนดกฎหมายที่สำคัญไว้ระงับปราบปรามโจรผู้ร้าย ถึงว่าได้
 แก้ไขเพิ่มเติมขึ้นตามกาลสมัยบ้างตลอดมา แต่เห็นกระบวนการยังเป็นอย่างเดิม
 ซึ่งเป็นการลวงเวลาช้านานไม่สมควรแก่กาลสมัยไปได้ทุกข้อ ...²

ลักษณะความล่าช้าหลังเช่นนี้กับรากฐานอยู่ในกรณอื่น ๆ เช่นเดียวกัน จึงจำเป็นต้องการปรับปรุง
 การปกครองให้รัดกุมและทันต่อเหตุการณ์

จุดมุ่งหมายของการปกครองแบบเก่าเน้นในเรื่องที่ให้น้ำหนักแบ่งปราศจากโจรผู้ร้าย
 เป็นสำคัญ สนธิวิจารณ์พระยาการพระราชูปถัมภ์ทรงอธิบายว่า ความร่มเย็นเป็นสุขในระบบ
 การปกครองแบบเก่ากับแบบใหม่นี้มีความแตกต่างกัน การอยู่เย็นเป็นสุขในระบบการปกครอง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสกับพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชโองการแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์แจก
 ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงไฉ่ เกษมสุทธารี ๓ วัณบุญฤกษ์กริยาวรรณ

แบบเก่าหลายถึงบ้านเมืองปรากฏจากภัยต่าง ๆ เช่น ใจผู้ร้ายก็เป็นสุข เจ้าเมืองและ
กรรมการเมืองจึงมุ่งหมายรักษาความเรียบร้อยของบ้านเมืองโดยขอให้ใจผู้ร้ายเป็นสิ่งสำคัญ¹
ส่วนการทำนุบำรุงก็เป็นไปตามแบบเก่าตั้งลาช้า เพราะว่าภารกิจกรมและการคมนาคม
ยังอาศัยความเชื่ออำนาจจากธรรมชาติอยู่มาก และเสนาบดีจากเมืองหลวงก็ไม่ค่อยออกไป
ตรวจราชการหัวเมืองนัก นอกจากในโอกาสพิเศษเช่น เกิดภัยหรือสงครามที่ร้ายแรงเท่านั้น²
กล่าวคือ แม้ว่าจะมีเจ้านักงานในหัวเมืองออกไปตรวจการสำเนาในนาม และเจ้าหน้าที่
กรรมการเมืองทำรายงานปริมาณพื้นที่ตกในท้องที่นั้นมายัง เมืองหลวง การเข้าช่วยไปช่วยเหลือ
ราษฎรในยามเกิดภัยพิบัติ การขุดคลองช่วยในการน้ำและการคมนาคมเหล่านี้ไม่ได้เกิด
ขึ้นอย่างสม่ำเสมอตลอดปี แต่จะปรากฏขึ้นตามความเดือดร้อนของท้องถิ่น ซึ่งก็เหาะลบ
ตามสภาพบ้านเมืองในสมัยก่อนซึ่งยังไม่มีการบริหารงานของชาวตะวันตกมาเปรียบเทียบใน
ดินแดนใกล้เคียง เมื่อชาวตะวันตกเข้ามาครอบครองดินแดนข้างเคียง ทำให้ไทยของ
เห็นถึงความแตกต่างในแบบแผนการจัดการทำนุบำรุงบ้านเมือง เช่น อังกฤษปกครองประเทศ
พม่าและรัฐต่าง ๆ ในแคว้นมลายู สอนหลักการของหมู่เกาะอินโดนีเซีย ได้มองเห็นถึง
การเอาชนะบรรพชาที่ด้วยการสร้างเขื่อนน้ำนำไปใช้ในการเพาะปลูกโดยไม่ต้องอาศัยภาวะ
ธรรมชาติอย่างเดิมอย่างเก่า จึงเกิดผลิตที่แน่นอนมากขึ้น การเพิ่มผลผลิต การ
สร้างทางเพื่อการคมนาคมขนส่งสื่อสาร ระบบการเก็บภาษีอากรอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย
เหล่านี้เป็นต้น ชาวตะวันตกสามารถทำได้ยากกว่าไทย เพราะว่าไม่มีระบบการปกครอง
แบบเทศาภิบาลที่มีประสิทธิภาพมากกว่าระบบการปกครองแบบเก่าของไทย ความร่วมมือ
เป็นสุขในระบบการปกครองแบบใหม่หมายถึงการทำนุบำรุงบ้านเมืองอย่างสม่ำเสมอทั้งใน
เวลาบ้านเมืองอยู่ใต้อาณัติและในยามที่เกิดภัยอันตรายต่าง ๆ และการปกครองที่รวบ
อำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางถึงมีสายงานบังคับบัญชาการจากส่วนกลางไปยังท้องถิ่นด้วยแบบแผน
อันเดียวกัน แบ่งหน้าที่และส่วนราชการเป็นหน่วยย่อยของส่วนกลาง ซึ่งจะให้เป็นระเบียบ
เรียบร้อย เพื่อที่จะทำความใกล้ชิดกับราษฎรและมีความรวดเร็วพอที่จะระงับทุกข์บำรุง

¹ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชานุภาพ เทศาภิบาล หน้า 55

² ดู หน้า 53, 54

สู่ภัยความเปลี่ยนแปลงปรชากรได้ได้รับความร่มเย็นเป็นสุข¹ ชำราชการ
ได้ใกล้ชิดกับรากรให้ความช่วยเหลือและสนับสนุนในการปกครองราชิของรากร² ในกาน
กรมธุรกิจรัฐบาลได้ชุกคลองสร้างถนนเพื่อเสริสร้างที่ชมจาละนำผลิตผลออกสู่ตลาด ในกาน
สังคมช่วยเหลือรากรปลูกป้งกันใช้ทรัพย์สิน สร้างสุขศาลา โรงเรียน โรงพยาบาล
เป็นกัน ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้บรรคถึงความสงบสุขรากรปกครองราชิภัยความร่มเย็น รัฐบาล
ก็จะมีรายได้จากภาษีการไปจัดความเรียบร้อยให้เกิดขึ้นในบ้านเมืองได้ "ละจัดการป้งกัน
บ้านเมืองได้ไ้ที่สุด

2) ความคลั่งทางกานกรมธุรกิจ หลังจากไทยไ้ทำสัญญาการค้ากับนานาประเทศ
ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผลให้ไทยต้องยกเลิกระบบพระคลัง
สินค้า³ และชาวต่างประเทศ เข้ามาค้าขายกับไทยจากนั้น มาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เป้นแนวพระราชดำรัสั่ง เริ่มีการค้าขาย
ทรงเห็นว่าการพาณิชย์เป็นบ่อเกิดของความร่ำรวยและเป็นเหตุทำไ้เกิดความซบเซาหมั่นเพียร
และท้ายที่สุดก็เป็นที่มาของความสุขความเจริญแก่ประชาชทุกชน⁴ ในการเสด็จประพาส
ต่างประเทศเป็นครั้งแรกที่เมืองสิงคโปร์นั้น ทรงมีพระราชดำรัสตอบสมามว่าคำที่นั้นว่า

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕ เทพาภิบาล หน้า 114

² ชูศรี สวัสดิสงคราม แปล นายพรเชอสิเวอเล่าเรื่องเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นิลปากกร 3 : 78-79 กันยายน 2512

³ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 5 หน้า 326

⁴ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และ
เมืองเบเตเวย์ครั้งแรกและเสด็จเมืองอินเดีย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ๗ วัดเทพนิรันทรวาสน์ 7 กรกฎาคม 2509 หน้า 11

"... เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถของเราเสวยราชย์สมบัติอยู่ ได้ทำสัญญาทางไมตรีกับรัฐบาลต่างชาติในยุโรป เพื่อจะให้การไปมาค้าขายในระหว่างประชาชนเจริญขึ้น เราจะพยายามคำนึงความรอยพระบาทบุคคล บำรุงความเจริญในพระบรมราชโอบายซึ่งได้ทรงเริ่มไว้ โดยเต็มกำลัง ..." ¹ ทรงสนับสนุนและชักชวนให้ชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายกับประเทศไทย หลังจากที่เสด็จกลับจากประพาสต่างประเทศในคราวนั้นแล้ว พ่อค้าต่าง ๆ ก็ได้ตามเข้ามาในประเทศไทยเพื่อตั้งห้างและเข้ามาติดต่อค้าขายมากมาย ² แม้แต่ในการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งหลัง ๆ ก็เช่นเดียวกัน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ในการให้ราษฎรเพิ่มผลผลิต และนำผลผลิตออกมาขายมีรายได้มากขึ้น การค้าเจริญขึ้นรัฐบาลก็จะมีรายได้จากภาษีอากรไปทำนุบำรุงประเทศต่อไปเช่นนี้ เพราะฉะนั้นไม่ว่าจะเป็นการเพาะปลูกภายในประเทศหรือการค้าขายกับต่างประเทศ ตลอดจนการนำวิทยาการต่าง ๆ ที่ช่วยให้สภาพเศรษฐกิจดีขึ้น ก็จะทรงกระทำและทรงสนับสนุนการบุกเบิกทรัพยากรธรรมชาติออกมาใช้ เช่น การทำเหมืองแร่ ป่าไม้ การสร้างระบบชลประทาน การรถไฟ การสร้างถนน ทางเกวียน การเริ่มเพาะพันธุ์สัตว์เหล่านี้ ประเทศไทยจึงจะมีการริเริ่มอย่างจริงจังในสมัยนี้เอง

3) ความล่าช้าทางด้านสังคม ปัญหาความล่าช้าทางด้านสังคมในประเทศไทยสมัยนี้ได้แก่ ปัญหาเกี่ยวกับความปลอดภัยในการดำรงชีวิตและการยกระดับการดำเนินชีวิตของราษฎรมากกว่าเรื่องของประเทศและวัฒนธรรม จากสภาพทั่วไปของประเทศไทยในเวลานั้น ราษฎรทั่วไปมีอาชีพกสิกรรมทำนาเป็นส่วนใหญ่ชีวิตผูกพันอยู่กับท้องถิ่น ยังไม่มี

¹ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบเกเวียครั้งแรกและเสด็จเมืองอินเกีย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 7 กรกฎาคม 2509 หน้า 11

² สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร ความทรงจำ หน้า 263 และ 269

รายได้แน่นอนมั่นคง เนื่องจากการกีดกันยังกวดงักยภาวะความธรรมดา การแพทย์สมัยใหม่ยังไปแพร่หลายออกไปสู่เมืองต่าง ๆ ยังไม่บังคับป้องกันโรคระบาด การคมนาคมสื่อสารยังใช้ล่าน้ำเป็นส่วนใหญ่ไม่รวดเร็วทันต่อเหตุการณ์ จึงทำให้ฉนวนฉนวนในชนบทออกไปสู่ตลาดได้น้อย ราษฎรส่วนใหญ่มีรายได้น้อย ยังไม่มีโรงเรียนทำการสอนเยาวชนเพื่อพัฒนาให้เป็นผู้มีความรู้ ราษฎรส่วนใหญ่ยังไม่มีอิสระแก่ตนเองอย่างเต็มที่ เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบถึงความลำบากเหล่านี้ จึงทรงพยายามจะสรรค์สร้างความเป็นปึกแผ่นเรื่องให้เกิดแก่บ้านเมืองของพระองค์ ด้วยการเสด็จประพาสต่างประเทศ เพื่อศึกษาแบบอย่างที่ดีมาจัดขึ้นในประเทศไทย เช่น การรถไฟ การไปรษณีย์ โทรเลข การชลประทาน การสาธารณสุข การเดินเรือ การสร้างถนนและทางเกวียน โรงเรียน การปกครอง เป็นต้น เพื่อที่จะอำนวยให้เกิดความเจริญแก่ราษฎร ทำให้การดำรงชีวิตสะดวกสบายขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ โดยจะหาอย่างใดการปรับปรุงการปกครองจะลงผลไปถึงสภาพการดำรงชีวิตของราษฎรได้โดยตรงก็ ทางราชการได้เข้าไปดูแลช่วยเหลือหนทาง การประกอบอาชีพของราษฎรมากขึ้นกว่าแต่ก่อน¹ ความสะดวกสบายในการดำรงชีวิตของราษฎรที่มีขึ้นภายหลังการจัดการรถไฟขึ้นแล้ว ทำให้สามารถย่นระยะทางการเดินทาง เกวียนให้น้อยลงหลายเท่าตัว ระยะเวลาเดินทางที่เป็นสัปดาห์และเดือนลงเหลือเพียงไม่กี่ชั่วโมง รถไฟได้กลายเป็นสิ่งที่เร็วทันต่อท้องที่ที่เป็นหัวเมืองกับเมืองหลวงให้มีความใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น² จากนั้นทักของนายไวเลอร์วิศวกรรถไฟชาวเยอรมันที่เข้ามาทำงานรถไฟใน พ.ศ. 2436 ได้กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการมีทางรถไฟว่า ห้างค้าขายที่เกยผูกด้วยแพเปลี่ยนมาผูกด้วยสังกะสี เสื่อน้ำ น้ำมันแก๊ส เครื่องกลต่าง ๆ เครื่องใช้ลอยในครัวเรือน เข้ามามีบทบาทในการใช้ชีวิตประจำวันของราษฎร³ ช่วยให้ความสะดวกมากขึ้นกว่าแต่ก่อน แม้ว่าจะจะทำให้การดำรงชีวิตดูไม่โล่งสบาย การบริหารราชการของข้าราชการก็ได้รับการควบคุมจากรัฐบาลกลางที่คอยทบทวนผู้ตรวจราชการออก

¹ สบถกิจพระยาคำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล หน้า 114

² เกลาต เวงก์ และ เกลาต โรสเจนแบร์ก (ผู้รวบรวม) เยอรมันมองไทย หน้า 108

³ ฎ. หน้า 117, 118

ไปดูแลความเรียบร้อยของราชการตามหัวเมืองอยู่อย่างสม่ำเสมอ แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จมณฑลตรวจราชการด้วยเช่นเดียวกันเพื่อทรงดูแลผลงานทางราชการและทุกข์สุขของราษฎร

ก. พระอาการประชวรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

1) พระอาการประชวรเนื่องมาจากภารกิจแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ขอมรับกันในพระปรีชาสามารถเป็นอย่างยิ่งในการทรงเป็นผู้วางรากฐานความเจริญความแบบแผนอารยประเทศให้แก่ประเทศไทย และทรงดำเนินวิเทโศบายภายในประเทศและต่างประเทศนำประเทศไทยรุดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งมาได้ การที่ทรงดำเนินวิเทโศบายได้เป็นผลสำเร็จ ก็เนื่องมาจากการที่ทรงมีพระปรีชาสามารถและทรงระบวรการกิจหนักนั่นเอง จึงทำให้ช่วงสมัยอันยาวนานของพระองค์ได้สร้างสรรค์ความเจริญในหลาย ๆ ด้านแก่ประเทศชาติ ในแต่ละวันจะทรงวินิจฉัยสั่งการราชการที่มาจากหน่วยงานราชการต่าง ๆ ส่งมาถวายกราบบังคมทูลให้ทรงวินิจฉัย พระราชกิจอันหนัก พระปรีชาสามารถจะถวายจะเวียงก้องของพระราชวินิจฉัยนั้นกระหรวมมหากไทยได้กล่าวไว้ในกานาหนังสือพระราชหัตถเลขาที่เกี่ยวกับการะกิจของกระหรวมมหากไทยว่า

... พระราชดำริในพระราชหัตถเลขาเป็นภาษาง่าย ๆ การวิจจาก 'จริงใจ' บางคำเป็นส่วนเฉพาะที่ใช้กันอยู่ในหมู่ข้าราชการ ผู้ใกล้ชิดกระຍຸດมาท แต่ทุกคนที่เฝ้าอยู่จะได้เห็นความไม่พระราชหฤทัยต่อภาระที่ทรงรับผิดชอบและทรงควบคุมอย่างใกล้ชิด พระราชดำริทุกประการ ละเอียด ละอว สุ่ม ๆ ทุกแห่งทุกมุม ทรงเล็งเห็นเหตุการณ์ด้วยสายพระเนตรอันไกล ซึ่งถ้าจะรวบรวมพระราชหัตถเลขาที่ออกมาจากราชสำนักงานราชเลขาการในพระองค์ถึงแสนฉบับที่ทุกกระหรวมในแต่ละวัน เราจะประหลาดใจเป็นอย่างยิ่งว่าทรงใช้เวลาอย่างไร จึงมันคาบผลประโยชน์ยิ่งแก่ชาติบ้านเมืองไถ่อย่างมหากาดเช่นนั้น ...¹

¹กระหรวมมหากไทย ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับการกิจของกระหรวมมหากไทย เล่ม 1 ภาคที่ 1 และ 2 หน้า คำนำ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นระยะที่บ้านเมืองมีความเจริญในหลาย ๆ ด้าน บ้านเมืองได้เปลี่ยนแปลงมากเนื่องจากวิทยาการใหม่ได้หลั่งไหลเข้ามา รัฐบาลก็ได้เปลี่ยนแปลงการปกครองเพื่อให้เกิดความเหมาะสมกับสภาวะการณ์ในสมัยนั้น ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาตั้งแต่ต้นรัชกาลจนกระทั่งเกือบจะสิ้นรัชกาล ประเทศไทยมีปัญหาในเรื่องชาตินิยมที่มีความรู้ในสาขาวิทยาการและงานสมัยใหม่ทำให้บ้านเมืองได้เปลี่ยนแปลงไปเข้ารับราชการเป็นจำนวนมาก¹ จากการที่ชาตินิยมในหน่วยงานต่าง ๆ และผู้ที่ทำงานประจำอยู่ก็มักมีความชำนาญพอเอง จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหวังวินิจฉัยและควบคุมงานต่าง ๆ ด้วยพระองค์เองเป็นจำนวนมาก แม้แต่เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ดังเช่นพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรว่า

ก๊วยเซอมีหนังสือที่ 110/6682 ลงวันที่ 13 เดือนนี้ ขึ้นมาด้วยเรื่อง กระจกิลบตะพานโรงสีที่ประเพณีนั้นได้ทราบแล้ว ที่ได้จัดยกลงกันไว้กับกระทรวง นครบาลแล้วเช่นนั้นก็ดี ก็ยังต้องการเตือนเก็บเรื่อย ๆ ไปอย่างไทย ไม่มี อะไรวางมือได้สักอย่างเดียว* เปนเจ้าแผ่นดินเมืองไทยนั้น เหมือนอย่างพลเรือน ที่ต้องหุงข้าวกินเอง กวาดเรือนเอง ตกน้ำรดต้นไม้เอง จุกโคมเองทุกอย่าง อีก สักก็ลืมพิธีกรรมเขมรนี้จึงจะหมดได้ ...² ดังนั้นเป็นต้น

เมื่อทรงรับภาระหนักเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นธรรมดาที่จะไม่มีเวลาเพื่อทรงพักผ่อน พระวรกายไม่มีบุคลากรเพียงพอที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยในราชการทุกอย่างได้ จึงทำให้ทรงมีพระราชกังวลในราชการที่กล่าวถึงไปอย่างไม่ค่อยจะคล่องตัวนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาวะที่บ้านเมืองกำลังเผชิญกับการคุกคามของชาติมหาอำนาจ ทำให้ทรงมีพระราชวิตกกังวลมากขึ้น

¹ จุฑิชัย มุลกิลป์ การปฏิรูปการศึกษาราชกาลที่ 5 หน้า 63, 64

* ชักเส้นใต้โดยผู้เขียน

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ขช.1/5

เรื่องจุลชีพและรักษาไฟตามถนน พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร
ลงวันที่ 20 มกราคม ร.ศ. 115

พระพลานามัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระโรคประจำพระองค์ 2 อย่างคือ ทรงมีพระราชนิเวศน์กบิล กับ ทรงแพ้อากาศ

กติกความเชื่อเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ไทย เชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นมนุษย์ครึ่งหนึ่งและเทวดาครึ่งหนึ่ง ความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์เป็นเทวดานั้น ทำให้พระมหากษัตริย์จะปัสสาวะทางด้านสรีระไม่เหมือนมนุษย์ธรรมดาทั้งปวง คือ ทรงประสวรไม่ได้ ทรงชราภาพไม่ได้ และทรงตายไม่ได้ ด้วยเหตุนี้จึงมีการละเว้นที่จะถามถึงพระอาการประชวรและความเปลี่ยนแปลงในพระวรกายโดยเกะกะคึก แม้พระมหากษัตริย์จะสิ้นลมหายใจก็เรียกการสิ้นลมนั้นว่า พระองค์เสด็จสวรรคตหรือแปลว่าไปสวรรคต ไม่มีการตายเช่นเดียวกับมนุษย์ ดังนั้นก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 จึงไม่มีการประกาศพระอาการประชวรของพระมหากษัตริย์เลย ได้มีการประกาศพระอาการประชวรขึ้นเป็นครั้งแรกให้ราษฎรทราบในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง¹

พระราชกัณฑ์นั้นเกิดจากพระราชอัธยาศัยพื้นฐานของพระองค์ที่ทรงมีความละเอียดรอบคอบ สุขุม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วและทรงมีพระอุทิศสวาทเป็นอย่างสูง เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่พระราชทานแก่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีรับสั่งถึงเรื่องพระอุทิศสวาทของพระองค์ ความว่า "... ฉันเป็นคนทำงานมาตั้งแต่เล็กจนโต ถ้าเป็นแค่สนุก ๆ อยู่เสมอ ไม่ได้ทำงานเลย รู้ตัวว่ามันไม่สบายจริง ๆ เมื่อไปหมด เช่นกับกินของหวานตามันเกินไป พวกนี้ไม่ได้คิดจะอดก็เลย ถ้าแม่เล็กฟังก็คงจะเชื่อเพราะเคยรู้ว่าฉันเป็นมนุษย์อยู่อย่างไร แต่คนอื่นเขาบอกว่าอดก็ ...² ซึ่งพระอุทิศสวาทนี้จะเห็นได้ตั้งแต่เพิ่งจะขึ้นครองราชย์ ทรงเผชิญกับความยากลำบากและความว่าเหวามาตลอดจนกระทั่งสามารถถึงอำนาจการบริหารทั้งหมดจากเสนาบดีมาอยู่ที่

¹ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช สถาบันกษัตริย์ หน้า 19

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสยุโรป
พ.ศ. 2440 เล่ม 2 หน้า 251

พระองค์ จึงพระราชดำริสละความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง ร.ศ. 104
 ความว่า

... ในความข้อนี้เราไม่ยากซักใด ให้แก่ท่านแต่ก่อนเลย แต่เป็นการจาเป็นที่
 จะต้องผูกอำนาจเสนาบดีได้เจริญขึ้น เพราะมีอำนาจได้ตั้งพระเจ้าแผ่นดินมาแต่ก่อน
 มากนักแล้ว จนตลอดถึงเวลาเราได้เป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น ก็เป็นเวลาที่เราจะร้าย
 ที่ตัวเราเป็นเด็กเป็นโอกาสยิ่งใหญ่ว่าจะยกอำนาจพระเจ้าแผ่นดินได้หมด เหมือน
 ว่าที่ปล่อยจมหกสายป่านไม่ปล่อยเลย ยังเหลือแต่พระที่เราจะท้าวอยู่ เพียง
 จะตั้งกำลังตัวว่าเมื่อเราเป็นเด็กอยู่ก็กำลังเพียงเท่านั้น จะรังว่านั้นไม่ให้หกล้ม
 ภาจะปล่อยไว้ว่าหลุดลอยเสีย แต่เป็นเคราะห์ที่เราเป็นแต่เด็กกำลังเดียวเท่านั้น
 ให้อาไทรย เอาฝ่ายหน้าหลักก้อย ๆ สวเข้ามา จนไม่มีอันตรายหลุดลอยไปได้
 แต่ยังเป็นพนักงานอย่างนี้จะสวสายมาเพื่อให้สิ้นเข้ามาทุกที สิ้นเข้ามาทุกที
 เมื่อเหลือกำลังก็หย่อนไป เมื่อพอที่จะสวเข้ามาก็สวเข้ามาพันหลักไว้ เมื่อผู้ใด
 ฎการเก่า ผู้นั้นจะเห็นได้ว่า ความยากลำบากของเราเป็นประการใด ถ้าผู้ที่ได้
 เห็นแต่การภายหลังก็จะเข้าใจว่าเราได้ทั้งนี้เสียจากใจอะไรมาเป็น 17, 18 ปี
 ที่พูดบาปถ้าจะฟังในเวลาที่จะเห็นว่าเป็นการเอื้อเอื้อ แต่ถ้ามองถึงแต่ก่อนแล้วก็
 เป็นการสำคัญยากยากที่จะทำ ...¹

ในพระราชดำรินี้ได้แสดงให้เห็นถึง พระราชดำริอันลึกซึ้งและการกีดกันหาช่องทางในการ
 คึงอำนาจการบริหาร ก็ย่อมเห็นถึงพระอุทิศในการก่อกบฏ ๆ สวสายมาเข้าบ้านหลัก
 ถึง 18 ปี เมื่อทรงได้รับอำนาจสมบูรณ์แล้วก็ทรงใช้อำนาจนั้นเป็นพื้นฐานทำการเปลี่ยนแปลง
 การปกครองจากระบบเก่ามาเป็นระบบใหม่ได้โดยเรียบร้อยอย่างเรียบร้อยอย่างรุนแรงเกิดขึ้น
 ซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นก็ก่อเกราะที่ใช้ป้องกันการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกและ
 เป็นรากฐานในการก่อให้เกิดความเจริญแก่ประเทศไทยในเวลาต่อมา จากพระราชกิจ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1ก/4
เรื่องพระราชดำริสละความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนแปลงการปกครอง จ.ร. 1247

อันหนักในวาระต่าง ๆ เหล่านี้ทำให้ทรงเคร่งเครียด เพราะเหตุที่จะต้องดำเนินงาน
อย่างสุขุมรอบคอบเมื่อประกอบกับพระราชอัธยาศัยในเรื่องพระกระยาหารด้วยแล้วก็จะทรง
พิจารณาการประจวบเหมาะ ถึงพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงพระเจ้าในองค์ยาเธอ กรมหลวง
เทวะวงษ์วโรปการ ว่า "... เป็นโรคที่คนดีไขว่ไขว่ ถ้าอาการไม่ถูกปากแล้วกลับ
บังเกิดโรคให้ไขว่ทุกสัปดาห์มาก มีท้องขึ้นท้องเอ่อเป็นคัน จึงต้องเอะอะโว้ยวายเรื้อรัง
อยู่เสมอเป็นนิ ... ¹ ในเรื่องพระราชกิจจะทรงประจวบเหมาะ ๆ ทำให้เสวย
พระกระยาหารไขว่ไขว่จะบรรเทาไม่หมด ทรงเรียบพระอาการนี้ว่า 'เนื้' ยิ่งทรงถึงพระราชหฤทัย
ว่าในสิ่งใดอย่างนั้นแล้วก็จะยิ่งทำให้เป็นพระอาการหนักขึ้น พระราชกิจจึงเป็นสาเหตุ
ให้เสด็จประพาสเสมอ ๆ เพื่อเป็นการเปลี่ยนบรรยากาศให้ทรงว่างเว้นจากพระราชกิจ
เสียบ้าง พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชซึ่งทรงดำรงตำแหน่ง
ผู้สำเร็จราชการรักษามหามงกุฎและพระราชวัง ได้รับสั่งถึงเรื่องนี้ว่า

... ฉันทหารวังนอการวัน ๆ ที่คล้ายขึ้นแต่รุ่งเรือง ขาแล้วนั้นก็คล้ายขึ้นอีกมาก
แต่เรื่องนอนไม่หลับซึ่งยังเป็นอยู่ที่กรุงเทพฯ มากขึ้น คืบคลานมาก็ยังไม่ดีขึ้น แต่
ก็ท้องจึงมาหัดขึ้นที่คอมาถึงคอแล้ว เห็นว่า"จะ"ไปเที่ยวต่อไปได้ จึงได้ขึ้น
ไปจอนนอนอยู่วัดข้างกับนอนไม่หลับไปด้วย ไม่ไรมีอาการอะไรขึ้นมาอีก ไม่หลับ
ไม่เฉย ๆ เพื่อพิจารณาโดยถี่ถ้วนเห็นได้ว่าจะเป็นภัยถึงใจว่าจะที่แต่เข้ารับการ
ความผูกใจหาในเนื้กว่าเริ่มอย่างไรจึงไม่หลับ ... ²

พระราชกิจจะทรงหาให้ทรงเสวยไม่ไขว่และบรรเทาไม่หมด ผลที่ตามมาก็คือ ทำให้พระโลหิตน้อย
ลง เมื่อพระโลหิตน้อยลงจะลดความขี้เกียจลงจนใจไปด้วย พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/12
พระราชหัตถเลขาถึงพระเจ้าในองค์ยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ ลงวันที่ 14
กรกฎาคม ร.ศ. 123

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/18 รายงาน
ราชการระหว่างผู้รักษามหามงกุฎ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ ร.ศ. 125

พระเจ้าองค์ยาเซอ กรมหลวงเทเวธวงศ์โรประการ

... เชื่อเลือกในแก้วไม่มีบุญก็ได้ จะแก้ให้ขาดปลุกผีก็ยาก ในการที่จะทำให้เลือก
บุญก็ได้ในทางกอกก็ยาก จำมันเมื่ออายคัน ๆ นอน ๆ เปื้อนที่แล้ว ไซ้แต่เท่านั้น
มีเรื่องที่สำคัญเมื่อเข้าจากวน การที่จะหลงเลื่อนไถ่เลื่อนก็ไม่สังเกตได้ว่าเป็น
มีข้างจะจำได้แม่นเกินไป นึกยากเกินไป อยากลืมไม่ลืม ลืมไม่ได้ นี่แลมันกวน
จันทน์ การที่จะบำรุงโลหิตให้บริบูรณ์นั้นจำจะต้องคิดการให้ลืม ได้มันมาหนักหนา
แต่เมื่ออยู่บางกอกจะหาอะไรให้ลืม จะเล่นตมึงลครปีพาทย์รำโกโหมใจมันก็ไม่ใช่เป็น
นักเลงเช่นนั้น กลับให้เบื่อให้หน่ายไป จะคิดอ่านตักผู้หวังวังเรือหลงไหลมันก็แกล
กำลังไม่พอที่จะหลงไหล จะลองการบุ๋มตมึงสวามนถ์ทำบุ๋มอะไร มันก็สนุกอยู่บ้าง
แต่ใจมันไม่แน่วแน่ เพราะวันไม่เชื่อว่าจะได้อะไรในข้างหน้ายินดี แต่ในปัจจุบัน
มันก็ชวนจิก ก่อสนุกอยู่บ้างก็ปลุกกันหมากรากไม้ แต่ถ้ามีอะไรที่จะต้องทำจาก
เล่นเช่นนั้นไม่สนุก ไปมีลูกอันใด ได้เถยมันเลวทรามๆจะเฝ้าเสียบให้จิบ ก็มา
แลเห็นว่าร่างกายแข็งแรงเมื่อไรก็เต็มจบ ...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระอาการประชวรประจำพระองค์
คืออย่างหนึ่ง ได้แก่ ทรงประชวรเป็นโรคหืด โรคปอดอักเสบหรือไข้น้ำอักเสบ ทรงประชวร
อยู่เสมอ ๆ ทำให้ทรงเกรงจะอยู่ในกรุงเทพฯ มาก มักจะทรงเสด็จประพาสหรือแปร
พระราชฐานเสมอ ๆ ในบางครั้งก็เสด็จประพาสต่างประเทศ ได้เสด็จประพาสประเทศ
ชวาและทรงมีรับสั่งถึงเรื่องนี้ว่า ... แลรู้สึกไปใคร่สมาย ปีเดียวกันนี้เป็นที่ก่อกวนขึ้น กลัว
ว่าอยู่ในบางกอกเวลานั้นจะเจ็บหนักมากขึ้น คืออย่างเงี้ยกลัวลงราก มันจะจวนโอกาส
ไปเสียเช่นท่านอาจารย์ จึงได้ล่องออกเป็นอุทโธงหนีห่างอยู่สักหน่อย ...² และเมื่อเสด็จ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 4.72/12 พระราชหัตถ์
ถึงพระเจ้าองค์ยาเซอ กรมหลวงเทเวธวงศ์โรประการ ลงวันที่ 14 กรกฎาคม ร.ศ. 123

² พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิยะมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระอรรคมหาเสนาบดี ในงานพระราชทานเลี้ยง
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต
ณ ท้องสนามหลวง 10 เมษายน 2493 หน้า 31

ประทับอยู่ในประเทศชวา ก็ทรงมีพระราชบันทึกประจำวันส่วนพระองค์ถึงพระอาการว่า "... พอกินข้าวกลางวันก็ตกเลยไม่หยุดจนค่ำ รู้สึกทนนอนที่นี่ไม่ได้ หนักขึ้นทุกวัน ๆ โรคเก่ากำเริบ ..." ¹ และ "... อากาศที่เป็นในเมืองโซโลนั้น คือมืดไปครึ่งวัน ถ้ามองคนผ่านมือหนึ่ง เราารู้สึกว่าฝนตกมาเวลาไร เหมือนใครมาเตะเอาสักที สาระพัด จะหาความสุขไม่ได้ ..." ² พระอาการประชวรทั้งสองอย่างนี้ได้เกิดขึ้นอยู่เสมอ ๆ วิธีการรักษาพระอาการ ใช้การรักษาโดยอยู่ในความดูแลของแพทย์ประจำพระองค์ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ รักษาตามวิทยาการสมัยใหม่ และได้ถวายคำแนะนำให้ทรงพักผ่อนเป็นระยะ ๆ เพื่อให้ทรงว่างเว้นพระราชกิจเสียบ้าง จะทำให้ทรงปลอดโปร่งสบายพระองค์ขึ้น มีพระกำลังในการปฏิบัติพระราชกิจอันหนักต่อไป ในการพักผ่อนพระอริยบทนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะเสด็จประพาสไปตามหัวเมืองต่าง ๆ และจะทรงดูแลการปกครองและการท่ามาหาเลี้ยงชีพของราษฎรไปด้วยพร้อมกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดในการเสด็จประพาสได้ทรงกล่าวถึงการทรงโปรดในการเสด็จประพาสของพระองค์เองว่า "พวกหัวเมืองทั้งปวง (ปักข์ไต้) ^{*} ได้ยินคำปรารภของเราเช่นนี้ ก็ต่างคนต่างถือเป็นแน่ เพราะเขาเคยเห็นฤทธิ์เราในการเที่ยวไต่จะไปแห่งใดก็ไปจนได้มาหลายคราว และด้วยรู้ชัดว่าเราไม่ชอบที่จะบอกล่วงหน้า" ³ ดังนั้นในยามใดที่ทรงมีโอกาสดังกล่าวเสด็จประพาสก็จะเสด็จทันที ภายหลังจากการเสด็จประพาสถึงแม้ว่าพระอาการจะค่อยคลายลงไปได้ แต่เมื่อเสด็จกลับมาทรงราชการอีก ประกอบกับทรงมีพระราชอิสริยยศและพระพลานามัยพื้นฐานตามที่ไต่กล่าวมาแล้วข้างต้น ก็จะทำให้ทรงกลับมีพระอาการประชวร

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาทรงหลัง หน้า 100

²ดู. หน้า 101

^{*} วงเล็บโดยผู้เขียน

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 1 หน้า 2

ใหม่อีกเรื่อยมา ในการที่ต้องมีพระอาการประจวบเสมอ ๆ ก็ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบถึงถึงพระพลานามัยของพระองค์เอง ก็จะได้เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาทรงมีไปถึงกรมการปกครองที่ปรึกษาว่า

... เวลานั้นยังไม่รู้สุมาย มีอาการให้วังเวียนรู้สึกเจ็บอนเมากลับ บางเวลา ก็เป็นมาก บางเวลาก็เบนน้อย ลางบาได้ฉิบวักก่อนจากว่าแต่ก่อน แต่อ่านเขียน ไม่ได้ อ่านๆ เขียนเข้าแล้วรักงงตัวหนังสือเกินไปที่หาทั้งสงข้างนั้นดูหลวม ๆ ให้เป็นความทวนคือ เออ เข้า ขั้ว หล่องแฉ่งไปหมด เหตุที่จะเป็นสันนิษฐาน เรียกว่า "สายเคือก" หมอนวดไม่ถูกงานนานแล้ว แต่มานักด้วยของพระองค์ว่า เป็เอาดารอย่างก็ เก่งจุกทัณฑ์เข้า แฉ่งทำหนังสืออ่านและเขียนมากเข้า อยู่ข้างทำงานมากเกินไป เหตุสามประการรวกันจึงทำให้เป็นอย่างนี้ "แต่เชื่อว่า กราวนี้ยังไม่ตาย ถ้าเขมเช่นนี้อีกสาตราเป็นนาย ก็อย่างเกี่ยวแต่จะท้องรักษา ตัวให้ดีขึ้น สำหรับไปเข้าไปเท่านั้น แต่คงกายด้วยเรื่องเหล่านี้เองไม่ต้องสงสัย... ¹

เป็นที่น่าสังเกตว่าพระราชดำรัสได้เปิดเผยว่าเป็นความจริง เพราะว่าในการเสด็จประพาสของพระองค์จะมีลาเหตุมาจากพระอาการประชวรเป็นส่วนใหญ่ เมื่อกลับมาทรงราชการอีกพระอาการประชวรก็จะเกิดขึ้นอีกตามๆ เป็นเช่นนั้นเสมอ ท้ายที่สุดก่อนจะสิ้นรัชกาลประมาณสามปีได้เสด็จไปรักษาพระองค์ ณ ประเทศยุโรป อาการประชวรในครั้งนั้นมีความรุนแรงมากกว่าในทุก ๆ กราวที่ผ่านมา² และได้เสด็จสวรรคตหลังจากที่กลับมาจากเสด็จประพาสยุโรปประมาณสามปี ซึ่งตรงกับการทำงานศพของแพทย์ว่า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.59/7 จักรวรรดิใน เมืองลาวพวน ร.ศ. 110 พระราชหัตถเลขาทรงมีไปถึงพระเจ้าอ๋องยาเซอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม

² ใบบังพระราชาธิปไตยประพาสยุโรปประเทศ ร.ศ. 25 ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 23 ลงวันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 125

... ขณะที่ประทับที่วัดค่าลี ได้มีแพทย์เยอรมันและอังกฤษ จันโปเร เมเซอร์ รวบรวม
 ๖ นาย ประชุมตรวจพระอาการเห็นว่าพระอวัยวะทุกส่วนยังเป็นปกติ ไม่มีสิ่งใด
 แสดงว่าจะเป็นไปได้ในทางที่ร้ายแรง ได้ถวายคำแนะนำการเสวยและบรรทมให้
 หนักพอ และทรงงานให้น้อยลง ได้มีการทำนายในทางดีว่า ถ้าพระอาการ
 เป็นเช่นนี้ จะทรงพระชนม์ไปได้ถึงสัก 3 ปี ...¹

จะเห็นว่าคำแนะนำของแพทย์จะเป็นข้อห้ามที่ตรงกับข่าวกับพระราชอัธยาศัยตามที่ได้กล่าว
 มาแล้วข้างต้น การที่ทรงพระอาการประชวรเรื่อยมานั้นได้เป็นการบ่งบอกพระอาการ
 ให้อ่อนแอลง เป็นที่น่าสังเกตว่าดูเหมือนจะทรงกับที่ทรงสันนิษฐานพระองค์เองไว้ว่าจะ
 เสกีสวรรคตด้วยโรคภัยไข้เจ็บแน่นอน

2) พระอาการประชวรครั้งใหญ่ พระอาการประชวรประจำพระองค์ที่กล่าวมานั้น
 ทรงประชวรอยู่เสมอ ๆ จนกลายเป็นพระอาการปกติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงทราบดีและทรงระมัดระวังพระองค์จากสภาพแวดล้อมอยู่เสมอ
 นอกจากนี้แล้วยังทรงมีพระอาการประชวรครั้งใหญ่ที่ได้เป็นสาเหตุให้เสด็จประพาส คือ การ
 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 พระอาการประชวรอันรุนแรงถึงกับมีความจำเป็นในการเสด็จ
 ไปรักษาที่ทวีปยุโรป สำนักพระราชวังได้ประกาศในพระราชกิจจานุเบกษาไว้ดังนี้

... ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไม่ทรงพระสำราญมานานแล้ว เมื่อได้
 เสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมือง ก็กลับทรงพระสราญไปชั่วคราว แต่ครั้น
 ทรงพระราชกิจครากคร่าหนักเข้าก็ทรงพระทรมานดูแปรไม่ปกติก็กลับไม่ทรงสบาย
 ไปอีก แต่เป็นดังนี้มาหลายชวบปี ในครั้งนี้พระอาการกำเริบกว่าก่อน ทอดเตอร์
 โบเบอร์ ผู้ถวายระโอสถ ตรวจพระอาการลงสันนิษฐานว่า พระโรคราสภายใน
 พระกายไม่เป็นไปค้ำใจแล้ว พระโรคเช่นนี้ ถ้าถูกอากาศชื้นเช่นในฤดูฝนชุกและ

¹พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ประชวรจนถึงสวรรคต พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอก
 พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ. ไกรฤกษ์) หน้า 147

รื้อนจัก เช่นในฤดูกิมหะ คำบดที่จะรักษาพระโรคนี้ได้เหาะคักที่สุดก็มีแต่ในประเทศ
ยุโรป จึงกราบบังคมทูลถวายคำแนะนำในหน้าที่ของแพทย์เพื่อเสด็จประพาสยุโรป
บำรุงพระกายให้แข็งแรง แต่ในเวลาพระโรคยังไปเจริญขึ้น พระบาทสมเด็จพระ

พระเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษา ระเบียบวิธีใหญ่และท่านเสนาบดี กังขาเห็นชอบตามคำแนะนำ
เพราะเหตุว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวย่อมเป็นสำคัญในราชการทั้งปวง เมื่อ
ไม่ทรงพระสำราญ ราชการก็ไปไม่สะดวก เมื่อได้มีโอกาสรักษาพระองค์เป็นปกติ
แล้ว จะได้มีพระกำลังทนต่อภารกิจที่ทรงเป็นภาระเหมือนอย่างเดิม

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระอนุชาเลิกรา มีพระกำหนดเวลาที่จะเสด็จ

พระราชดำเนินจากกรุงเทพฯ ไปประเทศประเทศยุโรปนั้นในวันที่ 27 มีนาคม

ร.ศ. 125 ...

สำหรับพระอาการผิดปกติที่แพทย์ตรวจพบนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
มีพระราชหัตถเลขาถึงพระองค์เจ้าจุลจักร เมื่อวันที่ 29 ตุลาคม ร.ศ. 125 ว่า

. . กว๊ายเข้าเจ็บไม่สบายเปะไข้น้อย ๆ เบื่อง ๆ มาประมาณ 2 ปีแล้ว ในฤดูฝน
นี้อาการมากขึ้น นี้อ่อนเพลียนอนไม่หลับ หมอตรวจว่าเป็นวัณโรคกับโตขึ้นมากขึ้น
กระเพาะอาหารเคลื่อนจากที่ จึงให้มีอาการต่าง ๆ ส่วนที่จะบรรเทา การที่เป็น
ทั้งนี้เพราะเหตุที่ได้เป็นไข้มาเรื้อรัง ซ้ำนอนมานานประมาณ 8 ปีแล้วจนเป็นครอนนิค
ถ้าไปรักษาเสียจะมีอันตราย ในการที่จะให้หายขาดจำจะต้องไปรักษาที่นอก
ประเทศที่อยู่ในไตรพิศัลโกยเร็วที่สุด ซึ่งจะไปได้ จึงได้ปรึกษาด้วยเจ้านายแล
ข้าราชการผู้ใหญ่ เห็นพร้อมกันว่าเป็นการจำเป็น ซึ่งจะต้องออกไปรักษาตัวที่
ประเทศยุโรปให้หายสนิทจงได้ ...²

¹ "เรื่องพระราชพิธีประพาสยุโรปประเทศ ร.ศ. 125" ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม 25 วันที่ 31 มีนาคม ร.ศ. 125

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/74
เรื่องหมอยุโรป เสด็จประพาสยุโรปเพื่อรักษาพระองค์ ร.ศ. 126

2. ปัจจัยที่ส่งเสริม

ก. การศึกษาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับก่อนได้เสด็จขึ้นครองราชย์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระราชโอรสที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความหวังจะได้เป็นองค์รัชทายาทสืบต่อจากพระองค์¹ จึงทรงจัดการศึกษาและอบรมสั่งสอนพระราชโอรสด้วยพระองค์เองจนตลอดรัชกาล สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้กล่าวถึงการเสด็จและการอบรมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "...ตามพระราชประวัติที่แสดงมา เห็นได้ว่าพระบารมีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจริญขึ้นตามพระราชประสงค์แห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถเป็นวันกับมา ..."² ในส่วนพระองค์ของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ก็ได้ทรงหวังที่จะให้พระราชโอรสได้ครองราชย์อย่างแน่นอนนัก เพราะเห็นว่าพระองค์ทรงมีพระชนม์อยู่ในวัยชรา ทรงเกรงว่าถ้าหากเสด็จสวรรคตเสียก่อนที่พระราชโอรสที่พระชันษาสมบูรณ์ที่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้แล้ว ก็จะต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์องค์การสืบสันตติวงศ์ ยังไม่ได้กำหนดไว้แน่นอน จึงทรงหวังว่าคิดว่าอาจจะเกิดเหตุร้ายขึ้นกับพระราชโอรสได้ ดังนั้นเพื่อเป็นการป้องกันเหตุร้ายที่อาจจะเกิดขึ้นได้ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระราชวงศ์และเสนาบดีร่วมประชุมปรึกษากันว่าจะพร้อมกันเล็ดเอาเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินกรวยราชย์ต่อไป อย่างไรก็ตามพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีกอบรมพระราชโอรสอย่างเหมาะสมกับฐานันดรและการจะการันต์เสมอมาจนสิ้นรัชกาล กล่าวคือ ทรงจัดการศึกษาให้แก่พระราชโอรสทั้งวิชาการที่เป็นหลักสูตรสำหรับพระราชกุมารตามแบบอย่างโบราณ และวิทยาการสมัยใหม่ที่เป็นวัฒนธรรมของโลกตะวันตก ทั้งนี้เพราะเห็นว่าทรงเล็งเห็นการณ์ไกลว่าต่อไปในภายหน้า

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 5 หน้า 68

² ฏ. หน้า 67 68

³ ฏ. หน้า 69

ประเทศไทยจะต้องติดต่อกับฝรั่งมากขึ้น กังนั้จึงทรงเตรียมการในสมัยนี้ให้เป็นประโยชน์กับบ้านเมืองในวันข้างหน้า ก็ทรงจัดการอบรมพระราชโอรสและพระราชธิดาทั้งหลายให้มีความรอบรู้ในภาษาอังกฤษ ซึ่งจะเป็นวิชาการที่มีความจำเป็นสำหรับราษฎรบ้านเมืองต่อไปข้างหน้า¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มดัดการศึกษาค้นคว้าที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เสด็จอยู่ใกล้กับพระที่นั่งอนันตสมาคมยังทรงพระเยาว์อยู่ไม่ทันเวลาเสด็จประพาสหัวเมืองไม่ว่าจะเป็นระยะทางใกล้หรือไกลก็มักจะโปรดเกล้าฯ ให้โดยเสด็จด้วยทุกครั้ง พอทรงพระเจริญขึ้นก็ทรงได้รับหน้าที่ทรงใช้สอยการงานต่างพระเนตรพระกรรตมาจนตลอดรัชกาล สำหรับการศึกษาวิช่าอื่น ๆ เมื่อทรงเจริญวัยพอที่จะเล่าเรียน ก็ให้ทรงเล่าเรียนในสำนัก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุตรีซึ่งเป็นขัตติยารัชมมีความรอบรู้ทั้งอักษรสมัยและราชประเพณีโบราณ ท่วงท่าก็ให้ทรงศึกษาวิชาต่าง ๆ ซึ่งถือว่ามีความสำคัญแก่พระราชกุมาร ใกล้กับ ภาควิชาการ การยิงปืนไป มวยปล้ำ กระบี่กระบอง เป็นต้น วิชาวิทยาศาสตร์ราชประเพณีและโบราณคดีซึ่งเป็นสิ่งสำคัญ่งสำหรับผู้ที่จะดำรงตำแหน่งพระเจ้าแผ่นดินต่อไปนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่พระโอรสด้วยพระองค์เอง² นอกจากนั้นเพื่อที่พระราชโอรสและพระราชธิดาทั้งหลายจะเป็นประโยชน์แก่ราษฎรบ้านเมืองในอนาคตข้างหน้า ได้ทรงจ้างครูชาวยุโรป คือ นางแอนนา เดียวโนเวนซ์ เมื่อปี พ.ศ. 2405³ มาสอนวิชาภาษาอังกฤษ โดยทรงแก้ไขให้ส่วนความรู้ทางภาษาและวรรณคดี อันจะเป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองมิได้เวลา⁴ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นสามเณรเสด็จออกไปอยู่ฝ่ายหน้าแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 หน้า 45

² ฎ. หน้า 39

³ ฎ. หน้า 45

⁴ ฉบับมือศ รด ๒๒๕ แผ่นดินพระจอมเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต หน้า 217

ก็โปรดเกล้าฯ ให้หม่อมจันทรเลศวนาพาวังกรมทอจวนสิ้นรัชกาล ต่อมาเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ทรงศึกษาด้วยพระองค์เอง

การศึกษาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับตามที่ได้กล่าวมา ทำให้เห็นถึงแนวพระราชดำริอันเกิดจากการอบรมว่า ทรงมีความรู้ทั้งในโบราณราชประเพณี และวิทยาการ ใหม่ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิชา การปกครอง ที่ทรงได้รับจาก พระราชมารดาที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เพราะเหตุว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เล็งเห็นการณ์ไกลและทันสมัย ได้ทรงเริ่มปรับปรุงประเทศใน หลาย ๆ ด้านเพื่อเป็นการเตรียมประเทศไว้เผชิญกับเหตุการณ์ในอนาคต ทรงจะได้ทรงถ่ายทอดไว้ให้แก่พระราชโอรสสืบ เพราะเหตุว่าพระบรมราชโอรสต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะก้าวเป็นกษัตริย์พระราชารัของพระราชาบิดา¹ เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์จึงเสด็จประพาสต่างประเทศเพื่อทรงศึกษาวิธีการจัดการปกครองบ้านเมืองตามแบบอารยประเทศ และในสมัยของพระองค์เป็นสมัยที่ประเทศไทยได้ปรับปรุงประเทศอย่างชุกชุม เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าการศึกษาที่ทรงได้รับมีส่วนสำคัญเป็นปัจจัยส่งเสริมที่ทำให้ทรงมีความรู้ความเข้าใจในความเป็นจริงของสถานการณ์ทางการเมืองในสมัยนั้น และได้ทรงแสวงหาวิธีการในการสรรค์สร้างความรู้ให้แก่ประเทศ จนกระทั่งประเทศไทยได้เป็นที่ยอมรับของนานาประเทศ และรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของชาติมหาอำนาจที่กำลังล่าอาณานิคมอยู่ในสมัยนั้น

ข. ภาวะผู้รักการพระนคร

ในการเสด็จประพาสภายในประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ริเริ่มการตั้งคณะผู้รักการพระนครให้มีหน้าที่รับผิดชอบการบริหารราชการต่าง ๆ แทนพระองค์ในระหว่างเสด็จประพาส โดยมีจุดมุ่งหมายมิให้ราชการต่าง ๆ ขังค้างในเวลาที่มีได้เสด็จประทับอยู่ในพระนคร ทรงมอบให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็น

¹ องค์จักรมรพระบาทวรางราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 237

ผู้รับผิดชอบการบริหารราชการทุกอย่างแทนพระองค์ร่วมกับพระราชวงศ์อันใหญ่โตหลายพระองค์¹ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงแต่งตั้งคณะผู้รักษาพระนครขึ้นบริหารราชการแทนพระองค์ให้ป็นเช่นในสมัยพระราชนิภาเหมือนกันในเวลาที่เราเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ แต่คณะผู้รักษาพระนครในสมัยของพระองค์ได้มีความแตกต่างกันไปจากสมัยของพระราชนิภาในแง่ที่ ทรงแต่งตั้งให้ที่ประชุมสองอย่าง ได้แก่ ที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนคร ประกอบด้วยพระเจ้าบรมวงศ์เธอตำแหน่งสำคัญในทางราชการ เช่น พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์² เป็นต้น และที่ประชุมเสนาบดีกับปลัดทูลฉลองของกระทรวงต่าง ๆ³ มาร่วมประชุมปรึกษาราชการให้สำเร็จจุลวงมิให้ค้างคั่งเสียเวลา ที่ประชุมทั้งสองอย่างนี้อยู่ในความควบคุมของผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงเป็นผู้ยี่สิบวิธีซึ่งขัดแย้งกับมัญดาราชการทั้งปวง ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งในราชการแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ต่อไป

เป็นที่น่าสังเกตว่าในตำแหน่งประธานในที่ประชุมทั้งสองอย่างและสมาชิกของที่ประชุมทั้งสองอย่างส่วนมากแล้วจะได้แก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอและพระเจ้าบรมวงศ์เธอที่มีตำแหน่งในราชการหลายพระองค์ เป็นที่ใกล้ชิดและไว้วางพระราชหฤทัยทั้งในทางส่วนพระองค์และทางการทำงานในตำแหน่งราชการด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงเป็นประธานและเจ้าจอมมารหม่อมราชวงศ์

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ท.11.2/2 รัชกาลที่ 5 เสกั้วประพาสชวา ปร.ภา.ร.ว.ภ.จ.ว.น.เบ.ก.น.ในรัชกาลที่ 4 เสกั้วประพาสฝั่งทะเลตะวันตก

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/2

³ ก.

พระชนนีเดียวกัน และได้ดำรงตำแหน่งราชการสำคัญเฉพาะพระองค์เสมอ ๆ จึงเห็นว่าการเสด็จประพาสภายในประเทศนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่มีสิ่งให้ทรงเป็นห่วงหรือทรงเป็นกังวลเกี่ยวกับพระราชบัลลังก์และราชการต่าง ๆ

ในการเสด็จประพาสต่างประเทศ การตั้งคณะผู้รักษาราชการมีความสำคัญมาก เพราะว่าได้เสด็จไปเป็นเวลานานและระยะทางไกล จึงต้องอาศัยความไว้วางพระราชหฤทัยในราชการ และความปลอดอก้นจากการหาเหตุถูกกล่าวหาของต่างชาติเป็นอย่างมาก

การเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรก พ.ศ. 2413 และ พ.ศ. 2414 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีใ้ทรงว่าราชการด้วยพระองค์เอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ จึงมิได้มีบัญชาแต่อย่างใด¹ การเสด็จประพาสฯ 2 ครั้ง เมื่อ พ.ศ. 2440 และ พ.ศ. 2445 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์² การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 พ.ศ. 2440 ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเป็นผู้อำเร็จราชการแทนพระองค์³ ทรงบังคับบัญชาราชการทั้งปวงที่พระราชอาณาจักร และโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมพระจักรพรรดิพงษ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกุลกิจ เป็นที่ปรึกษาของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ ตามหน้าที่ที่มิอยู่ในพระราชกำหนด⁴ การแต่งตั้ง

¹ สมเด็จพระบรมราชดำรัสราชานุภาพ" ความทรงจำ หน้า 248

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/2 ตั้งผู้รักษาราชการในการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ เรื่อง ประกาศว่าด้วยการเสด็จพระราชดำเนินประพาสฯ ประเท"

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/9 สารตรา ตั้งพระราชมารดาเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ร.ศ. 116

⁴ ก.

ผู้สำเร็จราชการในครั้งนี้นับกับการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 พ.ศ. 2450 ที่ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารขึ้นเป็นข้าราชกาลทั่วไปแทนที่ กับเป็นผู้สำเร็จราชการทั้งสองพระองค์นี้ทรงมีความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงคุ้นเคยกับพระราชกฤษฎีกาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงไม่เป็นที่น่าเป็นห่วงแต่ประการใด สถานการณ์ภายนอกประเทศก็ไม่มีสิ่งที่น่าเป็นห่วงอย่างมากเช่นเดียวกัน

การแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและคณะผู้รักษาระบทรถถึงที่กล่าวมานี้มีความสำคัญต่อบ้านเมือง เพราะเหตุว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นองค์พระประมุขของประเทศ และทรงเป็นผู้ช่วยการบริหารประเทศ ไม่เสด็จประทับอยู่ในพระนคร จึงมีใ้ทรงว่าราชการต่าง ๆ ตามปกติ เพราะว่าเสด็จประพาสเพื่อทรงศึกษาการจัดการปกครองในต่างประเทศและทรงตรวจราชการเยี่ยมเยียนหัวเมืองต่าง ๆ ภายในประเทศซึ่งมีความสำคัญต่อการปกครองประเทศเช่นเดียวกัน ถ้าหากพระองค์ไม่เสด็จไปประพาสดูแลด้วยพระองค์เอง ก็ย่อมไม่อาจจะทรงทราบถึงสภาพความเป็นจริงที่มีอยู่ทั้งภายนอกประเทศและภายในประเทศ และก็ไม่อาจจะทรงอำนาจการบริหารประเทศในทางที่เหมาะสมต่อไปได้้วย ดังนั้นจึงจำเป็นต้องเสด็จประพาส จึงได้ทรงแต่งตั้งคณะผู้รักษาระบทรถขึ้นเป็นผู้ช่วยการบริหารทั่วไปตลอดเวลาที่มิได้เสด็จประทับอยู่ในพระนคร โดยโทรเลขรายงานข่าวราชการต่าง ๆ ไปยังที่ประทับในขณะที่กำลังเสด็จประพาสโดยสมควรเสมอ แต่ถ้าหากเกิดมีวาระราชการที่สำคัญจึงจำเป็นต้องทำการตัดสินใจอย่างรวดเร็วกับราชการที่ไม่สำคัญให้ทั้งสองประการนี้ ให้คณะผู้รักษาระบทรถประชุมปรึกษากฎการเทียบเคียงราชการนั้นให้ใกล้เคียงกับพระราชวินิจฉัยที่เคยพระราชทาน และให้เหมาะสมกับเหตุการณ์นั้น ๆ แล้วจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาไปถวายหลัง และราชการต่าง ๆ ที่เคยโปรดเกล้าฯ ให้เลขาภิประชุมปรึกษากันก็ได้ประชุมปรึกษากันตามปกติ ทรงฯ ให้ข้าราชการทุกตำแหน่ง ยังบังคับบัญชาให้เป็นเหมือนเวลาขณะราชการกำหนดกฎหมาย¹ ดังนั้นการเสด็จประพาสจึงมิได้เป็นสาเหตุที่ใ้ราชการต่าง ๆ หยุดงักไปแต่ประการใด ยังคงดำเนินไปตามปกติ จากมัจฉัยส่งเสริมในข้อนี้ได้ทำให้การเสด็จประพาสทั้งภายนอกประเทศ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/2 ตั้งผู้รักษา
ระบทรถในการเสด็จประพาสต่าง ๆ

และภายในประเทศเป็นไปด้วยความสะดวกเพราะว่าระบบการเก็บเกี่ยวระจุจอบเก่า—
เจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยในความจงรักภักดีและความสามารถในการบริหารราชการ
ของผู้สำเร็จราชการและคณะผู้รักษาพระนคร ได้แก่ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช และบรรดาพระเจ้าหลานยาเธอกับเสนาบดีทั้งปวงนั่นเอง

ค. สภาพการคมนาคม

การคมนาคมก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ค่อยสะดวก
และรวดเร็วเท่าที่ควร เนื่องจากไม่ต้องการความรีบเร่งเท่าใดนัก ส่วนมากเป็นเส้นทาง
เพื่อจะเอื้ออำนวยใน การปกครอง การเก็บทัณฑ์ การค้าขาย และอาณา ระหว่างกรุงเทพฯ
กับหัวเมืองเบ็ดเตล็ด ๆ ตลอดจนหัวเมืองราชอาณาจักร¹ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บ้างเมืองได้เจริญขึ้นมากมายซึ่งเป็นผลมาจากการติดต่อค้าขาย
กับนานาประเทศ ได้ทรงเล็งเห็นความจำเป็นที่รัฐบาลจะต้องจำและปรับปรุงสภาพการ
คมนาคมให้ดีขึ้น ด้วยเหตุผลที่ว่า การคมนาคมจะเอื้ออำนวยประโยชน์แก่รัฐบาลในด้าน
การปกครองและทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้เพราะเหตุว่ารัฐบาลต้องรักษาไว้ซึ่งการระดมทรัพยากร
ธรรมชาติจากชนบทสู่กรุงเทพฯ เพื่อส่งออกต่างประเทศและจะต้องชักชวนให้ราษฎรหันมา
เอาใจใส่ในการเพาะปลูกมากขึ้น หนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษภายในประเทศก็ได้วิพากษ์
วิจารณ์ความไม่สะดวกของการคมนาคม และเร่งเร้าให้รัฐบาลหาการปรับปรุง ทำให้เกิด
การพัฒนาระบบคมนาคมทางบก ทางน้ำขึ้น²

การพัฒนาระบบคมนาคมทางบก เป็นเพื่อให้คณะทางบกเข้ามาวุ่นวายมากขึ้น
ทั้งสัตว์พาหนะ เกวียน รถลาก รถม้า รถยนต์ รถรางและรถไฟ การคมนาคม
ทางน้ำก็สะดวกมากขึ้นกว่าเดิม เนื่องจากได้มีการขุดคลองล่องที่สั้นเขินให้เดินเรือได้

¹ เกออร์กส์ ยีนยงอนันต์ การพัฒนาระบบคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 237

² ดู

ตลอดปีด้วย จึงทำให้เกิดการคมนาคมที่สะดวกขึ้นและรวดเร็วขึ้น¹ การซุกคลองเชื่อมต่อกัน
 แม่น้ำจากสายหนึ่งไปยังอีกสายหนึ่ง เช่น แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำเจ้าพระยา
 และแม่น้ำนครนายก ทำให้การติดต่อคมนาคมในบริเวณภาคกลางจากเมืองหลวงไปยังหัวเมือง
 ต่าง ๆ ได้ทั่วถึงกันมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จากจำนวนคลองที่เพิ่มขึ้นมากมายเช่นนี้ นอกจาก
 จะอำนวยความสะดวกทางการเดินเรือที่ในการเพาะปลูก การค้าขาย และในทางราชการ
 แล้ว ยังเป็นประโยชน์แก่การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 อีกด้วย เพราะเหตุว่าพระองค์จะเสด็จประพาสทางน้ำเป็นส่วนใหญ่ จากภาคกลางไปยัง
 หัวเมืองเหนือ หัวเมืองภาคตะวันออก หัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออก หัวเมืองภาคตะวันตก
 และหัวเมืองปักษ์ใต้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีเรือพระที่นั่งสำหรับเดินทาง
 ในแม่น้ำและทางทะเลใช้ในราชการและการเสด็จประพาสอยู่หลายลำซึ่งเป็นเรือที่ใช้เครื่อง
 จักรกล สามารถเดินทางไปได้ไกล ๆ ภายในเวลาไม่กี่ชั่วโมง ประเทศไทยได้มีเรือกลไฟ
 ใช้มาตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ 4 จนกระทั่งมีเรือกลไฟเล็กใหญ่หลายลำ พระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมเรือกลไฟขึ้น² ในการเสด็จประพาส
 ต่างประเทศเป็นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้เสด็จด้วยเรือรบ
 และเรือกลไฟของการทหารเรือไทย³ เรือพระที่นั่งต่าง ๆ ที่ใช้ในการเสด็จประพาส เช่น
 เรืออรรคราชวราเดช เรือประพาสสุทธยาบ เรือโรซิงชัน เรือสุริยมณฑล เรือเวสาศรี
 เรือมหาจักรี เป็นต้น⁴ นอกจากนี้ยังมีเรือกลไฟเล็ก ๆ น้อย ๆ อีกหลายลำที่ใช้สำหรับลากจูง
 เรือประทุนและเรือต่าง ๆ ในลำคลองอีกด้วย จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสได้เกือบทุกฤดูกาลและเสด็จไปได้ในท้องที่ที่กว้างขวางกว่าพระมหากษัตริย์
 พระองค์ใดของไทย

¹ ชลวิภาคคาลินา ออลลิงกา การ วัถการชลประทานในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 105

² บลิวลีย์ กงเจริญ บทบาทและกิจการทหารเรือไทยสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์

³ กุ หน้า 35

⁴ กองวทนายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.14/8
เรื่องเรือรบและเรือกลไฟต่าง ๆ ในกรมทหารเรือ

ง. เจ้านายและจมนัวยวรรณกร (เจิม แสงสุ-โก) หลงเกล้าฯ ถวายความเห็นเพื่ออัญเชิญ
เสด็จประพาสยุโรปเพื่อทอดพระเนตรกิจการ

ใน ร.ศ. 105 (พ.ศ. 2427) เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับรายงานของเจ้านายและข้าราชการที่พากันหลงเกล้าฯ ถวายความเห็นให้จัดการ เปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ได้อ้างถึงถวายคำแนะนำในต่าง ๆ ของประเทศไทย ซึ่งถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทรงจัดให้มีการเปลี่ยนแปลงขึ้น บ้างแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่เป็นการเพียงพอต่อความต้องการของบ้านเมืองซึ่งได้เจริญขึ้น ทุกขณะ ระบบราชการอย่างเก่าที่ยังคงใช้อยู่ นั้นไม่อาจจะใช้ได้ให้ครอบคลุมทั่วทุกอย่างได้¹ จึงต้องเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองเสียใหม่และบรรดาเจ้านายกับข้าราชการก็ได้หลงเกล้าฯ ถวายความเห็นเพื่ออัญเชิญเสด็จประพาสยุโรปทอดพระเนตรกิจการ ความจำเป็นที่จะต้อง อัญเชิญพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปนั้น คณะผู้หลงเกล้าฯ ถวายความเห็นได้กล่าวไว้ดังนี้

... เพราะข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเมื่ออยู่รับราชการ เสด็จพระเดชพระคุณใน กรุงเทพรายังมิได้เปิดหูเปิดตาเห็นความเจริญรุ่งเรืองของประเทศต่าง ๆ ว่าเจริญ กี่วิเศษอย่างไร ความประมาทตัวเองจะ ธรรมดาเนียมที่ชั่วของประเทศต่าง ๆ มี อย่างไร การทะนุบำรุงสิ่งที่เป็ประโยชน์แก่บ้านเมืองอย่างไร หนทางความกิด ความมุงหมายของประเทศที่ป็นอำนาจใหญ่เพื่องโลก การถูกถูกถูกที่นานนับถือแก่บ้าน เมืองเราเพียงไร ข้อความเหล่านี้ ถ้าข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงมิได้ออกไปนอก ประเทศแล้ว เห็นจะมีความที่แลเห็นรู้สึกได้ไม่ กรันข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงได้มา เห็นแลรู้สึกโดยถึงน้ำใจอันแน่นเอนลงดังนี้แล้ว เหลียวหลังมาคิดการบ้านเมืองฝ่าย เรา ทำให้เป็นที่เร้าหมองน้ำใจเป็นอย่างยิ่ง ถ้าขึ้นยังนิ่งอยู่ รักษาการบ้าน เมืองแต่ตามราชประเพณีที่เป็นมาแล้ว ก็ไม่เห็นเลยว่าจะป็นทางยังยืนแท้คง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.4/3
เจ้านายและจมนัวยวรรณกรหลงเกล้าฯ ถวายความเห็นเรื่องวิธีการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน

ได้ ... ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบบังคมทูล
พระกรุณา ขอรับพระราชทานได้เสด็จพระราชดำเนินประเทศยุโรปเสียในเร็ว ๆ
นี้สักคราวหนึ่ง จะเป็นประโยชน์อันยิ่งใหญ่ที่จะได้ทูลบำรุงพระราชอาณาเขตให้
กว้างถึมันคงยืนยาวยิ่งขึ้นไป ... ¹

จากข้อความที่ยกมานี้สะท้อนให้เห็นถึง ความหวาดหวั่นและเกรงกลัวการคุกคามของมหาอำนาจ
ตะวันตก ถ้าหากยังคงรักษากฎบ้านเมืองตามแบบอย่างที่มีมาแต่เดิมแล้ว เกรงว่าบ้านเมือง
ไม่อาจจะดำรงอยู่ได้ เจ้านายและข้าราชการมีความเชื่อว่าแบบอย่างการจัดบ้านเมือง
เหมือนกับยุโรปนั้น จะเป็นหนทางนำไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองได้ในอนาคตและจะเป็นหนทาง
ที่จะรักษากฎบ้านเมืองให้รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของชาติมหาอำนาจอีกด้วย โดยยก
เหตุผลให้เห็นว่าการเสด็จประพาสยุโรปนั้นได้แก่ประโยชน์อย่างไรบ้าง

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ทอดพระเนตรเห็นถึงความ
เจริญของบ้านเมืองและความมีระเบียบเรียบร้อยของพลเมืองชาวต่างประเทศ
ที่มากกว่าประเทศไทย เพื่อจะให้เป็นที่ทางพระราชดำริให้ทรงจัดการให้เกิด
ในประเทศไทยเร็วขึ้น
2. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะได้ทอดพระเนตรเห็นถึงธรรมเนียม
ประเพณีทั้งดีและชั่วของประเทศต่าง ๆ ที่คล้ายคลึงกัน มาเปรียบเทียบกับ
ประเทศไทยเพื่อว่าจะได้ทรงเล็งเห็นถึงธรรมเนียมดีชั่วของประเทศไทยมากขึ้น
3. จะได้ทอดพระเนตรเห็นแน่ชัดถึงระบบราชการที่เป็นแบบแผนซึ่งทำให้บ้านเมือง
เจริญรุ่งเรือง ฝึกกับระบบราชการของไทยที่มีความคล่องและเป็นต้นเหตุ
ให้บ้านเมืองเจริญรุ่งเรืองล่าช้า
4. จะทำให้ทรงทราบและสังเกตได้ชัดแจ้งว่า เพราะเหตุใดประเทศมหาอำนาจ
จึงได้มีความถึกที่คุกคามประเทศที่มีความเจริญน้อยกว่า อันตรายที่จะมาถึง

¹ กองกฎหมายแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.4/(1-5)
พระบรมราชโองมายุในการแก้ไขการปกครองแผ่นดินเรื่องเจ้านายทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นเพื่อ
อัญเชิญเสด็จประพาสยุโรปทอดพระเนตรกิจการ ร.ก. 103 (8 ม.ค. ร.ศ. 103)

ประเทศไทยนั้นจะมาถึงไก่อเร็วหรือช้าแค่ไหน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะให้มีพระราชดำริผ่อนผันราชการในวันข้างหน้าให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง

5. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไ้ทรงทราบแน่ชัดว่า ประเทศไทยมหานานาจักมีความคิดที่ถูกหรือผิดเมื่อประเทศไทยเพียงใด จะได้เป็นสิ่งที่เร่งเร้าให้ทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองเร็วขึ้น ซึ่งจะเป็นหนทางที่สามารถทำให้ประเทศเหล่านั้นมีความเชื่อถือและไว้วางใจเหมือนประเทศอื่น ๆ ที่เจริญแล้ว¹
6. จะทำให้ประเทศไทยมีชื่อเสียงโด่งดังว่าเป็นประเทศที่เจริญ จะได้เป็นที่นับถือของคนทั้งปวง และชาวต่างประเทศจะได้เห็นถึงกิริยาของชาวสยามว่าเรียบร้อยดีเยี่ยมเพียงใด จะทำให้พระเกียรติยศเป็นที่ยำเกรงมากขึ้น
7. จะทำให้ทรงรู้จักและสนิทสนมกับราชวงศ์ต่างประเทศ และสนิทสนมกับพระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศเป็นการเฉพาะพระองค์ ซึ่งจะทำให้พระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศนับถือราชวงศ์จักรี
8. จะเป็นการแสดงออกว่าประเทศไทยมีความตั้งใจจริงในการที่จะจัดบ้านเมืองให้เจริญ จะทำให้เกิดความเชื่อถือไทยขึ้นมาก จะได้ลดการถูกกดขี่ลง
9. ต่อไปภายหน้าถ้าหากจะมีการพுகจาขอรับรองในราชการสิ่งใด ก็จะทำให้ชาติมหาอำนาจสงสารและเห็นใจ และจะจัดทำราชการต่อไปก็จะพบกับความสำเร็จง่ายขึ้น
10. การเสด็จประพาสในคราวนี้ การที่จะไปรุดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชไถยเสด็จด้วย จะได้เป็นการปรากฏชัดถึงการสืบรัชทายาท ต่อไปจะได้ตั้งพระราชกำหนดการสืบสันตติวงศ์ได้ง่ายขึ้น

¹ กองวคสมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.4/(1-5)
พระบรมราโชบายในการแก้ไขการปกครองแผ่นดินเรื่องให้นายทูลเกล้าฯ ถวายความเห็น
เพื่ออัญเชิญเสด็จประพาสยุโรปเพื่อทอดพระเนตรกิจการ ร.ม. 103 (8 ม.ค. ร.ศ.103)

11. จะทำให้ผู้ใหญ่ในราชการของไทยเกิดความเกรงกลัวไม่กล้าขัดขึ้นพระราชดำริ
ในการเปลี่ยนแปลง และจะไม่กล้านำเอาว่ามาจ่างประเทเข้ามอดหนุน
ทำให้เกิดเหตุร้ายขึ้นบ้านเมืองได้อีก จะทำให้ชาวไทยทั้งผู้หลักผู้ใหญ่
หัวหน้าราชการตลอดไปจนถึงราษฎรมีความเกรงกลัวในพระราชอาญาและ
จงรักภักดีในราชการขึ้นมาก การใดที่ทรงตั้งพระทัยให้เปลี่ยนแปลงเกิดผิด
พลาดขึ้นบาจะได้อันเกิดความหวั่นวิตกใด ๆ ราษฎรมีความเชื่อถือและไว้วาง
ใจมากขึ้น ประเทต่าง ๆ ก็เห็นประจักษ์ในความกึ่งพระราชหฤทัยก็จะสนับสนุน
12. จะทำให้ราษฎรแทนทางประเทศที่อยู่ในไทยทั้งปวงที่ผูกใจด้วยไม่มีความเกรงใจ
ไทยมาก่อนนั้น จะเกรงใจไทยมากขึ้น
13. สิ่งที่ยิ่งใหญ่ที่ทอดพระเนตรเห็นจะทำให้ทรงมีพระทัยจัดการเปลี่ยนแปลงให้เร็ว
ขึ้นแล้วประเทศไทยก็จะเจริญรุ่งเรืองและมั่นคงถาวร¹

เหตุผลที่ยกมาให้เห็นนั้น จะเห็นว่าเป็นการเร่งเร้าให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ทรงจัดการเปลี่ยนแปลงการปกครองเร็วขึ้น ในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมีพระราชดำรัสตอบว่าได้ทรงมีพระราชดำริมาช้านานแล้ว สิ่งที่บรรดา
เจ้านายและข้าราชการได้พร้อมใจกันกราบบังคมทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นนี้ไม่ได้เป็นสิ่ง
ใหม่แก่พระองค์เลย เป็นสิ่งที่ทรงมีพระราชดำริอยู่แล้วทั้งสิ้น ทรงมีความปรารถนาอย่าง
แรงกล้าในการที่จะจัดบ้านเมืองให้ทันสมัย พระองค์ไม่ใช่ว่าจะชักขวางความเจริญทั้งหลาย
และทรงขอบพระทัยในเจ้านายและข้าราชการที่ไปเห็นความเจริญของประเทศอื่นแล้ว
ถกถึงบ้านเมืองของตน ทำให้เกิดความปรารถนาที่จัดการป้องกันอันตราย ทรงชี้ให้เห็น
ถึงความจำเป็นของบ้านเมืองในเวลาอันใกล้นี้ว่าบ้านเมืองต้องการ "กบฏเวาเบเนดรีฟอม"
เมื่อจัดขึ้นแล้วก็จะทำให้การเปลี่ยนแปลงอย่างอน่ง่ายขึ้น ให้บรรดาเจ้านายและข้าราชการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.4/(1-5)
พระบรมราโชบายในการแก้ไขการปกครองแผ่นดินเรื่องเจ้านายทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นเพื่อ
อัญเชิญเสด็จประพาสยุโรปเพื่อทอดพระเนตรกิจการ ร.ศ. 103 (8 ม.ค. ร.ศ. 103)

ทั้งปวงที่ติดการเรื่องนั้นมาถวายพระองค์รับอาสาระกิดนั้นนำไปช่วยกันคิดอ่านต่อไป¹ หลังจาก
นั้นมาอีกประมาณปีเศษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงริ่บการเปลี่ยนแปลง
การปกครองแผ่นดิน พ.ศ. 2430 แม้ว่าจะมีการประกาศเปลี่ยนแปลงการปกครอง
แผ่นดินเกิดขึ้นแล้วใน พ.ศ. 2435 แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังมิได้
เสด็จประพาสยุโรป พระองค์ได้เสด็จประพาสยุโรปเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2440 หลัง
จากการปราบบั้งตุงลเกล้าฯ ถวายความแด่ถึง 12 ปี ในระหว่างนั้นก็เสด็จประพาส
ชวา และได้ส่งเจ้านายและข้าราชการออกไปปฏิบัติงานในต่างประเทศ

จากปทัศถาความล่าช้าหลังในก้นาง ๆ ที่กล่าวมาตั้งแต่ต้นนี้เอง ที่ได้เป็นสาเหตุ
ให้เกิดความหวาดกลัวการคุกคามของชาติมหาอำนาจ จึงได้มีความพยายามที่จะปรับปรุง
การปกครองและด้านอื่น ๆ เพื่อสร้างเสริมความเจริญให้แก่ประเทศ พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การเสด็จประพาสเป็นแนวทางหนึ่งในการที่จะบรรลุถึง
ความมุ่งหมายนี้

¹ กองกฎหมายเนติแห่งชาติ กรมไต่อากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1ก/4
เรื่องพระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ก. 1247

การเสด็จประพาสและผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศ

ตามหลักฐานในประวัติศาสตร์ไทย ปรากฏว่ามีพระมหากษัตริย์ของไทยบางพระองค์ได้เคยเสด็จประพาสต่างประเทศมาแล้ว แต่เป็นการเสด็จประพาสเพื่อไปทำสงครามป้องกันพระราชอาณาจักรหรือขยายพระราชอาณาจักร มิได้เป็นการเสด็จประพาสเพื่อกระชับสัมพันธไมตรี การเสด็จประพาสต่างประเทศในยามบ้านเมืองอยู่ในภาวะปกติยังไม่เคยปรากฏมาก่อน เพิ่งจะมีขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระมหากษัตริย์ไทยบางพระองค์ได้เสด็จประพาสต่างประเทศในขณะที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะปกติ คือ สมเด็จพระอินทราชาในสมัยอยุธยา เสด็จประพาสประเทศจีนเข้าเฝ้าพระเจ้ากรุงจีนเมื่อ พ.ศ. 1920 แต่เป็นการเสด็จประพาสก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชย์ ผลสำเร็จในครั้งนั้นพระราชพงศาวดารได้บันทึกไว้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศจีนสนิทสนมขึ้นมากและทำให้การค้าขายระหว่างสองประเทศเจริญรุ่งเรืองตามมาด้วย¹ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์ต้องเสด็จไปประทับอยู่ ณ ประเทศพม่าในฐานะเป็นตัวประกันของสมเด็จพระมหาธรรมราชาเพื่อมิให้คิดกบฏเอกราชได้ การเสด็จประพาสของสมเด็จพระนเรศวรก็เป็นการเสด็จไปในขณะที่บ้านเมืองตกเป็นประเทศราชของประเทศพม่า ผลของการเสด็จประพาสสมเด็จพระนเรศวรมหาราชปรากฏทรงพิจารณาเห็นว่าประเทศไทยได้ประโยชน์จากการเสด็จประทับในครั้งนั้น เพราะว่าสมเด็จพระนเรศวรทรงได้รับการเลี้ยงดูและได้รับการศึกษาในพม่า ได้เข้าร่วมสมาคมกับพระราชกุมารพม่า จึงทำให้ทรงคุ้นเคยอุปนิสัยของพระราชกุมารพม่าตลอดจนการฝึกอาวุธของบรรดานายทหารของพม่า ภายหลังเมื่อเสด็จกลับมาประทับในประเทศไทยแล้ว ทำให้ทรงคิดจัดแปลงมาฝึกฝนนายทหารของพระองค์พร้อมกับพระปรีชาสามารถของพระองค์ได้ทำให้ทรงกอบกู้

¹รอง ทยานานนท์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช หน้า 15

เอกราชจากพม่าได้¹ จุดมุ่งหมายของการเสด็จประพาสจะมุ่งให้เกิดประโยชน์แก่บ้านเมือง
ทุกครั้งแต่ก็มีได้ประสบผลสำเร็จเสมอไป พระมหากษัตริย์ไทยที่ยกทัพไปทำสงครามในต่าง
แดนได้ประสบกับความล้มเหลวก็มี เพราะฉะนั้นการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเป็นสิ่งที่น่าศึกษาถึงผลประโยชน์ที่ได้รับมาน้อยเพียงใดและทรง
ประสบกับความล้มเหลวบ้างหรือไม่

พระมหากษัตริย์ไทยเสด็จประพาสต่างประเทศในขณะที่บ้านเมืองอยู่ในภาวะปกติ
และเป็นการเสด็จประพาสเพื่อทรงศึกษาถึงวิธีการจัดการปกครองบ้านเมืองของประเทศที่
เจริญรุ่งเรืองทั้งในทวีปเอเชียและทวีปยุโรปกับเป็นการกระชับสัมพันธไมตรีกับนานาประเทศ
เพื่งจะมีชีวิตร่วมสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ไทย
แต่ความคิดในการเสด็จประพาสต่างประเทศด้วยจุดประสงค์ที่กล่าวมา ได้เริ่มมีขึ้นในสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแล้ว² แต่พระองค์เสด็จสวรรคตเสียก่อนจึงมิได้
เสด็จประพาส ผลของการเสด็จประพาสในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จะเป็นสิ่งยืนยันถึงพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีความถูกต้อง
เหมาะสมกับประเทศไทยหรือไม่เพียงใดในเวลาต่อมา

1. เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 1

เสด็จประพาสประเทมลายูและประเทศชวา เมื่อ พ.ศ. 2414

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตในขณะที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระชนมายุไม่ถึง 20 พรรษา ซึ่งเป็นวาระที่สามารถบริหาร
ราชการด้วยพระองค์เองได้ ที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ พระสงฆ์และเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชประวัติ
สมเด็จพระนเรศวรมหาราช พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพันเอกพระฉันทพาทไพเราะ
(จรัส สิงหะ) ณ วัดกัญญษัตริยาราม 18 มกราคม 2518 หน้า 13

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 248

ลงความเห็นเลือกเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ไปจนกว่าจะทรงบรรลุนิติภาวะ ในระหว่างที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะซึ่งเป็นระยะเวลา 5 ปี จึงเป็นเวลาแห่งการเรียนรู้การบริหารราชการ เพื่อจะเป็นพื้นฐานในการบริหารราชการในภายหน้า เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการได้ระลึกถึงพระราชาดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะเสด็จประพาสต่างประเทศ เมื่อมีสเตอร์น็อกส์ได้ถามว่าจะจัดการศึกษาวิธีการปกครองถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างไร เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์จึงได้จัดให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศ เป็นการเสด็จไปทอดพระเนตรวิธีการการจัดการปกครองบ้านเมืองของชาวตะวันตกที่เมืองสิงคโปร์ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ และเมืองชวาหรือเมืองปัตตาเวียกับเมืองอมาร์ังในหมู่เกาะอินโดนีเซีย ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของฮอลันดา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโสมนัสเมื่อทรงทราบ หลังจากที่ได้รับทราบถึงอังกฤษและรัฐบาลฮอลันดาตอบรับอย่างเป็นทางการแล้ว จึงได้เตรียมการต่าง ๆ อันเป็นการจำเป็นแก่การเสด็จประพาส เพราะชาวไทยยังมีวัณกรรมและประเพณีเป็นของตัวเองอยู่มาก เช่น ลักษณะการแต่งกาย ทรงผม ข้าราชการบริพารที่ตามเสด็จ เป็นต้น ต้องเปลี่ยนแปลงให้สอดคล้องกับกาลสมัยและสภาพสังคมชั้นสูงในต่างประเทศ การปรับตัวในครั้งนั้นได้ยึดถือปฏิบัติต่อมา

1. เรื่องพระที่นั่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จประพาสด้วยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช แต่การเสด็จประพาสในครั้งนี้ต้องเดินทางไปในท้องทะเลใหญ่เกรงว่าไม่ปลอดภัย จึงต้องใช้เรือพระที่นั่งทอด้วเหล็กซึ่งเป็นเรือรบตั้งชื่อมาจากประเทศสกอตแลนด์ชื่อพิชัยยุทธ
2. ข้าราชการบริพารที่ตามเสด็จ ตามประเพณีการเสด็จประพาสของไทยจะต้องประกอบไปด้วยข้าราชการจำนวนมากมาย แต่ในครั้งนี้ได้ลดจำนวนให้เหลือเพียง 27 คน¹
3. การแต่งกาย ขุนนางไทยเริ่มสวมเสื้อในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตอนต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้สวมเสื้อเข้าเฝ้า

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 249

เช่นเดียวกัน แต่ยังไม่มีการสวมถุงเท้าและรองเท้า ครั้งนี้จึงได้มีการคิดเครื่องแบบการ
แต่งกายให้แก่ผู้ตามเสด็จทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน¹ เครื่องแบบพลเรือนใช้เสื้อปักแพร
สีน้ำเงินแก่ปักทองที่คอและข้อมือซ้าย ขลิบทองที่หน้าอก คาคเข็มขัดนอกเสื้อ มีกระเป๋
พลเรือนติดสายเข็มขัด นุ่งผ้าไหมสีน้ำเงินแก่ สวมถุงเท้าสีขาว รองเท้าหนังสีดำ
หมวกแอสเม็คแพรชนสีค่า ส่วนเครื่องแบบนายทหาร แต่งเครื่องแบบนายทหารมหาดเล็ก
เสื้อปักสีนกฟิราบ คาคสายกระเป๋ นุ่งผ้าไหมสีนกฟิราบ สวมถุงเท้าสีขาว รองเท้าหนัง
สีดำ หมวกรูปทรงดัง²

แบบทรงผม คนไทยในสมัยก่อนเมื่อยังอยู่ในวัยเด็ก วัฒนธรรมเหมือนกับทั้งเด็กหญิง
และเด็กชาย เมื่อเข้าสู่วัยหนุ่มวัยสาวหลังจากผ่านการโกนจุกแล้ว ผู้หญิงจะไว้ทรงผม
ที่เรียกว่าผมปัก คือที่กลางศีรษะไว้ผมยาวประมาณ 5 เซ็นติเมตร รอบ ๆ ที่ระยะก็ตัดผม
เกรียน ที่ริมหูไว้ผมปอยยาวลงมาสสำหรับนำดอกไม้หรือเครื่องประดับมาประดับผมเรียกว่า
ผมทัด ผู้ชายไว้ทรงผมที่เรียกว่า ทรงมหาดไทย คือ ที่กลางศีรษะไว้ผมยาวประมาณ 5
เซ็นติเมตร โกนผมรอบ ๆ ที่ระยะแล้วหว่ากแต่งเรือนผมตามที่เห็นว่างาบ แบบผมดังกล่าว
ได้มาจากการเปลี่ยนแปลงเมื่อคราวที่จะเสด็จประพาสในครั้งนั้น โจทย์เริ่มจากกลุ่มผู้เสด็จประพาส
ก่อน เพราะเหตุว่าแบบทรงผมของชาวไทยเมื่อชาวต่างประเทศเห็นแล้วมักจะพากันยิ้มเยาะ
จึงโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ตามเสด็จเริ่มไว้ผมยาวตัดผมในแบบที่เรียกว่า ทรงทรง³

นอกจากนั้นได้มีการกำหนดให้ผู้ตามเสด็จเข้าเฝ้าด้วยการยืนและถวายคำนับตามแบบ
ตะวันตกด้วย ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้กลายเป็นแบบแผนที่ประเพณีสืบต่อกันมาโดย
มิได้สูญหายไป แต่ได้มีการพัฒนาให้ทันสมัยยิ่งขึ้นในเวลาต่อมา

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ
หน้า 250

² จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสถียเมืองสิงคโปร์และ
เมืองเบเตเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอันเกีย พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมเจ้าหญิงวไลยธัญญา ภาพพิมพ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 7 กรกฎาคม 2509

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ อ.ค. หน้า 251, 252

ก. เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2413 ผู้ตามเสด็จได้แก่ กรมเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากุซสวัสดิ์ (กรมหลวงอภิศรอุบลเดช) เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี และผู้ติดตามอื่น ๆ อีก จำนวนมากถึง 208 คน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหยุดพักเสด็จประพาสเมืองสงขลา 1 วัน แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปถึงเมืองสิงคโปร์ รัฐบาลอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์และชาวเมือง จัดการรับเสด็จอย่างยิ่งใหญ่กว่าที่เคยรับแขกเมืองใด ๆ เพราะว่าครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์¹ หมายกำหนดการรับเสด็จมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

หมายรัฐบาลที่ 66

การรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเมื่อเสด็จขึ้น ใต้กะไว้งัดท่อนี้จึงโฆษณาให้ทราบทั่วกัน

1. เมื่อแลเห็นธงราชวัชเมื่อใด จะยิงปืนใหญ่ที่ป้อมแคนนิงนัดหนึ่ง แลจะชักธงสยามขึ้นที่เสาธงสัญญาเป็นสำคัญ

2. วันแลเวลาซึ่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จขึ้นนั้นจะบอกให้ทราบด้วยชักสัญญาเหมือนกับบอกเวลาส่งเมลล์นี้ สัญญาจะชักที่เสาธงสัญญาแลมีธงช้างหมายให้ทราบ จะชักสัญญาไว้ 3 ชั่วโมงในเวลานั้นจะไม่ชักสัญญาอื่น

3. เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงเหยียบพระบาทขึ้นบก จะยิงปืนสลุตที่ป้อมแคนนิง

4. สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จขึ้นที่อ่าวคอลเบอร์ ผู้รั้งราชการเมือง บรรดากรรมการผู้ใหญ่และผู้บังคับการทหารบกทหารเรือทั้งหัวหน้ากระทรวง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

ต่าง ๆ แลกลงสู่ต่างประเทศ ขอให้เข้าใจว่าได้รับเชิญไปรับเสด็จกับผู้รั้งราชการ

5. ให้ทหารกรมที่ 75 เป็นกองเกียรติยศ ไปตั้งแถวรับเสด็จที่ท่าเสด็จขึ้น

6. สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จจากท่าขึ้นบกไปที่ศาลนกราภิบาล
ทรงรับคำถวายชัยมงคลที่นั้น ให้ทหารแหม่มทหารไปตั้งแถวเป็นกองเกียรติยศที่
บนบันได

หมายเหตุพระเวท

ข้อบังคับของพลตระเวมมีดังนี้ ประกาศไว้ให้คนทั้งหลายทราบคือ

1. ตามความในหมายรัฐบาลที่ 66 นั้น ได้ออกข้อบังคับสำหรับ
พลตระเวมให้รักษาการโดยทั่วกัน เวลาพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามเสด็จมาเมือง
สิงคโปร์ดังนี้

2. เพื่อจะไม่ให้ผู้คนพลุกพล่านในเวลาเสด็จ ห้ามมิให้รถข้ามสะพาน
ควีนส์วอล์กมอร์ริง ก่อนเวลาเสด็จขึ้นบก เว้นไว้แต่รถที่ได้รับใบอนุญาตเป็นสำคัญ
ข้าราชการซึ่งได้รับเชิญไปคอยรับเสด็จจะได้รับตั๋วอนุญาตสี่เหลี่ยม จากผู้แทนอธิบดี
กองตระเวมไปเป็นสำคัญ ส่วนผู้ที่มีความประสงค์จะไปคอยดูขบวนเสด็จ จะได้รับ
ตั๋วอนุญาตสีขาว

3. ถนนเหล่านี้ จะปิดชั่วคราวก่อนเวลาเสด็จขึ้น คือ ถนนแบตเตอร์
ถนนปรีนส์ ถนนกะซูลา ถนนกะฮัดไมคา

4. ขอให้ผู้เป็นนายสั่งคนขับรถของตนให้กระทำตามคำสั่งซึ่งพิมพ์ไว้ข้าง
หลังใบอนุญาต

5. ผู้ใดจะขอตั๋วอนุญาต ให้ไปขอที่ศาลาพลตระเวมในระหว่างเวลา
4 โมงเช้า จนบ่าย 4 โมงพฤษภาคมนี้

หมายนี้ออกตามบัญชาท่านผู้รั้งราชการเมือง

(ลงชื่อ) อี. เอ. เออริง

ผู้รั้งตำแหน่งโกโลเนียลสเกรตทาร์

ทำ ณ ที่ว่าการโคโลเนียลสเกรตทาร์ วันที่ 13 มีนาคม คริสต์ศก 1871 ¹

¹ จกหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และ
เมืองเบเตเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอินเดียน พินิจในงานพระราชทานเพลิงศพ

ก่อนที่ผู้สำเร็จราชการเมืองสิงคโปร์จะจัดการรับเสด็จหนึ่งวัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสทอดพระเนตรอุตสาหกรรมอยู่เรือ และท่าเรือแถบบ้านทีโล๊ะวิทยาเป็นการล่วนพระองค์

ในวันรุ่งขึ้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเมืองสิงคโปร์ พันเอกแอนเคอตันผู้รักษาการแทนผู้สำเร็จราชการเมืองสิงคโปร์ ได้จัดเรือกลไฟเล็ก 1 ลำ เรือ 10 กรรเชียง 2 ลำมารับเสด็จที่เรือพระที่นั่ง ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการคนอื่น ๆ ไปคอยรับเสด็จที่สะพานและให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี พระยาสุรศักดิ์มนตรี นายราชบัณฑิตยการ ตามเสด็จในเรือพระที่นั่ง พันเอกแอนเคอตัน พร้อมด้วยกรมการผู้ใหญ่ กองสุลตต่างประเทศ และมหาราชเมืองยะโฮร์ขึ้นรับเสด็จอยู่ที่สะพาน มีทหารปืนแฉวงและแฉวงเป็นกองเกียรติยศ ขุนนางไทยยืนเป็นแถวคอยรับเสด็จ ๒ ข้าง เมื่อเสด็จลงจากเรือพระที่นั่ง เรือพิทยัมรบผูกกับเรือยงกอโยชฌิยา ยิงสลุต เมื่อเสด็จขึ้นท่าป้อมแคนิงกับเรือรบอังกฤษยิงสลุต พันเอกแอนเคอตันเชิญเสด็จผ่านทหารกองเกียรติยศไปขึ้นรถพระที่นั่งไปยังศาลาณกราภิบาล ๓ ที่ศาลาณกราภิบาลมีทหารปืนแฉวงเป็นกองเกียรติยศ บนบันไดมีทหารอาสาเมืองสิงคโปร์คอยรับเสด็จ เสด็จขึ้นไปยังห้องประชุมที่จักราชอาสน์ไว้รับเสด็จ เสด็จขึ้นประทับแล้วข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย และผู้สื่อข่าวเมืองสิงคโปร์เข้าเฝ้า มีสเตอร์ทอบส์ ลักออต หัวหน้าสโสรทานิซย์ถวายไชยมงคล

ขอกราบทูลสมเด็จพระบรมพิตร พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์เกล้า พระเจ้าแผ่นดินสยาม และเป็นราชาริราชของลาวขอพระองค์จงไถ่โปรด

ข้าพเจ้าสมาชิกทั้งหลายในสมาคมพาณิชย์เมืองสิงคโปร์ เป็นนายห้าง นายธนาคาร แปลเป็นพ่อค่านานาชาติ มีกวางประสงค์จะถวายความยินดี และมี

¹ จกหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบเตเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอินเดียน พมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ๓ วัดเทพศิรินทราวาส 7 กรกฎาคม 2509 หน้า 9

น้ำใจต้อนรับพระองค์ด้วยความเคารพ ในเบื้องระองค์เสด็จมาถึงเมืองของข้าพเจ้า
ทั้งหลายเป็นครั้งแรก

ข้าพเจ้าทั้งหลายนิยมว่า การที่พระองค์เสด็จครั้งนี้ เป็นพยานให้ปรากฏ
ขึ้นว่า รัฐบาลของพระองค์ประสงค์จะบำรุงทางไมตรีกับนานาประเทศ ข้าพเจ้า
ทั้งหลายแน่วแน่ใจว่า ซึ่งพระองค์ผู้ทรงพระเกียรติยศสูง ได้ทรงประพฤติเป็นแบบ
อย่างที่ดีจะไปประพาสถึงเมืองต่างประเทศดังนี้ ไม่ใช่แต่จะเป็นคุณประโยชน์
แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระองค์เท่านั้น จะเป็นเยี่ยงอย่างแก่พระราชในประเทศ
อื่น และเป็นประโยชน์แก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินในประเทศนั้น ๆ ด้วย

ข้าพเจ้าทั้งหลายมีความชื่นชมยินดีที่แลเห็นว่า พระองค์มีพระราชหฤทัย
เผื่อแผ่กว้างขวาง เหมือนกับสขเด็จพระบรมชนกนาถ ได้ทรงแสดงมาแล้ว
(สมเด็จพระบรมชนกนาถ) พระองค์ได้ทรงปกครองพระราชอาณาจักรด้วย
พระปรีชาญาณแลบรรเทาความทุกข์ร้อนต่าง ๆ กรุงสยามได้อาศัยพระปรีชาญาณของ
สมเด็จพระบรมชนกนาถนั้นเป็นที่ตั้ง จึงได้มีความเจริญ และเป็นที่นับถือของนานา
ประเทศอย่างทุกวันนี้

ข้าพเจ้าทั้งหลายมีความพอใจ ที่ได้แลเห็นการค้าขายในระหว่างเมืองนี้
กับพระราชอาณาจักรของพระองค์มีมากมาโดยลำดับ และเจริญขึ้นทุกที ข้าพเจ้าทั้งหลายรู้สึก
พระเดชพระคุณที่รัฐบาลสยามได้ช่วยทำนุบำรุงการค้าขายของข้าพเจ้าทั้งหลาย
ทางไมตรีในระหว่างเมืองถึงกับกรุงสยาม ถ้ายังสามารถเจริญขึ้นอีกได้
ข้าพเจ้าทั้งหลายหวังใจว่าทางไมตรีนั้นจะเจริญยิ่งขึ้น...

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสตอบว่า

คุณท่าทั้งหลาย เรามีความยินดีที่ได้ ใจก่อนรับของพวกพ่อค้าเมือง
สิงคโปร์ ซึ่งแสดงโดยไมตรีจิต การค้าขายเป็นการสำคัญที่จะให้เกิดสมบัติของ

¹ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จไปเมืองสิงคโปร์และเมือง
เบเตเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอันเดีย พิบพิโนงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิง
วิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ณ วัดเทพกษิณทรवास 7 กรกฎาคม 2509 หน้า 9, 10, 11

ชาติทั้งหลายแลความสุขความเจริญแก่ประชาชนทุกชั้น

เมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถ ของเราเสวยราชสมบัติอยู่ ได้ทรงทำสัญญา
ทางพระราชไมตรีกับรัฐบาลต่างชาติในยุโรป เพื่อจะให้การไปมาค้าขายในระหว่าง
ประชาชนเจริญขึ้น เราจะพยายามคำนึงตามรอยพระบาทยศ บำรุงความ
เจริญในพระบรมราโชบายซึ่งได้ทรงเริ่มไว้โดยเต็มกำลัง ..¹

จากกล่าวก่อนรับถวายชัยมงคลแด่ให้ จนถึง ความยินดีและภักดิ์ของชาวเมืองสิงคโปร์
ที่มีต่อการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ไทยในครั้งนี้ ได้แสดงถึงนโยบายของไทยที่
ก้าวออกมาเชื่อมสมาคมกับโลกภายนอกอย่างชัดเจนที่สุด ทว่าไม่ว่าการค้าและข้าราชการ
อันเป็นชนชั้นผู้นำของเมืองสิงคโปร์มีความรู้สึกที่ดีต่อความมุ่งหมายในการเสด็จประพาส
มองเห็นถึงแนวโน้มในการดำเนินการปกครองและการต่างประเทศของไทยต่อไปในอนาคต
จึงทำให้มีความมั่นใจในท่าทีของไทยในอนาคตด้วย ซึ่งความรู้สึกเช่นนี้จะได้เป็นพื้นฐาน
ให้พ่อค้าชาวเมืองสิงคโปร์เข้ามาลงทุนค้าขายในประเทศเพิ่มมากขึ้น เกิดผลดีแก่ทั้งสองฝ่าย
พ่อค้าชาวเมืองสิงคโปร์เข้ามาค้าขายจะมีกำไรในการค้า ไทยจะมีโอกาสขายสินค้าที่มีอยู่
ในประเทศ และจะได้ทำการบุกเบิกทรัพยากรธรรมชาติออกมาได้ จากพระราชดำรัส
ตอบของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เห็นถึงการสนับสนุนของ
พระองค์ พ่อค้าจึงมองเห็นถึงความต่อเนื่องในพระบรมราโชบาย การค้าขายที่ได้เริ่ม
ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการสนับสนุนให้เจริญรุ่งเรืองเรื่อยมา
และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสนับสนุนต่อไป ดังนั้นการโต้ตอบกันครั้งนี้
จึงมีความสำคัญบางที่จะเกิดการติดต่อค้าขายเพิ่มขึ้น ซึ่งการค้าขายจะเป็นไปเปิดทางให้
ความเจริญในต่าง ๆ เกิดขึ้นในประเทศต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสตลอดเวลา 7 วันที่ประทับ
อยู่ในเมืองสิงคโปร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสทอดพระเนตร
กิจการสถานที่สำคัญ ๆ ของรัฐบาลตามรายการดังต่อไปนี้

¹ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมือง
เบเตเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอินเดีย พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิง
วิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 7 กรกฎาคม 2509 หน้า 11

- วันแรก โรงทหารที่ตั้งอยู่บนภูเขา
- วันที่สอง เรือรบอังกฤษ
การไปรษณีย์
โบสถ์อังกฤษชื่อเซนต์แอนดรูว
โรงเรียนสอนหนังสือเด็ก
โรงพยาบาลรักษาอาการเจ็บป่วยและโรงพยาบาลคนเสียจริต
คุกซังนักโทษ
- วันที่สาม ที่ทำการโทรเลข
ศาลชำระความ
ที่สุมน้ำสำหรับกับไป
คิกลมประทีป
การประกวดกอกไม้และละคร ซึ่งชาวเบื่องจัดถวายเพื่อรับเสด็จ
เสด็จประพาสบ้านพระยาอัสสัมชัญ ร่วมถวายพระกระยาหารพร้อม
ถวายข้าราชการที่ทูลมาเสด็จ และเสด็จไปทอดพระเนตรสวนเงินของ
จีนวังโป
- วันที่ห้า เสด็จประพาสห้างร้านขายของต่าง ๆ
ทอดพระเนตรการเกณฑ์ ที่เคาน์ฮอล ซึ่งจัดขึ้นเพื่อรับเสด็จชาวยุโรป
ทั้งชายและหญิงประมาณ 400 คนเศษ
- วันที่หก ทอดพระเนตรทหารช่างเมืองสิงคโปร์
ตลาดขายปลาขายผัก
ศาลเจ้าพ่อโจชือกง
คูเรือกำปั่นและโรงทหารช่างคูเรือกำปั่น
- วันที่เจ็ด เสด็จประพาสตามห้างร้านต่าง ๆ
เสด็จประพาสตามถนนต่าง ๆ

ในวันรุ่งขึ้นเสด็จพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่พันเอกแอนเคอตัน และเสด็จ
ลงเรือพระที่นั่งเสด็จออกจากเมืองสิงคโปร์

ตามรายการเสด็จทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ เป็นการเสด็จทอดพระเนตรในสิ่งซึ่งกล่าวได้ว่าเป็นหัวใจของการบริหารบ้านเมืองและสิ่งทำให้เกิดความสุขสงบแก่บ้านเมือง เพราะว่าหน่วยงานต่าง ๆ ที่ได้เสด็จไปทอดพระเนตรเป็นหน่วยงานของรัฐบาลอังกฤษที่สิงคโปร์จัดขึ้นสำหรับอำนวยความสะดวกและสามารถบริการแก่ประชาชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ ผลจากความมีประสิทธิภาพทำให้ฐานะของเมืองแข็งแกร่งมีความเจริญรุ่งเรืองประชาชนได้รับความสงบสุข ซึ่งถ้าเราพิจารณาแล้วหน่วยงานต่าง ๆ เหล่านี้ส่วนมากจะไม่มีในประเทศไทย สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเล่าถึงสภาพบ้านเมืองก่อนการปฏิรูปการปกครองไว้ว่า สำนักงานต่าง ๆ ของทางราชการตั้งอยู่ตามบ้านของข้าราชการ แต่ทั้งทั้งกาลและสำนักงานกระทรวงที่บ้านเสนาบดีช่วยกัน เพราะฉะนั้นแต่ก่อนมา เสนาบดีจึงบัญชาการกระทรวงที่บ้าน¹ ในหัวเมืองก็มีได้มีสำนักงานหัวเมืองเป็นหลักแหล่ง สำนักงานจะอยู่ที่สวนของผู้รั้งเมือง เมื่อเปลี่ยนตัวผู้รั้งเมืองสำนักงานของเมืองจึงต้องอยู่ที่บ้านของผู้รั้งเมืองคนใหม่²

แต่ในเมืองสิงคโปร์การบริหารราชการต่าง ๆ แบ่งไว้เป็นสัดส่วนรัดกุมได้แก่การแบ่งส่วนราชการที่มีหน่วยงานแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองในการพัฒนาเมืองได้แก่โรงเรียนและการรักษาโรคภัยไข้เจ็บในโรงพยาบาล ที่สำคัญที่สุดได้แก่ศูนย์กลางบริหารงานราชการคือ ศาลาการีกาบาลอันเป็นที่รวมของงานราชการตั้งอยู่เป็นหลักแหล่ง หน่วยงานอื่น ๆ เช่น โรงเรียน โรงพยาบาล ตลาด ลูก ไปรษณีย์ โทรเลข เป็นต้น ก็มีที่ตั้งแน่นอนอยู่ในหัวเมือง ซึ่งหน่วยงานเหล่านี้มีระบบการทำงานเป็นของตนเองไม่ทำหน้าที่ซ้ำซ้อนกับหน่วยงานอื่นและมีการพัฒนาตัวเองขึ้นเรื่อย ๆ ตามสภาพสังคม หน่วยงานบางอย่างก็มีในประเทศไทย แต่ยังไม่เจริญเท่าที่ควร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จทอดพระเนตรศึกษาถึงความก้าวหน้า การเสด็จประพาสครั้งนี้ได้ทอดพระเนตรกิจการของรัฐบาลสิงคโปร์ตั้งแต่ศาลาการีกาบาลเรื่อยไปจนถึงตลาดขายของและถนนหนทาง เป็น

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล หน้า 17-18

² ก. หน้า 45

การทอดพระเนตรอย่างรวม ๆ เพื่อศึกษาถึงการจัดการปกครองบ้านเมืองที่มีความเจริญมากกว่าเมืองไทยสมดังความมุ่งหมายของการเสด็จประพาสครั้งนี้ ถึงพระราชโอรสองค์ที่ทรงมีถึงพระนางเจ้าวิคตอเรียพระมหากษัตริย์แห่งประเทศอังกฤษคนหนึ่งว่า ... หม่อมฉันมีความยินดีที่ได้เห็นบ้านเมืองและผู้คน ซึ่งอยู่ในพระราชอำนาจของพระองค์มีความเจริญรุ่งเรืองถึงเพียงนี้ ...¹

ข. การเสด็จประพาสชาวหรือเมืองเบเตเวีย

เสด็จประพาสชาวครั้งแรกนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส 2 เมืองได้แก่ เมืองเบเตเวีย (คือจาร์การ์ตาในปัจจุบัน) และเมืองสมารัง เสด็จออกจากเมืองสิงคโปร์โดยเรือพระที่นั่งมาถึงเมืองเบเตเวียหรือที่เรียกว่าเมืองปัตตาเวีย รัฐบาลฮอลันดาที่เมืองปัตตาเวียได้ออกหมายกำหนดการรับเสด็จดังนี้

หมายกำหนดการรับเสด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม

1. เจ้าพนักงานผู้รักษารอบนอกเหตุที่เกาะอรันรุก แลเจ้าพนักงานผู้รักษารอบนอกเหตุที่เรือรบ ที่ทอดประจำอยู่ที่ท่าเรือนอกได้เห็นเรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม มีธงที่ปลายเสาเมื่อใด เจ้าพนักงานจะต้องชักธงบอกให้ยับมาสแตน เจ้าท่าทราบโดยเร็ว แล้วเจ้าท่าจะต้องไปแจ้งแก่คอเวอนเนอเยเนราลผู้ครองเมือง แล้วเจ้าพนักงานที่ใดกำหนดไว้ให้ออกไปเชิญเสด็จขึ้นบก

2. ว่า เรือรบฮอลันดาแล่นออกไปพบเรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามก็เรือรบฮอลันดาต้องทำความนับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามแล่นมาพบเรือฮอลันดาก็เรือรบฮอลันดาต้องทำความนับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามตามกฎหมายข้อที่ 1 และข้อ 28, 52, 53 ซึ่งได้กำหนดไว้ว่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเมืองใดจะเข้ามา จะต้องทำความนับแลยิงสลุตรับในเรือรบฮอลันดาอย่างไร (นั่น) เรือรบฮอลันดาต้องทำความ

¹ จกหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบเตเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอื่นเทียบ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามตามกฎหมายกำหนดไว้ นั้น อนึ่งเรือพระที่นั่งสมเด็จพระ
พระเจ้าแผ่นดินสยามเข้ามาทอด แอมแล้วกับกันของเรือรบที่ชักธงบอกเหตุว่าไว้ในข้อ
ที่ 1 ต้องลงเรือไปที่เรือพระที่นั่ง บอกใ้กับกันเรือพระที่นั่งทราบว่า ขุนนางซึ่ง
ได้จักไว้ให้เป็นเจ้าพนักงานออกมาเชิญเสด็จนั้น จะออกมาเชิญเสด็จ

3. ว่า ขุนนางซึ่งเป็นเจ้าพนักงานเชิญเสด็จขึ้นบกนั้น ครั้นได้เห็นธง
สำคัญแล้ว ต้องมาชุมนุมพร้อมกัน เจ้าพนักงานเหล่านั้นคือ เชเกรตทาร์ของ
คอเวอนเนอเยเนรลผู้ทรงเมืองนั้นนาย 1 ขุนนางสำหรับรักษาราชการแผ่นดิน
มีอายุสูงที่สุดนาย 1 เกวณำเมืองเบเตเวีย 1 กอมรันเกอคือแม่ทัพใหญ่ที่หนึ่งซึ่ง
ไ้บังคับการรบมกเกาะยาวนาย 1 อัปมาสเคอเจ้าทำนาย 1 กับทั้งอาญกาต
คือเสมียนฝ่ายการทหารของคอเวอนเนอนาย 1 รวม 7 นายด้วยกัน เจ้าพนักงาน
เหล่านี้ ชุมนุมกันพร้อมกันไปยังเรือกลใบเล็กซึ่งจอดอยู่ที่สะพาน แล้วใช้
จักรออกไปที่เรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม สำนางชื่อคอเวอนเนอเยเนรล
กราบทูลให้ทราบว่า คอเวอนเนอเยเนรลทราบว่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม
เสด็จมาถึงแล้วก็มีความยินดี ให้กราบทูลว่าคอเวอนเนอเยเนรลชกเชิญเสด็จขึ้นบก
ตามที่กำหนดไว้ในหนังสือนี้ ถ้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามทรงเห็นชอบตามกำหนด
นั้น ให้ขุนนางที่ลงไปเชิญเสด็จขึ้นบกขึ้นเป็นสำคัญ แล้วให้ผู้ที่อยู่ในตึกอัปมาสเคอ
ไปแจ้งความให้คอเวอนเนอทราบ

4. ไ้แจ้งความให้คอเวอนเนอเยเนรลทราบแล้ว จะยิงปืนใหญ่ที่
ป้อมชื่อปรีนเรดริก 3 นัดให้เป็นสำคัญ การที่จะรับเสด็จนั้นจะเป็นตามกำหนดใน
หนังสือนี้ทุกประการ

5. เรือพระที่นั่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเข้ามาเมื่อใดเรือรบ
ฮอลันดาและเรือรบเมืองอื่น ๆ ที่ทอดอยู่ที่ท่าเรือนอกแลทอดอยู่ที่ท่าเรือใน จะต้อง
ชักธงขึ้นแต่งเรือให้พร้อมทุก ๆ ลำ เวลาเข้าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จ
ขึ้นบกนั้น นายเรือพ่อค้าฮอลันดาก็ นายเรือพ่อค้าต่างประเทศก็ดี แลนายเรือ
มลายูก็ดี บรรดาที่ทอดอยู่ตามท่าแลลำแม่น้ำ ไ้เห็นที่เรือรบชักธงขึ้นแต่งเรือเมื่อ
ใด เรือเหล่านั้นต้องชักธง (ด้วย อนึ่งให้ชักธง) ฮอลันดาขึ้นที่ตำบลคอเวอนเนน

เฮาส์คือที่คอกเวอนเยเนรอลอยู่แห่งหนึ่ง ที่สตาลเฮาส์คือที่ปรึกษาาราชการแผ่นดิน
แห่งหนึ่ง ที่อัปมาสเตนเจ้าท่าอยู่แห่งหนึ่ง ที่คัมคัมเฮาส์คือที่เก็บภาษีแห่งหนึ่ง และที่
อื่นซึ่งเป็นที่สำคัญหลายแห่ง

6. เจ้าพนักงานที่กำหนดไว้ในข้อ 3 นั้น เมื่อจะออกไปเขตใดก็จะต้อง
ลงเรือกลไฟชื่อคิล็อง เวลาเช้าย่ำรุ่ง ถ้าเรือลำนั้นไม่พอกับคนที่ตามเสด็จ
เจ้าพนักงานจะต้องจกเรือลำอื่นตามที่จะต้องการได้พอกันจะมาพร้อมกันเที่ยวเดียว
อย่าให้ต้องรับหลายเที่ยว

7. พวกทหารจะชุมนุมพร้อมกันที่สนามช็อกอนอิงาเปเลนีให้ทันในเวลาเช้า
ย่ำรุ่ง มาพร้อมกันแล้วให้เดินตามถนนชื่อเสเกรตทารีจนถึงตำบลชือรุสวิก

8. ทหารที่อยู่ในโรงทหารชื่อเวลเคอเฟรเคน ต้องชุมนุมพร้อมแล้วเดิน
ออกมายืนเป็นแถวที่ถนนชือคอนโรก แต่งตามยศหมู่ของเขา

9. ทหารมลายูที่ถือหอกกับทั้งพวกโปลิส ต้องชุมนุมพร้อมกันในเวลา
เช้าย่ำรุ่ง ที่ตรงหน้าคักนายโปลิส แลทหารมลายูที่ถือหอกต้องแต่งตัวตามธรรมเนียม
ของเขาที่เป็นนายนั้น ต้องแต่งตัวตามกำหนดกฎหมาย แล้วจะต้องเลือกเอา
นายหมู่หนึ่งให้ถือธง แลทหารมลายูที่ถือหอกกับพวกโปลิส ให้ยืนแถวข้างปีกซ้ายของ
พวกทหาร ทหารถือหอกกับพวกโปลิสเหล่านี้ ให้ยืนเป็นแถวริมถนนทั้งสอง'ากไว้
ช่องข้างถนนห่าง 12 ฟุต

10. พวกจีนที่อยู่เมืองเบเตเวียที่ปรึกษาแห่งราชการ แลจีนที่อยู่ในบังคับ
ของเขา ต้องแต่งตัวตามธรรมเนียมของเขาแล้วให้ออกมายืนเรียงเป็นแถวตามถนน
ต่อพวกทหารที่ถือหอก จะได้ทำคำนับสมแก่ใจพระเจ้าแผ่นดินสยามตามธรรมเนียมจีน

11. คนชาวฮอลันดาซึ่งต้องเป็นทหารนอกจากทหารประจำ ต้องชุมนุม
พร้อมกันที่ใกล้ถนนชือบิลเนลิวปอส ให้ทันเวลาเช้าย่ำรุ่งแล้ว นายของเขาจะ
เดินมาตั้งเป็นแถวที่ถนนนั้น ทั้งข้างปีกขวาของทหารที่ยืนแถวแลให้ทหารเหล่านั้นยืน
ไว้ช่องถนนห่าง 12 ฟุต

12. คนชาวมลายูแลคนชาติอื่น ๆ ที่อยู่เมืองเบเตเวียต้องแต่งตัวตาม
ธรรมเนียมโคยุคี ถือหอกตามที่มี ออกมาพร้อมกันยืนอยู่ที่หน้าป้อม แลนายของเขา

ที่เรียกว่า ยากสะ จะนำมาให้ตั้งอยู่ในถนนชื่อปรีนเจนทอวททาร์ซึ่งตั้งอยู่ในถนน บิลเนลนิวปอส จนถึงสะพานชักให้ยื่นแถวสอง 'ากถนน ให้ไว้ช่องถนนห่าง 12 ฟุต

13. สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จมาถึงที่ทหารยืนถือปืนเมื่อใด ให้ ทหารปิเซนอัมคำคำนับ ที่เป็นทหาร มลายูถือดอกนั้นจะคำนับเอาปลายทอกลงถึงดิน ตามธรรมเนียมเขา แลเสด็จพระราชดำเนินอยู่นั้นพวกแวกดองจะเฝ้าตรงที่กลอง รับเสด็จ มลายูที่ถือธงจะลงลงคำนับ นายทหารทุก ๆ นายก็จะทำคำนับด้วยตาม

14. ทหารม้าที่นำเสด็จแลที่ตามเสด็จ เฝ้านทหารที่ยืนแถวสอง 'ากถนน แล้ว ทหารที่ยืนแถวสอง 'ากถนนนั้นเห็นแต่ความเสด็จทุกพวกจนถึงโถเค็ดคำบลรุสวิก ที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามประทับ แล้วขุนนางนายของ 'ากมลายู มลายูของ พวกจีน แลนายใหญ่ของพวกมลายูที่เรียกว่า ยากสะ บลธิปรัสคือพระใหญ่ของจีน ของมลายู แลนายบ้านนายพวกกระบวนแห่ กับขุนนางจีนจะตามเข้าไปในโถเค็ด ที่ประทับก็ไ้ แต่พวกทหารเหล่านี้จะเข้าไปไ้

15. ทหารม้าที่นำเสด็จแลตามเสด็จนั้น ต้องชุมนุมพร้อมกันในเวลาเข้า ยำรุ่งที่สนามตรงหน้าโรงการช่างที่คำบลยากกะปาก ทั้งคอยอยู่ที่นั่นจนถึงเวลา สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จขึ้นบนบกเลิกขึ้นทรงรถแล้ว ทหารม้าเหล่านี้จะมา ทั้งเป็นแถวนำเสด็จบ้างตามเสด็จบ้าง จะไ้ส่งเสด็จเข้าไปโถเค็ด ประทับคำบล รุสวิกให้เป็นพระเกียรติยศ

16. เวลาเข้าเข้าพนักงานแวก 1 คือไวสเปร์ซิเคนต์ผู้เป็นขุนนางปรีกษา ในราชการแผ่นดินที่สองนายหนึ่ง กอบมานเกอ คือแม่ทัพฝ่ายทหารบกนายหนึ่ง ฝ่ายทะเล นายหนึ่ง กับหมอกวามใหญ่ที่สุด ฝ่ายศาลชำระความนายหนึ่ง กับเปร์ซิเคนต์ ฝ่ายพ่อค่านายหนึ่งเจ้าพนักงานเหล่านี้จะชุมนุมที่สะพานคอยรับเสด็จ เมื่อเสด็จทรงพระ ราชดำเนินขึ้นบกแล้ว เจ้าพนักงานทั้งนี้จะได้ทำคำนับกราบทูลให้ทราบว่า มีความ ยินดีด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามได้เสด็จมาถึงบ้านเมืองโดยไ้ไม่มีเหตุการณ์

17. เวลาโมงเช้าเจ้าพนักงานอีกพวกหนึ่งมาชุมนุมพร้อมกันกับคอเวอน เนอเยเนราสที่โถเค็ดชื่อรุสวิกที่ประทับ พนักงานเหล่านี้ ก็ขุนนางในพวกสำหรับ ปรีกษาราชการแผ่นดินพวกหนึ่ง เสเกรตตารีในคอเวอนเมนต์พวกหนึ่ง เปร์ซิเคนต์ คือตระลาการใหญ่ในศาลชำระความนายหนึ่ง ที่สองตระลาการใหญ่นายหนึ่ง

ขุนนางที่เป็นหัวหน้าในหัวเมืองขึ้นพวกหนึ่ง ตระลาการถากอย่างที่สองนายหนึ่ง พวกหมอลความแห่งโรงกลสีใหญ่พวกหนึ่ง เจ้าพนักงานสำหรับชำระกวาดเขตทหาร พวกหนึ่ง พ่อค้าใหญ่ในจำพวกนายห้างพวกหนึ่ง นายทหารฝ่ายบกฝ่ายทะเลที่ไม่ต้องออกไปรบเสด็จพวกหนึ่ง นายทหารเก่า ๆ ทำการครบกำหนดแล้วไม่ได้คุมทหาร พวกหนึ่ง นายเบงกัณนายช่างทำใหญ่พวกหนึ่ง กับครูสคนาเสนากริสเตียนที่เมืองเบเตเวียพวกหนึ่ง พนักงานพวกนี้จะคอยรับเสด็จอยู่ที่โอรเติลที่ประทับพร้อม กับกองเวอนเนอเยเนราล

1๘. สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม กับทั้งเจ้าพนักงานได้ออกจากเรือ พระที่นั่งที่จะส่งขึ้นบก เรือรบฮอลันดาต้องทำคำนับตามกำหนดไว้ในข้อ 12

19. สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จมาถึงหน้าป้อมชื่อ เวนกอมจะยิงปืนใหญ่สลุดคำนับ 21 นัด เมื่อเสด็จถึงสะพานจะขึ้นบก นวกยตรกลองจะเป่าแตร ตีกลองรับเสด็จตามเพลงที่รับพระเจ้าแผ่นดิน

20. เจ้าพนักงานที่คอยรับเสด็จตามข้อ 16 นั้น ได้ทำคำนับแล้วกราบ ทูลเชิญเสด็จขึ้นทรงรถของคอเวอนเนอเยเนราล ขุนนางฝ่ายสยามที่ตามเสด็จนั้น ไล่ขึ้นรถอื่นที่คอเวอนเนอเยเนราลจัดไว้รับทุกนาย

21. สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเสด็จขึ้นทรงรถแล้ว การที่เสด็จไปนั้น ทหารม้าจะแบ่งเป็น 2 พวก พวกหนึ่งจะนำเสด็จพวกหนึ่งจะตามเสด็จ รถของ คอเวอนเนอเยเนราลที่จัดรับเสด็จนั้นเทียมม้า 3 คู่ แลผู้ขึ้นป็นั่งในรถด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามนั้นคือไวสเมสซิเคนต์ในพวกขุนนางที่ปรึกษาการแผ่นดินนาย นายหนึ่ง แม่ทัพใหญ่ฝ่ายทหารบกนายหนึ่ง ฝ่ายทะเลนายหนึ่งเป็นสามนายด้วยกัน นายของทหารม้าที่นำเสด็จไปข้างหน้านั้น จะเดินมาข้างขวารถสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม รถสำหรับขุนนางฝ่ายสยาม แลรถสำหรับเจ้าพนักงานฮอลันดา นั้นจะเดินข้างหลังทหารม้า ตามเสด็จเป็นแถวกันไปตามลำดับผู้ใหญ่ผู้น้อย แต่ทหาร ม้ามลายูหมู่หนึ่งนั้น เดินตามรถขุนนางฝ่ายสยามแลเจ้าพนักงานฮอลันดา

22 สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเสด็จลงรถที่โอรเติลเมื่อไร จะยิง ปืนใหญ่ที่ป้อมชื่อปรีนพเรกริกสลุดคำนับ 21 นัด ยิงปืนสลุด แล้วพวกทหารแตรกลอง เป่าแตรตีกลองเป็นเพลงฮอลันดา เพลงสยามทำถวายเป็นคำนับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม

23. รถที่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามจะทรงมาโอเถ่คือนั้น จะมาตามถนนท้องสนาม กรั้นถึงโอเถ่คือนั้นจากจรดเจ้า รถพระที่นั่งกับรถอื่นนั้นจะเดินออกไปตามถนนข้างป้อมปรีณเรตริกกอยอยู่ทีนั้น กระบวนโอเถ่คือนั้นไปพ้นแล้ว - รถนั้นกลับเข้ามาที่โอเถ่คือนั้น

24. สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม จะเสด็จเข้าไปในโอเถ่คือนั้นทางประตูทิศตะวันออก คอเวอนเนอเยเนรากับเจ้าพนักงานที่กำหนดไว้ในข้อ 17 จะคอยพร้อมกันอยู่ในหอข้างในรับเสด็จ แลเจ้าพนักงานที่กำหนดไว้ในข้อ 6 ข้อ 16 นั้น จะตามเสด็จเข้าไป แลพวกเสเกราการี่ จะเป็นเจ้าพนักงานตามเสด็จเข้ามาในที่คอเวอนเนอเยเนรากับ แลเจ้าพนักงานคอยรับเสด็จ

25. สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเข้ามาในที่คอเวอนเนอเยเนรากับเจ้าพนักงานคอยรับนั้นแล้ว คอเวอนเนอเยเนรากับทูลให้ทราบว่ามี ความยินดีด้วยสมเด็จ พระเจ้าแผ่นดินสยามได้เสด็จมาถึงเมืองเบเคเวียโดยที่ กรั้นกราบทูลถึงนั้นแล้ว คอเวอนเนอเยเนรากับเจ้าพนักงานที่คอยรับเสด็จเฝ้ากราบทูลสำแดงชื่อให้ทราบ แล้วเจ้าพนักงานกับผู้อื่นก็ลากลับออกไป เหลืออยู่แต่ คอเวอนเนอเยเนรากับขุนนางเจ้าพนักงานในคอเวอนเนอเยเนรากับ

26. ขุนนางเสนาบดีทหารทุก ๆ นาย ต้องแต่งเต็มยศตามกำหนดกฎหมาย, ทุก ๆ นาย แลขุนนางผู้น้อยที่ไม่มีเครื่องยศกับคนชาวโอดีเคาแต่งตัวสวมเสื้อดำ เอาผ้าขาวผูกคอแต่งโคงงา

27. ครั้นคอเวอนเนอเยเนรากับเจ้าพนักงานเข้าเฝ้าแล้วก็ลาออกไป ทหารม้า ทหารเดินเท้า ก็เลิกกลับไปอยู่

28. เพื่อจะมีให้เกิดเหตุเมื่อเวลาเสด็จนั้น ได้มีคำห้ามมิให้ผู้ใดเดินรถ แลเดินเท้าตามถนนที่จะเสด็จ ตั้งแต่เวลาโคงเช้าจนเสด็จขึ้นประทับที่อยู่แล้ว รถทั้งปวงต้องเดินที่ถนนชื่อโคเวโนอิงฮารี่ ทางที่จะออกไปชื่อยากรากา รถของพวกที่ทำงานหลักสำหรับเคียวรถนั้นต้องหยุดในเวลาทำนั้นเหมือนกัน หนังสือที่คอเวอนเนอเยเนรากับเทศาภิบาลอินเคีย ให้เสเกราการี่คอเวอนเนอเยเนรากับ

ประกาศออกวันที่ 9 เดือนมาฆ ตรีศัศักราช 1871 ปี ตรงกับวัน 5 ๓ 4 ก่ำ
ปีมะเมียโทศก ๐ (พ.ศ. 2413)¹ 4

รัฐบาลอลันคาที่ปัตตาเวียได้ถวายการรับรองเทียบ การรับรองครั้งนี้ได้เป็นที่
ประทับพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างยิ่งซึ่งจะเป็นพื้นฐาน
ก่อให้เกิดความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างประเทศไทยและชาวต่อมา ทำให้มีการเสด็จ
ประพาสชาวอังกถึง 2 ครั้ง แม้แต่พระราชวงศ์ก็นิยมเดินทางไปประพาสและพักผ่อนในชาว
เป็นจำนวนมาก รายการรับเสด็จจากที่ขมาไก้แสดงให้เห็นถึงการถวายพระเกียรติยศ
เต็มที่ นับว่าการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการ
ต้อนรับจากต่างประเทศเป็นอย่างดีดังฐานะของ พระมหากษัตริย์ แม้ว่าฐานะของประเทศ
ไทยในเวลานั้นจะเป็นประเทศที่ยังค่อยความเจริญเหมือนกับประเทศอื่น ๆ ที่ได้ตกเป็น
เมืองขึ้นของฝรั่ง แต่ด้วยพระบรมราโชบายในการเริ่มปรับปรุงประเทศของพระบาทสม
เด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ต่างประเทศจึงให้การยอมรับและยกย่องกว่าหลายประเทศในทวีปเอเชีย

รัฐบาลอลันคาที่ปัตตาเวียทราบถึงพระราชประสงค์ในการเสด็จประพาสเช่นเดียว
กันกับเมืองสิงคโปร์ ดังนั้นรายการต่าง ๆ ที่ถวายทอดพระเนตรจึงเป็นกิจการและสถานที่
สำคัญ ๆ ของรัฐบาลซึ่งใช้ในการบริหารบ้านเมือง ดังรายการต่อไปนี้

- วันแรก เสด็จประพาสตึกที่ทำการของรัฐบาล
 ทอดพระเนตรที่ประชุมปรึกษาราชการแผ่นดิน
 ทอดพระเนตรถนน
วันที่สอง โรงงานทำปืนไรเฟิล
 โรงทหาร
 การแสดงทำฝึกหัดของทหาร

¹ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และ
เมืองเบเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอินเดีย พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
หม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 7 กรกฎาคม 2509
หน้า 17-25

- โรงเรียนวิชาการต่าง ๆ
 สถานที่ทำแยกธาตุและโถ
 โรงเรียนเล็กกว่าร้านและการฝึกหัดเด็กให้ทำการงานต่าง ๆ
 การฝึกหัดทำอาหารที่โรงเรียนทหาร
 ตึกรักษาคนไข้
 ตึกเก็บปืนใหญ่ต่าง ๆ
 สถานที่เก็บกระดูกคนตายและโรคในสัตว์
 ถนน
- วันที่สาม การซ่อมรถด้วยปืนเล็กใหญ่ของทหารประมาณ 3,000 คัน
- วันที่สี่ การก่อสร้างทั้งศาลหลวงและศาลกรมเมือง
 ที่ทำเครื่องจักรเล็ก ๆ น้อย ๆ
 โรงประปา
 ตึกเก็บภาษี
 สะพานยก
 ห้างร้านต่าง ๆ
- วันที่ห้า สวนสัตว์
 วัดโปรแตสแตนต์
 วัดคาทอลิก
 พิพิธภัณฑ์
- วันที่หก เสกฐินประเพณีเมืองสมารัง ทอกระเบื้องเครื่องเคลือบที่แตกต่างไปจาก
 เมืองปัตตาเวีย คือ ทรงรถไฟไปจนถึงปลายรางและโรงงานทำดินปืน¹
- วันที่เจ็ด ๗ เมืองสมารัง
 โรงทำดินปืน
 โรงพยาบาลรักษาคนไข้และคนเสียจริต

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

การทำผ้าโจรงแบบขวา

โรงเรียนสอนสตรีของบาทหลวง

สถานีรถไฟ แลออกจนเกรื่องจักรกลที่ใช้สร้างอุปกรณ์สำหรับรถไฟ

วันที่แปด ๗ เมืองสมารัง

การรถไฟ

การตัดถนนขึ้นไปยังนญเซา

วันที่เก้า ๗ เมืองสมารัง

ศึกษานักโทษชาวฮอลันดาซึ่งทำเป็นป้อมและอุโมงค์ ลงโทษด้วยการ

ให้ทำเครื่องใช้ต่าง ๆ ของทหาร

ศึกษาระความของกรมผู้กรรมที่อยู่ในคิกนั้น

ดูเหว้าแซก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสชวาวรวม 9 วัน แล้วเสด็จพระราชดำเนินกลับโดยแวะที่เมืองสิงคโปร์เสด็จประพาสเป็นการเสด็จประพาสอย่างไ้เป็นทางการอีก 1 วัน จึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ รวมเวลาเสด็จประพาสทั้งสิ้น 37 วัน ได้จัดงานรับเสด็จเป็นการเฉลิมพระเกียรติอีก 5 วัน ทรงโปรดเกล้าฯ ให้หล่อรูปช้างด้วยทองสำริด 2 รูป ให้พระยาสุโขทัยรับกับเนตร พาไปพระราชทานไว้เป็นที่ระลึกทรงขอบใจในการรับเสด็จที่เมืองสิงคโปร์และปัตตาเวีย รัฐบาลอังกฤษและฮอลันดาได้ทำฐานศิลาตั้งรูปช้างยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้²

¹จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบเตเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอินเดีย พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 7 กรกฎาคม 2509 หน้า 27-31

²สบเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

ค. ผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรก

การเปลี่ยนแปลงโศภณที่ภายหลังการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรก ได้ปรากฏขึ้นแต่ผลที่เกิดในระยะยาวซึ่งจะกล่าวต่อไปภายหลังจากการเสด็จประพาสอินเดีย

ภายหลังการเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์¹จะเบื้องปัทมาเวียแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีใบบริหารราชการถวายพระองค์เอง ดังนั้นการนำพระประสมการณ มาจัดทำใบบริหารราชการคนทั้งหลายจึงยังมีใบบริหารราชการอย่างกว้างขวาง การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ได้เริ่มจัดทำขึ้นภายในพระราชสำนักและหน่วยราชการที่อยู่ภายใต้อำนาจของพระองค์ โดยอยู่ภายใต้ความเห็นชอบของผู้สำเร็จราชการ

1) การแก้ไขธรรมเนียมในพระราชสำนัก ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กันห้องที่ต่อจากห้องทองพระโรงหน้าในระที่นั่งไฟกาลหัดเปิดออกเป็นสามส่วน ส่วนที่ 1 เป็นห้องทางทิศตะวันตก ตั้งโต๊ะและเก้าอี้เป็นห้องรับแขก ส่วนที่ 2 เป็นห้องกลางใช้เป็นที่ทางเดินสำหรับเดินออกไปสู่ห้องพระโรงหน้า ส่วนที่ 3 เป็นห้องทางทิศตะวันตกจัดเป็นห้องเสวยมีโต๊ะและเก้าอี้สำหรับเสวยแขกประมาณ 20 คน ห้องที่จัดใหม่เหล่านี้ได้ใช้เป็นห้องสำหรับเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลากลางวันหรือบ่าย ซึ่งในเวลาเช้าจะเสด็จออก ณ ห้องพระโรงหน้า บรรดาเจ้านายและขุนนางยังคงเข้าเฝ้าด้วยวิธีการหมอบกราบและแต่งกายด้วยธรรมเนียมเช่นเดิม แต่เมื่อถึงเวลากลางวันหรือเวลาบ่ายหรือเวลาค่ำก่อนเสวยพระกระยาหารเย็นผู้เข้าเฝ้าจะต้องแต่งกายตามแบบสมัยใหม่และยืนในเวลาเข้าเฝ้าเหมือนฝรั่ง กล่าวคือ นุ่งผ้าม่วงสี่กรมท่าสวมเสื้อเปิดคอแบบฝรั่ง สวมถุงเท้าและรองเท้า ในเวลาที่ทรงเสวยพระกระยาหารเย็น ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ในพระราชสำนักร่วมโต๊ะเสวย การแต่งกายแต่งตามแบบสมัยใหม่สวมเสื้อแยกเกิดขาวเปิดอก นุ่งผ้าม่วงสวมถุงเท้ารองเท้า ในเวลาเสด็จประพาสในพระบรมมหา

¹ จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบเตเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอินเดีย พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ณ วัฒนากร 7 กรกฎาคม 2509 หน้า 32

ราชวังหรือในพระนครก็แต่งกายแบบใหม่และขึ้นในเวลาเช้าเฝ้า¹

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ในสมัยนั้นเห็นว่าเป็นการแปลกประหลาดมาก จมื่นแก่ง
กนหนึ่งไถ่บันทึกไว้เป็นจดหมายเหตุใน "ปุม" เมื่อวันเสาร์ เดือน 7 ขึ้น 2 ค่ำ (ปีมะแม
พ.ศ. 2414) ว่า 'ในข้างขึ้นเดือนนี้ข้าราชการแต่งอาภรณ์ผ้าผูกคอ กวายเป็นธรรมเนียม
ฝรั่งธรรมเนียมนอก'² การบันทึกไว้เช่นนี้แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงนั้นได้กระทบถึงความ
รู้สึกของผู้พบเห็น จึงไถ่บันทึกไว้เป็นจดหมายเหตุ เพราะเหตุว่าการแต่งกายของชาวไทย
สมัยก่อน พระมหากษัตริย์จะทรงพระบัญชาตามแบบไทยแต่เก่ามา การเปลี่ยนแปลงได้
เปลี่ยนผ้าเสื้อและสนับเขลา จากตัวเสื้อปล่อยแขยวอกทั้งและสนับเขลาที่มีผ้าสวมทับนั้น
มาเป็นสวมเสื้อแบบเปิดคอเหมือนฝรั่ง นุ่งผ้าม่วง และที่เห็นชัดที่สุดได้แก่การสวมถุงเท้า
รองเท้า และการขึ้นในเวลาเช้าเฝ้า เพราะว่ามีได้เป็นธรรมเนียมของไทยมาก่อน
เป็นการนำเอาวัฒนธรรมของชาวตะวันตกมาใช้ในพระราชสำนัก ซึ่งเจ้านาย ขุนนาง
และราษฎรถือว่าเป็นสถานสูงสุดของประเทศ เพราะว่าเป็นที่อยู่ของพระมหากษัตริย์และ
เป็นศูนย์กลางการบริหารประเทศ ประเพณีของการปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ย่อม
จะยึดถือไว้ให้ตกทอดเรื่อยมา ดังนั้นเมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงจึงเห็นว่าเป็นของแปลก

2) การทหารมหาดเล็ก กรมทหารมหาดเล็กเพิ่งจะมีขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัย
รัชกาลที่ 5 ลูกผู้ใดไถ่ถวายตัวเป็นมหาดเล็กซึ่งเป็นฝ่ายพลเรือนมีจำนวนมากเกินไป จึง
โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งผู้ซึ่งหน้าแน่นเป็นทหารประมาณ 20 คน พระราชทานเครื่องแบบ
แต่งกายและครุฝึกหัด ให้ฝึกหัดทอพระเนตรในเวลาบ่ายทุก ๆ วัน และยังโปรดเกล้าฯ
ให้สอนวิชาการอื่นๆ เพิ่มเติมอีกด้วย ต่อมาจำนวนมหาดเล็กเพิ่มมากขึ้น จึงได้ตั้งทหาร
มหาดเล็กเป็นกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ พ.ศ. 2413 บังคับบัญชาตามแบบทหาร
ขึ้นอยู่ในวามางมหาดเล็ก³ เมื่อเสด็จกลับจากเสด็จประพาสสิงคโปร์และปัตตาเวียแล้ว

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

หน้า 259

² ฎ. หน้า 259, 260

³ ฎ. หน้า 261

ทรงเอาพระทัยใส่ในการทหารมหาดเล็กมาก ทรงจัดการแก้ไขเพิ่มเติมถึงหลายประการ ทรงชักชวนบรรดาเชื้อสายราชสกุลและบุตรของมหาดเล็กเข้าเป็นทหารจำนวนมาก จัดแบ่งออกได้ถึง 6 กองร้อย โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกแถวสองชั้นขึ้นข้างริมประตูพิมานชัยศรี และสร้างตึกสองชั้นขึ้นอีก 1 หลังที่ร่วมกำแพงด้านหน้าพระราชวังสำหรับไว้เป็นที่อยู่ของทหารมหาดเล็กตามแบบมาแรก (โรงทหาร) ที่เมืองลิงคิงโปร์¹ แต่คิดรื้อกำแพงด้านหน้าพระราชวังไว้โดยมิให้เป็นหอรักษาการพิณน⁵ นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตึกใหญ่สำหรับเป็นที่สโมสรของนายทหารมหาดเล็กตามแบบอย่างยุโรปสองกองคอกอยู่ที่เมืองปัตตาเวีย² การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้การทหารมหาดเล็กเพิ่มจำนวนมากขึ้น เป็นระบบมั่นคงมากขึ้น จากการจัดสถานที่ให้อยู่ร่วมกันและสังสรรค์ร่วมกันได้เป็นสิ่งที่ใหม่ที่น่ามาจากต่างประเทศ เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในระหว่างทหาร

5) การศึกษา การจัดการศึกษาในต่างประเทศเป็นระบบการพัฒนา พลเมืองที่จัดทำโดยรัฐบาล การศึกษาก่อนเช่นนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบดีอยู่แล้ว ได้แก่การจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยขึ้นในกรมทหารมหาดเล็กใน พ.ศ. 2413 ก่อนเสด็จประพาสต่างประเทศ เมื่อกลับจากเสด็จประพาสทรงมีพระราชประสงค์ให้มีโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นในเมืองไทย แต่ไม่มีครูทำการสอน ทรงรังเกียจมิชชันนารี เพราะเหตุว่าการสอนจัดกระทำวกวุ่นไปกับการเผยแพร่ศาสนา ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำการคัดเลือกเชื้อพระวงศ์ที่อายุน้อยส่งไปเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนแรปเฟล ๓ เมืองลิงคิงโปร์

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาการงราชานุภาพ ความทรงจำ
หน้า 261

² ๒. หน้า 262

หม่อมเจ้าที่คัดเลือกไปมีจำนวน 14 พระองค์ ดังรายชื่อต่อไปนี้

1. หม่อมเจ้าเปล่ง ในกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
2. หม่อมเจ้ารักมี ในกรมหลวงวงศาธิราชสนิท
3. หม่อมเจ้าอเนก ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ
4. หม่อมเจ้าก. เก่ง ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ
5. หม่อมเจ้าโอภาส ในกรมขุนวรจักรธรานุภาพ
6. หม่อมเจ้าทิชากร ในกรมหมื่นอมเรนทรภินทร
7. หม่อมเจ้าเชื้อชิต ในกรมหมื่นอมเรนทรภินทร
8. หม่อมเจ้าปาน ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี
9. หม่อมเจ้าเพิ่ม ในกรมหมื่นภูมินทรภักดี
10. หม่อมเจ้าผดุง ในกรมหลวงมณฑลไพศาลโสภณ
11. หม่อมเจ้าภูษงค์ คือ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ ในกรมขุนเจริญผลพูลสวัสดิ์
12. หม่อมเจ้ากรรเจียก ในกรมหมื่นเบญจเทเวศร์วิลาส
13. หม่อมเจ้าสง่างาม ในกรมหมื่นวิบูลย์นารถ
14. หม่อมเจ้าภักดีนารถ ในกรมหมื่นวิบูลย์นารถ¹

นับว่าเป็นจุดกำเนิดของการจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศไทย ซึ่งแต่ก่อนมีแต่เพียงการจ้างครูมาสอนในพระบรมมหาราชวัง มิได้จัดตั้งโรงเรียนเหมือนเช่นครั้งนี้ ต่อมาบรรดาหม่อมเจ้าชุกนั้นก็กลับมาเรียนในประเทศไทยภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับจากเสด็จประพาสอินเดียนแล้ว

พระราชดำริในการจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษเป็นผลสำเร็จใน พ.ศ. 2415 และนักเรียนที่มีความสำคัญต่อมาในเมืองในเวลาต่อมา คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กับ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา นับว่าการเสด็จประพาสครั้งนี้เป็นการเปิดหูเปิดตาออกสู่โลกภายนอกอย่างเห็นได้ชัด มิใช่แต่เป็น

¹ จกหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบเตเวียครั้งแรกและเสด็จประพาสอินเดียน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

การเสด็จไปทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ที่ก้าวหน้ากว่าประเทศไทยเท่านั้น แต่ยังเป็นการ
 คักตวงวิชาการอันแพร่หลายเหล่านั้นกลับเข้ามาใช้ใน เมืองไทยด้วย ด้วยการส่งคนไทย
 ออกไปเล่าเรียนที่ต่างประเทศ ซึ่งในเวลาต่อมาได้เกิดการลงเจ้านาย บุตรขุนนาง ออกไป
 ศึกษาวิชาการในต่างประเทศเป็นจำนวนมากขึ้นตามลำดับ ความสำคัญของการศึกษาภาษาอังกฤษ
 และวิชาการในต่างประเทศจะเห็นได้จากพระบรมราชโองการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวพระราชทานแก่พระเจ้าลูกยาเธอ 4 พระองค์ ที่เสด็จออกไปศึกษาวิชาการ
 ณ ประเทศยุโรปเป็นรุ่นแรก

... เพราะวิชาความรู้ในหนังสือไทยที่มีผู้แต่งไว้นั้น เป็นแค่ของเก่า ๆ มีน้อย
 เพราะมิได้สมาคมกับชาติอื่นช้านาน เหมือนวิชาการในประเทศยุโรปที่ได้สอบสวน
 ชั่งกันและกันจนเจริญรุ่งเรืองมากแล้วนั้น ฝ่ายหนังสือไทยถึงไม่ว่าจะเล่าเรียน
 จึงต้องไปเรียนภาษาอื่นเพื่อจะได้เรียนวิชาให้กว้างขวางออก แล้วจะเอากลับมาใช้
 เป็นภาษาไทยทั้งสี่ ...¹

4) การพาณิชย์ ผลจากการเสด็จประพาสครั้งแรกนี้ ได้ส่งเสริมการพาณิชย์
 ของไทยกับนานาประเทศเจริญมากยิ่งขึ้น เพราะเหตุว่าชาวต่างประเทศได้ประจักษ์ใน
 นโยบายของไทยอย่างแจ่มแจ้งจากพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นผู้บริหารประเทศโดยตรง จะเห็น
 ได้จากกล่าวถวายไชยมงคลจากบรรดาพ่อค้าในเมืองสิงคโปร์และพระราชดำรัสตอบของ
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ชาวต่างประเทศนิยมเข้ามาค้าขายในไทย
 มากขึ้น² จากนั้นมาการค้าขายระหว่างไทยกับต่างประเทศได้เจริญรุ่งเรืองยิ่ง ๆ ขึ้น

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชโองการและพระบรม
ราชโองการเรื่องสามัคคี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและปรากฏเรื่อง
เงินตราสยามของหลวงบริบาลบุรุษทัณฑ์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์ตรี
พระยาเทพรัตนนรินทร (เกล็บ ศรีไชยยันต์) ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 24 มกราคม 2502
 หน้า 34

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ
 หน้า 263

5) การก่อสร้าง มีการก่อสร้างที่เลียนแบบต่างประเทศ คือ การแก่งคลองทอนระหว่างสะพานช้างโรงสีกับสะพานข่อยให้มีเขื่อนอิฐและถนนสำหรับรถวิ่งทั้งสองฟาก สร้างสะพานหกสำหรับรถข้ามคลองความแบบอย่างในเมืองปัตตาเวีย

6) ยานพาหนะ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดหารถเข้ามาใช้ในกรุงเทพฯ จากเมืองสิงคโปร์และเมืองปัตตาเวีย ในไม่ช้าก็มีร้านรับจ้างสร้างและซ่อมแซมรถขึ้น¹ แล้วจำนวนรถก็ค่อย ๆ เพิ่มขึ้นเป็นลำดับในเวลาต่อมา

7) เครื่องใช้ต่าง ๆ คนไทยเริ่มแต่งตัวสวมเสื้อ สวมถุงเท้า รองเท้าตามอย่างฝรั่งโดยเริ่มมาจากหมู่ชนชั้นสูงก่อน ในไม่ช้าก็มีร้านรับจ้างตัดเสื้อและขายเครื่องใช้ไม้สอยที่มาจากต่างประเทศ ตามมาและได้เพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับในเวลาต่อมา

ผลที่เกิดขึ้นจากการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรกล้วนแต่เป็นการเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก และสิ่งเหล่านี้ได้พัฒนาเจริญเติบโตมากขึ้นในเวลาต่อมาทั้งสิ้น มิได้หยุดอยู่กับที่หรือสูญหายไปแต่อย่างใด จึงเป็นการแสดงให้เห็นถึงความจำเป็นในการเข้าร่วมสมาคมและปรับตัวให้เข้ากับนานาประเทศ

2. เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 2

ก. เสด็จประพาสอินเดีย พ.ศ. 2414

ภายหลังจากเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และเมืองเบเตเวีย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ในการเสด็จประพาสทวีปยุโรป ได้มีพระราชปรารภกับเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีว่าเมืองสิงคโปร์และเมืองปัตตาเวียเป็นเพียงเมืองขึ้นของฝรั่งอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่ง การเสด็จประพาสครั้งแรกจึง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

ไก่อประโยชน์น้อยอยู่ มีพระราชประสงค์ใครจะเสด็จไปถึงทวีปยุโรป เพื่อจะทรงทอดพระเนตรเห็นชนบทรรมนิยมในพระราชสำนักและประทับบ้านเมืองของฝรั่ง¹ ซึ่งเป็นแหล่งแห่งความเจริญสุดยอก เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีได้นำเรื่องไปปรึกษากับเจ้าพระยากรัณฐิวงษ์คำเจ้ราชการ แต่เจ้าพระยากรัณฐิวงษ์ไม่เห็นด้วย เพราะว่าระยะไปถึงทวีปยุโรปเป็นระยะทางไกล ไม่มีเรือวาระที่หนึ่งที่มีความปลอดภัยอย่างเพียงพอ หวั่นเกรงว่าจะเกิดอันตรายขึ้นกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาภาณุวงศ์ไม่ต้องการให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสียพระทัย จึงขอให้เสด็จประพาสอินเดียนแทนการเสด็จประพาสทวีปยุโรป จึงได้นำเรื่องนี้ไปปรึกษากับมิสเตอร์นอกสก็งส์สุดเยเนรอลอังกฤษประจำกรุงเทพฯ มิสเตอร์นอกสก็งส์ได้เห็นชอบด้วยเนื่องจากมีเรือพระที่นั่งซึ่งจะซื้อมาจากห้างนิกคิงฮิลล์ มีความแข็งแรงและปลอดภัยเพียงพอแก่การเสด็จประพาส จึงนำเรื่องไปปรึกษากับเจ้าพระยากรัณฐิวงษ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้เสด็จประพาสอินเดียน เจ้าพระยากรัณฐิวงษ์เมื่อตัดสินใจให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสอินเดียนแล้ว ก็ได้มอบหมายให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสทอดพระเนตรหัวเมืองสำคัญในพระราชอาณาเขตชายทะเลฝั่งตะวันตกด้วย คือ ไทรบุรี ภูเก็ต พังงา²

การเตรียมตัวเสด็จประพาสอินเดียนไม่ยุ่งยากเหมือนการเตรียมตัวเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และเมืองปัตตาเวีย เพราะเหตุว่าการเสด็จประพาสในครั้งก่อนได้ทรงเข้าร่วมสมาคมกับชาวต่างประเทศเป็นจำนวนมาก จึงทำให้ทรงคุ้นเคยกับชนบทรรมนิยมของชาวตะวันตก เครื่องแต่งกายได้แต่งตามแบบชาวตะวันตก เว้นแต่ยังนั่งช้างมัวงอยู่เท่านั้น ข้าราชการที่ตามเสด็จก็เพิ่มจำนวนมากขึ้น กิริยาท่าทีของคณะเสด็จประพาสก็ประพาศิตาชนบทรรมนิยมตะวันตกทั้งสิ้น³ บรรดาผู้ตามเสด็จในครั้งนี้ได้คัดเลือกแต่ผู้ที่อยู่ในวัยหนุ่ม

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ
หน้า 263

² ฎ. หน้า 265

³ หอสมุดชิรญาณ หุ้จกหมายเหตุนรัชกาลที่ 5 หนังสือเรื่องเสด็จเมืองกัลกัตตา
เลขที่ 835/83/8 "จดหมายเหตุเบื่องร้าง"

มีความเฉลียวฉลาด เพราะว่าต้องการให้ได้รับประสบการณ์ต่าง ๆ จากการเสด็จประพาสให้เป็นประโยชน์แก่ทางราชการบ้านเมืองต่อไป เป็นความมุ่งหมายที่นอกเหนือไปจากการเสด็จประพาสครั้งก่อนที่คัดเลือกผู้ตามเสด็จเพียงเพื่อการใช้สอย

รายชื่อผู้ตามเสด็จ

1. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย
2. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์
3. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร (กรมพระนเรศวรฤทธิ์)
4. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุทธวัศวี
5. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าอุณาภรณ์อนันตรนโรไชย
6. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์
7. เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์
8. เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี
9. พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง)
10. หม่อมเจ้าชาย (พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์)
11. หม่อมเจ้าจำเริญ
12. หม่อมเจ้าประวิช
13. เจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดิ์ (โต)
14. - เจ้าหมื่นเสมอใจราช (ชั้น)
15. เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (ชาย)
16. หลวงวิจารณ์จักรกิจ (เจิม)
17. หลวงศาสตราภักดิ์ฤทธิ์ (หุ้ย)
18. หลวงวิทยากรภักดิ์ (บุญ)
19. หลวงสรจักรานุกิจ (เจ็ก)
20. หลวงสรสิทธิยานุกา (คั่น)
21. หลวงศัลยุทธรวิจิตรธรรม (เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เจิม)
22. หลวงดำรงแพทยาคุณ (แหยม)

23. หลวงราโชวาท (แก้ว)
24. นายวรกิจบรรหาร (เที่ยง)
25. พระสุนทรานุกิจปรีชา (หนู)
26. พระปรีชากลการ (ส้าอาง)
27. พระวิบูลย์รัตนากกร (เถียร)
28. พระวรภัตต์พลการ (ทิม)
29. พระชลธารพินิจชัย (ฉุน)
- 30 หลวงนายสิทธิ (สมบูรณ์)

ฯลฯ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกจากกรุงเทพฯ วันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2414¹ เสด็จแวะที่เมืองสิงคโปร์ เมืองปีนัง เมืองบะละแห่ง เมืองย่างกุ้ง จึงถึงเป็องกัลกัศตาซึ่งเป็นเมืองหลวงของอินเดียนสมัยนั้น ลอร์ดเมโย อุปราชประจำอินเดียรับเสด็จเค็บพระเกียรติยศ เสด็จประทับที่เมืองกัลกัศตา 9 วัน เมืองเคลลี 7 วัน เมืองอัครา 3 วัน เมืองลัคนา 4 วัน เมืองบอมเบ 8 วัน ประพาส เมืองเบเนเรสแล้วเสด็จกลับมาประทับที่เมืองกัลกัศตาอีก 4 วันจึงเสด็จกลับ

รายละเอียดเกี่ยวกับเสด็จประพาสอินเดียมีน้อยมาก จึงไม่อาจจะกล่าวถึงรายละเอียดของรายการเสด็จประพาสได้เช่นเดียวกับที่เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์และเมืองมัททาเวีย หลักฐานที่ได้รวบรวมมาก็ได้กล่าวถึงแต่เพียงรายชื่อเมืองและพระราชพาหนะในการเสด็จประพาส คือ รถไ้มากเป็นพิเศษ มีหลักฐานบางส่วนได้แสดงให้เห็นถึงทางการของอินเดียทราบถึงจุดหมายของการเสด็จประพาสในครั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงคิดว่ารายการเสด็จประพาสนอกพระเนตรกิจการและสถานที่สำคัญต่าง ๆ ของอินเดีย ทางการอินเดียคงจะจัดถวายเหมือนเช่นที่เมืองสิงคโปร์และเมืองมัททาเวีย กังก่ากล่าวถวายเป็นต้อนรับของอุปราชประจำอินเดียว่า

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

ข้าพเจ้ามีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง จะออกพระนามของกวนกระบี่ตร ข้าพเจ้า
รับเสด็จเช่นทอดพระเนตร เบื้องวินาศสถาน ข้าพเจ้าต้องรับเสด็จตาอย่าง
พระมหากษัตริย์ เปนทางพระราชไมตรีอันสนิทกับเสด็จพระเจ้าแผ่นดินของข้าพเจ้าแล้ว
ต้องทูลบารุงรักษาให้เป็น ... (ชำรุด) สมายสุดกำลังข้าพเจ้า แลข้าพเจ้าไว
ใจว่า เมื่อเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรในเมืองใหม่นี้ จะได้เห็นการแลสิ่งของที่เป็น
สำคัญเป็นอันมาก แลเมื่อเที่ยวทอดพระเนตรแล้วทางพระราชไมตรีที่มีอยู่แล้วนั้น
จะยิ่งสนิทขึ้น ...¹

ในบางเบื่องมีรายละเอียดของการเสด็จประพาสดังนี้ วันที่ 21 มกราคม พ.ศ.
2414 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรการอุ้เรือที่เมืองบัวไบ*
อย่างละเอียดพร้อมทั้งผู้ตามเสด็จทุกคน เมเยอร์ลาเคนกับกัปตันเบลล์เป็นเลขาณการฝ่าย
ทหารเป็นเจ้าหน้าที่นำเสด็จทอดพระเนตร ต่อจากนั้นได้เสด็จทอดพระเนตรโรงหล่อเครื่อง
โรงทำบ่อน้ำ เครื่องกลไ้ โรงทำรองเท้าทหาร โรงทำเครื่องเหล็กวิสาครสำหรับทหาร
โรงพิมพ์หล่อเครื่องจักรกลไ้ กำปั่นเรือรบกลไ้ต่อก้วยเหล็กหนาประมาณ 11-12 นิ้ว
เรือรบใหญ่ที่กำลังก่ออยู่ในอุ้นั้น แลแล้วเสด็จไปทอดพระเนตรเรือรบกลไ้เชื้ออาบาสีเนี้ยต่อ
ก้วยเหล็กที่จอกอยู่ในอำมาไบทจอกทั้งดำ กัปตันได้ถวายคำชี้แจงถึงการใช้อาวุธในเรือ
ซึ่งมีปืนใหญ่ตั้งบนแท่นที่หมุนหาเป้าไ้รอบตัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมีพระหทัยยินดีในเรื่องนี้มาก

วันที่ 22 มกราคม พ.ศ. 2414 ได้เสด็จประพาสเบื่องทางฝ่ายเหนือของอินเดียน
จดหมายเหตุไ้บันทึกไว้ดังนี้

ในวันที่ 22 เดือนยี่นุนาวี ตรงกับวัน 2¹² 3 ค่ำ ท่าบวไสรอยให้
จักรกลไ้หลายรถ เชิญสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามแลขุนนางฝ่ายสยามที่ตามเสด็จ
ขึ้นรถเที่ยวทอดพระเนตรเบื่องฝ่ายเหนือ คือ เมืองล็กเนา เมืองอากรา เมือง

¹ หอสมุดชิรญาณ หุ้จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 หนังสือเรื่องเสด็จเบื่องกาลกะตา
เลขที่ 856 83/9 ค.ศ. 1872

* เมืองบอมเบย์

เมืองเคลี เป็นต้น ให้อาษาประพาสบ้านเมือง ... (ชำระ) เลยไปประพาสเมือง
บ่าไบแล้วจะเสด็จกลับมาเมืองกะตะกะถาอีก ทั้งแก่แรกสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
สยามเข้ามาในเบ้องกะตะกะทาวนเสด็จลงเรือพระที่นั่งกลับเข้ามาในกรุงเทพฯ นั้น
อยู่ในบำรุงท่านไวยสรอยทั้งนั้น แลการที่ท่านไวยสรอยจักไว้รับเสด็จพระเจ้าแผ่นดิน
สยาม ... (ชำระ) นั้นล้วนแต่การดี ๆ ทุกอย่าง คือ การหัดทหาร คอกไม้เพลิง
 เป็นต้น ...¹

นอกจากนั้นแล้วก็ไม่มีหลักฐานกล่าวถึงอีกเลย นอกจากสมเด็จพระยาคำรง
ราชานุภาพได้ทรงเล่าไว้ในหนังสือความทรงจำว่า ผลของการเสด็จประพาสอินเดียทำให้
เกิดความคิดทางการเมืองการปกครอง "... ความคิดอันเป็นส่วนปกครองบ้านเมืองมาหลายอย่าง
แต่ยังไม่ประจักษ์แก่ตาคนทั้งหลายในเวลานั้น เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรง
ว่าราชการ จึงไม่ปรากฏว่าเมื่อเสด็จกลับจากอินเดีย ทรงจัดการเปลี่ยนแปลงประหลาด
เหมือนเมื่อเสด็จไปสิงคโปร์ ..." ²

การปกครองของอังกฤษเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายว่าเป็นการปกครองที่ดีที่สุด มีพื้นฐาน
การพัฒนาอย่างเป็นกระบวนการ ระบบการปกครองของอังกฤษในอินเดียที่พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปทอดพระเนตรและทรงประทับพระราชหฤทัยในครั้งนั้น
คงจะได้เป็นสาเหตุอันหนึ่งที่ทำให้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านั่งยาเซอ กรมหลวง
เทวะวงศ์วโรปการเสด็จไปสอบสวนการจัดแบ่งการปกครองส่วนกลางได้แก่การจัดแบ่งตำแหน่ง
เสนาบดีต่าง ๆ ของยุโรปซึ่งเป็นการไปศึกษาถึงถิ่นกำเนิดในภายหลังเมื่อ พ.ศ. 2430
และทรงโปรดเกล้าฯ ส่งเจ้านายและข้าราชการไปสอบสวนการจัดกาการปกครองของอังกฤษ

¹ หอสมุดศิริราช หมายเหตุรัชกาลที่ 5 หนังสือเรื่องเสด็จเมืองกลัฏฐา
เลขที่ 835 83/8

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ
หน้า 268

ในพม่าและสะเทรส์เชกเทอลเบนต์ในภายหลัง

ผลทางด้านการพาณิชย์ หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับกรุงเทพฯ ได้มีชาวต่างประเทศเข้ามาประกอบกิจการงานหลายประเภท เช่น ห้างเว็กฟิลด์ เป็นห้างร้านผลิตเครื่องแต่งกายที่เมืองกลัดกัตตาได้เข้ามาตั้งห้างร้านในกรุงเทพฯ ที่ศีกถนนบำรุงเมือง เริ่มมีเรือกลไฟรับส่งสินค้าและผู้โดยสารระหว่างกรุงเทพฯ กับฮ่องกงขึ้นเป็นครั้งแรก¹ ทำให้การพาณิชย์ขยายตัวขึ้นและการคมนาคมด้วยเรือกลไฟก็ยิ่งทำให้การพาณิชย์และการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับฮ่องกงมากขึ้นกว่าเดิมด้วย

ข. ภาพพจน์ของประเทศไทยในสายตาของชาวต่างประเทศ

การเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 1 และ 2 จุฬมุงหมายในการเสด็จประพาสต่างประเทศ เป็นที่รู้จักกันในหมู่นักเขียนผู้ปกครองของไทยและของต่างประเทศดังที่ได้กล่าวมาแล้ว กิจกรรมและสถานที่สำคัญเกี่ยวกับการจัดการปกครองบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทูลพระเนตรก็เป็นสิ่งที่ทันสมัยกว่าที่มีอยู่ในประเทศไทย ผลของการเสด็จประพาสครั้งนี้ได้เกิดขึ้นเป็นลำดับความเหมาะสมและกาลเวลาของบ้านเมืองต่อไป แต่ผลที่เกิดขึ้นโดยทันทีและเป็นเหตุการณ์เฉพาะหน้าของประเทศไทยคือ ภาพพจน์ของประเทศไทยในสายตาของชาวต่างประเทศ กล่าวคือ การเสด็จประพาสเป็นการเปิดเผยถึงท่าทีของประเทศไทยในการที่จะค่อย ๆ นำประเทศเข้าสู่อารยธรรมของชาวตะวันตกและเข้าสู่สังคมของอารยประเทศ มิได้วางตนเฉยเมยต่อความเจริญทางด้านการค้าและวิชาการทั้งปวงของโลกตะวันตกที่กำลังหลั่งไหลมาทางซีกโลกตะวันออก ท่าทีของไทยมีความแตกต่างไปจากพม่าในการติดต่อกับชายและเข้าสังคมกับชาวตะวันตก จึงจะเห็นได้จากจดหมายเหตุเสด็จประพาสเมืองร่างกุ้ง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ

... เมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามมาประพาสที่เมืองร่างกุ้งนั้น เป็นการสำคัญมาก ด้วยเห็นว่าคนชาวเมืองริมทะเลเบงกอลติดต่อกันได้เปลี่ยนธรรมเนียมโบราณโดยมาก แต่ก่อนเมืองพม่ากับเมืองสยามอันเป็นเมืองเขตแดนติดต่อกันกับเขตแดนเมืองขึ้นอังกฤษนั้น ไม่ใคร่จะรับคนชาวยุโรปแลไม่ใคร่เป็นธุระกับคนชาวยุโรปสักคืบคืบน้อย ครั้นมีราชการประการใดต้องแต่งราชทูตฯ เจ้าพนักงานเข้าไปในเมืองสองเมืองนี้จะเข้าไปหาผู้ใหญ่โดยยาก จะสำเร็จการโดยดีโดยสมควรก็ไม่ใคร่จะได้ แต่เหตุนี้สองเมืองนี้เป็นทางพระราชไมตรีกับเมืองยุโรป แลชาวเมืองยุโรปก็มาโดยสะดวกแล้วคุ้นเคยกับชาวยุโรปด้วย จึงมีความรู้แลการเรียบร้อยขึ้นมาก แลเมื่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามแลพระราชวงศ์แลเสนาบดีแลขุนนางที่ตามเสด็จมา เห็นว่าชนบธรรมเนียมคนชาวสยามคล้าย ๆ กับชาวยุโรปอยู่แล้ว ก็คิดว่าชนบธรรมเนียมคนชาวพม่า ด้วยว่าคนชาวพม่าถึงโดยค้ำขึ้นก็จึงจะเป็นธุระกับคนชาวพม่าก็ยังยากอยู่ ...¹

แสดงให้เห็นถึงการปรับตัวของไทย เมื่อชาวต่างประเทศได้ประจักษ์และเห็นถึงการปรับตัวของไทย ซึ่งพระมหากษัตริย์ได้เสด็จไปเจริญพระราชไมตรีและศึกษาแบบอย่างการปกครองด้วยพระองค์เองเช่นนี้ ย่อมทำให้ฐานะและภาพพจน์ของไทยในสายตาของชาวต่างประเทศดีขึ้นเป็นอันมาก สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงกล่าวว่า "แม้แต่ทางต่างประเทศ เมื่อความปรากฏแพร่หลายว่าพระเจ้าแผ่นดินสยามพอพระราชหฤทัยเสด็จไปทอดพระเนตรเพื่อจะแสวงหาชนบธรรมเนียมที่ดีของฝรั่งมาใช้ในพระราชอาณาเขต ก็เป็นเหตุให้ชาวต่างประเทศเกิดความนิยมและประสงค์จะไปมาค้าขายกับประเทศสยามมากขึ้น ..." ²

¹ หอสมุดชิรญาณ หุ้จหมายเหตุนรัชกาลที่ 5 หนังสือเรื่องเสด็จเมืองกัลกัตตา เลขที่ 835 83/8

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 268

เป็นการเสริมสร้างพระราชไมตรีอันมีอยู่แล้วตามสัญญาการค้าขายกับนานาประเทศ ให้มั่นคงสนิทสนม เป็นการจริงจังมากขึ้นนำไปสู่การติดต่การค้าขายและการคบค้าสมาคมใน ขอบเขตที่กว้างขวางออกไปมากยิ่งขึ้น ๆ ในเวลาต่อมา นับได้ว่าช่วยให้ประเทศไทยได้ รับการยอมรับจากนานาประเทศ จึงได้เป็นประเทศที่ยังยึดมั่นในประเพณีอันล้ำสมัยของตน อย่างเหนียวแน่นซึ่งจะเป็นหนทางนำไปสู่ความอ่อนแอของทุกที่ ๆ

3. ผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศในปี พ.ศ. 2413

และ พ.ศ. 2414 กับการปรับปรุงประเทศ

ในระหว่าง พ.ศ. 2413-พ.ศ. 2439

ผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 1 และครั้งที่ 2 นี้ทั้งผลที่เกิดขึ้นอย่าง เห็นได้ชัดโดยทันที กับผลที่เกิดขึ้นในระยะเวลายาวนาน

ผลที่เกิดขึ้นภายหลังจากการเสด็จประพาสโดยทันทีได้แก่ การเปลี่ยนแปลงประเพณี ในพระราชสำนัก การปรับปรุงและขยายการทหารมหาดเล็ก การตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษ การส่งนักเรียนไปศึกษาที่ต่างประเทศ การส่งยานพาหนะเข้ามาใช้ในประเทศเหล่านี้ เป็นต้น ซึ่งได้พัฒนาเปลี่ยนแปลงต่อมาอย่างไม่หยุดยั้ง

ผลที่เกิดขึ้นในระยะเวลายาวนานต่อมา ได้แก่การปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ในด้านต่าง ๆ ตามความเป็นจริงแล้วการปรับปรุงประเทศในด้านต่าง ๆ ในสมัยพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้เป็นผลมาจากการเสด็จประพาสโดยตรงทุกอย่าง ไม่ การเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ได้เกิดขึ้นจากการร่วมกันคิดอ่านระหว่างพระมหากษัตริย์กับ พระราชวงศ์ที่มีตำแหน่งทางราชการสำคัญร่วมกับขุนนางข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ หรือข้าราชการ ร่วมกันคิดอ่านแล้วกราบบังคมทูลเกล้าฯ เสนอพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงเห็นด้วยก็จะมีพระบรมราชกระแสอนุมัติให้ดำเนินการได้ ความพยายามในการ ปรับปรุงประเทศของไทยก็เพื่อเป็นการหลีกเลี่ยงความขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้นกับชาวต่างประเทศ อันจะนำไปสู่สาเหตุทางการเมืองได้ และเป็นการวางพื้นฐานความเจริญรุ่งเรืองให้แก่ ประเทศเป็นการถาวรต่อไป ดังนั้นแบบอย่างต่าง ๆ จึงเป็นแบบอย่างที่มีแนวทางคล้าย คลึงกับแบบอย่างการปกครองปกครองในต่างประเทศที่ถือว่ามีความเจริญ ประเทศไทยกระทำ

ได้โดยการศึกษาค้นหาแบบอย่างจากตำรับตำรา จากการมีที่ปรึกษาเป็นชาวต่างประเทศ และจากการเดินทางไปศึกษาการจักรวาลการณ์ในต่างประเทศโดยตรงแล้ว นำรายงานกลับมาศึกษาถกเถียงได้เหมาะสมกับสภาพการณ์ในประเทศไทยต่อไป ซึ่งหลักการใหญ่ ๆ อยู่ในพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้อปลีกย่อยทรงมอบให้ข้าราชการผู้ชำนาญงานศึกษาค้นคว้าแก้ไขให้เหมาะสมต่อไป การปรับปรุงประเทศ เกี่ยวข้องกับการเสด็จประพาสในแง่ที่ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับพระประสมการณ์ในต่าง ๆ จากการเสด็จประพาสรวมทั้งข้าราชการที่ตามเสด็จ หรือถูกส่งไปศึกษาโดยตรงในภายหลัง เพราะเหตุว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้บริหารประเทศ การจัดทำสิ่งใดขึ้นหรือการจัดส่งเจ้านายและข้าราชการไปต่างประเทศล้วนแต่เป็นพระราชดำริหรือผ่านพระราชดำริหรือพระบรมวินิจฉัยเสียก่อนทั้งสิ้น ซึ่งถ้าหากว่าพระองค์ผู้ทรงเป็นผู้นำมาความเข้าใจหรือความเห็นชอบในต่าง ๆ แล้ว การอำนวยการบริหารก็จะเป็นไปในแนวทางที่ไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงที่ปรากฏอยู่ ก็จะเข้าประเทศไปสู่ความหายนะได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ทรงมีพระปรีชาสามารถทางด้านการศึกษา ทรงศึกษาจนทรงทราบหลักการโดยตลอด ซึ่งแน่นอนที่สุดส่วนหนึ่งที่จะเข้าพระทัยได้อย่างสมบูรณ์ก็จะมาจากการเสด็จไปทอดพระเนตรและศึกษาของจริง ถึงสุภาษิตของไทยแต่โบราณที่กล่าวไว้ว่า "สิบปากว่า ไม่เท่าตาเห็น" นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชนิพนธ์ในเรื่องพระปรีชาสามารถในการศึกษาหาความรู้ และพระปรีชาสามารถทางการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงมีพระปรีชารอบรู้ในทางรัฐประศาสน์ประเพณี การปกครองของไทยอย่างเก่าเป็นอย่างดี และส่วนการประเพณีการปกครองอย่างที่เป็นกันทั่วไปยุโรป ก็ได้ทรงศึกษาทรงทราบหลักการโดยตลอด ... ทรงเล็งเห็นการภาวนาอย่างชัดเจน และทรงทราบการที่ล่วงไปแล้วเป็นอย่างดี ได้ทรงพระราชดำริตรองโดยรอบคอบ ได้ทรงเลือกประเพณีการปกครองทั้งของไทยเรา

และของต่างประเทศประกอบกัน ด้วยพระปรีชาญาณอันยอดเยี่ยม ได้ทรงจัดการ
เปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองเป็นลำดับมา ล้วนเหมาะสมกับเหตุการณ์และเหมาะสม
เวลา ไม่ช้าเกินไป ไม่เร็วเกินไป ..."¹

พระประสพการณ์จะหนักแน่นเป็นความจริงที่สามารถนำไปปฏิบัติได้ด้วยการจัดส่ง
เจ้านายไปศึกษาวิทยาการจากประเทศยุโรป และการส่งเจ้านาย ข้าราชการไปศึกษา
สอบสวนการปกครองในด้านต่าง ๆ โดยตรงแล้วนำหลักการนั้นมาปรับปรุงใช้ต่อไป เจ้านาย
และข้าราชการที่เดินทางไปศึกษางาน ณ ต่างประเทศก่อนการประกาศการเปลี่ยนแปลง
การปกครอง เช่น ใน พ.ศ. 2430 โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
เทวะวงษ์วโรปการเสด็จไปช่วยงานฉลองรัชกาลสมเด็จพระนางเจ้าวิคตอเรียแห่งอังกฤษ
ครบ 50 ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้ "พิจารณาแบบคณะ
เสนาบดีในยุโรป ว่าเขาเอาอะไรเป็นหลักกำหนดตำแหน่งเสนาบดี กรมหลวงเทวะวงษ์-
วโรปการเสด็จกลับมาสู่รายงาน จึงทรงกำหนดคณะเสนาบดีที่จะจัดให้ให้เป็น
12 กระทรวง คงตำแหน่งเสนาบดีไว้ทั้ง 6 กระทรวง . ." พ.ศ. 2434
โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จประพาสยุโรปเพื่อ
ถวายตราแก่พระเจ้าชาร์ลนีโกลัสที่ 2 ในครั้งนั้นได้เสด็จเยี่ยมเยียนราชสำนักต่าง ๆ
ในทวีปยุโรปพร้อมทั้งตรวจสอบการจัดการศึกษาด้วย เพื่อจะนำมาเป็นแนวทางในการจัด
การศึกษาของไทย แต่เมื่อถึงประเทศไทยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด-
เกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทยเสียก่อนที่จะได้ทรงจัดการศึกษา³ พ.ศ. 2431
โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้า กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์และพระเจ้าน้องยาเธอ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชธิบายการแก้ไขการ
ปกครองแผ่นดิน พิมพ์ในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระศุภพระพุทธรเจ้าหลวง
23 ตุลาคม 2470 หน้า (2), (3)

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เทวภิบาล พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพนายจันตารักษ์ (จำลอง สวัสดิ์-ชูโต ณ วัดเทพศิรินทราวาส
10 ตุลาคม 2509

³สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เทวภิบาล หน้า 10

พระองค์เจ้าวัฒนา หลวงฤทธิ์รังสรรค์อนุ หม่อมราชวงศ์เปื้อย เสด็จไปทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ในแหลมมลายูและประเทศพม่า¹ เช่น สำนักงานรัฐบาล โรงทหาร พิพิธภัณฑสถาน โรงเรียน ศาลชำระความ คู่งช้างนักโทย สถานีตำรวจ สำนักงานไปรษณีย์ โรงพยาบาล โรงทำน้ำแข็ง เป็นต้น² ในเวลาเสด็จกลับต้องส่งรายงานอย่างละเอียดไปยังสำนักพระราชวัง พ.ศ. 2437 ไปรบกเกล้าฯ ให้พระยาสุโขทัยพจนกรรไไปดูงานด้านการปกครองแบบเทศาภิบาลที่ประเทศพม่าและสะเตรตต์เขตเตอลเบนต์ทั้งในมณฑลที่ได้วางรากฐานการปกครองอย่างแน่นหนาแล้วและในมณฑลที่กำลังวางรากฐานการปกครอง เช่น การเก็บภาษีอากร การแบ่งเขตแขวงอำเภอ กำนัน³ และข้อความในประกาศว่าก้วยการตั้งสภาที่ปรึกษาแผ่นดิน และสภาที่ปรึกษาในพระองค์ มีข้อความที่แสดงถึงจุดประสงค์ของการเสด็จประพาส อันเป็นส่วนช่วยให้การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างจริงจังและเป็นไปตามแนวทางเดียวกันกับอารยประเทศ

.. ตั้งแต่เสด็จบรมราชาภิเศกเถลิงถวัลยราชสมบัติ ตั้งพระราชหฤทัยจะกำรงรักษาพระนครขอบขันธสีมา ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและราษฎรให้ถาวรวัฒนายิ่งขึ้นไป จึงได้พระราชอุทิศเสด็จพระราชดำเนินทางทะเลผ่าคลื่นผืนลนไปประพาสเบื้องตางประเทศ เพราะจะได้ทรงทอดพระเนตรบ้านเมืองและการธรรมเนียมต่าง ๆ สิ่งใดดี จะได้เป็นแบบอย่างแก่บ้านเมืองสยามต่อไป ก็เพราะทรงหวังถึงพระราชหฤทัย ประสงค์จะทรงจัดการทานุบำรุงพระนคร จึงได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรบ้านเมืองซึ่งได้มีความเจริญแล้วนั้น ก็ได้ทรงเห็นการดีหลายอย่าง ที่จะเป็นคุณประโยชน์แก่แผ่นดิน เป็นต้นว่ากักขี้เก๋กัน ถ้าเมือง

¹ เจ้าไกรภมขุนนิศรานุกิตติวงศ์ "จดหมายรายงานการเสด็จไปดูกิจการต่าง ๆ ในแหลมมลายูและประเทศพม่า" กิลปากกร 5 : 32 มกราคม 2516

² ก. เล่ม 1 หน้า 35

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมกิลปากกร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.12.3/4 พระยา-สฤณย์พจนกรไปสะเตรตต์เขตเตอลเบนต์ ที่ 172/17252 หนังสือราชการกรมหลวงดำรงราชานุภาพถึงกรมขุนสมมตอมร พันธ ลงวันที่ 10 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 112

โคประเทศโคยังคงถือตามที่เป็นการกดขี่แก่กันนั้นอยู่แล้ว ก็เห็นว่าประเทศนั้นเมืองนั้น
ยังไ้ไม่มีความเจริญเป็นแน่ จึงได้ทรงลดหย่อนพระราชอิศริยยศลงหลายอย่าง โปรด
ให้ขุนนางขึ้นเฝ้า แลนั่งเก้าอี้ที่เสมอกันก็ให้ทรงถือพระองค์ เพราะจะให้ท่าน
ทั้งหลายเห็นเป็นแน่ว่าจะทรงปลดปล่อยการกดขี่ที่มีอยู่ในบ้านเมืองนั้นให้ลดน้อยถอย
ลงไปทุกครั้งทุกคราว ...

การเสด็จประพาสต่างประเทศทั้งสองครั้งนี้ จึงได้เป็นสิ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นประจักษ์ถึงความเจริญก้าวหน้า เพราะฉะนั้นการเปลี่ยนแปลง
ต่าง ๆ จึงได้เกิดขึ้นเป็นลำดับตามความจำเป็นของบ้านเมือง การเสด็จประพาส
จึงเป็นการกระตุ้นให้การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นและดำเนินไปอย่างจริงจัง พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงเป็นอุปสรรคแห่งการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด ในทาง
ตรงกันข้ามจะทรงสนับสนุนการเปลี่ยนแปลงมาโดยตลอดคณียของพระองค์ ทรงระมัดระวัง
มิให้การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเร็วจนเกินไป ทรงชี้แจงให้กลุ่มคนผู้มีความภักดีรุนแรงต้องการ
เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และอีกกลุ่มหนึ่งที่ต้องการเปลี่ยนแปลงอย่างช้า ๆ หรือไม่
ประสงค์จะเปลี่ยนแปลงมากเท่าใดนัก ให้ทั้งสองกลุ่มมีความสำนึกถึงความอยู่รอดของ
บ้านเมืองโดยคำนึงถึงสภาพการณ์ที่บ้านเมืองกำลังเผชิญอยู่ว่า

... การอันใดควรที่จะแก้ไขเปลี่ยนแปลงก็จะต้องแก้ไขเปลี่ยนแปลง การอันใดควร
จะตัดจะเลิกเสียก็จะต้องตัดเสีย การอันใดควรจะต้องแก้ไขขึ้นก็จะต้องเพิ่มขึ้น จะ
ให้เลิกยกความในครั้งหนึ่งคราวเดียวก็ไม่เป็นไปเองใจจะทำได้ แต่การที่จะเลือกสิ่ง
ใดควรแก้ไขที่จะจัดการทั้งสามอย่างนี้เป็นที่ 1 ที่ 2 ที่ 3 กันไปนั้น จะต้องตั้งใจ
พิจารณาการในบ้านเมืองก่อน ที่จะไปเลี่ยนตาธรรมเนียมเบื้องอื่นหมายแต่จะเอา
อย่างให้เหมือนเขาอย่างเดียว ไม่ดูการในเมืองทำให้รู้ชัดก่อนนั้นไปได้ ต้อง

¹ เรื่องสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกหลวงสถิตยุทธการ (สถิต สถิตยุทธการ)
ณ วัดเทพศิรินทราวาส 8 กุมภาพันธ์ 2514 หน้า 1,2

พิจารณาว่าการสิ่งใดซึ่งเป็นการควรจัดควรทำ เพราะมีเหตุที่เสียที่ร้ายเพราะ
ไม่ได้จัดให้มากกว่าที่จะเสียประโยชน์เพราะการที่จะจัด และป็นทางแก้ไขความ
ขัดข้องในการที่จะหักล้างไว้ให้การไปติดค้างหรือเกิดเหตุ เกิดผลเสียใดขึ้น ...¹

การตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาในส่วนพระองค์ ก็ยังมีจุดประสงค์
ให้ผู้ช่วยกิจการปกครองแผ่นดิน แต่ก็ยังอยู่ในระบอบมราชวินิจัยของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การตั้งสภาในครั้งนี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงการลดหย่อน
พระราชอิสรียศลงให้คนทั่วไปได้ประจักษ์อย่าง เป็นทางการถึงการให้ผู้อื่นเข้ามาช่วยถกเถียง
ปัญหามานั่ง * เพื่อแสวงหาหนทางที่มีอิทธิพลให้เกิดความเจริญแก่บ้านเมือง มิได้ยึด
ถือเอาความเห็นของพระมหากษัตริย์แต่พระองค์เดียวดังแต่ก่อน ณ จุดนี้ได้เห็นถึงการลด
พระราชอำนาจในการปกครองแผ่นดินลงมาอยู่ในคณะบุคคล เพื่อให้สอดคล้องกับความนิยม
ทั่วไปในประเทศต่าง ๆ ที่มีคณะบุคคลหลาย ๆ ฝ่ายร่วมกันปกครองประเทศ การตั้งหอ
รัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นเพื่อรวบรวมการเงินของประเทศให้รวมอยู่ในหน่วยงานเพียงหน่วยเดียว
มีสำนักงานและข้าราชการมาทำงานเป็นเวลากว่าสิบปีมาทำการงานที่บ้านสนามก็เหมือนแต่ก่อน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จลงทรงงานเป็นเวลาเช่นเดียวกัน การที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งหน่วยงานรวบรวมเงินขึ้นเป็นเอกเทศดังนี้
ก็เพราะว่าทรงเตรียมการที่จะเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่จะเกิดขึ้นในเวลาข้างหน้าต่อไป เพื่อ
ทรงรวบรวมและควบคุมการเงินได้แล้วก็จะไปเป็นพื้นฐานทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อไป
ภายหน้าให้ดำเนินไปอย่างคล่องตัว เพราะว่าการทำงานต่าง ๆ ต้องใช้เงิน และการ
เปลี่ยนแปลงที่กว้างขวางเปรียบเสมือนการเปลี่ยนดิน จะต้องใจเงินเป็นจำนวนมาก
การตั้งกระทรวงการต่างประเทศขึ้นเป็นหน่วยงานแบบสมัยใหม่ ถือว่ามีสำนักงาน ข้าราชการ
มาทำงานตามเวลา มีเงินก้อนเป็นค่าตอบแทน การที่ทรงปรับปรุงกระทรวงการต่างประเทศ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราชโองการและพระบรมราชานุญาต
เรื่องสำนักคดี พระราชบัญญัติในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บลปะปรกฏ
เรื่องเงินตราสยาม ของหลวงบริบาลปริภัติ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
มหาอำมาตย์ตรีพระยาเทพรัตนนรินทร (เคลือบ ศรีไชยจันทร์) ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม

ก่อนก็เพราะว่าเป็นหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับชาวต่างประเทศ ซึ่งชาวตะวันตก มีกระทรวงการต่างประเทศที่ทำงานเป็นระเบียบและระบบ เมื่อเข้ามาติดต่อกับประเทศไทย ก็ย่อมจะต้องการความสะดวกและรวดเร็ว ดังนั้นเพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้งกับชาวตะวันตก ที่ปีเรื่องเกี่ยวข้องกับการเมืองและการค้าขาย จึงปรับปรุงให้เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น ให้มีระบบงานตอบสนองกับต่างประเทศได้ ต่อมาก็ได้มีการก่อตั้งกิจการสำคัญ เช่น การโทรเลข การไปรษณีย์ การรถไฟ ถนน โรงเรียน โรงพยาบาล โรงเรียนทหาร การฝึกทหาร ตามแบบสมัยใหม่ การเลิกทาส การตำรวจ ฯลฯ ซึ่งหน่วยงานหรือกิจการเหล่านี้เป็น หน่วยงานที่ได้จัดขึ้นตามแบบอย่างที่ได้จัดอยู่ในต่างประเทศ ได้แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่ค่อย ๆ ปรากฏขึ้น นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความมุ่งมั่น และจริงจังกับการปรับปรุงประเทศ สมกับที่ได้เสด็จประพาสไปทอดพระเนตรทั้งเมือง ต่างประเทศ

แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเรื่อยมาตลอดระยะเวลา 14 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2413- พ.ศ. 2427 นั้น ยังมีได้สร้างกวางบาทใจให้แก่เจ้านายและข้าราชการชั้นสูงอีกเป็นจำนวนมาก จึงได้พากันกราบบังคมทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นการเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดิน ใน ร.ศ. 103 และกราบบังคมทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นชักชวนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสทวีปยุโรปในทอนัน ร.ศ. 104 ซึ่งความเห็นทั้งสองฉบับ ได้แสดงรายละเอียดกล่าวถึงความทวงใจในบ้านเมือง มีความประสงค์ว่าถึงเวลาในการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศแล้ว มิฉะนั้นประเทศไทยคงจะต้องเสียเอกราชอย่างแน่นอน ถึงข้อความที่ยกมา

... ถ้าข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงมิได้ออกไปประพาสทวีปแล้ว เราย่อมมีความที่แสนแสร้งใจไป ครั้นข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงได้พาพาแสนแสร้งใจโดยผิงน้ำใจอันแน่นอนลงดังนี้แล้ว เหลือหลังบาคิดถึงการบ้านเมืองฝ่ายเรา ทำให้เป็นที่เกร้าหมองน้ำใจเป็นอย่างยิ่ง ถ้ายังขึ้นนิ่งอยู่รักษาการบ้านเมืองแต่ตามราชประเพณี

ที่เป็นมาแล้ว ก็ไม่เหน็ดเหนื่อยว่าจะเป็นทางที่ยั่งยืนคงได้ ..¹ และ ... กรุงเทพมหานครทุกวันนี้ เป็นประเทศที่มีชื่อเสียงขึ้นชื่อว่าเป็นคราชนิยมเป็นชาติที่ 3 ของเอกราชซึ่งมีอยู่ในประเทศเอเชีย แต่ชนบทรรมนิยมแลกกำลังวังชาของความปกครองบ้านเมือง ยังมีกำลังอันอ่อนน้อยหาสมกันกับชื่อเสียงซึ่งตั้งอยู่เป็นเอกราชไป ...²

เพราะเหตุว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีใจเป็นแกนสำคัญของบ้านเมือง เป็นการเปลี่ยนแปลงภายนอกและไม่มั่นคงถาวร

จุดประสงค์ของเจ้านายและข้าราชการที่กราบบังคมทูลความเห็นต่อการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 คือต้องการเปลี่ยนระบบของการปกครอง ซึ่งถือว่าเป็นรากฐานของการบริหารบ้านเมืองให้เข้มแข็งและทันสมัยต่อไปในภายหน้าได้ มิใช่เปลี่ยนแปลงแต่ลักษณะภายนอกซึ่งอาจจะเรียกได้ว่า "ผิวหนังและเส้นผม" ถึงกล่าวเปรียบเทียบกับเปลี่ยนแปลงของจีนในระยะที่ 1^{*} ซึ่งไปได้ปฏิรูปสถาบันการปกครองอย่างจริงจัง คงใช้แต่ภาษา เครื่องจักรกลและอาวุธ ซึ่งเป็นผิวหนังและเส้นผม ของเทคโนโลยีตะวันตก³ ถึงข้อความในคำกราบบังคมทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นต่อการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103

... ไทยได้จัดการบ้านเมืองมรณูราชันกว่าศกก่อนแล้ว จะมีราชทูตสำหรับประเทศยุโรป มีการก่อสร้างประกอบผลประโยชน์ เห็นว่ามีสายโทรเลขแลกรม

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.4/(1-5) พระบรมราชโองบายัญชาว่าด้วยการปกครองแผ่นดิน เห็นว่าบ้านเมืองเก่าๆ ถวายความเห็นเพื่ออัญเชิญเสด็จพระเจ้ายุโรป เพื่อทอดพระเนตรกิจการ ร.ศ. 103 หน้า 2

² ฎ. หน้า 8

^{*} สมัยการปฏิรูปร้อยวัน ร.ศ. 1898 นำโดย คัง อยู่-ยู่

³ วุฒิชัย มูลศิลป์ จีน : การต่อสู้เพื่อมหาอำนาจ หน้า 32, 33

ไปรษณีย์เป็นต้น แลได้เลิกทาสเลิกกรรมเนียบกมอบกงานเป็นต้น แล้วเอากรรม
เนียบยุโรปเข้าเป็นแบบแผนหลายอย่าง มีการแต่งตัวแลมีโซโซเอติรับรองอย่าง
ยุโรปเป็นต้น ทั้งได้มีสัญญาทางพระราชไมตรีเลทางค้าขายต่อชาติยุโรปเป็นอัน
มากแล้ว ... ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นการผิดอีกอย่างหนึ่งด้วยการ
ปกครองที่อ้างขึ้นนั้น หาใช่การจกแจงให้ดีขึ้นแต่สิ้นรากของการไม่ เป็นเพิ่มขึ้น
ให้เข้ากับพวกยุโรปได้ในเวลาจำเป็น แต่การที่หยิบยกเอาของประเสริฐของยุโรป
ซึ่งเป็นเครื่องอุดหนุนของความเจริญไปทำไปสร้างขึ้นในพื้นที่บ้านพื้นเมืองของเรา
ของเหล่านี้เป็นต้นว่ากรบไปรษณีย์โทรเลขแลโรงเรียนซึ่งเป็นของประเสริฐจริง
เมื่อไปตั้งอาศัยอยู่ด้วยของอื่น ๆ ของเราก็คือแบบแผนจัดการพื้นบ้านเมือง ซึ่งมี
โครงบลรากอันไม่แน่นอนหา ก็คงพากันเสียไปด้วยทั้งสิ้น ...¹

บรรดาผู้ทูลเกล้าฯ ถวายกราบบังคมทูลเห็นต่างก็ตั้งความหวังว่า การเสด็จประพาสยุโรป
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะสร้างประโยชน์ให้แก่บ้านเมือง

... ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาทั้งนี้โดยความปรารถนาอันแรงกล้า
เพื่อจะให้ไต่ฝาลองรูปลั้พระบาทได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรเห็นแลจะได้
ทรงพระราชวินิจฉัยในสรรพสิ่งทั้งมวล ซึ่งเป็นที่อนชาวยุโรปอันเป็นประเทศที่มี
อำนาจใหญ่เขานิยมประพฤติกกัน แลคามวิธีแบบแผนขนบธรรมเนียมที่เขารักษาบ้าน
เมืองให้เป็นการเจริญรุ่งเรืองมั่งคั่ง เปนทางที่จะได้ทรงพระราชดำริ จัดการ
พระนครให้เจริญสมบูรณ์ขึ้นโดยปลอดโปร่งสดวกก็ จะได้เป็นที่สรเสริญระเถา

¹ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน

ภาพบารมีในโกฟ้าดองจุฬาราชมณีนครอยู่หัวจักรีนั้น และจะได้เป็นที่รวมเยนเป็น
ความสุขแก่ชนชาวสยามทั้งปวง ทั้งจะให้กรุงสยามเจริญยิ่งขึ้นให้ปรากฏเป็นเมือง
ที่โลกยทั้งหลายนับถือแลเป็นอันพ้นจากสรรพอันตรายทั้งปวง ...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริตอบว่า สิ่งที่ได้เสนอ
ความเห็นนั้น พระองค์ทรงทราบอยู่แล้วแต่โอกาสไม่อำนวยให้ทรงจัดการเปลี่ยนแปลงได้
เต็มที่ จึงได้ล่าช้า เบื้อง น.ร. 2431 จึงเริ่มการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ซึ่งอาจเรียกได้
ว่าเป็นการพลิกแผ่นดิน คือการริเริ่มการเปลี่ยนแปลงการปกครองซึ่งจะดำเนินเรื่องไปและ
กระจายออกไปทั่วพระราชอาณาจักร โดยการเริ่มตั้งกระทรวงต่าง ๆ เป็นการภายใน
ก่อน ยังมีใบบังพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นทางการและฝึกหัดเสนาบดีเก่าและเสนาบดีใหม่ให้คุ้นเคย
กับระบบงานใหม่ที่จะเปลี่ยนต่อไป² ใน พ.ศ. 2435 จึงประกาศการเปลี่ยนแปลงการปกครอง
อย่างเป็นทางการ เป็นการเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารประเทศซึ่งตรงกับความสำเร็จ
ของบรรดาเจ้านายและข้าราชการที่กราบบังคมทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลง
ราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 ได้แก่ การยกเลิกระบบการปกครองแบบเก่าอย่างสิ้นเชิง
แต่มิได้ยกเลิกหน่วยงานของระบบเก่าทั้งหมด หากแต่นำหน่วยงานของระบบเก่ามาปรับปรุง
ใช้ภายใต้ระบบใหม่ ซึ่งจะต้องอาศัยระยะเวลาในการปรับปรุงต่อไป การเปลี่ยนแปลงจาก
ส่วนกลางที่ได้เกิดขึ้นและกระจายไปสู่ท้องถิ่นแล้วมี การไปรษณีย์ โทรเลข โรงเรียน
ศาล ถนน เรือเมล์ เป็นต้น ต่อมาเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว ลักษณะของระบบ
การปกครองแบบใหม่ที่จัดทำในส่วนกลางเป็นการกระจายออกไปสู่หัวเมืองตามลำดับเวลาและ
สภาพการณ์ในท้องถิ่นนั้นในเวลาต่อมา ทำให้การบริหารส่วนท้องถิ่นกระชับและได้รับการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.4/1-5
พระบรมราโชบายในการแก้ไขการปกครองแผ่นดิน เรื่องเจ้านายทูลเกล้าฯถวายความเห็น
เพื่ออัญเชิญเสด็จประพาสยุโรปเพื่อทอดพระเนตรกิจการ ร.ศ. 103 หน้า 3,4

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล
กระทรวงมหาดไทยพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาจินดารักษ์ (จำลอง สวัสดิ์-ชูโต)
ณ วัดเทพศิรินทราวาส 10 ตุลาคม 2509 หน้า 4

เอาใจใส่จากทางราชการมากขึ้น จึงทำให้ความเจริญในกรุงเทพฯ กระจายออกไปสู่ต่างจังหวัดมากขึ้นตาม ในตัวเมืองมีการพัฒนาได้เป็นเมืองที่หน่วยราชการตั้งประจำอยู่เป็นหลักแหล่งและมีลักษณะการทำงานตามแบบสมัยใหม่ เช่น อาคารกลางจังหวัด อำเภอ ศาล โรงเรียน ถนน ที่ว่าการมณฑล เป็นต้น และค่อย ๆ พัฒนาตัวเองขึ้นเป็นลำดับ ซึ่งลักษณะเหล่านี้เป็นเครื่องหมายที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงจากระบบเก่าไปสู่ระบบใหม่ตามแบบอย่างที่เราพบอยู่ในประเทศที่เจริญแล้วตามที่ได้อธิบายมาข้างต้น

ความเจริญในช่วงต้นสมัยจนถึงก่อนการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มากมายพอที่จะเห็นได้อย่างชัดเจนว่า ประเทศไทยได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว และกำลังดำเนินไปอย่างไม่หยุดยั้ง ถึงแม้จะเห็นได้จากประกาศในราชกิจจานุเบกษาในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1

... ตั้งแต่เสด็จ เสด็จถวัลยราชสมบัติมา ได้ทรงพระราชอุทิศพระเสด็จไม่ทอด
พระเนตรการต่างประเทศ ถึงเปื่องน้อยใหญ่นอกพระราชอาณาเขต คือ ประเทศ
อินเดีย พม่า รามัญ ขวาหัวและแหลมมลายูนับได้หลายครั้ง ได้ทรงตรวจตรา
เลือกสรรแบบแผนขนบธรรมเนียมราชการในบ้านเมืองเหล่านั้น ซึ่งเป็นการมีความ
เจริญแก่บ้านเมืองและอาณาประชาราษฎร์ นามাজกขึ้นในพระราชอาณาจักรให้แลเห็น
ความเจริญได้แลแล้วที่หลายอย่าง ทรงพระราชดำริเห็นว่าการที่เสด็จประพาสเมืองต่าง
ประเทศดังได้เสด็จมาแล้ว แม้เมืองเหล่านั้นเป็นแต่เพียงขึ้นของมหาประเทศซึ่ง
อยู่ในประเทศยุโรปก็ยังเป็นเหตุให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองแก่พระราชอาณาจักรได้
เป็นอันมาก ถ้าเสด็จได้ถึงหาประเทศเหล่านั้นเองประโยชน์ย่อมจะทวีขึ้น ...¹

จากหลักฐานดังกล่าวจึงพอที่จะสรุปได้ว่า การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นปัจจัยอย่างสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่บ้านเมือง แม้ว่า
จะไม่มีหลักฐานกล่าวอย่างชัดเจนว่าได้นำแบบอย่างเหล่านั้นมาจากไหน และได้จัดตั้งขึ้น
เพราะว่าได้ทรงเห็นแบบอย่างจากประเทศใดประเทศหนึ่ง แต่จะเป็นการประมวลเอา

¹ พระยากรวิสุทธิเทพ (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 1

หลักการปกครอง หลักการจัดหน่วยงานที่ดูเหมือนจะเป็นสากลในประเทศทั่วไปมาจัดขึ้นในประเทศไทย กิจกรรมอันใดที่ประเทศหนึ่งประเทศใดไปซื้อเสียงจึงได้พยายามส่งเจ้านายและข้าราชการไปศึกษาโดยตรง และคัดเลือกหลักการมาจัดขึ้นในประเทศไทย เช่น การร่างระเบียบการกฎหมายรถไฟตามแบบเมืองพม่า¹ การยึดหลักการแบ่งการปกครองส่วนกลางตามประเทศในยุโรป หรือการจัดการปกครองแบบเทศบาลในหลักการย่อยได้เลียนแบบมาจากพม่าและตะวันตกซ์เซคเตอลเบนต์ เป็นต้น

4. เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 3

ก. เสด็จประพาสชาวครั้งที่ 2 พ.ศ. 2439

การเสด็จประพาสชาวครั้งที่ 2 นี้ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระอาการประชวรและเบ่งทรงหายจากพระอาการประชวร จึงเสด็จประพาสชาวเป็นการพักผ่อนพระองค์ เพื่อมิให้พระวรกายทรงเหน็ดเหนื่อยจนเกินไป เพราะว่าเพิ่งทรงหายจากพระอาการประชวร จึงเสด็จเป็นการส่วนพระองค์ ทรงแจ้งแก่รัฐบาลขอذنว่าที่เชื่อว่าทรงไว้รับการรับรองจากรัฐบาลขอذنว่าเป็นอย่างถ้อยยาวแล้ว ครั้งนี้จึงทรงของการรับรองแก่พระอิสริยยศ²

สาเหตุการเสด็จประพาส

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเบ่งทรงหายจากพระอาการประชวร ทรงมีพระราชประสงค์เสด็จประพาสเป็นการพักผ่อนพระองค์ ให้พ้นไปจากพระราชกิจและ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ขธ.5.1/2
เรื่องกฎหมายฉบับบังคับรับไว้ไว้ร่างตามแบบเมืองพม่า หนังสือกรมมหาดพิพดจากพณพิชิตา
กรมบังคับคหุสขเด็จพระนางเจ้าบรมบรมราชินีนาถผู้สำเร็จราชการ ที่ 18/1804
ลงวันที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 116

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเที่ยวชาวว่าสองเดือน
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวภัก

ความหมกมุ่นทั้งหลายที่เคยทรงอยู่เป็นประจำเป็นการชั่วคราว ภายใต้ความเห็นชอบของแพทย์

2. การเมืองระหว่างฮอลันดากับไทยมิได้มีสาเหตุอันใดที่ขัดแย้งกัน หนังสือพระราชไมตรีคงมีแต่จะกระชับให้แน่นหนายิ่งขึ้น จึงไปเป็นสถานที่ ๆ จะก่อให้เกิดปัญหาแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อประการใด

3. การปกครองในประเพณีชาวเป็นระบบการปกครองที่พิเศษแห่งหนึ่ง ไม่เหมือนกับประเทศอื่น ๆ ควรแก่การศึกษา เช่น ถนน การชลประทาน เป็นต้น¹

4. ทรงมีพระราชประสงค์จะสร้างสัมพันธ์ไมตรีกับบุคคลต่าง ๆ ในเมืองสิงคโปร์ที่เคยรู้จักมาแล้วตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์และพบปะรู้จักกับมิตรสหายใหม่ เพราะว่าเมืองสิงคโปร์เปรียบเสมือนกับเป็นประตูบ้านของไทย การสร้างสัมพันธ์ไมตรีกับท่าชองชองกันย่อมจะเป็นผลดีแก่บ้านเมืองทั้งสองฝ่าย²

5. เป็นการระงับความโหม่นมึนในการที่จะทรงจากสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ ถวายทรงเป็นพระราชโอรสที่ทรงพระเดชพระคุณจะเสด็จไปศึกษาต่อ ณ ทวีปยุโรป

ขบวนเสด็จประพาสได้เสด็จออกจากกรุงเทพฯ วันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ. 115 พ.ศ. 2439) ถึงเมืองสิงคโปร์ วันที่ 13 พฤษภาคม ร.ศ. 115 เสด็จขึ้นประทับ ณ เมืองสิงคโปร์ วันที่ 14 พฤษภาคม ในระหว่างทางไปสิงคโปร์นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีกระแสพระราชดำริว่าว่างทรงสังเกตนแผนที่ชายทะเลประเทศไทยตามแถบฝั่งทะเลตะวันออกในขณะที่เรือกระที่หนึ่งผ่านเกาะกระตักเข้าแหลมตานี ทรงกันพบว่าแผนที่ ๆ เรือรบอังกฤษทำขึ้นนั้นผิด ใ้ทำเป็นอ่าวและแหลมต่าง ๆ ซึ่งไม่มีในแผนที่จริง ๆ ความจริงกลับเป็นหาดยาวไปถึง 30 ไมล์³

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเที่ยวขวากว่าสองเดือน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมยวดี

ณ วัดเทพศิรินทราวาส 28 กุมภาพันธ์ 2506 หน้า 2

² ฎ. หน้า 3

³ ฎ. หน้า 6-7

เสด็จประทับในเมืองสิงคโปร์วันที่ 14 พฤษภาคม ร.ศ. 115 ถึง วันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ. 115 รวม ๑ วัน ได้รับการรับรองเป็นอย่างดีจาก เซอร์ชาลส์ บิชเชล เจ้าเมือง สิงคโปร์ และได้ทรงพบกับราชวงศ์ของเจ้าเมืองประเทศราชที่มาทูลเฝ้าอยู่ ณ เมืองสิงคโปร์ เช่น พระเจ้านันทบุรี (คนอุ้มลูกช้าง) น้องเจ้าพระยาไทรบุรี มิสเตอร์นิวมราวเนอ เป็นที่หลวงทวีปสยามกิจ กองสุลต่านเบื่องบิ๊นัง จินตฤณเกรนรืออยู่ที่เมืองบิ๊นังเป็นน้องของ พระยาระนอง พระยารัตนเกรนรือ (คอกิมกอง ๓ ระนอง) พระยารับฐานประคินรุ (คอกิมมี ๓ ระนอง) เป็นผู้ว่าราชการเมืองตรัง หลวงบริรักษ์โกลวิสัย (คอกิมมี) เป็นบุตร พระยาระนอง ได้ทรงต้อนรับบุคคลหลายคนและเสด็จเยี่ยมตลกบุคคลหลายคน² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายในสิงคโปร์ทั้งพระราชบันทึก ส่วนพระองค์ลงวันที่ 18 พฤษภาคม ร.ศ. 115 "วันนี้ได้ลงไปกินเช้า เขียนหนังสืออยู่ จน 10 ทุ่ม ฤๅณสิงคโปร์ต้องการที่จะพบมาก"³ นับว่าคงตั้งพระราชประสงค์ตั้งไว้ใน การเสด็จประพาสครั้งนี้ สถานที่และกิจการต่าง ๆ ที่ได้เสด็จทอดพระเนตรมีดังนี้ การศาล กับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระภาณุ รัชมัยวรวงษ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงการงราชานุภาพ ได้ทรงสนทนากับเรื่อง กฎหมายมรดกที่ชาวมาเลย์ใช้กฎหมายศาสนาอิสลาม ชาวจีนใช้กฎหมายอังกฤษ⁴ ทอดพระ เนตรเรือเมล์ฝรั่งเกส เสด็จประพาสโรงละคร การนำหนังสือพิมพ์ชื่อ สเตรทไทม์และฟรีเพรส สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีเสด็จเยี่ยมโรงเรียนบาลและพระราชทานเงินสร้างห้อง สุกนในโรงเรียนบาล

ในเมืองสิงคโปร์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า เสาภาผ่องศรีทรงบำเพ็ญพระองค์เป็นที่ประทัยใจชาวสิงคโปร์ เพราะถือว่าเป็นการสร้าง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน พิมพ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเนวดี

๓ วัดเทพศิรินทราวาส 28 กุมภาพันธ์ 2506 หน้า 12

²ก. หน้า 13-14

³ก. หน้า 18

⁴ก. หน้า 17

ชื่อเสียงให้แก่ประเทศไทย เนื่องจากเมืองสิงคโปร์เป็นเมืองท่าและเมืองผ่านของเรือนานา
ชาติระหว่างทวีปเอเชียและทวีปยุโรปและหนังสือพิมพ์ในสิงคโปร์ก็สนใจเรื่องเมืองไทยมาก
ถอยคึกคักข่าวอยู่ทุกระยะ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญ
ว่าเมืองสิงคโปร์เป็นเสมือนปากประตูบ้านของไทย

การเสด็จประพาสชาวพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอ่านหนังสือ
เกี่ยวกับประเทศชวาในระหว่างทาง เป็นการศึกษาก่อนล่วงหน้า¹ การเสด็จประพาสครั้งนี้
แม้ว่าจะเสด็จประพาสเป็นการส่วนตัวพระองค์ แต่ก็มิเจ้านายและข้าราชการสำคัญหลายคน
ได้ติดตามมาเพื่อศึกษาถึงการจัดการปกครองในชวาคด้วย ที่สำคัญได้แก่ กรมหลวงดำรง
ราชานุภาพ ราชการต่าง ๆ ที่ได้เสด็จประพาสทอดพระเนตรไว้ดังต่อไปนี้

๑. เมืองปัตตาเวีย

พิพิธภัณฑ์

โรงเรียนการช่าง

โรงทหาร

เรือนจำและโรงพยาบาล

สโมสรสันนิบาต

โรงพิมพ์ของรัฐบาล เครื่องจักรกล เฮอร์โมเตอร์ บารอมิเตอร์ ที่ทำการ
ตรวจสอบแผ่นดินไหว

กลับกองกอดเกีย

วัดโรมันคาทอลิก

๒. เมืองนุยเตนซ็อก

โรงทหาร

โรงพยาบาลคนเฝ้าจรัศ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน พิมพ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี

ณ เมืองการุญ ครั้งที่ 1

การชดาด

บ้านเรือนราษฎร

ณ เมืองบันทอนและสุขภูมิ

โรงเรียน

สนามแข่งม้า

โรงงานรถไฟ

การทำโยธา

ณ เมืองการุญ ครั้งที่ 2

โรงเรียน

ตลาด

ณ เมืองยกยา ครั้งที่ 1

กระบวนทหาร

ณ เมืองบาเกดิง

กูโรฟูโรโซ

เค็ดกกระพุทฐรูปบุโรพุทโท

ณ เมืองยกยา ครั้งที่ 2

ตลาด

บ้านวิถกกรการชลประทาน

ณ เมืองสุรบายา

โรงทำน้ำขมิ้นโควเคียน

คูเว็คร์บาด

โรงงานทำกแ และเจียรระไบเพอร์

ณ เมืองปัสรวน

บ้านราษฎร

1 โรงเรียนศาสนา และการชลประทาน

ข. ผลของการเสด็จประพาสชาวา ครั้งที่ 2

ผลของการเสด็จประพาสครั้งนี้มิได้มีหลักฐานแน่ชัดในการนำสิ่งที่ได้เสด็จไปทอดพระเนตรกลับมาใช้ในส่วนใดของทางราชการบ้าง คงมีหลักฐานเพียงชั้นเดียวที่แสดงถึงผลประโยชน์ที่ได้รับจากการเสด็จประพาสชาวาครั้งนี้ และมีความสำคัญต่อการปรับปรุงบ้านเมืองที่เดียว "... การที่เสด็จพระราชดำเนินคราวนี้ ทรงทราบแต่มีกฐินได้เริ่มการเปลี่ยนแปลงเกือบจะทุกกรม ..." ² จึงทำให้มองเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเพื่อทรงศึกษาถึงการจัดการปกครองจริง ๆ แม้ว่าจุดประสงค์ในครั้งแรกจะเน้นถึงการพักผ่อนพระอรรถ และทำให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงในประเทศไทยยังได้มีการเปลี่ยนแปลงอยู่อย่างไม่หยุดยั้ง โดยอาศัยแบบแผนต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในประเทศใกล้เคียง เพราะว่าการศึกษาทอดพระเนตรในครั้งนี้เป็นการศึกษาในเฉพาะส่วนแห่งกิจการนั้น มิได้เสด็จทอดพระเนตรเป็นการรวม ๆ เหมือนเช่นครั้งแรก จึงเชื่อว่าหลักการโดยทั่วไปเป็นที่ทรงทราบอยู่แล้ว ดังเช่นพระราชปรารภในการเสด็จประพาสครั้งนี้ทรงกล่าวว่า "... ส่วนการปกครองบ้านเมืองชาวาในเกาะชวา นั้น เขาปกครองอย่างที่ดีควรจะพิถีพิถัน ไม่เหมือนกับประเทศอื่น แม้แต่เมืองนิเซอแลนค์เอง ทั้งที่อยู่บนเขาสูงซึ่งจะทำให้ใกล้ประเทศเรากว่าชาวาไม่มี จึงเป็นอันสมควรที่จะไปทีนั้นยิ่งกว่าที่อื่น ..." ³

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเที่ยวชาวากว่าสองเดือน
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี

ณ วัดเทพศิรินทราวาส 28 กุมภาพันธ์ 2506 หน้า (1)-(13)

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/5 หนังสือ
ไปรเวทระหว่างกรมสรรพสิทธิและพระราชหัตถ์ตอบ ที่ 2/387 ลงวันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ.115

³ดู หน้า 2

ตัวอย่างของการทอดพระเนตรและถกกันอย่างละเอียด เช่น การเสด็จทอดพระเนตร
การชลประทาน

. . . เลบไปที่บ้านอินเอบเนียทำการอิริเกชัน คือคิดจะขุดแบ่งสายน้ำให้มาลงตาม
ไร่นาตามนา ได้จึงมีอัครวาทาบาจนจะครบ 4 ปีแล้ว การที่ทำนั้นใหญ่โตมาก คือ
จับเอาแม่น้ำโปรโกที่ไหลมาบนเนินลาดๆ โอบหลังมาหลยการทะมาลงทะเล
เพราะเป็นแม่น้ำใหญ่น้ำไหลลงทะเลเสียเร็ว เขาก็ตั้งทำเมกกันที่หัวเลี้ยวประมาณ
ครึ่งหนึ่งของลำแม่น้ำ แล้วขุดคลองจับน้ำลงมาเป็นสาย ๆ ให้น้ำไหลอาบทั่วแผ่นดิน
ในเขตนั้น เป็นคลองใหญ่คลองเล็กหลายร้อยคลอง มีทวนบเล่ทวาราก่อข้างเขา
ต่อเขาหลายสิบแห่ง แต่ตัวอย่างที่คิดเขียนทำกว่าร้อย แผ่นดินเหล่านั้นต้องทำการ
เซอร์เวใหม่ เกือบจะต้องเขียนย่ำที่แผ่นดินทั่วไปทั้งเขต การที่ตรวจนั้น คือ
ตรวจระดับน้ำระดับภูเขาและที่ดินตรวจยังลงไปในพื้นที่ซึ่งที่ดอน
อย่างไร ตรวจที่ปลูกสร้างไว้แล้วแต่ที่ยังไม่ได้ปลูกสร้าง ตรวจที่พรตที่ควร
จะปลูกอย่างไร ๆ ตรวจจำนวนคนที่ควรที่จะกะเกณฑ์ทำการ ทำประมาณว่าที่
แผ่นดินที่ทำแล้ว อยู่กี่วันได้ค่าที่ดินเพียงเท่าใด ถ้าทำอิริเกชันแล้วจะควรขึ้น
ค่าสาคิดเท่าใด การที่จะลงทุนทำมากน้อยเท่าใด จะเก็บเงินได้ปีละมากน้อย
เท่าใด จะใช้ทุนได้ปีละเท่าใด ถ้าปีจะได้เงินเท่าไรปีละเท่าใด การที่คิดอย่างนั้น
อย่างละเอียดที่สุด ทั้งมีจำนวนคนแล้วมีแผนที่แล้วก็ยังใช้ไม่ได้ต้องทำใหม่ก็เกิด
เพราะฉะนั้นจึงต้องจำมาถึง 4 ปี เมื่อทำเลหาประมาณทั้งปวงให้หมดแล้ว จึงจะ
ได้เสนอขอเวนเนอเยเนราล ถ้าขอเวนเนอเยเนราลเห็นชอบแล้วจะต้องส่ง
ไปยังคอเวนเนนส์ที่มิเชอเลคต์ตรวจอีกชั้นหนึ่ง ถ้าเห็นชอบแล้วจึงจะ ได้ลงมือทำ
การที่จะทำนั้นยังไม่แล้วเร็วกว่า 4 ปี ข้อซึ่งจะสมมติให้ชัดเจนว่าการตรวจ
ตราแลความถี่เป็นอย่างนั้น คนที่ไม่ได้เป็นอินเอบเนียเช่นเราเดไปอยู่หัวโงงก็
ไม่สามารถที่จะชี้แจงได้ตลอด แต่อย่างไร ๆ เป็นที่พอใจเราเป็นอย่างยิ่ง

ดูจนเพลิดเพลิบแฉได้เลื่องถึงการที่จะทำวนเขาเดือนให้กลับ ...¹ และได้ทอด
พระเนตรเห็นการใช้น้ำในชาว ... ก้วยอาศัยที่ปีถนนเดินได้กลองสควกแลแม่น้ำ
มักจะขึ้นคันหาเปลี่ยนกระดสควกคนแลถ่านเข้าไม่บ่อย ๆ แม่น้ำเลยเลิกไปได้ใช้
ไปจับการอิริเกชั่นก่อทวนมกับแลศุกรวงน้ำไว้ในการใช้สนามมก กว่าน้ำจะตกลงไป
ได้ถึงทเอใช้เพียงอมที่เกียฯ สิ่งนี้เคยเป็นสมบัติใหญ่ของเมืองชาว ...²

การชลประทานที่ชาวเป็นที่ประทับพระราชมหุทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมาก กังนั้นการชลประทานในประเทศที่ไ้จัดขึ้นในสมัยของพระองค์จึงไ้มีพระ
ราชประสงค์อันนิเ็นที่เป้นชาวฮอลันดา³ ในเวลาต่อมาใน พ.ศ. 2445 รัฐบาลไทย
ไ้ว่าจ้างอันนิเ็นชาวฮอลันดาเป้นผลสำเร็จคือ นาย เจ. โฮมาน วันเดอร์ ไฮเดอร์
(J. Homan Van der Heider) ไ้รับราชการอยู่กับรัฐบาลเนเธอร์แลนด์ประจำ
อยู่ที่ชาว การว่าจ้างเป้นการขอมยตัวมาเป้นการชั่วคราว⁴

เรื่องถนน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชหฤทัยมาก
เช่นเดียวกัน

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเที่ยวชมมากกว่าสองเกือบ พิมพ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวภัก
ติ วัคเฑาะพินธุราราช 28 กุมภาพันธ์ 2506 หน้า 261

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.11.2/4
เสด็จประพาสชวาปี ร.ศ. 115 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นประวิทย์ศิลปาคมและกรมหมื่นสุทธนวลรักษ์วงศ์ หน้า 7

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.9.3/9
เรื่องอิริเกชั่น พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง
เจ้าพระยาอภัยราช

⁴สุทรี อาสะโวทย์ การพัฒนาระบบชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431-
พ.ศ. 2432 หน้า 40

... แต่ถนนบางส่วนก็ยังรักษารูปทรง การถนนในเมืองขวานนี้เป้นหาที่ไหนเปรียบ
ไม่ได้ ใช่ว่าจะลงทุนทำขึ้นใหม่ ๆ เป็นถนนไปไ้ลงทุนแทบทั้งนั้น ใช้ทางเดินกอง
ทัพ เหมือนทางเจ้าพระยาบดินทร์เคหาไปเมืองเขมร ขั้วรักษาไว้ให้คงบริบูรณ์
อยู่เสมอ เพราะฉะนั้นทางที่จะเดินในเมืองสำคัญ ๆ ไปไ้ทั่วเกาะขวา ทางพัน
เส้นจะเดินด้วยรถม้าอย่างเขา ๆ สามชั่วโงมฤาสองชั่วเมงเกมเท่านั้น เพราะ
เขาถนอมแข็งแรงกว้างที่เกี่ยว¹ และ "... ถนนตัดไปไ้ในแผ่นดินปัจจุบันนี้
สายหนึ่ง เขาให้ชื่อวิเลี่ยมมาแต่เป็นทางชั้นสองในขวานนี้เขาแบ่งถนนเป็น 4 ชั้น ๆ
ที่หนึ่งกว้าง 12 เมตร ชั้นที่สองกว้าง 8 เมตร ชั้นที่สามกว้าง 4 เมตร
ชั้นที่สี่กว้าง 3 เมตรครึ่ง ...²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้นำแบบอย่างการตัดถนนแบบสายตรงและมีรั้วไม้
ทั้งสองข้างถนนไปจากขวา คือ ถนนพระราชดำเนิ³ การตัดถนนแบบเอเวอนิวทิงได้เห็น
แบบอย่างจากขวาจากการเสด็จประพาสครั้ง⁴

ครั้งที่ไ้เล็ก ๆ น้อย ๆ จากการเสด็จประพาส ทรงกรีดยอดระพุทธรูปไม้โรพุทโธ
จากขวา 5 องค์⁵ พันธุ์ไม้ซึ่งไ้ในภายหลังว่ามีในประเทศไทยคือ ลูกชิล⁶

¹ กองกฎหมายเทศาภิบาล กรมการปกครอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ก 11.2/4
แก้ไขพระราชดำเนิ ร.ศ. 115 พระราชกั้กเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวถึงกรมหนึ่งประจักษ์กั้กปกครองและกรมการปกครองส่งกั้ก หน้า 6

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำเนิว่าสองเดือน พิมพ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเนวดี
ธ วัดเทพศิรินทราวาส 28 กุมภาพันธ์ 2506 หน้า 133

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำเนิจากนายรายวัไ้เมื่อ
เสด็จประพาสขวาครั้งหลัง หน้า 23

⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ก. หน้า 63

⁵ จ. หน้า 242

⁶ กองกฎหมายเทศาภิบาล กรมการปกครอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/5 หนังสือ
ไปรเวตระหว่างกรมการเทศาภิบาลและพระราหคั้กทอ ที่ 2/307 ลงวันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ.115

การเสด็จประพาสครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับผลสำเร็จ
 ดั่งที่ทรงหวังไว้แต่แรก จากการที่ได้เสด็จประพาสท้องที่ต่าง ๆ ในชวา เช่น สวนหลวง
 ภูเขาไฟ ลำธาร สวนดอกไม้ ธารน้ำพุ และภูมิประเทศที่งดงาม การที่ปลอดโปร่ง ทำให้
 พระพลานามัยสมบูรณ์¹ พระราชไมตรีระหว่างไทยกับชวาก็ดีขึ้นเป็นอันมาก ซึ่งพระราชไมตรี
 อันสนิทจะสนิยิ่งขึ้นเป็นที่ประทับใจพระราชหฤทัยที่สุดในการเสด็จประพาสชวาครั้งที่ 3 ต่อไป

5. เสด็จประพาสต่างประเทศ ครั้งที่ 4

ก. เสด็จประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2440

พระราชดำริในการเสด็จประพาสยุโรปก็มีมาตั้งแต่ต้นรัชกาลภายหลังจากเสด็จ
 ประพาสเมืองสิงคโปร์และเมืองปัตตาเวียแล้ว ด้วยเหตุผลที่ว่าเมืองสิงคโปร์และเมืองปัตตาเวีย
 เป็นแต่เพียงเมืองขึ้นของฝรั่ง พระองค์ไคร่ทรงทอดพระเนตรความเจริญทั้งหลายที่ปรากฏอยู่
 ในทวีปยุโรปซึ่งเป็นแหล่งแห่งความเจริญของโลก แต่เจ้าพระยากรัณฐิวงศ์ไม่อนุญาตเพราะ
 เกรงอาจจะเกิดอันตรายแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ เนื่องจากไม่มีเรือ
 พระที่นั่งที่แข็งแรงเพียงพอแก่การเสด็จพระราชดำเนินไปในระยะทางไกลเช่นนั้น

หลังจากที่ได้เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 1 ก็คือ เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์
 และเมืองปัตตาเวีย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้จัดการปรับปรุงประเทศ
 หลายประการดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น หลังจากเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรกแล้ว
 ก็มาได้เสด็จประพาสต่างประเทศเป็นครั้งที่ 3 ก็คือ เสด็จประพาสชวา ใน พ.ศ. 2439
 ซึ่งห่างจากการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 2 ถึง 24 ปี เส็จกลับกรุงเทพฯ เพียง
 ไม่กี่เดือนก็เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคย

* สวนพฤกษชาติโบกอนที่สแตมฟอร์ด แรฟเฟิล สร้างไว้ สะสมพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ไว้
 เพื่อเป็นประโยชน์ทางการศึกษา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/5
หนังสือไปร เวตระหว่างกรมสรรพสิทธิประสงค์และพระราชหัตถ์ตอบ พระราชหัตถ์เลขา
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ลงวันที่ 15
 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115

ได้รับการกราบบังคมทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นจากบรรดาเจ้านายและข้าราชการให้เสด็จ
ประพาสยุโรปตั้งแต่ใน พ.ศ. 2428 แต่พระองค์ได้เสด็จประพาสยุโรปภายหลังการทูล
เกล้าฯ ถวายความเห็นถึง 12 ปี แม้ว่าการเสด็จประพาสยุโรปจะได้ล่าช้ามาจนถึง พ.ศ.
2440 แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ดำการปรับปรุงประเทศไปสู่ความ
เจริญหลายประการโดยไม่ต้องเสด็จประพาสยุโรป ดังดำประกาศในการเสด็จประพาส
ยุโรปที่ว่า

... ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา ไก่ทรงพระราชอุทิศสาธุเสด็จไปทอด
พระเนตรการต่างประเทศ ถึงเมืองใหญ่น้อยนอกพระราชอาณาเขต เกือบ ประเทศ
อินเดีย พม่า รามัญ ชวาทวีปแลแหลมมลายูนับได้หลายครั้ง ได้ทรงตรวจตรา
เลือกสรรแบบแผนขนบธรรมเนียมราชการในบ้านเมืองเหล่านั้นซึ่ง เป็นการดีมีความ
เจริญแก่บ้านเมืองและอาณาประชาราษฎร์ นำมาจัดขึ้นในพระราชอาณาจักรให้
แลเห็นความเจริญได้แล้งก็หลายอย่าง ...¹

จากหลักฐานที่ยกมาแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นหลายประการแล้ว
ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้จึง เป็นความหวังใหม่ในการจัดการปรับปรุงประเทศต่อไป
ด้วยความหวังที่ว่าทวีปยุโรปเป็นแหล่งความเจริญที่สุดของโลก การที่ได้เสด็จไปถึงย่อมจะเป็น
ผลดีแก่บ้านเมืองมากกว่าการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่แล้ว ๆ มา ดังคำประกาศใน
การเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ว่า "... ถ้าเสด็จได้ถึงบหาประเทศเหล่านั้นเอง ประโยชน์
ย่อมจะทวีขึ้นอีกหลายเท่า ทั้งที่จะได้ทรงตรวจตราแบบแผนราชการบ้านเมืองและจะได้ทรงวิสาสะ
คุ้นเคยกับพระมหากษัตริย์รัฐบาลแห่งนานาประเทศใหญ่น้อยในประเทศยุโรป เจริญทาง
ทางพระราชไมตรีซึ่งมีต่อกรุงสยามให้เรียบร้อยรุ่งเรืองยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนด้วย ..."²

¹พระยาตรีเทพ (เส็ง) จกหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 1
หน้า 1

²ก. หน้า 2

ดังนั้นจึงควรแก่การศึกษาถึงผลของการเจตจำนงเสรีในครั้งนี้จะสำเร็จได้ตามความมุ่งหมายหรือไม่

1) การเตรียมการเสด็จประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 1 รัฐบาลไทยวางแผนการเสด็จประพาสยุโรปตั้งแต่ ร.ศ. 115 ด้วยการแจ้งความประสงค์ไปยังประเทศต่าง ๆ ถึงการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อจะได้รับการต้อนรับที่แน่นอนจากประเทศที่เสด็จเยือน ประเทศที่สำคัญได้แก่ อังกฤษและฝรั่งเศส รัสเซีย เยอรมัน พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ราชทูตไทยประจำกรุงลอนดอน ก็ได้ทบทวนลอร์ดซอลส์เบอรีนายกรัฐมนตรีอังกฤษ ตั้งแต่ ร.ศ. 112 แลลอร์ดซอลส์เบอรีก็ดูเนื่อย ๆ ไป¹ ต่อมาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณได้ส่งหนังสือถึงลอร์ดซอลส์เบอรีเป็นการส่วนตัวว่า การที่ฝ่ายไทยได้รับกวนมาหลายครั้งนั้น ก็เพื่อจะหาทางตกลงให้เวลาของการเสด็จประพาสประจวบเหมาะกับเวลาที่สมเด็จพระบรมราชินีนาถของอังกฤษจะต้อนรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้แน่นอน เพราะว่าการเสด็จประพาสของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเป็นการเสด็จประพาสโดยส่วนพระองค์ มิได้มาจดหมายให้พระราชสำนักใด ๆ ถวายการต้อนรับให้เป็นภาระ เป็นเพราะว่าสมเด็จพระราชินีนาถของอังกฤษมีพระชนม์สูงกว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นเจ้าของเมืองอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีความเคารพต่อสมเด็จพระราชินีนาถ จึงใคร่จะเสด็จเยี่ยมเยือน หลังจากได้เจรจาหลายครั้งแล้ว จึงได้รับหนังสือเป็นการส่วนตัวเช่นเดียวกันจากลอร์ดซอลส์เบอรี ตอบมาว่า ถ้าไม่มีเหตุการณ์ใดเป็นอุปสรรค สมเด็จพระราชินีนาถแห่งอังกฤษทรงมีความยินดีที่จะต้อนรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ขอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จ

กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/7 หนังสือ
รวมการแจ้งเบาะแสพระราชดำเป็น'ประมาณประเพณี'รบบ'ประภาศนอพ'บรรณาโรวาท
หนังสือพระวัน้องยา... พระวงศ์เจ้าวัธลิโภภ... พูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้า
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 26 ตุลาคม ร.ศ. 115

ถึงเป็องอังกฤษภายหลังเดือนมิถุนายน¹ เห็นที่น่าสังเกตุว่าไทยไ้กันพยายามติดต่อเรื่องการ
เสกัจประพาสอังกฤษกับลอร์ดซอลส์เบอรีด้วยเวลาอันยาวนานตั้งแต่ ร.ศ. 112 - ร.ศ. 115
เป็นเวลาถึง 3 ปี ที่ลอร์ดซอลส์เบอรีได้ตกลงเป็นการแน่นอน อย่างไรก็ตามความพยายาม
ของไทยก็เป็นผลสำเร็จเมื่อซอลส์เบอรีตอบหนังสือมาเป็นการตกลง จึงทำให้เห็นถึงฐานะ
ของประเทศไทยในความรู้สึกของชาติมหาอำนาจที่แลเห็นว่าเป็นแค่เพียงชาติเล็ก ๆ ที่ไม่มี
ความสำคัญมาพอที่จะทำให้อังกฤษน่างำได้ ดังคำตอบปฏิเสธของลอร์ดซอลส์เบอรีก่อนหน้า
นี้ได้ปฏิเสธการเสกัจประพาสเยี่ยมเยือนอังกฤษจากลายพระหัตถ์ของพระเจ้านั่งยองยาเชอ
พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ถวายบังคมทูลรายงานมาใต้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงทราบ

การที่พูดหาบทกับลอร์ดซอลส์เบอรีครั้งแรกนั้น เขาก็มีค้เพราะว่าพระ
ราชโหรเลข วันที่ 1 ธันวาคม นั้น ความว่าจะเสกัจพระราชดำเนินเพื่อช่วยการ
ฉลองราชสมบัติครบ 60 ปี ครั้งนี้เพราะเหตุค้วันทรงพระชรา การต้อนรับพระมหา
กษัตริย์ทั้งหลายต้องของค้ ให้คงมีแก่เจ้านาย พระภาติวงศ์และเจ้านายผู้มาแทน
ราชสำนักต่าง ๆ แห่งละองค์ ...²

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเชอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ถวายบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า "ในข้อที่มานี้กับครั้งทั้งหลายครั้งแล้วในกลางเดือนมกราคม
จึงได้รับรองไว้เร็ว ๆ . . . ทำให้เห็นถึงความพยายามในการหาหนทางของไทย การที่
ไทยต้องพยายามให้อังกฤษตอบรับให้ไ้นั้นก็เพราะว่ามีความประสงค์จะให้อังกฤษถวาย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค 11.1/7 หนังสือ
ราชการเรื่องเสกัจพระราชดำเนินประพาสยุโรปแล้วประกาศแด่พระบรมราชา
พระเจ้านั่งยองยาเชอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115

² ก.

³ ก.

การต้อนรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้¹ เพราะว่าจะอังกฤษเป็นชาติมหาอำนาจที่มีอำนาจและอิทธิพลมาก และฐานะของไทยในขณะนั้นก็กำลังเผชิญกับการคุกคามของฝรั่งเศสและอังกฤษ นับว่าเป็นประเทศที่ยังคงมีเอกราชอยู่เป็นประเทศที่ 3 ในทวีปเอเชีย แต่ก็เอกราชยังไม่เป็นที่มั่นคง ด้วยเหตุที่ว่าไม่มีกำลังทหารและกำลังอาวุธ รวมทั้งความเจริญก้าวหน้าในด้านต่าง ๆ ขาดเป็นหลักประกันในความเข้มแข็งของประเทศได้ ฐานะของไทยจึงดูเหมือนจะขึ้นอยู่กับ การปรับปรุงประเทศโดยมิให้มีเหตุการณ์ชักเย่อกับมหาอำนาจได้ กับความมั่งคั่งปรานีของมหาอำนาจที่จะไม่เข้าหาการบีบคั้นเอาโดยพลการ ดังนั้นการยอมรับนับถือจากประเทศต่าง ๆ ในยุโรปในข้อที่ว่า ประเทศไทยเป็นเอกราชและกำลังปรับปรุงประเทศให้สอดคล้องกับระบบที่กำลังเป็นที่นิยมในประเทศที่เจริญแล้วเป็นที่ต้องการของไทยก็ ถ้าหากอังกฤษถวายนการต้อนรับอย่างดีที่สุดจึงเท่ากับว่าอังกฤษให้เกียรติกับประเทศไทย จะทำให้บรรดาชาติต่าง ๆ ในยุโรปมีความนับถือและถวายนการต้อนรับอย่าง เจริญเกียรติกันไปด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะทรงพยายามกระทำพระองค์ให้ดีที่สุด เพราะถือว่า การเสด็จประพาสครั้งนี้เป็นการ เสด็จมาค้ากำไร² ให้ชาวยุโรปมีแต่ความชื่นชม การอับใจที่จะบำเพ็ญให้ทรงนิวาสของจำต้องหลีกเลี่ยงให้ไกลที่สุดเท่าที่จะทำได้ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณได้ถวายนการแนะนำพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสด้วยทุนส่วนพระองค์มิให้เป็นภาระแก่รัฐบาลในประเทศยุโรป ได้ยกตัวอย่างการเสด็จประพาสของพระเจ้ากรุงเปอร์เซียที่ได้สร้างความระอาให้แก่ราชสำนักในยุโรปว่า

... ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานให้เป็นนิกระมกั
พระองค์จริง ๆ ก็หมายความว่าไม่ต้องอาศัยเจ้าโคเมืองใด ไม่ไถ่มาอยู่รับเลี้ยง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ท.11.1/7 หนังสือ
ราชการ เรื่อง เถื่อนพระราชดำเนิประพาสยุโรป เคมประกาศนียบัตรบรรณาธิจวาท ดาย
ระทัตถะระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ พูลเกล้าฯ ถวายนพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115

ของใคร ถ้าเจ้าใจเฝ้าอยู่ก็รู้จักรู้ว่าข้าพเจ้าที่มิเข้าใจจะก่อนรับเสด็จอย่างธรรมดา
นิยมยุโรป เพราะฉะนั้น เฝ้าอยู่ข้าง สองข้างก็ควร บอกความวารีรอบ
ความที่ส่วนเขา แต่ฝ่ายเรานั้นก็ได้อาจารย์มา ไม่ได้อาจารย์อยู่ ไม่ได้อาจารย์เที่ยว
พาหนะและเป็นอิสระ เพราะฉะนั้นก็จะต้องทำอะไรอย่าง เสด็จพระราชดำเนิน
อย่างที่ฝรั่งทั้งปวงย่อมกีดขวางและชักช้าเกินไปมาก เพราะว่าเราเป็น

Independent จริง ชอบในพระราชพิธีจะทรงอย่างใดก็ได้ไม่มีใครเชื่อม
ไว้มาล่องเกินได้ และข้าพเจ้าก็เห็นว่า Independent attitude
นี้เข้าข้างความต้อนรับอันดีตลอดทั่วยุโรป พระเจ้าแผ่นดินในยุโรปมีพระเจ้ากรุง
กรีก เกือบทุก เป็นต้น ถึงพระองค์อย่างนี้เป็น อัครราชทูตที่ชี้แนะ ไม่อ้ออกร...¹
และ... .. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จประพาสสมณกิจที่ยุโรปนั้น
มีพระเจ้ากรุงกรีกกับพระเจ้ากรุงโปแลนด์มาต้อนรับ ทานทั้งองเสด็จมาด้วยกระ
บวณมากมายใหญ่โตเป็นอย่างยิ่ง ๆ เสด็จแห่งไหนที่เฝ้าเฝ้านี้ระอาในที่รับเสด็จ
ทำอะไรดูเห็นไม่รู้สึกเกรงใจเจ้าขอ ข้านั้น การที่พวกตนออกมาแล้วเช่นนี้
จึงเป็นเสียงร้องเรียนพวกตนออกมาแล้ว ครั้นเมื่อครั้งเจ้ามกุฎราชกุมาร มา
เมืองอังกฤษเฝ้าที่ลอนดอนมาอยู่ทำให้เวลาแถมมาแต่ต้องรับรองเสียเองหลงเป็นนัก
หนาให้ เฝ้าไร ๆ ก็ไม่ใช่พวกตนระอา... ..

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ เสด็จประพาสสมณกิจที่พระเจ้าน้อง
ยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณได้ทอดพระเนตรว่า นับว่า เฝ้าการปรับปรุงตัวอย่างมาก ซึ่ง
เป็นผลมาจากความเข้าใจในฝ่ายเราและสวามิภักดิ์ในทวีปยุโรป ทำให้เห็นถึงความ
สามารถในการปรับตัวของไทย ถ้าเทียบการปกครองต่าง ๆ ใ้รับการรับรองจากประเทศ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/7 หนังสือ
ราชการ เรื่อง เฝ้าพระราชดำเนินประพาสยุโรป
พระเจ้าอนุกาชาขอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115

ทั้งปวงเรียบร้อยแล้ว คงเหลือแต่ฝรั่งเศษประเทศเดียว จึงบีบบังคับเสกัจจออกจากกรุงเทพฯ ในวันที่ 7 เมษายน ร.ศ. 116¹ เนื่องจากการเสกัจจประพาสในครั้งนั้นเป็นการเสกัจจประพาสในระยะเวลาจนถึง 8 เดือน และเสกัจจไปไกลถึงทวีปยุโรปซึ่งเป็นระยะทางเสกัจจประพาสของพระมหากษัตริย์ไทยครั้งแรกที่ไกลที่สุดในประวัติศาสตร์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความห่วงใยในบ้านเมืองมาก จึงได้ตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและคณะผู้รักษาระเบียบขึ้นเพื่อให้ร่วมกันคึกคักอ่านรักษาราชการบ้านเมืองตลอดเวลาที่ไม่ได้เสกัจจประทับอยู่ในพระนคร และทรงกำชับให้เจ้านายและข้าราชการที่มีหน้าที่ในราชการบริหารราชการด้วยความซื่อสัตย์ ซึ่งมิให้ละทิ้งราชการเพราะเห็นว่าเป็นเวลาที่ไม่เสกัจจประทับอยู่ในพระนคร ราชการสิ่งใดที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปแล้ว ก็ให้ดำเนินการต่อไปอย่าให้หยุดชงัก²

(ก) การแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและคณะผู้รักษาราชการแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ มีพระราชอำนาจบังคับบัญชาราชการทั้งปวงตลอดทั่วทั้งพระราชอาณาจักร มีคณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินมีรายชื่อดังต่อไปนี้เป็นที่ปรึกษา

1. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมพระจักรพรรดิพงษ์
2. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช
3. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา
4. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

¹ พระยาเรีสุทเท (เจิ้ง) จกหมายเหตุเสกัจจประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 1 หน้า 40

² กองจกหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 11/6 เรื่อง เสกัจจพระราชดำเนินประพาสยุโรป ร.ศ. 116 ประกาศในการเสกัจจพระราชดำเนินเสกัจจประพาส ณ ประเทศยุโรป

5. เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกุลกิจ¹

(ข) รายชื่อเจ้านายและข้าราชการตามเสด็จประพาส

1. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรพงศ์สุทนต์
2. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรินทร์
3. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
4. พระยาศรีสุรราชเกษไชโย
5. พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร
6. พระยาสุรินทร์เจษฎา
7. พระอินทรเกษม
8. เจ้าหมื่นเลมอจิราธิราช
9. จ้ายวก
10. นายทวด
11. หมอโรเตอร์²

การเสด็จประพาสทวีปยุโรปเป็นการเสด็จประพาสที่สำคัญมาก ถวายทวีปยุโรปเป็นแหล่งแห่งความเจริญทั้งปวง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนันทวรราชานุภาพและพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเพชรวงษ์ยุโรปจะการนำจะได้อะไรก็ด้วย เพราะเหตุว่าทั้งสองพระองค์ทรงเป็นเจ้านายที่มีบทบาทสำคัญในการบริหารประเทศ จึงน่าจะเสด็จประพาสด้วย แต่ก็ได้เสด็จประพาส ทั้งนี้ก็เป็นเพราะเหตุว่าพระเจ้าน้องยาเธอทั้งสองพระองค์ได้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/9 เรื่อง สารตราว่าพระราชกำหนดตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ปี ร.ศ. 116 ถึง ข้าหลวง ผู้ว่าราชการเมือง เจ้าพระยาอภัยราชา ณ ทูลหัวเมือง ลงวันที่ 20 มีนาคม ร.ศ. 115

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/3 หนังสือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเพชรวงษ์ยุโรปจะการ เสนอบัญชีการประพาสต่างประเทศ ถึงพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ณ สโมสรสยามประพาสเมืองสิงคโปร์ ฉบับที่ 36/15215 ลงวันที่ 1 มีนาคม ร.ศ. 115

เคยเสด็จประพาสยุโรปมาแล้ว และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถทรงไม่คุ้นเคยกับหน้าที่บริหารบ้านเมือง¹ จำต้องให้พระเจ้าอนงยาเธอหังองค์พระอภัยมณีช่วยราชการบ้านเมือง จึงทำให้มองเห็นเป็นเค้าว่า บรรดาวิธีการปกครองที่ผู้นำไทยช่วยกันศึกษาจากตำรับตำราและจากการเสด็จประพาสต่างประเทศ จากการส่งเจ้านายและข้าราชการไปศึกษาในต่างประเทศนั้น ดูเหมือนจะเป็นการเพียงพอแก่การจัดบ้านเมืองในเวลานั้น ทั้งนี้เจ้านายและข้าราชการที่ตามเสด็จครั้งนี้จึงมีจำนวนไม่มากและไม่เป็นที่เก็งกำในวงราชการมากนัก

2) เส้นทางเสด็จประพาส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกจากกรุงเทพฯ วันที่ 7 เมษายน ร.ศ. 116

เสด็จผ่าน อ่าวไทย

ทะเลจีนใต้

เสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์

เสด็จผ่าน ช่องแคบมะละกา

มหาสมุทรอินเดีย

เสด็จประพาสเมืองลังกา

เสด็จผ่าน ทะเลอาหรับ

เมืองเอเดน

ทะเลแดง

คลองสุเอซ

เมืองอเล็กซานเดรีย

เมืองปอกเซค

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 11.1/9
เรื่องสารตราส่งพระราชกำหนดตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ปี ร.ศ. 116

พระราชดำรัสสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ

ทะเลเมดิเตอร์เรเนียน

ถึงอิตาลี

ระหว่างทางเสด็จประพาสในทวีปยุโรป ได้เสด็จประพาสประเทศต่าง ๆ ดัง
ต่อไปนี้

1. ประเทศอิตาลี ประพาสเมืองเวนิส วันที่ 14-16 พฤษภาคม
2. ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ประพาสเมืองเบนีวา วันที่ 16 พฤษภาคม -
1 มิถุนายน
ประเทศอิตาลี ครั้งที่ 2 เสด็จประพาสเมืองตูรินและลอเรนซ์ วันที่ 1 มิถุนายน
3. ประเทศออสเตรีย-ฮังการี วันที่ 22 มิถุนายน - 1 กรกฎาคม
4. ประเทศรัสเซีย วันที่ 1 กรกฎาคม - 11 กรกฎาคม
5. ประเทศสวีเดน วันที่ 12 กรกฎาคม - 20 กรกฎาคม
6. ประเทศเดนมาร์ก วันที่ 21 กรกฎาคม - 26 กรกฎาคม
7. ประเทศอังกฤษ ครั้งที่ 1 วันที่ 29 กรกฎาคม - 21 สิงหาคม
8. ประเทศเยอรมัน ครั้งที่ 1 วันที่ 22 สิงหาคม - 6 กันยายน
9. ประเทศเบลเยียม วันที่ 6 กันยายน - 11 กันยายน
10. ประเทศฝรั่งเศส ครั้งที่ 1 วันที่ 11 กันยายน - 17 กันยายน
ประเทศอังกฤษ ครั้งที่ 2 วันที่ 17 กันยายน - 2 ตุลาคม
ประเทศเบลเยียม ครั้งที่ 2 วันที่ 4 ตุลาคม - 4 ตุลาคม
ประเทศเยอรมัน ครั้งที่ 2 วันที่ 4 ตุลาคม - 9 ตุลาคม
ประเทศฝรั่งเศส ครั้งที่ 2 วันที่ 10 ตุลาคม - 14 ตุลาคม
11. ประเทศสเปน วันที่ 15 ตุลาคม - 20 ตุลาคม
12. ประเทศโปรตุเกส วันที่ 21 ตุลาคม - 25 ตุลาคม
ประเทศอิตาลี ครั้งที่ 2 วันที่ 27 ตุลาคม - 3 พฤศจิกายน
13. ประเทศอียิปต์ วันที่ 6 พฤศจิกายน - 15 พฤศจิกายน

3) การรับรองในประเทศต่าง ๆ และทรงเจริญสัมพันธไมตรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสทวีปยุโรปในครั้งนี้นั้นทรงได้รับความสำเร็จทางการทูตเป็นอย่างมาก ทำให้พระราชไมตรีระหว่างประเทศไทยกับประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรปแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ทรงได้รับการรับรองอย่างสมพระเกียรติแห่งพระมหากษัตริย์จากประเทศต่าง ๆ ในยุโรปทุกประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากประเทศ รัสเซีย เยอรมัน อิตาลี มิได้มีความสนิทสนมแต่เพียงเป็นพระราชไมตรีระหว่างประเทศเท่านั้น แต่ยังเป็นเสมือนพระญาติอีกด้วย นับว่าเป็นเกียรติแก่ประเทศไทยเป็นอย่างมาก เพราะว่าประชาชนในทวีปยุโรปรู้จักประเทศไทยน้อยมาก รู้จักประเทศไทยขึ้นเป็นจำนวนมากจากการเสด็จประพาสในครั้งนี้นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์แห่งทวีปเอเชียพระองค์ที่ 3 ต่อจากพระเจ้ากรุงเปอร์เซียและพระเจ้ากรุงตุรกี ที่ได้เสด็จประพาสมาถึงทวีปยุโรปจึงเป็นที่สนใจของชาวยุโรป ประกอบกับทรงประกอบพระราชกรณียกิจทางการปกครองด้วยพระวิริยอุตสาหะปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยตามแบบอย่างในทวีปยุโรป ทำให้ทรงได้รับความนับถือจากชนชั้นผู้นำในทวีปยุโรปด้วย จะเห็นได้จากการกล่าวคำต้อนรับในประเทศต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ เช่น คำกล่าวต้อนรับของบองซีเออร์ริชาต ข้าหลวงเทศาภิบาลเมืองเจนีวา ประเทศสวิสเซอร์แลนด์ "... เพราะเจ้าผู้มีปรีชาและเป็นสหายของความเจริญ ..." ¹ พระราชดำรัสตอบของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้สร้างความนิยมชมชื่นให้กับชาวเมืองเจนีวาเช่นเดียวกัน "... ได้เป็นความปรารถนาอันแรงกล้าของข้าพเจ้า ที่จะไปเที่ยวประเทศยุโรปแล้วพาเอาแม่ทัพปะรุจัก และถึงไมตรีไว้กับผู้นั้นเป็นชาวยุโรปต่าง ๆ ที่เป็นผู้ชำนาญวิเศษในการปกครองเมืองและคนที่มีความรู้ศิลปวิทยาการทั้งหลายและซึ่งได้รวบรวมช่วยสงเคราะห์กันให้ประเทศยุโรปมีชื่อเสียงโด่งดัง ..." ²

¹พระยาตรีเศวต (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 2
หน้า 15

²ดู หน้า 18

ไม่ว่าจะเสด็จพระราชดำเนินไปทางใด ราชทูตชาวยุโรปไม่เฝ้าคอยรับอย่างเนืองแน่นตลอดทางในประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ประธานาธิบดีได้กล่าวในงานพระราชทานเลี้ยงตอบว่า "... ในเวลาสองสามชั่วโมงที่ได้มีโอกาสเฝ้าพระองค์ พระองค์ได้ทำให้ใจเราและราษฎรของเมืองนี้บังเกิดความนิยมนับถืออย่างยิ่ง ..." ¹ ในเมืองอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน ทรงได้รับการยกย่องในทางองเดียวกัน ในอังกฤษมีสเตอร์กันแนลด์ได้ผูกแทนลอร์ดโปรเวสต์ผู้ว่าราชการเมืองเอกินเชอเรอว่า

... เวลาที่ราชทูตทั้งหลายในสกอตแลนด์ รู้สึกว่าการที่เสด็จพระราชดำเนินมาถึงเมืองหลวงของสกอตแลนด์ครั้งนี้เป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ เพื่อดูเฉพาะหน้าพระที่นั่งเช่นนี้ยากที่จะกล่าวได้ตามความปรารถนา ว่าตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตราชสมบัตินั้น เป็นที่เพียงพอใจแก่คนทั้งหลายมาในโก บรรัคคินในพิภพส่วนเจริญได้เห็นพระราชอุทิศสหะทรงหนุนบำรุงการเล่าเรียนในกรุงสยาม และทรงพระราชบูรณะในความป่วยไข้ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินและโรงพยาบาลในกรุงสยาม ทั้งให้ทรงพระราชอุทิศสหะเบี่ยงใจในการยุติธรรม และถนนทางไปมาค้าขายในกรุงสยามโดยประการเหล่านี้ นับว่าได้ทรงจัดให้กรุงเทพฯ รุ่งเรืองเจริญและเป็นวังอันดี จึงจักและทำให้แก่บ้านเมืองได้ (คมโพธิ์ขอให้ฟังเชิงแซ่) ... กรุงสยามเป็นเมืองที่มีเขตแดนจกทะเลยาวกัมีราชนารซึ่งขยันทำการก้วยความต้องการของกรุงสยามก็ก่อเกรืองจักร กล่าวคือ เงินทุนเพื่อได้ทำการในพื้นที่ให้เจริญ เมื่อปีเจอนั้นแล้วกรุงสยามจะเป็นกรที่มีรากามั่งมีและควรชมเชยเป็นอย่างยิ่งได้ในโลกนี้ (คมโพธิ์ขอให้ฟัง) เป็นที่รู้แน่ว่าถ้าพระเจ้าแผ่นดินตั้งเช่นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์นี้บ้านเมืองจะเจริญยิ่งขึ้นทุกอย่าง ... ²

¹ พระยากรีสทเทพ (เส็ง) จกหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 2 หน้า 37-38

² พระยากรีสทเทพ (เส็ง) จกหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 4 หน้า 12-13

เมื่อเสด็จถึงแคว้นเชกโกนี่ พระเจ้าแผ่นดินเชกโกนี่มีพระราชดำรัสว่า "... ข้าพเจ้าขอแสดงความยินดีและความเต็มใจรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามที่ได้เสด็จมาถึงกรุงเยอรมันและขอถวายพระพรว่า บรรดาภารกิจทั้งหลายซึ่งได้ทรงจัดทำแล้วในกรุงสยามและในระยะทางซึ่งได้เสด็จเพื่อเป็นคุณประโยชน์แก่อาณาประชาราษฎร์ของกรุงสยามเท่าใดขอให้สำเร็จดังพระราชประสงค์ ..."¹

เมื่อเสด็จประพาสอังกฤษ ครั้งที่ 2 หัวหน้านายกสมาคมกิลด์ (Guild) ได้กล่าวคำกราบบังคมทูลว่า

... และได้ทราบดีแล้วว่าไต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้เสด็จเกลิงดัลยราชสมบัติและจัดการปกครองบ้านเมืองนั้น พระชนมายุไม่ถึง 15 ปี ข้าพระพุทธเจ้าอาจจะกราบบังคมทูลต่อหน้าพระที่นั่งได้ว่าไม่มีผู้ใดในกรุงสยามที่ได้ทราบกิจการบ้านเมืองหรือทะนุบำรุงบ้านเมืองยิ่งกว่าไต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท การสิ่งหนึ่งซึ่งได้ทรงทะนุบำรุงนั้น เป็นการที่คนอังกฤษพูดถึงอยู่เสมอ ดังเช่นว่าการศึกษา ไต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ทรงพระราชอุทิศสาธุะจัดการโรงเรียนและการศึกษาให้ประชาชนชาวสยามได้รับวิชายิ่งขึ้นในการงานทุกอย่าง ... การที่ได้ทรงจัดทะนุบำรุงบ้านเมืองนั้น เหลือที่ข้าพระพุทธเจ้าจะกล่าวพรรณากลับมาบังคมทูลให้หมดได้ ดังเช่นว่า ได้ทรงจัดการโรงพยาบาลแลได้พระราชทานพระราชูปถัมภ์อาณาประชาราษฎร์ซึ่งเป็นคนอนาถานั้นได้รับความสุขสำราญทั่วหน้า ว่าโดยย่อพระราชอัธยาศัยของไต้ฟาลองธุลีพระบาทนั้นเป็นที่พอใจของคนอังกฤษทั่วไป การที่จะทำประการใดให้คนชาวยุโรปรู้จักสยามนั้นไม่มีสิ่งใดที่จะดีกว่าที่ไต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้เสด็จมาให้เขาเห็นในบ้านเมืองเขาเอง ...²

¹พระยาตรีสิทธิเทพ (เส็ง) จกหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 4 หน้า 80

²พระยาตรีสิทธิเทพ (เส็ง) จกหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 5 หน้า 4

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักเกี๊ยวแสวงหาความรู้อยู่เสมอ ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ ได้ทรงอ่านบันทึกการเสด็จประพาสยุโรปของพระเจ้ากรุงเปอร์เซียมาก่อน¹ และทรงศึกษาเรื่องราวอันเป็นพื้นฐานความรู้เกี่ยวกับยุโรปด้วย เมื่อทรงทอดพระเนตรสิ่งใดก็มีพระราชวิจารณ์ถูกต้องตามหลักแห่งวิชาการ ดังเช่นกราวเสด็จประพาสวังวาทิกัน ชาวต่างประเทศตลอดจนเจ้าพนักงานในวังวาทิกันต่างก็พากันนิทรวิน ความรอบรู้ของพระองค์ จึงทำให้เป็นที่ยกย่องนับถือของชาวต่างประเทศ²

จากหลักฐานที่ยกมาแสดงให้เห็นถึงสาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการยกย่องและการรับรองอันทรงเกียรติด้วย เพราะเหตุว่าทรงพระปรีชาสามารถ เห็นการณ์ไกล และทันสมัยในการจัดการปกครองบ้านเมืองจนเป็นที่รู้จักกันในทวีปยุโรป จึงนับว่าพระเกียรติคุณของพระองค์ได้เป็นที่เลื่องลือมาถึงทวีปยุโรป

แต่การเสด็จประพาสในครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การเสด็จประพาส รัสเซีย เยอรมัน อังกฤษ ฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ เสด็จประพาสรัสเซียเพื่อจะเจริญพระราชไมตรีให้เป็นที่ใกล้ชิดสนิทสนมมากยิ่งขึ้น เพื่อจะเป็นการสร้างกุศลแห่งอนุชาขึ้นไว้ให้อังกฤษและฝรั่งเศสทำการขับเหงไทยหากจนเกินไป และการเสด็จประพาสอังกฤษและฝรั่งเศสเป็นการกระชับสัมพันธไมตรีและทำการเจรจาแก้ ปัญหาที่เกิดขึ้นระหว่างไทยกับทั้ง 2 ประเทศนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศมหาอำนาจ ในทวีปยุโรปในเวลานั้นได้แบ่งออกเป็น 3 ฝ่าย ได้แก่ 1. กลุ่ม Triple Alliance บิเยอรมัน อิตาลีและออสเตรีย 2. Dual Alliance มี รัสเซีย ฝรั่งเศส ซึ่งแต่ละฝ่ายมีกำลังพอ ๆ กัน ถึงแม้ว่าฝ่าย Dual Alliance จะมีสมาชิกเพียง 2 แต่บทบาทของอิตาลีใน Triple Alliance ก็ไม่แน่นอน 3. อังกฤษซึ่งยังถือนโยบาย โดดเดี่ยวอยู่ ยังไม่เข้ากับฝ่ายใด สันนิบาตอาจจะคงดำรงอยู่ในทวีปยุโรปได้ตราบใดที่

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนิน ประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 เล่ม 1 หน้า 7

² พระยากรีสหเทพ (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 2
หน้า 119

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นนักศึกษาดวงหาความรู้อยู่เสมอ ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ ได้ทรงอ่านบันทึกการเสด็จประพาสยุโรปของพระเจ้ากรุงเปอร์เซียมาก่อน¹ และทรงศึกษาเรื่องราวอันเป็นพื้นฐานความรู้ในยุโรปด้วย เมื่อทรงทอดพระเนตรสิ่งใดก็มีพระราชวิจารณ์ถูกต้องตามหลักแห่งวิชาการ ดังเช่นคราวเสด็จประพาสวังวากัน ชาวต่างประเทศตลอดจนเจ้าพนักงานในวังวากันต่างก็พากันฉงนในความรอบรู้ของพระองค์ จึงทำให้เป็นที่ยกย่องนับถือของชาวต่างประเทศ²

จากหลักฐานที่ยกมาแสดงให้เห็นถึงสาเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการยกย่องและการรับรองอันทรงเกียรติด้วย เพราะเหตุว่าทรงพระปรีชาสามารถเล็งเห็นการณ์ไกล และทันสมัยในการจัดการปกครองบ้านเมืองจนเป็นที่รู้จักกันในทวีปยุโรป จึงนับว่าพระเกียรติคุณของพระองค์ได้เป็นที่เลื่องลือมาดั่งทวีปยุโรป

แต่การเสด็จประพาสในครั้งนี้มีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การเสด็จประพาส รัสเซีย เยอรมัน อังกฤษ ฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์เสด็จประพาสรัสเซียเพื่อจะเจริญพระราชไมตรีให้เป็นที่ใกล้ชิดสนิทสนมมากยิ่งขึ้น เพื่อจะเป็นการสร้างกุศลแห่งอำนาจขึ้นกับให้อังกฤษและฝรั่งเศสทำการขับแวงไทยมากจนเกินไป และการเสด็จประพาสอังกฤษและฝรั่งเศสเป็นการกระชับสัมพันธไมตรีและทำการเจรจาแก้ปัญหที่เกิดขึ้นระหว่างไทยกับทั้ง 2 ประเทศนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศมหาอำนาจในทวีปยุโรปในเวลานั้นได้แบ่งออกเป็น 5 ฝ่าย ได้แก่ 1. กลุ่ม Triple Alliance มีเยอรมัน อิตาลีและออสเตรีย 2. Dual Alliance มี รัสเซีย ฝรั่งเศส ซึ่งแต่ละฝ่ายมีกำลังพอ ๆ กัน ถึงแม้ว่าฝ่าย Dual Alliance จะมีสมาชิกเพียง 2 แต่บทบาทของอิตาลีใน Triple Alliance ก็ไม่แน่นอน 3. อังกฤษซึ่งยังถือนโยบายโลกเดียวอยู่ ยังไม่เข้ากับฝ่ายใด สันนิพัทอาจจะคงดำรงอยู่ในทวีปยุโรปได้ตราบไคที่

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ร.ศ. 2440 เล่ม 1 หน้า 7

²พระยากรีสหเทพ (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 2
หน้า 119

อังกฤษยังไม่เข้ากับฝ่ายใด และในขณะนั้นอังกฤษยังมีสาเหตุหลายประการที่ขัดแย้งกับกลุ่ม Dual Alliance อยู่¹ ส่วนใหญ่ได้แก่ปัญหาการขัดแย้งกันในเรื่องของการล่าอาณานิคม และขยายอิทธิพลในทวีปเอเชียและแอฟริกา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามดำเนินนโยบายกระชับสัมพันธไมตรีกับทุกฝ่ายให้เป็นไปอย่างดี แต่จะทรงเน้นหนักไปทางไปเป็นการเฉพาะประเทศ เช่น รัสเซีย และเยอรมนี ซึ่งการมีสัมพันธไมตรีอันดีระหว่างไทยกับรัสเซีย จะมีผลต่อฝรั่งเศส เพราะว่ารัสเซียเป็นมหาอำนาจที่ใหญ่ที่กำลังมากินทวีปยุโรปที่มีสัญญาณมิตรสหายเข้าต่อกัน ครามโคฟีฝรั่งเศสยังไม่มีไมตรีอันดีกับอังกฤษและเยอรมนีได้ รัสเซียจึงเป็นมิตรที่ฝรั่งเศสต้องเกรงใจ ดังนั้นจึงทำให้ฝรั่งเศสจำต้องลดความก้าวร้าวและการเอาเปรียบไทย เพราะว่าเห็นแก่พระเจ้าอาร์ม็องดัสที่ 2 แห่งรัสเซีย อังกฤษนั้นแม้ว่าจะไม่อยู่ข้างฝ่ายใดแต่ก็เป็นประเทศมหาอำนาจชั้น 1 ของยุโรป เมื่อรัสเซียและเยอรมนีให้การต้อนรับที่ดีเยี่ยมแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเกิดความรู้สึกว่าตนจะเสียหน้า จึงได้จัดการรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ไปด้วยเหมือนกับฝรั่งเศส และการที่ไทยกับรัสเซียและเยอรมนีมีพระราชไมตรีอันสนิทแนบแน่นอย่างเห็นได้ชัดจากการเสด็จประพาสในครั้งนี้ ซึ่งพลอยทำให้การเจรจาสันติภาพระหว่างไทยกับอังกฤษและฝรั่งเศสทำได้ง่ายขึ้นกว่าเดิม ซึ่งจะเห็นพฤติการณ์ต่าง ๆ อย่างเห็นได้ชัดจากการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะกล่าวต่อไป

4) เสด็จประพาสประเทศรัสเซีย การต้อนรับในรัสเซียนั้นแต่เพียงเสด็จพระราชดำเนินเข้าไปในเขตแดนเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้รับการรับรองอย่างประทับพระราชหฤทัยในผู้แทนพระองค์ที่ไปรับเสด็จ² ณ เมืองวอร์ซอมี

¹ นันทา โชติกะพุททะ ประวัติดาวตวรรษยุโรปคริสต์ศตวรรษ 19-20 (ค.ศ. 1815-1914) หน้า 230

² พระยากรรณิเทพ (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เลบ 3 หน้า 21-22

ราษฎรเป็นจำนวนมากมาคอยรับเสด็จไว้รอตักกักองไปทั้งเมืองไม่ขาดระยะ บ้านเรือน
ทั้งสองข้างทางตกแต่งและตั้งโต๊ะเครื่องบูชาทั่วไป ที่ใดที่เป็นค่ายทหารก็จัดทำประตูป่า
ตกแต่งงดงาม¹ ทรงได้รับพระราชโอรสโอรสแสดงความยินดีจากกองทหารกองมาลุนญกติด
ชานกพิราบมาความว่า

ขอพระราชทานกราบบังคมทูล

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยาม ทรงของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
ปลิวอยู่บนที่สูงแห่งอากาศของรัสเซีย ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีความปิติยินดี
ต้อนรับใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และแสดงความปรารถนาให้ใต้ฝ่าละอองธุลีพระ
บาททรงพระราชเสาวนิตเวลาประพาสในเซนต์ปีเตอส์เบิร์ก

(เซ็นชื่อ) ลุดวิก เทอร์เนออร์ กิลยันนิน

ผู้บัญชาการทหารกองหนุนมาลุน ²

ในเวลาเสด็จประพาสเมืองวอร์ซอมีทหารคอสมัคประมาณ 300 คน ตามเสด็จพระราชดำเนิน
ประทับพระเกียรติยศเข้าเสด็จไปเมืองปีเตอร์สเบิร์ก ซึ่งเป็นที่ประทับในการแปรพระราชฐาน
ของพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 การรับเสด็จของพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ได้จัดรถไฟขบวน
ใหญ่มารับเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงจุดหมายเหตุได้บันทึกไว้
"... เป็นรถขบวนใหญ่กว่ารถที่ได้เคยเห็นมาก่อน ตกแต่งในรถ ออกกรอย่างประณีต
จนผู้ที่มาในรถไฟรู้สึกว่าจะอย่างเกี่ยวกับอยู่ในวังอังกฤษ มีความสะอาดเป็นอย่างยิ่ง ..." ³

พระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ทรงต้อนรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่
เมืองปีเตอร์สเบิร์กพร้อมด้วยพระราชวงศ์เป็นจำนวนมาก กวดยพระเกียรติยศอันสูงและอบอุ่น

¹ พระยาภิรมย์เทพ (เส็ง) วนพนายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 3
หน้า 27

² ก. หน้า 31

³ ก. หน้า 33

* Peterhof

อย่างยิ่ง ในขณะที่เราจะไปเมืองปีเตอร์ฮอฟมีพลตระเวนรายทาง ตามบ้านเรือนและสองฟากถนนมีธงช้างและธงสีต่าง ๆ ตกแต่งตลอดกับจุดประทีปโคมไฟดวงายเป็นพระเกียรติยศเป็นอันมากทางพื้นที่จะจัดได้¹ ในพระราชวังปีเตอร์ฮอฟจัดตกแต่งงามเต็มที่อันพึงจะจัดได้ที่เป็นของจะจัดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระสำราญ

พระราชไมตรีอันกระฉ่อนระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ได้นำไปสู่การช่วยเหลือทางการเบื้องต้นไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ในกรุงรัสเซียได้รับการรับรองจากพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 อย่างดีเยี่ยมพร้อมด้วยพระราชวงศ์ ทรงได้รับความอบอุ่นในรัสเซียตั้งแต่พระมหากษัตริย์ลงไปถึงราษฎรธรรมดาซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโทรเลขถึงสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ทรงเล่าถึงการรับรองอันเป็นมิตรสนิทในรัสเซียว่า "... เอมเปรอและแกรนด์คูณาร์บีที่สเคชั่นการพบกันสนิทอย่างเช่นแต่ก่อน เรา 4 คนขึ้นรถไฟไปด้วยกันที่วังใหม่ พบเอมเปเรทและแกรนด์ดัชเชส ... ฉันได้นำเด็กเฝ้าเอมเปรอและเอมเปเรททั้งสองพระองค์ทรงปรานีมาก รับจะจัดการสั่งสอนทุกอย่างทั้งการทหารแลพลเรือน จะหาคนดูแลไม่ให้ฉันเป็นธุระเลย..."²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถเสด็จไปเรียนวิชาการ ณ ประเทศรัสเซีย ซึ่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ ได้กลายเป็นส่วนเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับรัสเซียให้ใกล้ชิดสนิทสนมมากขึ้น พระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ทรงอุปการะ

¹พระยาตรีเศวตเทพ (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 3 หน้า 38

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 11.1/32 สำเนาโทรเลขมีไป-มา เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 พระราชโทรเลขพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ

การเล่าเรียนตลอดจนการกินอยู่ทุกอย่างของรับเจ้าพระเจ้าอุบลราชธานี เจ้าจักรพรรดิภูวนารถ
ในส่วนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระเจ้านารีนโกลด์ที่ 2 และพระราช
วงศ์ก็มีความรักใคร่กันสนิทสนมเหมือนพระญาติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเปลี่ยนมติดียิ่งนัก ถึงพระราชมโหรีเลขที่ทรงส่งถ้อยสมเด็จ พระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถความว่า

... เวลา 2 ทุ่มกาลากันเนอ เอมเปรอแลจันกำลังไม้มัน แล้วเอาไปรู้จัก
เสนาบดีทุกกระทรวง เป็ดองเคร่วงแล้วไปโปรดกับเอมเปรอ 2 คน ไม่ไปใคร
ไปด้วยเลย เทียวหัวทุกแ่งเกือบ 2 ชั่วโมงจนได้กั้ม ได้สนทนากันมาก เอม-
เปรอรับสั่งถึงเธอด้วยความปรานียิ่งนัก ... ในการที่ฉันมาอยู่เมืองนี้ฉันมีความ
สุข ความยินดีอย่างหนึ่งในชีวิตฉันนี้ ...¹ และ ... เอมเปรอพาส่งถึง
ถึงที่นี่ ได้พุกกันอยู่สองต่อสองเกือบชั่วโมงครึ่ง เป็ดองฉันยินดีนักที่ได้พุกกับเอม-
เปรอเช่นนี้มา ๆ ทุกวันไปได้เป็นอย่างดีแถมเมืองเคย เหมือนกับฝันของพุกกับ
ทั้งเอมเปรอพระราชมโหรีเลขที่เอมเปรอเอมเปรอด้วย ถ้าฉันว่าวันนี้ได้ปีไหนเลข
ถึงเธอแล้วก็ยัง เมื่อทุกอย่าง รับสั่งไว้กับเธอด้วยความรักใคร่ถึงเธอทุกอย่าง ฉัน
รู้สึกเยือกเย็นเป็นอันมากว่าฉันได้นั่ง ๆ นอน ๆ ที่ฉันมีน้ำใจที่เธอเรามากแท้จริงในที่นี้
... เอมเปรอพระราชมโหรีเลขที่แสดงความเคารพมากยิ่งขึ้น รับสั่งให้ไปกินกลางวัน
ที่ท่าหนักวัดเวลาก่อน เอมเปรอฉันวันนี . ทุกสิ่งเกินความคาดหมาย จนฉันไม่รู้
ความยินดีที่ฉันได้ร่วมหัวใจฉันเฝ้าใจ ...²

จากความรักใคร่สนิทสนมกันเองได้เป็นสื่อไปสู่การช่วยเหลือทางการเมืองของ
พระเจ้านารีนโกลด์ที่ 2 ต่อปีของการคุกคามของฝรั่งเศส พระเจ้านารีนโกลด์ที่ 2 ได้ให้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/29 หมายเหตุ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำริเป็นพระที่นั่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชมโหรีเลขที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระเจ้านารีนโกลด์ที่ 2 ได้ให้

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/11
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำริเป็นพระที่นั่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
พระราชมโหรีเลขที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระเจ้านารีนโกลด์ที่ 2 ได้ให้

ความ^๑ช่วยเหลือ^๒ความ^๓เต็มพระทัย

... เรื่องการเบี่ยงเบนเพรศศิกมากด้วยความปรารถนาแท้จริง สังเกตดูกรณ
ตุกออกเฒ่าที่นั่งอยู่ด้วยรู้เรื่องละเอียดแล้วเราเป็นอันมาก มันมีความยินดีนัก มัน
เฟื่องจะเห็นเป็นแน่แท้ใจ ว่าการที่ฉันทมาครั้งนี้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองแท้แล้ว
ประโยชน์รวบรวมนั้นก็อ้วนนี้เอง ฉันทก็พูดชวนพระไทยเฒ่าไปทั่วทั้งในส่วนตัวและ
เมืองลยาม ซึ่งเฒ่าไปก็ยึดถือวินิจิเปเนนไว้ในครั้งนี้ ว่าเรียมกันตงนักใน
ข้อนี้อีก ...¹

ความช่วยเหลือทางการเงินเมืองที่พระเจ้าชาร์ลีที่ 2 ทรงช่วยเหลือแนะนำ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในครั้งนี้ได้แก่ การเจรจาปัญหากับฝรั่งเศส
กล่าวคือ ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในเรื่องต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในเขต 25 กิโลเมตร
ตามสนธิสัญญา วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 เป็นความขัดแย้งที่เกิดจากการตีความใน
สนธิสัญญาไม่ตรงกัน ฝ่ายไทยกล่าวว่าตนมีความถูกต้องตามนัยแห่งสนธิสัญญานั้น ฝรั่งเศส
ก็กล่าวเช่นเดียวกันว่าตนได้ตีความถูกต้องตามนัยแห่งสนธิสัญญานั้น ไปอาจจะเจรจาตกลง
แก้ปัญหากันได้ ตามความเห็นของฝ่ายไทยจึงส่งเอกอัครราชทูตของฝรั่งเศสในเรื่องต่าง ๆ
ที่เกิดขึ้นในเขต 25 กิโลเมตรว่าเป็นความพยายามของฝรั่งเศสในการถ่มถุย ขยายอิทธิพล
ของตนได้ครอบงำพื้นที่เหล่านี้ ขยายอาณาเขตอิทธิพลเพื่อจะสร้างแว่นแคว้นให้กลายเป็น
เรื่องใหญ่อันจะนำไปสู่การสู้รบและการเข้ายึดครองต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์กลางตามคำแนะนำของเอกอัครราชทูตไทยไปเล่นตามกระบวน
การต่างประเทศของมูลนิธิ พระองค์ไม่ไว้วางพระทัยผู้ใดเพราะเกรงว่าจะไปเข้าข้าง
ฝรั่งเศส ทรงไว้วางพระทัยแก่พระเจ้าชาร์ลีที่ 2 เพียงพระองค์เดียว ซึ่งพระเจ้า

1 กองกน หมายเหตุแห่งชาติ กรมโยธาธิการ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/32 สำเนา
โทรเลขไปมา ไปกรุงรัตนโกสินทร์ วันที่ 11 พระบาทสมเด็จพระ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระนางเจ้าบรมราชินีนาถ

ชาร์นีโคลัสที่ 2 ก็ปีความเต็มพระทัยที่จะช่วยเหลือ¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชโอรสเสด็จกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรประการถึงเรื่องนี้ว่า

... ฉันได้พบกับเองเปรอส แลภายหลังกับเคาน์นุราเว! ในเรื่องที่เรามีความลำบากกับฝรั่งเศส ไม่เฉพาะแต่เรื่องลพโทยทั้ง 2 ได้ผูกตลอดถึงเรื่องวิธีสเตรชั่นด้วย ท่านทั้งสองเห็นความลำบากของเราเหมือนที่เราเห็นทุกประการ รับจะช่วยโดยทางไมตรีเพื่อจะชี้แจงให้ฝรั่งเศสเห็นทางประโยชน์แลใช้ประโยชน์โดยกว้างคือการที่ฝรั่งเศสทำอยู่กับเราเดี๋ยวนี้ ใช่ว่าจะแปลประโยชน์ทั่วฝรั่งเศสเลย เป็นแต่ทำให้อังกฤษหงุดหงิด ... การที่รัสเซียรับขงแรงนี้เพราะฮาโนโตให้พุกมาผูกกับเดนาบตีว่าการต่างประเทศเพื่อให้อยู่ช่วยจัดการให้ตกลงกัน สำหรับเราจะไปปารีส ...² และ "... ถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์" วันนั้นวันไมพบเองเปรอสออกฝรั่งเศสเยี่ยมที่ลาบสัค ได้เล่าเรื่องที่ผูกกับฝรั่งเศสถวายหมก เมื่อพูดถึงความที่แปลข้อความไม่ตรงกัน ฉันได้พูดเรื่องเคาน์นุราเวียมักจะให้หาคนกลางตัดสิน ฉันรังเกียจผู้อื่นหมกวันไว้มักเองเปรอส ๆ รับว่าถ้ากันจะได้เป็นจะเป็น แลบอกความเห็นให้ทราบว่าได้เป็นในวิธีอันทั้งสองฝ่ายก็จะต้องเสียข้างหนึ่งก็จริง แต่การเบี่ยงเท่านั้นฝรั่งเศสไปฟ้องเลิกราฮาโนโต ข้างฝ่ายไทยเป็นข้อสำคัญถึงอันนี้เอนกันตั้งอยู่ไม่ได้จะว่าให้ไกลไกลให้ฉันบอกฝรั่งเศสแต่ว่าท่านจะเป็นคนกลาง เรื่องหลวงพระบางก็ที่จะขอปักเขตแดนว่าจะเป็นกันเอาแดนไม่ควรรวม ฉันได้พูดถึงการที่กงจะต้องวิวาทกันเพราะเหตุนี้ ขอให้ตรงแนะนำ เอมเบรอสรับจะช่วยคิดแลห้ามอย่าให้นำหนังสือแปลเปลี่ยนความแทนกับฝรั่งเศส ขอให้จัดหนังสือทั้งปวงถวายหมก ...³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/32 สำเนาโทรเลขมิไปมาเมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 พระราชโอรสเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/29 นายอินทรเดชพระยาวังเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปจำเนียรประเทศมกราคม ร.ศ. 116 พระราชโอรสเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์วโรประการ

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/32 ด.ก.

ว่าความสัมพันธ์มาเป็นนิยามกันเอง ได้ทำให้ฝรั่งเกรงต้องเกรงใจรัสเซีย ในการจัดการรับรองเหตุการณ์เจรจา แม้แต่ยังถูกต้องยอมมาเลียบเคียงแนะนำพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้รู้สิทธิของกัไว้บ้างถึงการที่ทรงสนิทสนมกับรัสเซียมาก เพราะอังกฤษเกรงว่ารัสเซียจะไว้ใจความสัมพันธ์และความไว้วางใจมาขอตั้งสถานีหยุดเค็ม เชื้อเพลิงในไทย เพื่อจะขยายอาณาเขตทางทะเลวันออกในเวลาต่อไป อันจะกระทบกระ เทือนถึงผลประโยชน์ของอังกฤษเป็นอย่างมาก และเกรงว่าจะเสียเชิงแก่รัสเซียด้วย

ผลจากการเสด็จประพาสรัสเซียได้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความหวังในการเจรจากับฝรั่งเทศมาก พระเจ้าชาร์มีโคลด์ก็ทรงรับอย่างนั้น เหมาะจะช่วยเหลือที่ แต่ก็ให้มีพระราชดำรัสไว้ว่า "... ฝ่ายฝรั่งเทศจะทำตามพระราช ประสงค์อย่างไรแก่ไทยนั้น ทรงยังไม่แน่วะทัย ..." ¹ ซึ่งการเจรจาจะมีขึ้นในประเทศ ฝรั่งเทศต่อไป

5) เสด็จประพาสประเทศเยอรมัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมิได้มีความสัมพันธ์ส่วนพระบงคักกับพระเจ้าวิลเลียมที่ 2 แห่งเยอรมันมาก่อนเหมือนเช่น พระเจ้าชาร์มีโคลด์ที่ 2 แห่งรัสเซีย เพราะว่าพระเจ้าวิลเลียมที่ 2 ไม่เคยเสด็จประพาส ประเทศไทยมาก่อน นอกเหนือไปจากความสัมพันธ์ทางการค้าและการรถไฟระหว่างไทย กับเยอรมันแล้ว ยังมีความสัมพันธ์อีกอย่างหนึ่งที่ได้เป็นการกระชับความสัมพันธ์ให้มีความ ใกล้ชิดยิ่งขึ้น คือ การที่พระเจ้าวิลเลียมที่ 2 ทรงเอาพระทัยใส่ในการศึกษาของสมเด็จพระ เจ้าสำราญพัชรสุพรรณพันธ์ที่เสด็จมาเล่าเรียนในประเทศ เยอรมันจนมีความสนิทสนมกับพระราช วงศ์ของเยอรมัน ² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการรับรองเป็น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/32
สำเนาพระราชโอรสเลขที่ 116 ในครั้งเสด็จประพาสยุโรป ร.ก. 116 พระราชโอรสเลข
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมท้าววงแหวนว่าโปรดการ

² พระยาศรีสุทโธ (เส่ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ก. 116 เล่ม 4
หน้า 81

อย่างคึกในพระแท่นเยอร์มัน ซึ่งพระเจ้าวิลเลียมที่ 2 ได้ให้การรับรองเป็นส่วนพระองค์ อย่างประทับพระราชหัตถ์ ซึ่งการรับรองในทวีปยุโรปได้ให้การรับรองที่ดีที่สุด รองลงมาได้แก่เยอรมัน

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเยอรมันจะเป็นไปในทางการค้ามากกว่าทางด้านการเมือง ดังนั้นการพบปะกันระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระเจ้าวิลเลียมที่ 2 จึงมิได้มีการปรึกษาหารือกันในเรื่องการเมืองที่ พระเจ้าวิลเลียมที่ 2 แสดงความเห็นพระทัยฝ่ายไทย แต่ก็ไม่สามารถจะช่วยให้ เพราะว่าเยอรมันพยายามไม่ก่อให้เกิดเหตุขัดแย้งกับฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงได้รับการรับรองที่มุ่งไปทางด้านการกระชับสัมพันธไมตรีเพื่อส่งเสริมทางการค้า เช่น พระราชกฤษฎีกาของพระเจ้าวิลเลียมที่ 2 ทรงกล่าวว่า

... ข้าพเจ้าขอแสดงความยินดีและความเต็มใจรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามที่ได้เสด็จมาถึงกรุงเยอรมันและขอถวายพระพรว่า บรรดาภารกิจทั้งหลายซึ่งได้ทรงจัดทำแล้วในกรุงสยามและในเวลาระยะทาง ซึ่งได้เสด็จเพื่อเป็นคุณประโยชน์แก่อาณาประชาราษฎร์ของกรุงสยามเท่าใด ขอให้สำเร็จดังพระราชมประสงค์จะให้เจริญยิ่งขึ้น อนึ่งขอได้ทางพระราชไมตรีและการค้าขายของอาณาประชาราษฎร์ทั้งสองฝ่ายที่อยู่นระหว่าง 2 พระนครยิ่งขึ้นสืบไป ...¹

โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไป ณ ที่ประชุมพ่อค้า มERCHANTS ในที่ประชุมได้กล่าวถึงประกายแก่นทั้งหลายว่า

.. บรรดาผู้ที่มาประชุมอยู่ ณ ที่นั้นคงจะร่วมกันขอบพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม ที่ได้ทรงบำรุงการค้าขายและการช่างของชาวเยอรมัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแผ่นดินสยามพระองค์นี้ ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทการเมืองแอมแปกทั้งสิ้น และที่ผู้ทราบอยู่ทั่วกันดีว่าพระ

¹พระยากรีสเทพ (เล็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 4

บาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาการค่าชายและการเกินเรือเป็นอย่างยิ่ง ฝ่ายพวกพ่อค้าชาวเยอรมันได้จัดการรับประโยชน์จากพระมหากรุณาธิคุณโดยเร็วคือการค้าชายในระหว่างเมืองแรมเบ็คและห้องที่ตามอ่าวแม่น้ำเจ้าพระยาอันงามและมีผลอุดมคตินั้นเป็นอันมาก เพื่อเหตุผลเหล่านี้ จึงพร้อมกันแสดงความพอใจในพระราชอุตสาหกรรมและพระปรีชาญาณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ได้ทรงทะนุบำรุงบ้านเมืองของพระองค์ให้เจริญ ...¹

หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ประธานผู้กล่าวนั้นกล่าวตอบแทนพระองค์ ความเป็นว่า

... พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในท่านทั้งหลายมีความรู้สึกมั่นคงในใจว่าจะทรงทำนุบำรุงการค้าชายที่เกี่ยวข้องในระหว่างเมืองแรมเบ็คกับกรุงสยามในภายหน้า ถึงเช่นนี้เป็นมาดลให้เจริญยิ่งขึ้น (ณที่ซึ่งพร้อมกันร้องโห่ระอ่าแสดงความยินดีนั้น) และทรงหวังพระราชหฤทัยว่าการที่ได้เสด็จพระราชดำเนินมาถึงเมืองเรานี้คงจะเป็นฤกษ์แก่การค้าชายทั้งฝ่าย ...²

ผู้สำเร็จราชการ เมืองแรมเบ็คได้กล่าวคำกล่าวมาบังคมทูลถึงพระราชไมตรีระหว่างสยามกับเมืองแรมเบ็คซึ่งได้ดำเนินมาด้วยดีมีระยะ 40 ปีมาแล้วให้เจริญยิ่งขึ้น

พระเจ้าวิลเลียมที่ 2 ได้จพระราชทานเกรียงราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่งแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นนพมาศจากเกรียงราชอิสริยาภรณ์ที่ทรงได้รับอยู่แล้ว นับว่าเป็นกรณีพิเศษมาก และเป็นเกียรติอย่างสูงที่พระเจ้าวิลเลียมที่ 2 ได้มอบให้ เพราะว่าเกรียงราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่งนี้แต่มีสมาชิกจำนวนของเยอรมันผู้เกี่ยวเท่านั้นที่ได้รับ ความสนทนาระหว่างไทยกับเยอรมันได้ประสมความสำเร็จเป็นอย่างสูงจาก

¹ พระยากรรณิศา (เชิง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 4
หน้า 101

² ฎ. หน้า 103

³ ฎ. หน้า 105

การเสด็จประพาสครั้งนี้ แต่ผลสำเร็จครั้งนี้ก็เป็นแต่เพียงความสำเร็จทางพระราชไมตรี
 ในส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ทั้งสองและในทางการค้าระหว่างไทยกับเยอรมันเท่านั้น
 มิได้เกี่ยวข้องกับการเมืองเท่าใดนัก ทั้งพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระนางเจ้าบรมราชินีนาถ ว่า "แต่ส่วนเอมเปรอเยอรมัน
 นั้น มิเกราะทุกข์ทั้งพระกิริยาอัชฌาไกรยและทั้งท่าทางที่จะเกี่ยวข้องในราชการบ้านเมือง
 กับเราเท่าไรไม่สู้แน่นอน"¹ ทั้งนี้เพราะเหตุว่าเยอรมันมิได้รับผลประโยชน์ทางการ
 โดยตรงในการเข้ามาช่วยเหลือไทย และต้องการรักษาความมั่นคงทางการเมืองของตน
 ในยุโรปไว้เป็นสำคัญ พยายามหลีกเลี่ยงที่จะกระทบกระทั่งกับเราจนอาจขึ้น โดยเฉพาะ
 อย่างยิ่งกับฝรั่งเศส² ดังนั้นการรับรองที่ให้ความสนทนากับลัทธิซึ่งในระหว่างพระมหา
 กษัตริย์ทั้งสองพระองค์จึงเป็นการยกย่องพระเกียรติของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวให้สูงขึ้นในสายตาของชาวยุโรป

6) เสด็จประพาสอังกฤษ อังกฤษแสดงความสนใจอยู่ตลอดเวลาถึงการบริหาร
 ประเทศไทย ตลอดจนถึงการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในมณฑล เห็นได้จากคำ
 กล่าวต้อนรับที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับในอังกฤษ เป็นการ
 กล่าวถึงพระราชกรณียกิจของพระองค์ และการเปลี่ยนแปลงในประเทศไทย ทั้งนี้เป็น
 เพราะว่างอังกฤษไม่ว่าจะเป็นศัตรูกับประเทศสยาม แต่เนื่องจากผลประโยชน์ทางการ
 ค้าขายของอังกฤษขึ้นอยู่กับสถานการณ์ทางการเมืองในประเทศไทยด้วย เพราะว่ามีชาย
 แดนติดต่อกัน และประเทศไทยตั้งอยู่เส้นทางการค้าและทางการเมืองอันสำคัญของอังกฤษ
 ด้วย ซึ่งเป็นทางยุทธศาสตร์ที่เกี่ยวกับความอยู่รอดของอาณานิคม และอำนาจของอังกฤษ
 ในเอเชียด้วย ซึ่งมีฝรั่งเศสทรงของอังกฤษได้เข้าครอบครองดินแดนทางภาคเหนือตลอด

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาส
 ยุโรป พ.ศ. 2440 เล่ม 2 หน้า 329

²ราตรี วาจิณดิษฐ์ ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเยอรมัน ตั้งแต่ พ.ศ. 2405-
2460 หน้า 55

แนวพรมแดนด้านตะวันออกของไทยจรดไปถึงทะเล ทั้งสองประเทศได้คอยกุมเชิงกันและกัน
อยู่เสมอ ฝรั่งเศสต้องการมีอำนาจเพิ่มขึ้นในดินแดนแถบนี้ และอังกฤษซึ่งมีพื้นที่ที่มีอิทธิพลได้
เปรียบอยู่ทางใต้ก็เกรงว่าจะเพียงพอกับฝรั่งเศสได้ จึงกอบระวางอิทธิพลของฝรั่งเศส
ในประเทศไทยเรื่อยมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกอังกฤษที่อยู่ในสะเทรตเจดเจดเคอลเมนต์
มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าในการที่จะเจ้าครองครองดินแดนในแคว้นสยามของไทยจึง
คอยเฝ้าดูเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในประเทศไทยอยู่เสมอ จึงสามารถกล่าวคำต้อนรับ
ที่แสดงถึงความเข้าใจเมืองไทยกว่าประเทศใด ๆ ชาติต่าง ๆ ที่มีอยู่หลายประการกับ
อังกฤษ ไทยได้พยายามมิให้กลายเป็นเรื่องใหญ่ขึ้นไปได้ เพราะเหตุว่าดังกล่าวกำลัง
และมีอำนาจมาก ดังนั้นผลประโยชน์อังกฤษในแถบนั้นก็มีความเกี่ยวข้องความเป็นเอกภาพ
ของไทย จึงจำเป็นต้องรักษาไว้ แต่ในขณะเดียวกันก็พยายามดำเนินนโยบายทางการเมือง
ที่มีให้อังกฤษยอมเอาเปรียบชนชาวไทยได้เต็มที่เท่าที่เห็นสมควร

จากการที่ไทยได้เรียนรู้ไมตรีอย่างเป็นทางการในระบอบ พระมหากษัตริย์ ก่อ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถวายการต้อนรับมกุฎราชกุมาร นิโคไลสวอยางเก็ม
พระยศ ในคราวที่พระองค์ได้เสด็จเยือนไทย แล้วจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสด็จไปประพาสรัสเซียเป็น
การตอบแทน แล้วทรงถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่มกุฎราชกุมารนิโคไลสวอยางเก็ม
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จแวะที่เมืองสกลบุรี ๓ ที่เมืองนั้นเจ้าเมืองสกลบุรีและ
หนังสือพิมพ์ได้แสดงความลงสยถึงกับขอทราบรายละเอียดจากกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
ถึงลายพระหัตถ์กราบทูลกรมหลวงเทเวศร์ วโรประการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ
ในขณะนั้นว่า

อนึ่ง การที่จะไปครั้งนี้ พวกอังกฤษที่ขึ้นส่งเสยสนเท่ห์กันไปต่าง ๆ เข้าใจว่า
การถวายการนั้นเป็นแต่ภายนอก ที่สุดจนแทบแคว้นาเองเสกนิสเคอมอร์นัต์ไป
กินเนอเปแทนลงวันกับเกล้าฯ เอาทั้งปวงกว่าจิว ดาต้ายักเตอวอร์นัต์ในเรื่องนี้
ว่าทำไมไทยกับรัสเซีย ประโยชน์และอุปสถานก็ไม่เกี่ยวข้องแก่กัน จึงได้ปรีชาพูด
ไปถึงรัสเซีย นิสเคอมอร์นัต์ได้ชี้แจงว่าการที่ไปนั้นเปาเปอโสนแนลมิซันเลเกาะแต่
เอมเปรอกัรหาระวิต มิได้เกี่ยวข้องการอีกใดถึงบ้านเมือง ก็เป็นอันออกเข้าใจกัน

โดยคำอธิบายของมิสเคอมอร์นซ์ไปซ์หนึ่ง ยันท่านเลดีเทอหนึ่งสี่พิรม์สเกรกไต
ก็ถึงลงมาจากฟ้าชำระถึงในเรือนี้ออกความว่าพวกชาวเมืองกล่าวคำวิจิตรจนกัน
ต่าง ๆ จึงอยากจะขอทราบความที่แท้จริงเป็นอย่างไร เกลล่า ยอมให้พบ
แต่ขอเข้าใจกันรัคว่าอย่างคงฝีมือได้อื่นเทอวิวกัยเกลล่า จึงชี้แจงเขาให้เข้าใจ
ตามความที่เปะจริง เราได้ไปเรียบเรียงลงพิมพ์ออกเมื่อวันที่ 27 นั้นแล้ว ...¹

และกรมหมื่นคำรงราชานุภาพก็ได้มีลายพระหัตถ์ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึงความพอใจของเจ้าเมืองสิงคโปร์ก่อนปัญหาพระนคร ว่าสงสัยยากกับฝรั่งแต่ได้ว่าได้รับกษา
ราชบัณฑิตไทยทางเหนือและทางตะวันออก จะเป็นความจริงเพียงใด และปัญหาเขตแดน
ระหว่างไทยกับฝรั่งแสนตกลงกันอย่างไร ถึงกรมหมื่นคำรงราชานุภาพได้ตอบไปว่า
ไม่มีปัญหาคือใด เนื่องจากมองซิเลอรเลนาของ ซึ่งเป็นผู้คอยกล่าวร้ายไทยมาเป็นเวลานาน
เยเนราล จึงทำให้พวกที่ศึกษาประโยชน์ในราชอาณาเขตเหล่านั้น เขาเหตุถึงเรื่องลงหนังสือ
พิรม์และสัญญาเรื่องเขตแดนก็ให้ทำแผนที่กันแล้ว ยังอยู่กับที่จะตกลงกันที่กรุงเทพฯ เท่านั้น²
ซึ่งในคำตอบนี้จะเห็นว่า กรมหมื่นกรมหมื่นการราชานุภาพทั้งพระทัยจะกลบเกลื่อนมิให้
อังกฤษตกใจในการคุกคามของฝรั่งแต่สมากเกินจำเป็น เพราะว่าถ้าหากอังกฤษเห็นว่าฝรั่งเส
ทำการคุกคามหนักหมายจะเข้าครอบครองดินแดนไทยทางตะวันออกและตะวันออกเฉียงเหนือ
แล้ว จะทำให้อังกฤษก็ที่จะมีการลงนามมลายูเร็วขึ้น ในเรื่องเกี่ยวกับรัสเซีย กรม
หลวงเทวะวงษ์วโรประการทรงมีหนังสือราชการถึงกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ ทรงแนะนำ
ให้การตอบโต้เขาเป็นในทางที่ให้อังกฤษเข้าใจจะได้อัปสรวมรักเจ้าแหลมมลายูเร็วขึ้น
แต่ก็ให้อังกฤษเคลือบแคลงสงสัยเอาไว้มั่งด้วยเหมือนกันเพื่อจะหาให้แก้ความเกรงใจ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.12.1/1
กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ เสด็จยุโรป สำนวนลายพระหัตถ์กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ
ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 23 กรกฎาคม ร.ศ. 110

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.12.1/1
กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ เสด็จยุโรป สำนวนลายพระหัตถ์กรมหมื่นคำรงราชานุภาพถวาย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 25 กรกฎาคม ร.ศ. 110

ปากขึ้น

เรื่องอังกฤษมีความสงสัยในการเชอเสด็จไปเมืองรัสเซียว่าจะเป็นการเจรจา
ความเมืองต่อกันนั้น หนังสือพิมพ์ลงความว่าไม่มีการเช่นนั้น ก็เป็นการดีแล้ว ถึง
จะเป็นการที่มีเกี่ยวข้องจะพูดถึงการบ้านเมืองก็อยู่แล้วก็ได้ ก็ทำให้หมดเหตุที่
อังกฤษจะเบากัน กาลสงไสยไถ่กันนี้ เป็นการแบ่งเบาได้มาก ถ้าอังกฤษสงไสย
คาดคิดเห็นว่าไทยเราเล่นกับรัสเซียแล้วก็จะกระทบกระเทือนความมาหาเหตุรวบรัด
เอาได้ในเวลาที่ฝ่ายเราไม่ได้ตระเตรียมตัวไว้ด้วย แต่ที่ให้อังกฤษสงไสย
เสียที่เกี่ยวพันนี้ไว้ได้ ได้มีให้แปลแก้ความสงสัยในใจเขาเองอยู่เช่นนี้ เขาก็จะ
เกรงใจฝ่ายไทยเราขึ้นได้มาก ทั้งมีความนับหน้าถือตาขึ้น...

รัสเซียได้แสดงไมตรีต่อไทยด้วยการที่จะให้ทำสัญญาการค้าระหว่างประเทศให้มีความใกล้ชิด
กันยิ่งขึ้น ไม่เห็นด้วยในการแต่เพียงทำสัญญาที่แสดงเพียงแต่มีสัมพันธไมตรีก่อน ใน
เรื่องนี้ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทูลขอว่า การให้เจ้ไปราชวนี้ เป็นไปจะถวายตราเท่านั้น
นอกจากนั้นรัสเซียยังได้กำชับให้เจ้าหน้าที่ของตนคอยสืบสวนดูท่าทีของฝรั่งเศสและอังกฤษ
จะทำอย่างใดกับเมืองไทยอยู่เสมอ^๒

จากความฉันทะหว่างไทยกับรัสเซียในครั้งนี้ ถึงกับมีผลต่อการปฏิบัติของ
อังกฤษต่อไทย ทำให้อังกฤษเกรงใจไทยมากขึ้น ข้าราชการอังกฤษ เอาใจใส่การติดต่อ
ราชการของไทยมากขึ้นกว่าแต่ก่อนทุกอย่าง^๓ ต่อมาใน ร.ศ. ๑๑๕ เนื่องจากอังกฤษ

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ค.๑๒.๑/๑
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จยุโรป' ราชพระคัตติการ นคสว. เหวะวงมัวโรระการ
ความกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเฝ้าเฝ้าณสิงหาณม ร . ๑๑๐

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ค.๑๒.๑/๑
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จยุโรป' สภาฯ ราชวงมัวโรระการ มินดำรงราชานุภาพถวาย
พระบางเสด็จจุฬาลอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๐

^๓ ด.

ระวางส่งไปยังในท่าทีของรัสเซียที่ว่าจะมาขอสถานที่ในแถบชายฝั่งทะเลตะวันตกของไทย เป็นสถานียักทางการค้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เพื่อบริหารยังเป็นพระยาวิสุทธิสุริยาก็ถึงเรื่องนี้เป็น การที่อังกฤษถ่วงระวางไปเองทั้งสิ้น สมเด็จพระเจ้าชาร์ลส์ที่ 2 หรือบุตรรัสเซียก็ ไม่เคยปรึกษาหรือเสียบเกี่ยวกับพระองค์แต่ประการใด แต่หากถือว่าเป็นการที่รัสเซียคิดอยู่ ในใจนั้นก็ว่าได้ เคาใจรัสเซียไม่ถูก แต่ในทางกรกันข้ามกับอังกฤษได้ให้ทูตของตน เอาสำเนาหนังสือสัญญาที่จะให้ไทยรับรองว่าดินแดนของไทยถึงแต่บางตะพานคงไปจนถึง บลาญที่อยู่ใต้น้ำของของไทย จะไม่ยอมยกให้ชาติหนึ่งชาติใดนอกจากอังกฤษ และจะไม่ให้ คอนเซ็ปต์แก่ชาติหนึ่งชาติใดนอกจากขออนุญาตต่ออังกฤษก่อน ให้พระองค์ทรงลงพระนาม เร่งรักจนเกือบจะเป็นการชู้ แต่ก็ยังไม่สำเร็จ¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปในครั้งนี้ ทรง ได้พบกับลอร์ดซอลส์เบอรี² ซึ่งก็มีโอกาสถึงสัญญาแต่ประการใด เมื่อพระ องค์เสด็จไปประพาสเยอรมันก็เสด็จกลับมาอังกฤษใหม่ ในครั้งนี้เองมีสเตอร์เวอน์ได้ ทราบถึงความสนิทดนตังปวงที่ทรงมีอยู่กับรัสเซีย จึงทำให้ทวากระวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เพื่ออังกฤษจัดการรับรองสู่ประเทศอื่นไปได้ จึงทำให้สเตอร์เวอน์ถึงกับพูดจากับปรินซ์ วอลเวลล์และเบอร์โทมอสแอสตันให้คอยยังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิให้ สนิทสนมกับรัสเซียจนเกินไป บลลอร์ดซอลส์เบอรีก็มาพูดท้วงถึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอม กเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นเดียวกัน กล่าวถึงอังกฤษมีความเป็นอยู่ที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงมีไมตรีชอบพอกับรัสเซียและเยอรมัน ซึ่งทั้งสองประเทศนี้ก็เป็นเพื่อนเกรง ของฝรั่งเศส ดังนั้นจึงเป็นการที่มีประโยชน์สำคัญจาก เยอรมันเยอรมันเป็นที่เกรงขาม ของฝรั่งเศส เยอรมันรัสเซียเป็นเพื่อนติดและกลัวเกรง จะทำให้ฝรั่งเศสค่อยลดละการ ข่มเหงให้น้อยลง แม้ว่าอังกฤษจะมีใจช่วยประการใดก็ทำไม่ได้ ถ้าหากอังกฤษซึ่งได้เปรียบ กล่าวเตือนว่าในดินแดนที่เสด็จผ่านมาทางทะเลนั้นมิได้มีสถานการค้าของรัสเซียและเยอรมันเลย

¹ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล

กงมีแค่ของอังกฤษและฝรั่งเศส ดังนั้นการสร้างไมตรีอันสนทนกันครั้งนี้คงจะเป็นหนทางที่ประเทศทั้งสองคงจะหมายมั่นที่จะมีที่บรรพบุรุษด้านข้าง¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตอบว่าพระองค์ทรงมีพระราชดำริเช่นนี้อยู่เหมือนกัน เนื่องด้วยลักษณะที่ตั้งของไทยเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของอังกฤษในแถบนั้น ทรงทราบดีถึงพระราชไมตรีระหว่างไทยกับอังกฤษว่ามีความสำคัญเพียงใดต่อเอกราชของไทย พระองค์จะทรงระมัดระวังมิให้เสียประโยชน์ของอังกฤษเท่าที่จะกระทำได้ ซึ่งก็ก่อให้เกิดความพอใจให้แก่ลอร์ดซอลส์เบอรีในเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่าจะให้อังกฤษมากกว่านี้ไม่ได้อีกแล้ว ทั้งข้อความในลายพระราชหัตถ์ที่ทรงมีถึงเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี "แต่บางทีจะยังไม่พอแท้ ซึ่งเราจะหยุดให้พอใจเขาก็เห็นว่าทรุโทรมเหลือกำลัง"² และได้ทรงมีพระราชดำรัสถึงปัญหาในบังคับระหว่างไทยกับอังกฤษกับลอร์ดซอลส์เบอรี ทรงชี้แจงให้ฟังว่า การที่จะให้ไทยเป็นฝ่ายแก้ปัญหาก็เพียงฝ่ายเดียวว่าบุคคลใดไม่เป็นคนในบังคับของอังกฤษ เป็นความยุ่งยากมากและทำให้ลำบาก จะต้องขอความร่วมมือจากอังกฤษให้ช่วยจัดการแก้ไขปัญหานี้ให้ลุล่วงไป กล่าวคือ การที่เกกตกความขึ้น คนในบังคับของอังกฤษก็อ้างสิทธิในการเป็นคนในบังคับของอังกฤษ ซึ่งบางคนก็มีได้เป็นจริง ให้ฝ่ายไทยเป็นผู้สอบสวนนั้นทำได้ยาก จึงต้องการให้คนที่อ้างว่าอยู่ในบังคับของอังกฤษนั้นหาพยานมาเองก่อน ถ้าหากพยานยังพิสูจน์ไม่ได้ก็อยู่เมืองไทยไป 10 ปีขึ้นไป ก็ให้ถือว่าเป็นคนไทยไปก่อนจนกว่าจะหาหลักฐานมาพิสูจน์ได้ว่าเป็นคนในบังคับของอังกฤษจริง ในเรื่องนี้ลอร์ดซอลส์เบอรีก็ได้เห็นจริงตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสเล่า จึงได้รับที่จะไปตรวจดูพื้นที่ดังกล่าวว่าการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระทัยยินดีในการที่ได้พูดคุยตกลงกันเข้าใจได้ง่าย ๆ เช่นนี้ ทรงมีพระราชหัตถเลขา

¹ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล เล่ม 2 หน้า 135

² ดู หน้า 136

ถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการว่า
เข้าใจกันง่ายจริง ๆ"

"ฉันช่างรู้สึก การพูดจากันกับผู้ใหญ่เช่นนี้

อังกฤษเป็นประเทศมหาอำนาจอันดับ 1 ของโลก มีความร่ำรวยและมั่งคั่งกว่า
ประเทศใด ๆ ในโลกอีกด้วย แต่การรับรองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้น
อังกฤษมิได้ให้การต้อนรับอย่างเต็มที่ที่จะยกย่องพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
มากนัก การรับรองที่เอมเปรอนแห่งรัสเซียและเอมเปรอนแห่งเยอรมนีถวายนี้ยิ่งใหญ่และ
เป็นพระเกียรติกว่ามากนัก เพราะว่าเป็นการรับรองแบบผู้เท่าเทียมกัน ซึ่งอังกฤษ
ปฏิบัติต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นแต่พระมหากษัตริย์ผู้มาจากประเทศไทย
ซึ่งมิได้มีความสำคัญมากเท่ากับที่อังกฤษจะต้องถวายพระเกียรติยศเป็นการเอิกเกริกมากนัก
ดังเช่นในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาวิสุทธิ
สุริยศักดิ์ว่า "มีสเตอร์เวอริ์การขึ้นลิทนามบางที่เราขอบพอกับรัสเซีย และมีควมร้อนใจ
ในเรื่องที่อังกฤษรับรองผู้ประเทศอื่นไม่ได้"² และรายการรับรองต่าง ๆ รัฐบาลอังกฤษ
มิได้เป็นเจ้าของทุกอย่าง การต้อนรับส่วนมากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงได้รับจากนายเอกเทศมนตรีในเมืองต่าง ๆ เป็นส่วนใหญ่ และเป็นการรับรองที่
ทรงได้รับจากเสนาบดีชาวอังกฤษ มากกว่ารัฐบาลอังกฤษและราชสำนักของอังกฤษ แต่การ
บริการในการเสด็จประพาสทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ในอังกฤษก็เป็นการรับรองที่ดี
แต่ไม่ถึงกับเป็นการพิเศษ เช่นในรัสเซียและเยอรมนี เพราะเหตุว่าที่รัสเซีย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประทับอยู่กับพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 หรือ
ไมก็เสด็จประทับอยู่กับพระราชวงศ์ของพระเจ้าซาร์แห่งรัสเซีย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ท.11.1/32 สำเนา
โทรเลขที่ไปมา กกราวเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 พระราชโอรสเสด็จ
กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ

² เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล
เล่ม 2 หน้า 134

7) เสด็จประพาสประเทศฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จประพาสยุโรปก่อนที่ได้เสด็จประพาสฝรั่งเศส พระเจ้าชาร์ลที่ 2 แห่งรัสเซีย
แสดงความเชื้อเอื้อเฟื้อที่จะเข้ามาเป็นส่วนช่วยเหลือปรัสเซียที่ใหม่มีอยู่กับฝรั่งเศส โดยเห็นว่า
ปัญหาที่เกิดขึ้นเหล่านี้มิได้ทำให้ฝ่ายฝรั่งเศสเสียหายมากนัก แต่ปัญหานั้นก็มีความสำคัญ
ต่อไทยถึงขั้นที่อาจจะนำไปสู่การเสียเอกราชได้¹ ทรงห้ามมิให้ไทยทำหนังสือแลกเปลี่ยน
ความเห็นกับฝรั่งเศสและให้นำหนังสือเหล่านั้นถวายให้พระองค์ทอดพระเนตรหมด พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตว่าพระเจ้าชาร์ลที่ 2 ทรงมีพระทัยช่วย
เหลืออย่างแท้จริง จากการที่ทรงติดตามเรื่องจากเกานัมราเวียงและแกรนดุคกออฟเฮมซึ่ง
แกรนดุคกออฟเฮมได้นั่งร่วมปรึกษายูควัยในกรุงนี้และยังได้ช่วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดในเวลากการปรึกษา ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงมีพระทัยยินดียิ่งนัก ทำให้ทรงมีความหวังในพระราชหฤทัยว่าความช่วย
เหลือของพระเจ้าชาร์ลที่ 2 ในครั้งนี้จะทำประโยชน์ให้แก่ประเทศไทย ซึ่งพระองค์
ถือว่าประโยชน์สูงสุดของการเสด็จประพาสยุโรปในครั้งนี้ก็คือการมีแนวทางในการแก้ไข
ปัญหากับฝรั่งเศส²

การเสด็จประพาสฝรั่งเศสได้มีนักหาข่าวคนแรก ฝรั่งเศสมิได้ตอบรับอย่างเป็นทางการ
ทางการให้ฝ่ายไทยทราบถึงการรับรองที่ฝรั่งเศสจะชักชวนหรือไม่ ทั้ง ๆ ที่ได้เสด็จมาถึง
ทวีปยุโรปแล้ว แต่ละประเทศต่าง ๆ ก็ได้ตอบรับอย่างเป็นทางการ คงเหลือแต่ฝรั่งเศส
ประเทศเดียวเท่านั้น จากการที่ไทยขัดแย้งกับฝรั่งเศสเอง ทำให้พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและนายเล็จ เรวนางเจ้าบรมมราชินีนาถทรงไม่พอใจที่เห็นว่า
ฝรั่งเศสจะให้การรับรองประการใดหรือจะไม่มีการรับรอง แต่ก็ทรงมีพระราชประสงค์

¹ กองกฎหมายเขตปกครองท้องถิ่น กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/32
พระราชโอรสเสด็จไปปกครองลาวเสด็จประพาสยุโรป ค.ศ. 1906 พระราชโอรส

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระเจ้ามัวงกาเซอ กรมหลวงเพชรบูรณ์โรประการ

ที่จะเสด็จประพาสเพื่อที่จะเจรจากับกบฏต่าง ๆ¹

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการตอบรับจากฝรั่งเศสเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงได้เสด็จประพาสอย่างเป็นทางการ ฝรั่งเศสได้ให้การรับรองอย่างสมพระเกียรติ แต่การรับรองอย่างสมพระเกียรติของฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า ฝรั่งเศสทำไปเพื่อให้เป็นที่พอใจของพระราชินีโคลัสที่ 2 แห่งรัสเซีย² เพราะว่าพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ทรงมีพระราชไมตรีอันสนิทเป็นอย่างยิ่งต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการส่วนพระองค์ และทรงเห็นถึงอันตรายอันเกิดขึ้นจากการขยายเขตแดนของฝรั่งเศสต่อไทย และต่อการคุกคามของอังกฤษต่อไทยด้วย จึงทำให้ทรงมีพระราชประสงค์จะให้ฝรั่งเศสจัดการรับเสด็จอย่างสมพระเกียรติและตกลงปัญหาเกี่ยวกับไทยให้เรียบร้อยเท่าที่จะเป็นไปได้ ฝรั่งเศสมีความจำเป็นในการที่ต้องจัดการทุกอย่างให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ให้มากที่สุด เพราะว่าฝรั่งเศสกับรัสเซียมีสัญญาต่อกัน (Dual Alliance) รัสเซียเป็นประเทศมหาอำนาจในทวีปยุโรปที่เป็นฝ่ายเดียวกับฝรั่งเศส

การเจรจาสันติภาพในเขต 25 กิโลเมตร พระโขนงร่วมออกแถลงการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวว่าต่อ การที่ทรงได้รับความช่วยเหลือจากพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ในการเจรจาสันติภาพกับฝรั่งเศสเพื่อที่จะหาหนทางประนีประนอมตกลงกันในหลักการเบื้องต้น ส่วนรายละเอียดทั้งหลายจะทำการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/30 พระราชนิพนธ์ ผู้บัญชาพระนครราชวเสด็จประพาสยุโรป ค.11.116 พระราชนิพนธ์สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/11 พระราชนิพนธ์ ผู้บัญชาพระนครราชวเสด็จยุโรป ค.11.116 พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ

เจรจากันในกรุงเทพฯ โดยผู้แทนของทั้งสองฝ่าย¹

การเจรจามีได้เป็นไปด้วยความคล่องตัว เพราะว่าฝรั่งเศสไม่ต้องการทำการตกลงฉีกใจ ๆ กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝรั่งเศสพยายามอย่างยิ่งในการที่จะหาประโยชน์ให้แก่ฝ่ายตนให้มากที่สุดในการเจรจา ปัญหาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนำมาเจรจากับฝรั่งเศสได้แก่ปัญหาเรื่องถนนหนทางซึ่งฝรั่งเศสพยายามแย่งชิงมาเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส และปัญหาเรื่องการคุกคามของหลวงพระบางในเขต 25 กิโลเมตร แล้วนำไปสู่การตกลงเรื่องเขตแดนเพื่อที่จะยุติปัญหาการขัดแย้งกับฝรั่งเศสในเรื่องคนในบังคับของฝรั่งเศสกับการรุกรานของหลวงพระบาง

การเจรจารั้งแรกเป็นการเจรจาระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับประธานาธิบดีของฝรั่งเศส ซึ่งประธานาธิบดีก็ได้แสดงความเห็นใจยอมรับจะสนับสนุนให้มีการตกลงกันอย่างยุติธรรม เขาได้แนะนำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเจรจารื่องนี้กับเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศด้วย แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พบกับนายฮาโนโต เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศแล้ว จึงได้ทรงทราบว่าประธานาธิบดีมิได้มีอำนาจมาจัดการ เรื่องนี้เหมือนที่ได้แสดงความเห็นใจไว้แต่แรก จึงได้ทรงเริ่มการเจรจาใหม่กับนายฮาโนโต การเจรจารั้งที่สองแตกต่างกันไปจากรั้งแรกมาก เพราะฉะนั้นฮาโนโตได้โต้แย้งจนกระทั่งดูเหมือนว่าไม่มีทางจะตกลงกันได้ และการเจรจารั้งนี้ก็ไม่อาจจะตกลงกันได้ เพราะว่าหมดเวลาในการเจรจา ก่อนที่การเจรจาสิ้นสุดลงต่างฝ่ายต่างก็ฝากให้แต่ละฝ่ายไปคิดหนึ่งเรื่อง ฝ่ายฝรั่งเศสขอให้ไทยคิดถึงเรื่องการตั้งข้าหลวงทั้งสองฝ่าย ไทยได้ขอให้ฝรั่งเศสคิดในเรื่องที่จะให้ระยะเวลาคนในบังคับฝรั่งเศสลงเหลือเพียงหนึ่งชั่วโมง แล้วค่อยขาคกลงกันอีกในวันรุ่งขึ้น²

การเจรจารั้งที่สาม พอเริ่มเจรจาก็เกิดการโต้เถียงกันจนเกือบจะไม่เป็นทางตกลงกันได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตั้งเรื่องที่ได้ฝากให้ไปคิด

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/11
พระราชโอรสเจ้าน้อยไปมาคราวเสด็จยุโรป ค.116 พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงหลวงพระบางว่าโรประการ

² ค.

มาเนือกราวที่แล้ว ฝรั่งเศสได้ยินยวบในเรื่องที่จะให้คนในบังคับของฝรั่งเศสลงสภาพอยู่
เพียงหนึ่งชั่วคน แต่ในการจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศสต้องการให้ทั้งข้าหลวงทั้งสองฝ่าย
เพื่อพิจารณาการสอบสวนผู้ที่ขึ้นทะเบียนเป็นคนในบังคับสืบหลักฐานว่าปู่และบิดาของผู้นั้น
ได้เกิดที่ฝั่งซ้ายหรือฝั่งขวา เป็นจริงอย่างไรให้จดทะเบียนไว้ทั้งสองฝ่าย ฝรั่งเศสไม่
ยอมคืนคนที่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นคนในบังคับที่ได้ขึ้นมาแล้ว ถือว่าเป็นการเสียเกียรติยศได้ขอ
ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินยอมให้คนในบังคับฝรั่งเศสซึ่งได้ขึ้นบัญชี
เอาไว้แล้ว 5,000 คนนั้น ถ้าจะจดทะเบียนตามการตกลงใหม่ จำนวนคนจะเพิ่มขึ้น
ไปอีกถึง 2,000 คน ฝรั่งเศสกล่าวว่าบัญชีจะทำเสร็จเป็นอย่างช้าเพียง 3 ปี พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ตกลงทรงแย้งว่าเป็นการช้าเกินไป ฝรั่งเศสจึงลดลง
เหลือเพียง 3 เดือน ในที่สุดการเจรจาในวันนี้มีผลเป็นที่ตกลงกันว่า

1. เรื่องคนในบังคับของฝรั่งเศส ๆ ได้ยินยอมให้ตกลงในหลักเกณฑ์เดียวกันกับ
ที่ไทยตกลงกับอังกฤษ ถึงแม้ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จประพาสอยู่นี้ก็ได้เจรจามติหากคนในบังคับที่เกิดขึ้นระหว่างไทยกับอังกฤษ
เช่นเดียวกัน แต่ว่ายังมีได้มีการตกลงกันอย่างแน่นอนว่าคนในบังคับจะให้
เป็นเพียงหนึ่งชั่วคนหรือสองชั่วคน
2. ให้ทั้งข้าหลวงทั้งสองฝ่ายเพื่อจะร่วมกันทำการสอบสวนผู้ที่เข้าเป็นคนในบังคับ
ว่ามีปู่หรือบิดาเป็นคนเกิดที่ฝั่งซ้ายหรือฝั่งขวา ให้จัดบัญชีการแต่งงานของ
ผู้นั้นไว้ด้วย เพื่อที่จะกำหนดข้อที่ 2 คือคนที่เกิดจากการยกคนแรกเป็นคน
ในบังคับฝรั่งเศสต่อไป¹

ในเรื่องแบ่งหลวงพระบางรุทกิกเกนขวางไทย ฝรั่งเศสโดยอมรับสิทธิของไทยที่
มีอำนาจปกครองไปถึงริมฝั่งแม่น้ำโขงตามสนธิสัญญาปี พ.ศ. 2436 ฝรั่งเศสได้กล่าวว่า
เขตแดน 25 กิโลเมตร จากริมฝั่งแม่น้ำโขงเข้ามานั้นเป็นเขตที่ว่างเปล่าได้ยาก จึงขอให้ชี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/11
พระราชโอรสเสด็จไปปกครองลาวเสด็จยุโรป พ.ศ. 116 พระราชโอรสเสด็จพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวศร์วังหลวงวังเวียงเวียง

เขตแดนกำหนดใหม่ ซึ่งถึงแม้ว่าในบางทวนอาจจะกว้างออกหรือแคบลงกว่า 25 กิโลเมตร ก็ขอให้ไทยขอบ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบว่า เป็นการยากที่พระองค์ จะยินยอมได้ ให้ฝรั่งเศสยึดเส้นแนวโนแผนที่มาไว้ให้ทอดพระเนตรก่อน ฝรั่งเศสก็ว่า เป็นการยากเช่นเดียวกันที่จะทำได้ในเวลาที่ได้ตั้งอยู่ในยุโรป จะทำได้ก็ต่อเมื่อได้ตั้ง ขั้วหลวงของทั้งสองฝ่ายออกไปสำรวจ ทรงสังเกตเห็นบางอย่างก็ว่าฝ่ายฝรั่งเศสได้แค่ ชีก เส้นเขตแดนจากเมืองหลวงพระบางมาถึงสันเขาที่ติดกับพหุคณินุโลกที่อื่น ๆ ยังมีได้ชีกไว้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ย้าให้ฝรั่งเศสตระหนักว่าเขตแดนของไทยได้ ทลไปถึงริมฝั่งแม่น้ำโขงตามที่ฝรั่งเศสได้รับรองมาตั้งแต่เริ่มการเจรจา ถ้ามีปัญหาการรุกราน จากเมืองหลวงพระบางจะต้องรับผิดชอบ นอกจากนั้นยังทรงถามฝรั่งเศสว่ารัฐบาลฝรั่งเศส ได้มีคำสั่งให้เมืองหลวงพระบางรุกรานในเขต 25 กิโลเมตร หรือไม่ ฝรั่งเศสได้แบ่งรับ แบ่งสู้ว่ามีคำสั่งจากรัฐบาลฝรั่งเศสโดยตรง แต่เป็นคำสั่งของรัฐบาลฝรั่งเศสในอินโด ไชนา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงขอให้รัฐบาลฝรั่งเศสทำการห้ามปราม ฝรั่งเศสก็ยินยอมรับที่จะห้ามมิให้เกิดเหตุการณ์เช่นนั้นเกิดขึ้นอีก¹

ในครั้งนี้นายฝรั่งเศสได้ขอให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนคนในบังคับของฝรั่งเศสที่เป็นชาวฝรั่งเศสแท้ ๆ เช่น หลวงทิฆันนารีและเพอ์กา และ ขอให้ระงับการกักขังคนฝรั่งเศสที่ไม่มีมีความผิดควรแก่การที่จะปลดปล่อยด้วย นอกจากนั้น ยังขอให้ย้ายข้าหลวงมณฑลปราจีนด้วย เพราะเหตุว่าข้าหลวงผู้นี้ไม่มีความเมตตาปราณี แก่บาทหลวงฝรั่งเศสและชาวฝรั่งเศสอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก ทั้งนี้เพื่อเป็นการระงับออก ยืนยันถึงการที่ไทยมีความตั้งใจเป็นมิตรกับฝรั่งเศส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัวจะทรงพิจารณาจากคำขอของฝรั่งเศสจะทรงกระทำในสิ่งซึ่งเห็นว่าจะทรงกระทำได้ รัฐบาลฝรั่งเศสพยายามจะให้ชาวฝรั่งเศสเข้ามามีผลประโยชน์ในไทยบ้าง ด้วยการกล่าว ว่าฝรั่งเศสเคยกระทำการอันเป็นประโยชน์ให้แก่ไทยเช่นการสร้างสายโทรเลขทางโขงวอน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/11
พระราชโอรสไปมาคราวเสด็จยุโรป ค.116 พระราชวิจารณ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรบุรี ประการ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงย้อนกลับคืนว่าการสร้างสายโทรเลขและ
ความประพฤติกองมอญเฮอร์ ปาวิ นี่เป็นการร้ายมาก ฝรั่งเศสก็จึงมิได้ตอบอันใดอีก¹
และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ขอให้ฝรั่งเศสปล่อยพระยอกเมืองขวาง
ฝรั่งเศสได้ยอมรับที่จะปล่อย

การเจรจาครั้งที่ 4 ประธานาธิบดีฝรั่งเศสได้แสดงความยินดีที่การเจรจาเกือบ
จะทำการตกลงกันได้แล้ว นาฮาโนโกเสนามก็กระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศสได้แสดง
ความไว้วางใจไทยมากขึ้นด้วยการใช้ล่านฝ่ายไทยฝ่ายเดียว ได้พูดให้ฝ่ายไทยอุทิศหนุสนัก
ของฝรั่งเศสบ้าง เพราะว่าตั้งแต่ปี ค.ศ. 1880 (พ.ศ. 2423) เป็นต้นมา ฝรั่งเศส
ขายอะไรแก่ไทยไม่ไ้แม้แต่อย่างเดียว และอย่าให้ไทยให้สัมปทานแก่ชาติใดในเขต
25 กิโลเมตร ซึ่งทั้งสองเรื่องนี้หลักฐานมิได้กล่าวว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริอย่างไรบ้าง มีแต่จะทรงขอให้ฝรั่งเศสห้ามมิให้นายฮาดูวิน
เข้ามาเกี่ยวข้องกับกรมการเมืองไทยอีกต่อไป²

เนื่องจากเจ้านายและข้าราชการที่ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้วางตัวมิไ้เกรจะ เป็นมิตรกับฝรั่งเศส จึงทำให้นายฮาดูวินขอคำรับรองจาก
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้แลกเปลี่ยนความกดดันเบื้องต้นเอาไว้เสียก่อน
ที่จะเสด็จกลับกรุงเทพฯ เพื่อที่จะนำไปเป็นบรรทัดฐานการเจรจากดลงในรายละเอียด
ที่กรุงเทพฯ ต่อไป เพราะว่ามีความหวาดหวั่นเกรงว่าเรื่องราวที่ตกลงไว้จะกลับกลายเป็น
เป็นอันไปหกบกเมื่อกลับเข้ามากรุงเทพฯ แล้ว ฝรั่งเศสเห็นว่าได้มีผู้จะชักชวนมิให้ไทย
กับฝรั่งเศสมีไมตรีต่อกัน และฝรั่งเศสเองก็ไ้มีความระแวงสงสัยในวิหิพลของอังกฤษใน
เมืองไทย ซึ่งในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตไ้ว่าฝรั่งเศส
ได้พยายามที่ทำการตกลงกับไทยให้เป็นที่เรียบร้อยถ้าหากว่าสามารถที่จะทำสัญญาเป็น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.11.1/11
พระราชโอรสและโอรสขีไปมาครวราเสด็จประพาสยุโรป พก 116 พระราชโอรส
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงนครราชสีมา

² ก.

รายละเอียดได้แล้วก็จะคงจะรับทำทันที ซึ่งถ้าหากฝรั่งเศสสามารถทำการตกลงกับไทย เป็นผลสำเร็จ ฝ่ายไทยจะเป็นฝ่ายที่เสียเปรียบเพราะเหตุว่าไทยได้เสียเปรียบมาแล้ว ทั้งแต่คนที่ได้เสียก็ประสบมากเพื่อหวังทำไมตรีกับฝรั่งเศสและจะเจรจาปัญหาขัดแย้งกันที่ ฝรั่งเศสให้สิ้นสูลง แต่การเจรจาที่ผ่านมาฝรั่งเศสก็ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงเจตนาอันจะเอาเปรียบไทยแต่ฝ่ายเดียวเพราะฉะนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงไม่ทำการตกลงใด ๆ ที่ทำให้ไทยเสียเปรียบมาก ทรงได้บังคับด้วยความกล้าหาญจึงทำให้เห็นถึงพระราชอุทิศและน้ำพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีต่อบ้านเมืองและพสกนิกร ซึ่งได้ทำความลำบากพระทัยให้แก่พระองค์เป็นอันมาก เพราะเหตุว่าผู้ที่ตามเสด็จฝ่ายไทยไม่มีผู้ใดเห็นชอบด้วยหลักการที่ทรงตกลงกับฝรั่งเศส แต่ด้วยพระปรีชาญาณจึงทรงเจรจาด้วยพระราชดำริของพระองค์ ผู้ตามเสด็จต่างก็ทราบดีว่าการเจรจานั้น ฝ่ายฝรั่งเศสพยายามเอาเปรียบให้มากที่สุดจนลืมความเห็นใจไทย ซึ่งมองเห็นว่าถ้าหากไทยยินยอมเป็นฝ่ายเสียเปรียบฝรั่งเศสก็จะยอมโดยง่าย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไปตกลงกับฝรั่งเศสหมดทุกอย่าง จึงทำให้ฝรั่งเศสพยายามยืดเวลาการเจรจา ดังพระราชโองการเลขที่ทรงมีถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ว่า

... ไม่ได้ชอยก 25 กิโลเมตร เพราะกลัวต้องแลกเปลี่ยนการที่ได้ทำไปแล้ว คราวนี้ รับความผิดและชอบอยู่บนหลังอันคนเกี้ยว ไม่ค่อมไม่ขี้ช่วยคิกกลับเป็นไม่เห็นชอบด้วยกัน เป็นเหตุให้ทวีความหนักขึ้นเป็นอันมาก ในเวลานี้ด้วยอาไภยคำแนะนำของเอมเปอเรอร์รัสเซีย ถิ่นเข้าใจว่าฝรั่งเศสมีใจจะเป็นไมตรีแก่เราอยู่ แต่หากเขาต้องคิดจะเอาเปรียบเราที่สุดตามธรรมชาติเขา เวลาที่จะได้แลกเปลี่ยนความเห็นกันคงจะยังช้าอยู่ ถ้าหากหากความคิดที่กล่าวมานี้พิจารณาอยู่อย่างใด ขอให้รีบแนะนำออกมาทางโทรเลขให้ทันเวลา ...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/11 พระราชโองการและพระเลขที่ไปมากราบบังคมทูล 116 พระราชโองการ พระราชทานแก่พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีการ

การเจรจครั้งที่ 5 วันนี้เป็นวันเลี้ยงรับรองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่วังเอเดิลเฮา ในโอกาสนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เจรจากับประธานาธิบดีฝรั่งเศส 2 เรื่อง คือ

เรื่องที่ 1 การจับตัวคนในบังคับฝรั่งเศส ให้คนฝั่งซ้ายกลับไปฝั่งขวาได้ไม่ชักช้า แต่ถูกที่เกิคนั้นไทยยอมให้เป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสเพียงชั่วเดียว และถ้าหากคนฝั่งซ้ายเข้ามาค้าขายใหม่อยู่ในฝั่งขวา คนชั้นสูงที่เกิดขึ้นมาก็เป็นคนในบังคับของฝรั่งเศสเหมือนกัน ประธานาธิบดีกล่าวว่า เป็นการยุติธรรมแล้ว จะพยายามผูกกับรัฐบาลให้ตกลงตามนี้¹

เรื่องที่ 2 การรุกรานของเมืองหลวงพระบางจะได้เอาไว้ผูกในวันรุ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตเห็นว่าประธานาธิบดีฝรั่งเศสจะทราบถึงพระราชประสงค์ของพระเจ้าชาร์นีโคลส์ที่ 2 จึงได้นุ่มนวลกับไทย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ส่งข่าวการเจรจาทั้งหมดให้แก่ที่ประชุมปรึกษาราชการแผ่นดินที่กรุงเทพฯ ได้สร้างความยินดีให้แก่คณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดินมาก²

การเจรจครั้งที่ 6 การเจรจครั้งนี้ได้เริ่มทำความผิกหวังให้แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะว่า การเจรจามีเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศผู้ไว้วางใจประนีประนอมเดิมเอ่ประธานาธิบดีและเสนาบดีกระทรวงการคมนาคม (หัวเมือง) ร่วมกันเจรจา ผลของการเจรจครั้งนี้ก่อนมิได้นำมาเจรจาท่อไปเพื่อให้สิ้นสุดลงโดยเร็ว แต่กลับกลายเป็นห้องการการตกลงใหม่อย่างค่อ ๆ ไม่เท่าเขาต่อการตกลงที่คั่วมา ค่อการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/11
พระราชโอรสและพระเชษฐาภิเษกของเจ้าอยู่หัวถึงสยามเจ้าพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสยามเจ้าพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/29
พระราชโอรสและพระเชษฐาภิเษกของเจ้าอยู่หัวถึงสยามเจ้าพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
พระราชโอรสและพระเชษฐาภิเษกของเจ้าอยู่หัวถึงสยามเจ้าพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ

ให้คนในบังคับฝรั่ง แสเป็นสองชั่วอายุคนและเขตแดนเมืองหลวงพระบางจะให้มาถึงสันเขา
ในฝั่งขวา ประธานาธิบดีฝรั่งแสพยายามใกล้เคียงให้ตกลงเรื่องคนในบังคับเป็นเพียง
หนึ่งชั่วอายุคน แต่เสนาบดีทั้งสองคนไม่ยินยอมตกลงทั้งสองเรื่อง พระบาทสมเด็จพระจุ-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงไม่ยอมตกลงอะไรทั้งสิ้นเหมือนกัน และทรงทราบว่าประธานาธิบดี
ฝรั่งแสก็ไปมีอำนาจอันใดที่จะจัดการได้ ทรงมีพระราชโอรสเสวยยังกรมหลวงเทเวธวง
วโรประการว่า "... เปรสิเคนดูไปมีอำนาจแลความเห็นดูไม่สำคัญเสียแล้ว คุณเขา
ต่างเป็นใหญ่ในออฟฟิศเขา ฉันจะไม่ยอมตกลงอันใดนอกจากที่เราต้องการ การรับรองที่
เข้าใจว่าทำสำหรับให้พอใจเอมเปโร สำหรับที่จะไ้เห็นว่า การงานนั้นเหลือที่จะตกลงได้
เสนาบดี 2 คนนี้ดูโกงจกเต็มที่ ..."¹

การที่ฝรั่งแสทำการเจรจากับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วบิดเบือน
การที่ตกลงไปแล้วให้มาตกลงใหม่ครั้งนี้ เป็นการชี้ให้เห็นถึงเจตนาอันไม่ซื่อตรงของฝรั่งแส
ยิ่งเป็นการชี้ให้เห็นถึงเจตนาที่เป็นการรู้กันดีในเมืองไทยว่า การที่ฝรั่งแสพยายามก่อ
เหตุวิวาทในเขต 25 กิโลเมตรนั้น เป็นการก่อเหตุสร้างเรื่องเล็กให้กลายเป็นเรื่องใหญ่
และค่อย ๆ ขยายอิทธิพลเข้ามาในเขต 25 กิโลเมตร ขึ้นต่อไปเมื่อเรื่องยุ่งเหยิงจน
แยกไม่ออกแล้ว ฝรั่งแสจะเข้ามายึดครองดินแดนนั้น โดยอ้างสิทธิของคนในบังคับและ
การเข้ามามีส่วนในการปกครองในดินแดนนั้น เช่น การเสียภาษี การค้าขาย การคักสิน
คคีของราษฎร เป็นต้น ซึ่งจะทำให้อิทธิพลของฝรั่งแสขยายเข้ามาเรื่อย ๆ ดังนั้น
ฝรั่งแสจึงไม่ยอมทำการตกลงใด ๆ ทั้งที่ได้เจรจากันมาหลายครั้ง ดังข้อความในพระราช
โอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวธวงวโรประการ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/29

บัญชีโทรเลขระหว่างเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ว่านวนเดือนกรกฎาคม ร.ศ. 116

พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวธวงวโรประการ

... คำที่โก้ยูกกันแล้ว เขาไม่ถือเอาเป็นหลักฐาน การอะไรคงเป็นตามเดิม
หมด ฉันถามเขาว่าโก้ยื่นความคิดไว้ตามที่ฉันเข้าใจว่าเขาจะทำอะไร เขาก็
ว่าเขียนไม่ทันชวนเลิกอย่างเกียจ จนเรื่องพระยาลักทำจำไม่ได้แต่กลับรีบขยี้กว่า
จะพิจารณาฎ และยอมรับทุกถ้าจะแต่งมาเขาคิดใจคอเวอนเมนต์เรา เลือกจะ
เพื่อแต่ตัวฉันถึงตัวฉัน ...¹

อย่างไรก็ตามการเสด็จประพาสฝรั่งเศส ก็แสดงให้เห็นถึงพระราชอุทิศ
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ทำการเจรจากับฝรั่งเศสเพื่อบ้านเมือง
จะอยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข แม้ว่าผลแห่งการเจรจาจะประสบความสำเร็จแต่เพียงเล็ก
น้อย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้การประเมินผลการเจรจาครั้งนี้
ด้วยพระองค์เองว่า ...สมประสงค์พอใช้ ...² ผลสำเร็จมีดังนี้

1. เรื่องการจดทะเบียนคนในม้งกับฝรั่งเศส ๆ จะตกลงกับไทยเหมือนที่ไทย
ทำการตกลงกับอังกฤษ
2. เรื่องเมืองหลวงพระบางรุกเขตแดน ไทยจะกำหนดเขตแดนกันใหม่
และตกลงที่จะห้ามปรามมิให้หลวงพระบางรุกรานอีกต่อไป ถ้าเมืองหลวง
พระบางกระทำการรุกรานอีก ก็ถือว่าเป็นความผิดของเมืองหลวงพระบาง
3. ห้ามมิให้นายราษฎรในเข้ามาเกี่ยวข้องกับกาเมืองไทยอีกต่อไป
4. ฝรั่งเศสขอให้ย้ายข้าหลวง . (ข้ารัฐ) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงรับจะปฏิบัติตาม

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 11/32
สำเนาโทรเลขปี 1132 ไปมาคราวเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 พระราโชบาย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวศร์วังหลวงว่าโปรดการ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 11/11
พระราโชบายโทรเลขปี 1132 ไปมาคราวเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 พระราโชบาย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวศร์วังหลวงว่าโปรดการ

5. ช่วยโรงเรียนในเขต 25 กิโลเมตร ... (ข่าวรัก) พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับจะทำตาม

การเจรจากับฝรั่งเศสในครั้งนี้นับว่าใกล้เคียงเป็นที่น่าพอใจสำหรับฝ่ายไทย
เพราะว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในทรมแดนระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในอินโดจีนนั้น ไทยเป็นฝ่าย
เสียเปรียบที่ต้องยอมใช้ความอดทนต่อการก้าวร้าวของฝรั่งเศสตลอดมา ถ้าไทยไม่มี
ความอดทนหลงกลวิวาทกับฝรั่งเศสแล้ว ฝรั่งเศสจะถือเป็นโอกาสทำเรื่องเล็กให้กลายเป็น
เป็นเรื่องใหญ่คุกคามไทยต่อไป ไม่มีกำหนดหรือขอบเขตที่ฝรั่งเศสจะพอใจ นอกจาก
ฝรั่งเศสแล้วยังมีอังกฤษที่คอยคุมเชิงฝรั่งเศสอยู่ทางตอนใต้และตะวันตกจะคุกคามตามชาย
แดนเหล่านั้นเข้ามาด้วย ซึ่งถ้าเหตุการณ์เกิดขึ้นจริง ๆ ประเทศไทยก็จะต้องถึงคราวเสีย
เอกราช เพราะฉะนั้นฝรั่งเศสจึงเป็นศัตรูที่ใกล้เคียง ลมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
ทรงมีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ พระราชทานบำเหน็จแก่เจ้าพระยาสุรสงครามเสนาบดี
พระทัยในสถานการณ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส

... หม่อมฉันเห็นชอบด้วยในการซึ่งได้ทรงกระทำไปนั้นทุกประการ การซึ่งไม่
เป็นที่ตกลงกันได้ในข้อความทั้งหลายนั้น ก็เพราะเหตุว่าเราถือว่าเรามีอำนาจแล
กำลังมากจะข่มขี่เอาเปรียบประการใดเราก็จะต้องยอม ถ้าไม่เช่นนั้นก็จะคุ้มเหง
แลพาลหาเหตุถึงซึ่งเราได้รับความลำบากอยู่เสมอแล้วนั้น มีความยากลำบากซึ่ง
เป็นอยู่ในระหว่างเรากับฝรั่งเศส จะมิได้มีเวลาสิ้นสุดไปไ้บ้างเลยหา ได้ทราบ
ข่าวในพระราชโอรสครั้งนี้อยู่ข้างเป็นที่พอใจ เพราะกษัตริย์ฝรั่งเศสมีโง่งแล
ชั่วร้ายมากนัก ... ²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11./11
พระราชโอรสและโอรสเขยไปปกครองเจ้าบุรีรัมย์ 116 พระราชโอรสและ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสวเจ้าพระยาเจ้าพระบรมราชินีนาถ

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/33
พระราชโอรสและโอรสเขยไปปกครองเจ้าบุรีรัมย์ 116 พระราชโอรสและ
สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

แม้ว่ารัฐบาลฝรั่งเศสจะมีท่าทีต่อการเมืองและปัญหาระหว่างประเทศกับไทยอย่างไร แต่การรับรองของรัฐบาลและประชาชนชาวฝรั่งเศสซึ่งได้ถือว่าเป็นผู้ไม่เทือกทุนพระมหากษัตริย์ ได้ให้การต้อนรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างประทับใจได้แก่ การเข้าเฝ้าริมทางเสด็จประพาสเนื่องแน่นไปหมด ให้ร้องถวายพระพรตลอดทาง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโอรสเลขาองค์สมเด็จพระนางเจ้าบรมมหาราชินีนาถว่า .. การรับรองก็อย่างยิง' ทักจนตลอด' ทางไปก็แสดงออกถึงสนิทซึ่งนาง ราชวรพอใจฉันมากขึ้นทุกวัน เป็นข้อที่ควรดีใจไ้แน่แล้ว...¹

8) ผลของการเสด็จประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 1 ผลจากการเสด็จประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 1 การเสด็จประพาสยุโรปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสบความสำเร็จอย่างสูงในการเจริญพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ได้รับการรับรองที่เป็พระเกียรติเกินกว่าความคาดหมาย นับว่าเป็นความสำเร็จของประเทศไทยในการเจริญพระราชไมตรีกับนานาประเทศในทวีปยุโรปซึ่งเป็นดินแดนที่เป็นแหล่งแห่งความเจริญและไกลจากประเทศไทยมาก การเสด็จประพาสครั้งนี้เป็นการเสด็จประพาสที่ไกลที่สุดเป็นครั้งแรกของพระมหากษัตริย์และได้รับผลสำเร็จเป็นอย่างดี ได้เป็นเกียรติยศและเป็นประโยชน์แก่ประเทศไทยในการสร้างความเชื่อถืออันหนักแน่นให้แก่ประเทศ ได้แก่การเลือกทางเดินในแนวทางอันถูกต้องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางไว้แล้วและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดำเนินก่อน การรู้จักตนเองและการยอมรับความล้มเหลวที่เป็นอยู่แล้วแสวงหาความเจริญจากแหล่งแห่งที่มีความเจริญ ได้ทำให้นานาประเทศมีความนับถือและยกย่องประเทศไทยเป็นใหญ่ ในด้านการเมือง ไทยก็ได้รับความสำเร็จตามสมควรแก่กิจการ

ด้านสัมพันธไมตรี จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสถึงทวีปยุโรปเจริญพระราชไมตรีด้วยพระองค์เอง ด้วยพระราชอัธยาศัยและพระปรีชาสามารถในด้านส่วนพระองค์ที่สามารถผูกมิตรกับบุคคลต่าง ๆ ให้มีความรักและอาลัย

¹ พระยาศรีสหเทพ (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 3

ในพระองค์ ทำให้การรับรองเป็นไปอย่างสมเกียรติทุกประการ ตลอดจนราษฎรก็มารับ
เสด็จกันอย่างหนาแน่น การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระ
ราชไมตรีได้อย่างรวดเร็วเช่นนี้ ส่วนหนึ่งก็เป็นเพราะว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
พระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ จึงได้เสด็จประพาสจะเสด็จประทับในยุโรป ได้ทำ
การเยี่ยมเยียนราชสำนักต่าง ๆ ในทวีปยุโรปเป็นการล่วงหน้ามาแล้วซึ่งเป็นการปูพื้นฐาน
การรู้จักคุ้นเคยเอาไว้แล้ว ความสำเร็จทางพระราชไมตรีได้ยกฐานะและพระเกียรติของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้สูงขึ้นในสายตาของชาวยุโรป โดยเฉพาะ
อย่างยิ่งความสัมพันธ์ที่ทรงมีกับพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 และพระเจ้าวิลเลียมที่ 2 ได้ทำ
ให้อังกฤษถึงกับมาทูลเตือนมิให้สนิทสนมมากเกินไป และฝรั่งเศสได้พยายามจัดการรับ
รองให้สพพระเกียรติ เพื่อให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ 2 ความสำเร็จ
ครั้งนี้มีความหมายกับประเทศไทยมาก เพราะว่าประเทศไทยเป็นแค่เพียงประเทศเอกราช
เล็ก ๆ และอ่อนแอ กำลังได้รับการคุกคามจากประเทศมหาอำนาจอังกฤษและฝรั่งเศส
รอบเขกแค้น มาได้รับการรับรองยกย่องเช่นนี้ ในทางจิตวิทยาได้ทำให้ภาพพจน์ที่ปรากฏ
แก่คนทั้งหลายมีความนับถือและยกย่องเห็นว่าเป็นประเทศที่กำลังก้าวไปสู่ความเจริญใน
ทางเดียวกับประเทศในยุโรป และที่สำคัญที่สุดก็คือความ ความสำเร็จทางก้านพระราชไมตรีได้
กลายเป็นพื้นฐานที่ทำให้ฐานะทางการเมืองของไทยสำคัญขึ้นในสายตาของอังกฤษและฝรั่งเศส
ที่ประเทศไทยมีเพื่อนที่สนิทสนมเช่นประเทศรัสเซียและประเทศเยอรมัน จึงมีกล้าที่จะ
ข่มเหงไทยดังแต่ก่อน

ในก้านการเมือง ความสำเร็จทางก้านพระราชไมตรีได้เป็นพื้นฐานนำไปสู่ความ
สำเร็จทางก้านการเมือง จากความหวาดระแวงของอังกฤษทำให้เกิดความไม่แน่ใจจึง
ไม่กล้าที่จะคุกคามไทยหนักดังแต่ก่อน ส่วนฝรั่งเศสนั้นก็ประสบผลสำเร็จทางก้านการเมือง
เช่นเดียวกันแต่น้อยถึงที่ใดกล่าวมาแล้ว แต่ก็ได้ลดการคุกคามลงอย่างเห็นได้ชัด¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/5
หนังสือไปร เวศระหว่างกรมสรรพสิทธิวิธีประสงคและพระราชหัตถ์ตอบ ที่ 1/28
ลงวันที่ 25 มิถุนายน ร.ก. 117

ในด้านการศึกษาพระเนตรกิจการสำคัญ ๆ ต่าง ๆ อันมีทั้งแต่ทางด้านการทหาร การอุตสาหกรรม การกลสิกรรม ตลอดจนประเพณีวัฒนธรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเป็นจำนวนมากมาย ซึ่งกิจการเหล่านั้นก็เจริญรุดหน้าไปกว่าไทยอย่างมากมาย พระมหากษัตริย์และรัฐบาลต่าง ๆ ต่างก็ได้จัดกิจการดี ๆ พิเศษ และทันสมัยถวายให้ทอดพระเนตร แต่ไม่มีหลักฐานที่แสดงอย่างชัดเจนว่าจากการเสด็จประพาสครั้งนี้ได้นำแบบอย่างสิ่งใดมาจัดขึ้นในประเทศไทยบ้าง แต่การวางรากฐานความเจริญในด้านต่าง ๆ ประเทศไทยได้มีการจัดขึ้นมาก่อนหน้าที่จะเสด็จประพาสทวีปยุโรปซึ่งได้อาศัยการศึกษาจากคำร่า การเสด็จประพาสไปทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ในต่างประเทศและการส่งคนไปศึกษางานในด้านต่าง ๆ เป็นการเฉพาะอย่างมาแล้ว การปรับปรุงประเทศในส่วนละเอียดของราชการในหลาย ๆ ด้านในภายหลังที่พยายามจัดให้ทันสมัยเหมือนเช่นในยุโรป ผู้เขียนเห็นว่าจะมาจากการเสด็จกลับเข้ามารับราชการของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกเธอ และคนอื่น ๆ ในภายหลัง หลักฐานส่วนใหญ่ได้แสดงให้เห็นถึงการเจริญพระราชไมตรีและการเจรจาปัญหาทางการเมือง ดังนั้นการเสด็จประพาสต่างประเทศในครั้งนี้จะมีผลต่อประเทศไทยในด้านการเจริญพระราชไมตรีและการเจรจาปัญหาทางการเมืองมากกว่าการมาศึกษาแบบแผนการจัดการปกครองบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่ยืนยันถึงเรื่องนี้ว่า การเสด็จประพาสของพระองค์เป็นไปอย่างรวดเร็วจนไม่ทันที่จะทรงสังเกตสิ่งใดได้ครบถ้วน

... แต่การที่เราบางครั้งนี้ นอกจากที่ได้มารู้เห็นและคุ้นเคยกับคนและการในประเทศยุโรปแล้วที่จะเป็นเหตุแก่การปกครองแก่บ้านเมืองเราอย่างใดนั้น ก็จะไม่มากนัก เพราะการที่เรามาเป็นแค่เพียงผ่านไปมาโดยเร็วไม่มีเวลาที่ได้ตรวจตราการให้ตลอดได้ แต่อย่างไรก็ดีการที่เราได้มาคงจะเป็นสะพานในขั้นต้น ซึ่ง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/5
หนังสือไปวกราชว่างกรมสรรพสิทธิประสงค์และพระราชหัตถ์ตอบ ที่ 1/28 ลงวันที่ 25 มิถุนายน ร.ศ. 117

จะไปสู่แห่งความเจริญในบ้านเมืองของเรา แต่การที่วัดกล่าวอย่างใดในบ้านเมือง
เรานั้น จำจะต้องอาศัยกำลังแรงและความรักของพวกท่านและข้าราชการทั้งหลาย
ในกรุงเทพฯ ช่วยกันคิดอ่านจัดการจึงจะสำเร็จตลอดไป ...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ประเป็นผลการเสด็จประพาสครั้งนี้
ด้วยพระองค์เองว่า "... การที่ได้มาในครั้งนี้น่าจะไม่เป็นประโยชน์ในราชการได้อย่าง
รวดเร็วตามความมุ่งหมาย แต่เชื่อว่ามันไปคงจะเป็นประโยชน์ แต่ในส่วนตัวมีประโยชน์
ที่ได้มารู้เห็นในราชสำนักและความประพฤติกิจวัตรอันวิจิตรของชนชาวยุโรปด้วยตนเอง
แต่ก็ยังไมรู้ได้ถืถวนเท่าผู้แทนเราที่ได้มารับราชการอยู่นั้น ..." ²

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับประเทศไทยแล้ว ฝรั่งเศส
ได้ลดการคุกคามลงอย่างเห็นได้ชัด แต่การเจรจาแก้ไขปัญหายังมิได้คืบหน้าไปจากการ
ตกลงที่ประเทศฝรั่งเศสในคราวเสด็จประพาสเลย ยังเป็นเรื่องที่ยกเถียงกันต่อมา³
พระเจ้าชาลส์ที่ 2 แห่งรัสเซียไม่สามารถจะเข้าเป็นคนกลางตัดสินปัญหาได้เพราะ
ว่าฝรั่งเศสไม่พอใจ ฝรั่งเศสไม่ต้องการจะให้ผลประโยชน์ใด ๆ ที่มีอยู่ในเวลานั้นลด
น้อยลงไป ประกอบกับเป็นระยะเวลาที่กำลังจะมีการเลือกตั้ง รัฐบาลเป็นฝ่ายเดียว

¹พระยากรีสหเทพ (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 4
หน้า 217 - 218

²พระยากรีสหเทพ (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 5
หน้า 93 - 94

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.72/6
เรื่องกรมหมื่นนครไชยกรีกกับพระยากรีสหเทพไปยุโรป ร่างตราถึงราชทูตที่ปารีสเรื่อง
การปรึกษากับรัฐบาลฝรั่งเศส พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ
เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศมายังพระยาสุรียานุวัตร อรรถราชทูต ณ กรุงปารีส

กับพวกอาณานิคมจึงเกรงว่ารัฐบาลจะฉ้อ¹ ไทยมีความลำบากในการทำความตกลงใด ๆ ฝรั่งเศสได้เพราะว่าไม่ต้องการอำนาจสนับสนุน ผลแห่งการเสกชิงประพาสได้เป็นสิ่งที่สนับสนุนการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยในแง่ที่พยายามหาช่องทางในการลดการผูกคามของชาติมหาอำนาจลง และเจริญพระราชไมตรีหามิตรสนิทที่เป็นมหาอำนาจในทวีปยุโรปเป็นเพื่อนให้เป็นที่เกรงขามแก่ชาติมหาอำนาจที่กอบจ้องคุกคามไม่ทำการข่มเหงหนักรังแกแต่ก่อน เพื่อให้เกิดความสงบและความมั่นใจในการปรับปรุงประเทศ สร้างความเจริญให้แก่บ้านเมืองได้มากกว่าเท่าที่เป็นอยู่ จึงเท่ากับเป็นการแสวงหาช่องทางยับยั้งภัยจากภายนอกเพื่อจะหนุนารุงภายในไว้เต็มที่ต่อไปนี้ประเทศไทยมีมิตรทั่วไปในทวีปยุโรปและมีมิตรสนิทเป็นมหาอำนาจในทวีปยุโรป นโยบายต่างประเทศซึ่งแต่ก่อนเคยปรักปรำแต่กับอังกฤษ มาบัดนี้มีมิตรอยู่ทั่วไปในทวีปยุโรป จึงทำให้ไทยมีประสบการณ์มากขึ้นและกำหนดนโยบายที่เป็นตัวของตัวเองมากขึ้น

9) รับเสด็จกลับจากเสด็จประพาสทวีปยุโรป เนื่องวาทะบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่เสด็จประพาสไปไกลที่สุดในประวัติศาสตร์ไทย การรับเสด็จจึงวัดกันอย่างมโหฬาร ในครั้งแรกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคิดว่า การรับเสด็จจะจัดเพื่อให้เป็นเกียรติแก่กรีกเท่านั้น แต่เมื่อเสด็จกลับมาถึงประเทศไทยจึงทรงทราบว่า การรับเสด็จได้มาจากความพอใจของเจ้านาย ข้าราชการ ราษฎรและพ่อค้าทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ² ได้ทรงเสด็จรับการถวายการรับเสด็จจากกลุ่มชนต่าง ๆ มากมายและได้ทรงมีพระราชดำรัสตอบที่ได้เป็นสิ่งที่เตือนให้คิดในการพัฒนาบ้านเมืองเป็นใจความสำคัญ พระราชดำรัสได้ให้ข้อคิดแก่ราษฎร

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.57/2
หนังสือไปรเวตระหว่างกรมการบริรักษ์ระสังคและพระราชนัดดักคอบ ที่ 1/28

ลงวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ.117

² พระยาภิรมย์เทพ (เส็ง) จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 เล่ม 5
หน้า 185

ในความเป็นจริงที่ปรากฏอยู่ในบ้านเมืองอื่น บิให้เกิดความคลุมคลงในวัฒนธรรมของตะวันตกจนเกินไป เพราะว่าได้ทอดพระเนตรเห็นการดำรงชีวิตของชาวยุโรปตั้งแต่ระดับเจ้านายลงไปจนถึงระดับคนสามัญ ทรงทราบถึงการดำเนินชีวิตของชนเหล่านั้น¹ ในระดับเจ้านายตั้งแต่ครอบครัวพระมหากษัตริย์ต่าง ๆ ในยุโรป และการปฏิบัติในพระราชสำนักเจ้านายอื่นระดับเกรบรึและชนชั้นกลางและได้ทรงเห็นการดำเนินชีวิตในตัวเอง ทรงเห็นชีวิตของกษัตริย์จนตามแหล่งเสื่อมโทรมในเมือง เช่นสวนใส่เสื้อผ้าขาดปะติดปะไม่หมด หรือสภาพบ้านที่คับแคบสกปรกของหญิงชราชายฉกรรจ์ จึงทรงเกื้อนสตรียาทุกคน กังเช่น

... ยังมีข้ออื่นที่เราต้องเตือนท่านทั้งหลายว่า ถึงแม้ว่าเราทั้งหลายจะเฝ้ามีน้ำใจประสงค์ดีเสมอคนที่จะทำให้มีความเจริญรุ่งเรืองแก่บ้านเมืองของเราก็มีใจรักใคร่ในความยุติธรรมเหมือนกันก็ เราทั้งหลายก็พึงรู้เป็นแน่ได้ว่า เราจะทำลายการชั่วทั้งหลายให้หมดสิ้นไปในทันทีหรือในเร็ว ๆ วัน แล้วจะกระทำการดีให้ไฉนมากและเร็วเสมอเหมือนที่คิดไว้นั้นก็ไม่ได้ด้วยเอง แม้แต่ในประเทศยุโรปและในเมืองที่รุ่งเรืองเจริญอย่างยิ่งทั้งหลายนี้ เรายังไม่เคยพบราชนครชาวเบื้องใดที่จะพอใจแต่ดีร่วมกันทั่วทุกหัวคนก่อการปกครอง .²

นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานความจริงแก่อาณาประชาราษฎร์ได้สังวรถึงสิ่งใดที่เป็นไปได้อะไรที่เป็นไปไม่ได้สำหรับสภาพการของประเทศไทย จากพระประสงค์ที่เสด็จทอดพระเนตรเห็นมาจากประเทศต่าง ๆ เป็นการเตือน

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสยุโรป พ.ศ. 2440 เล่ม 2 หน้า 287

* หมายถึงประเพณีอันล้าสมัย

² พระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ร้อยตรีชลยุทธ เอกพจน์ ณ วัดโสมนัสวิหาร 8 พฤษภาคม 2518 หน้า 29

ผู้ที่มีความรีบร้อนจะทำให้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว และคิดว่าวัฒนธรรมของตะวันตก จะกีดกันทุกอย่างไป จึงพระราชทานพระราชดำริขึ้นเพื่อมิให้ความรีบร้อนในการปรับปรุง ประเทศกลายเป็นคนเสียแก่บ้านเมือง

6. เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 5

ก. เสด็จประพาสชวาครั้งที่ 3 พ.ศ. 2445

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสชวามาแล้วถึง 2 ครั้ง ครั้งแรกเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการ ครั้งที่สองเสด็จประพาสเพื่อเป็นการพักผ่อน พรวรรกาย ภาณุรังษี กงสุลชวา และเจ้าเมืองปกครองชวา ครึ่งที่สามครั้งนี้เป็นการเสด็จประพาส ไปรักษาพระองค์เหมือนเช่นครั้งที่สอง¹ รัฐบาลออลันดาที่ชวาได้ตอบรับการเสด็จประพาส ในครั้งนี้ด้วยความเต็มใจและจะจัดการทุกอย่างให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ เพื่อมุ่งหมาย ให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระสำราญให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้²

การเสด็จประพาสในครั้งนี้ประกอบไปด้วยผู้ตามเสด็จที่เป็นบุคคลสำคัญในวงราชการ เป็นจำนวนมากมาย ตั้งแต่นั้นเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ลงไปจนกระทั่งถึงข้าหลวงเทศาภิบาล ถ้าพิจารณาตามหน้าที่ผู้ตามเสด็จและการจัดแบ่งหน้าที่ออกไปศึกษาการงานในด้านต่าง ๆ แล้ว มีแนวโน้มทำให้เห็นว่าการเสด็จประพาสชวาครั้งนี้จะเป็นการเดินทางไป ศึกษาการจัดการปกครองโดยตรง ได้มีหลักฐานกล่าวอย่างชัดเจนถึงการศึกษางานในแต่ละด้าน แม้ว่าในจุดมุ่งหมายของการเสด็จประพาส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่าเป็นการเสด็จประพาสเพื่อเป็นการรักษาพระองค์ก็ตาม แต่ผลได้ของ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.2/8

² ราชการระหว่างเสด็จประพาสชวา ร.ศ.120 สภาพระราชพิธีและพระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับทรงพระประชวรถึง 6 ครั้ง ที่ 20/174

ลงวันที่ 1 พฤษภาคม ร.ศ.120

²ดู

การเสด็จประพาสทั้ง 2 ครั้งที่ผ่านมา กลับได้ผลทางการจัดการปกครองกลับมาด้วยทุกครั้ง
นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดการเสด็จประพาสของพระองค์ให้
เป็นประโยชน์ทั้งในทางพระองค์และบ้านเมือง

รายชื่อผู้ตามเสด็จที่มีหน้าที่สำคัญ ๆ ในวงราชการ

1. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนครพงศาพรานาภิชา
2. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมรคอบมรพันธ์
3. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
4. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนิยลลาภพฤติธาดา
5. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย
6. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ
7. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์
8. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวิตร เกษ
9. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์
10. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากัลยาณิวัฒนา
11. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี
12. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา
13. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิ
14. เจ้าพระยาสุรสงครามวิบูลย์ (โกะ มุนนาค)
15. พระยาอุชฌิชาไชย (ชาย สิงหนุ่น)
16. เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ (เจษ กัลยาณมิตร) ข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลพิษณุโลก
17. พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรภัก)
18. พระรัตนโกสิน
19. หม่อมเจ้าเจียก
20. พระยาคารังสุจริต (กอนิมก้อง ๗ ระนอง) ข้าหลวงเทศาภิบาล
มณฑลชุมพร

21. พระยารัษฎพิบูลย์ (ไฉ่ฉก) ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต
22. นามราชวเนน เป็นที่พระหวิปชยามกิจ กองสุตที่เกาะหมาก
23. พระยารัษฎานุประดิษฐ์ (กอทิมี ฤ ระนอง) ผู้ว่าราชการเมืองตรัง
รั้งตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลภูเก็ต

ฯลฯ

1) การศึกษากิจการสำคัญ ๆ ในชวา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ในชวาและทรงโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ตามเสด็จ แยกย้ายกันไปศึกษาในงานในด้านต่าง ๆ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสทอดพระเนตรการจัด ปกครองบ้านเมืองในย่านต่าง ๆ หลายด้านเป็นการทั่ว ๆ ไป และในบางแห่งก็ทรงศึกษา ถึงรายละเอียด แต่ผู้ตามเสด็จที่แยกย้ายไปศึกษาในงานนั้นมุ่งไปศึกษาถึงรายละเอียดโดยตรง ผู้ตามเสด็จจะไต่ถามเจาะจงเป็นส่วนใดก็ตาม รายการที่เสด็จประพาสทอดพระเนตรมี ดังนี้ โรงงานทอผ้ากาวินิน¹ โรงกาแผล โรงยางพารา ยางอินเกีย² โรงงานทำหมวก สานกล้วยไม้ไผ่³ กิจการเกี่ยวกับการถักเชือกสนมูมา⁴ ถนน⁵ โรงงาน⁶ การชลประทาน⁷ โรงทหาร⁸ โรงงานทำกากมะพร้าว⁹ ทรงมอบหมายให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้า จิตรประวิตร เสด็จกับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์เสด็จไปศึกษาเรื่อง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ หน้า 44

²ก. หน้า 37

³ก. หน้า 32

⁴ก. หน้า 46

⁵ก. หน้า 41, 144

⁶ก. หน้า 104

⁷ก. หน้า 110, 119

⁸ก. หน้า 207

⁹ก. หน้า 27

การทหารในเมืองปัตตาเวียอย่างเป็นทางการ¹ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์
กับพระยารับนุประคิมบุไมศึกษาเรื่องการปกครองท้องถิ่น²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ
หลายประการแล้ว ทรงตรัสขอวิถุการการชลประทาน³ สถาปนิกเกี่ยวกับการสร้างถนน⁴
และเจ้าหน้าที่ตรวจการกสิกรรมจากรัฐบาลออสเตรเลียไปเสวยไปรับราชการในประเทศไทย
ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสอบถามเป็นที่แน่นอนว่าพันธุ์พืชยางพารา
ปลูกได้ดีในเมืองไทย

นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชนพระราชหฤทัยในเรื่อง
การผสมพันธุ์สัตว์เป็นอย่างมากโดยเฉพาะม้า เสด็จประพาสชวาครั้งนี้ทรงซื้อม้าไว้หลายตัว
สำหรับที่เพาะพันธุ์ให้เกิดพันธุ์ที่แข็งแรงไว้ใช้ในราชการบ้านเมืองประมาณ 25 ตัว⁵ และได้
ทรงหาหัตถกรรมที่ทำด้วยไม้ไผ่ หวายและก้ามมะพร้าวมาจากชวาทหลายรายการพระราชทาน
แก่พิพิธภัณฑสถาน⁶ อีกส่วนพระราชทานแก่เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์นำไปเป็นตัวอย่างในการทำ
เครื่องจักสานในมณฑลพิษณุโลก⁷

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อ
เสด็จประพาสชวาครั้งหลัง หน้า 27

² ก. หน้า 49

³ ก. หน้า 109

⁴ ก. หน้า 22

⁵ ก. หน้า 95

⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.11/6
พิพิธภัณฑสถาน เจ้าพนักงานกรมพิพิธภัณฑสถานได้รับหนังสือจากเจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี
เมื่อวันที่ 21 สิงหาคม ร.ศ. 12

⁷ ก.

การเสด็จประพาสในครั้งนี้ไม่ประสบผลสำเร็จจากความมุ่งหมายอย่างสมบูรณ์ เพราะเหตุว่าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เกษราธิราชธิดาธิราชประสูติ พระอาการหนักจนเป็นที่วิตกกังวลว่าจะเสด็จสวรรคต จึงหาให้โครงการต่าง ๆ ที่เตรียมมา เพื่อจะศึกษาสิ่งต่าง ๆ ในเวลาจำต้องเลิกกลับไปหลายประการ กังพระราชนิพนธ์เลขพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวศร์วังหลวงโรประการ ความว่า "... อภัยวงศ์ หายไปแล้ว เป็นแต่จะต้องบำรุงกำลังอีกนาน โปรแกรมที่จะต้องเลิกหมด ป่วยการมาก ..."

จากการที่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เกษราธิราชธิดาธิราชประสูติ ในครั้งนี้ ได้ทำให้เห็นถึงความมีไมตรีอย่างสูงของรัฐบาลฮอลันดาที่ได้จัดหาแพทย์มาทำการ รักษาให้หาย และคอยดูแลพระอาการประชวรตลอดเวลา ผู้สำเร็จราชการก็ได้ถามข่าว พระอาการประชวรทุกวันจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้ในพระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง ว่า

... ความจริงถึงคนอื่นบรรดาใน เมืองนี้ได้แสดงความเมตตาปรานีที่หัวหน้าเป็นต้น ว่า เคาเวเนอเยเนราลได้ให้มีโทรเลขบอกอาการทุกวัน วันใดซึ่งเป็นวันอาการ คลายขึ้น ก็มีโทรเลขมาแสดงความยินดีถึง 3 ครั้ง ระเด่นอชิปติเมืองจันยอลามข่าว โดยโทรเลขเสมอทุกวัน เวลิกเนตมาวังอาการที่หน้าโฮเต็ลทุกวัน ถ้าหากว่านอก กรุงเตพา แล้วจะหาที่ใดซึ่งจะเป็นที่มิใช่ที่สบายก็เหมือนยาวาไม่มีแล้ว ...²

2) ผลของการเสด็จประพาสชวาครั้งที่ 3 ผลจากการเสด็จประพาสที่เป็น ประโยชน์ในการนำมาใช้ในบ้านเมืองอย่างไรบ้างมิได้มีกล่าวไว้อย่างชัดเจน เข้าใจว่าได้ ไปศึกษาการจัดการงานต่าง ๆ ในชวาเป็นการไปแสวงหาความรู้ความเข้าใจในกิจการต่างๆ

1) กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ท.11.2/3

เรื่อง โทรเลขที่ 1 ปีมารชวาเสด็จประพาสชวา ศก 120 พระราชโทรเลข พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหลวงเทเวศร์วังหลวงโรประการ

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์จดหมายรายวันเมื่อ
เสด็จประพาสชวาครั้งหลัง หน้า 57

บางอย่างก็ไปตรวจสอบว่ามีหลักการในการบริหารตรงกับของไทยหรือไม่ เช่น ด้านการปกครองท้องถิ่น เมื่อตรวจสอบแล้วปรากฏว่ามีความคล้ายคลึงกับของไทยที่จัดทำไปแล้วและ **การนำมาใช้**จะเป็นการนำหลักการของชาวมาเฟิจำลองมาเปรียบเทียบกับ การปรับปรุงในส่วนราชการของไทยว่าจะจัดแบ่งอย่างไรจึงจะเหมาะสม เพราะเหตุว่าไทยเพิ่งจะปรับปรุงประเทศมีหน่วยราชการเก่า ๆ ที่ต้องจัดขึ้นใหม่และเลิกดัดไป ดังนั้นการที่จะจัดราชการให้เป็นไปตามแนวทางการจัดราชการแบบใหม่จะต้องมีการจัดแบ่งใหม่ จึงได้อาศัยหลักการจากต่างประเทศ เช่นการจัดตั้งการโยธาหัวเมืองขึ้น แต่ไม่รู้ว่า จะบรรจุเข้าอยู่ในกระทรวงใดเป็นต้น กรมหมื่นไกรสรราชานุภาพประสงค์จะให้กระทรวงโยธาธิการรับผิดชอบทดลองออกไปจนถึงในหัวเมืองต่าง ๆ ตามแบบในخوا พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแย้งว่าการโยธาหัวเมืองของชาวมิได้อยู่ในอำนาจของกระทรวงโยธาธิการ แต่อยู่ในการดูแลของผู้ช่วยเรสิเดนต์ประจำเขตต่าง ๆ นำเสนอต่อเรสิเดนต์เพื่อให้เสนอไปที่กระทรวงโยธาธิการ เมื่อกระทรวงโยธาธิการส่งสัตย์ประกาศใด จะส่งกลับมาตรวจสอบอีกครั้งหนึ่ง การที่ถกเถียงกันว่าจะจัดให้ไปอยู่ในกระทรวงใด เพราะว่ามิได้มีการเลือกเอาแบบแผนที่แน่นอน ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเสนอแผนการ ๘ แผน ให้พิจารณา¹ ในแผนการทั้ง 4 แผนนี้ได้มีแบบแผนของชาวแท้ ๆ รวบรวมอยู่ด้วย² แสดงให้เห็นถึงความพยายามของชนชั้นปกครองของไทยที่พยายามจะจัดหน่วยงานราชการให้เป็นสัดส่วนเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองและความเข้าใจพระทัยอย่างถ่องแท้ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีพระปรีชาสามารถในการศึกษาในระหว่างการเสด็จประพาสแล้วสามารถชี้แนะหนทางอันแท้จริงของแบบแผนนั้น ๆ ออกมาได้

¹กระทรวงมหาดไทย ประมวลพระราชหัตถเลขาธิษฐานที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของ
 กระทรวงมหาดไทย เล่ม 1 หน้า 167

สมกับความเป็นผู้นำแห่งการปกครอง จากหลักฐานที่ยกมาก็แสดงให้เห็นถึงการใช้ประโยชน์จากการเสด็จประพาสไปศึกษาการจัดการปกครองว่าเป็นความจริงและการนำมาใช้ ถึงแม้ว่าจะไม่ระบุนอกนาโดยตรงอย่างชัดแจ้งในหน่วยงานอื่น ๆ แต่คงจะมีการนำไปใช้ด้วยการปรับปรุงหน่วยงานให้เป็นสัดส่วนและมีประสิทธิภาพตามความเหมาะสมว่าแบบแผนอันใดใช้ได้ดี ซึ่งไม่ว่าจะไปติดตามได้ว่าส่วนราชการใหญ่และย่อยส่วนใดบ้างจัดทำตามแบบอย่างจากประเทศใด

การริเริ่มผสมพันธุ์สัตว์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เริ่มขึ้นเล็กน้อย เช่น ม้า โค แกะ สุกร แต่ไม่ประสบความสำเร็จนัก จำนวนค่อย ๆ ลดน้อยลงเรื่อย ๆ และไม่อาจจะดำรงพันธุ์สืบไว้ได้ ม้าที่ส่งมาจากชาวก็เช่นเดียวกัน¹ รวมไปถึงพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ที่ได้นำมาปลูกด้วย²

7. เสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 6

ก. เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 พ.ศ. 2450

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิบัติพระราชกิจนานาประการมาตั้งแต่เพิ่งเสด็จขึ้นครองราชย์ เป็นที่ประจักษ์แก่สายตาของชาวไทยและชาวต่างประเทศ พระราชกิจอันหนักทำให้พระพลานามัยไม่สมบูรณ์ ทรงมีพระอาการประชวรเล็ก ๆ น้อย ๆ อยู่เสมอ คือ พระอาการเสวยไม่ได้นับรวมไม่หลับ พระอาการดังนี้จึงทำให้พระโลหิตใน

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กบ.7/4
ฉบับสัตว์ ร.ศ. 124 หนังสือราชการกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 31 ธันวาคม ร.ศ. 124

² กระทรวงมหาดไทย ภาคที่ 1 และ 2 ประมวลพระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับกระทรวงมหาดไทย ภาคที่ 1 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงผู้บัญชากรมหลวงสุราชานุภาพ ที่ 424/601 (ลงวันที่) 19, มิถุนายน รัตนโกสินทรศก 121 หน้า 186

พระวรกายน้อยลงและได้เกิดโรคโรคต่าง ๆ ตามมา ประกอบกับพระอาการเดิมซึ่งมีอยู่แล้ว จึงทำให้พระอาการหนักขึ้น แพทย์ประจำพระองค์กราบทูลแนะนำให้เสด็จประพาสทวีปยุโรป เพื่อเป็นการรักษาพระองค์โดยตรง สาเหตุของการเสด็จประพาสปรากฏอยู่ใน ราชกิจจานุเบกษาดังนี้

ด้วยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพระสำราญมานานแล้ว เมื่อได้เสด็จ พระราชดำเนินประพาสหัวเมืองใกล้กรุงเทพฯ พระสํารายไปชั่วคราว แต่ครั้งทรง พระราชกิจตรากตรำหนักเข้าก็ถึง ทรงพระประชวรไม่ปรกติก็ถึง ถึงกลับไม่ทรง สมายไปอีก แต่เป็นดังนี้มาหลายชวปี ในโอกาสนี้พระอาการกำเริบกว่าก่อน คอลเลอรัลเมอเรอผู้ถวายพระโอสถ ตรวจพระอาการลงสันนิษฐานว่า โภการส ภายในพระกายไม่เป็นไปสม่ำเสมอ พระโรคเช่นนี้ไม่ถูกแก้จากข้างในแต่ในภายนอก ฝนชุกและร้อนจัด เช่นในฤดูคิมหะ คำบาลีที่จะรักษาพระโรคนี้ได้เหมาะที่สุดก็คือ แต่ในประเทยุโรป จึงกราบบังคมทูลกราบทูลแนะนำในหน้าที่ของแพทย์เพื่อเสด็จ ประพาสยุโรป บารุงพระกายให้คืนเป็นปกติ แต่ในเวลาพระโรคยังไม่เจริญขึ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงปากบาพระบรมวงษานุวงศ์ผู้ใหญ่และเสนาบดี ต่างก็เห็นชอบตามคำแพทย์ เหตุว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ย่อมเป็นสำคัญ ในราชการทั้งปวง เวลามีทรงพระสําราย ราชการก็เป็นไปไม่สะดวก เมื่อได้ มีโอกาสรักษาพระองค์เป็นปกติแล้ว จะได้มีพระกำลังทนต่อราชกิจที่ต้องทรงเป็น การธุระเหมือนอย่างเดิม ...

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นที่รักของอาณาประชาราษฎร์และ มีความสำคัญยิ่งต่อการบริหารประเทศ เพราะทรงประกอบด้วยพระปรีชาสามารถอันจะ หาผู้ใดเสมอเหมือนได้ยาก ดังนั้นแม้ว่าการเสด็จประพาสยุโรป จะเป็นการสิ้นเงินตรา

ชี้คเส้นใต้โดยผู้เขียน

๑ "พระราชพิธีประพาสยุโรปประเทศ" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒๓ แผ่นที่ ๕๓
ลงวันที่ ๓๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๕

ของแผ่นหินอย่างมากมาย แต่บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ต่าง
ก็ลงความเห็นอย่างเดียวกัน เพราะเหตุว่าพระอาการของพระองค์ได้ปรากฏให้เหล่า
เจ้านายและข้าราชการเห็นอยู่เสมอ เมื่อทรงพระราชนิพนธ์ จันทน์ ทำให้ทรงเสวยไม่ได้
และทรงพระบรมมหาราชวังไม่หลับ ยังทรงมีพระอาการเกี่ยวกับระบบการหายใจและพระนาภีอีก
ด้วย นอกจากนั้นยังทรงมีพระอาการประชวรเป็นครั้งคราวเช่นประชวรพระยอด ประชวรนิค
เป็นต้น เมื่อเกิดพระอาการประชวรขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักจะ
เสด็จประพาสหัวเมืองหรือชายทะเลเสมอ ๆ เพื่อเปลี่ยนบรรยากาศรักษาพระองค์ซึ่งก็ได้
หายประชวรเป็นครั้งคราวเท่านั้น พระโรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในพระองค์ จะเห็นได้ชัดเจน
จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงหม่อมเจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ด้วยว่าข้าเจ้บไม่สบายเป็นใช้น้อย ๆ เนื่อง ๆ มาประมาณ 2 ปีแล้ว
ในฤดูฝนนี้อาการมากขึ้น มีอ่อนเพลีย นอนไม่หลับ หมอตรวจว่าเป็นด้วยตับโต
ขึ้นมากันกระเพาะอาหารเคลื่อนจากที่ จึงให้บิ้อการต่าง ๆ พันที่จะพรณา
การที่เป้นทั้งนี้เพราะเหตุที่ไ้เป็นไข้มาเรีย ับขึ้นมานานประมาณสัก 8 ปีแล้ว
จนเป้นกรอนนิค ถ้าไม่รีบรักษาเสียจะมีอันตราย ในการที่จะให้หายขาดจำจะต้อง
ไปรักษาที่นอกประเทศที่อยู่ในไตรวิคัล โดยเร็วที่สุดซึ่งจะไปได้ ...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคัดลिनพระหทัยเสด็จประพาสยุโรปตามคำ
แนะนำของแพทย์ ทั้ง ๆ ที่เคยตั้งพระทัยไว้ว่าถ้าหากไม่มีเหตุการณ์จำเป็นใด ๆ ที่จะบังคับ
ให้เสด็จประพาสยุโรปแล้ว พระองค์จะไม่เสด็จประพาสยุโรปอีกเลย² การเสด็จประพาส
ครั้งนี้เป็นการเสด็จประพาสส่วนพระองค์อย่างแท้จริง เป็นการรักษามะเร็งอย่างเกี่ยว³

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/74
เรื่องหม่อมเจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปเพื่อรักษาพระองค์ ร.ศ. 126 พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงหม่อมเจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 29
ตุลาคม ร.ศ. 125

² ฎ.

³ ฎ.

ทั้งนี้ทรงมีพระราชประสงค์เพื่อจะไต่ทอคนระ เนตรภูปีประเทศและชนบทรรมนิยมประเพณี
ของประเทศเหล่านั้นในเวลาปกติ ซึ่งการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่แล้วพระองค์ก็มีโอกาส
ได้ทอดพระเนตรสภาพความเป็นอยู่ของชนชั้นสามัญ ดังนั้นการเสด็จประพาสครั้งนี้จะ
เป็นการชดเชยกับการเสด็จประพาสครั้งก่อนที่ไม่ได้ทอดพระเนตร¹ จึงพระราชหัตถเลขา
ที่ทรงมีไปถึงหม่อมเจ้าจรัญกฤดากร

... ถ้าหากว่าไม่จำเป็น ข้าจะไม่ไปอีกเลย ได้พูดไว้แต่คราวก่อนแล้ว
ว่า เว้นไว้แต่ที่เจ็บไข้จำเป็นจึงจะไป บัดนี้ก็มาเป็นการว่าเป็นขึ้นจริง เพราะเหตุ
การกล้ายพระปิ่นเกล้ามาก ถ้าจะก่อร้อนไม่ยอมไปก็กลัวจะอยู่ไม่ได้นานเท่าใด แต่
ที่จะว่าไม่นึกสนุกด้วยบ้างก็ว่าไม่ได้ คราวก่อนเป็นอันไปเอาเกียรติยศแลราชการ
เป็นประมาณ เกือบจะว่าไม่มีความสุขสบายเลยก็ว่าได้ ครั้งนี้ราชการทั้งภายนอก
ภายในก็เป็นที่เรียบร้อย จึงอยากจะกลับให้ตรงกันข้าม ต้องการความสบายแล
ความสุข ถ้าจำเป็นจะต้องเกี่ยวแก่ราชการที่เป็นกิจจำเป็น ก็ให้เกี่ยวแต่เล็กน้อย
ที่สุดที่จะเป็นได้ ...²

กำหนดเสด็จออกจากกรุงเทพฯ ในวันที่ 27 มีนาคม ร.ศ. 125 โปรดเกล้าฯ ให้
จัดการบำเพ็ญพระราชกุศล และตั้งพระราชพิธีสมโภชถวายบังคมเพื่อเป็นศรีสวัสดิ์ในการเสด็จ
ประพาส

พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการตามเสด็จมีรายชื่อดังต่อไปนี้

1. นายพลเรือโท สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์พิณ
2. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
3. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค 11.1/74
เรื่อง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ร.ศ. 126 พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงหม่อมเจ้าจรัญกฤดากร ลงวันที่ ๑๐

ตุลาคม ร.ศ. 125

4. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าวรุณวัชรสมบัติโกษา
5. นายพลโท เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์
6. พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
7. เจ้าหมื่นเฉยไฉน
8. พระรัตนโกษา
9. นายพันเอก ทบอรรถนเรนทรราชา
10. หลวงศีก
11. หลวงฤทธิ์
12. หลวงสรศักดิ์สิทธิ์
13. นายนิมิจรราชการ
14. กอกเตอร์ไบเมอร์

สำหรับพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จ
ล่วงหน้าไปคอยรับเสด็จอยู่ ณ ทวีปยุโรปแล้ว¹

เส้นทางในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2

กรุงเทพฯ

เมืองสิงคโปร์

เมืองยะโฮ

เมืองป็นัง

ลังกา

เมืองเอเดน

คลองสุเอซ

ทะเลเมดิเตอร์เรเนียน

อิตาลี

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/74
เรื่องหมอยุโรป เสด็จประพาสยุโรปเพื่อรักษาพระองค์ ร.ศ. 126

เมืองมอนติคาโอ

สวิตเซอร์แลนด์

เยอรมัน

ฝรั่งเศส

อังกฤษ

เคนบาร์ก

นอร์เวย์

เบลเยียม

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงอิตาลีก็ได้ประชุมแพทย์ตรวจพระอาการ เป็นครั้งแรก¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชหัตถเลขามาถึงหม่อมเจ้าจรรยาฤทธิการให้จัดหาแพทย์ให้ตรวจพระอาการสองหรือสามคนโดยเร็วที่สุด สำหรับตรวจพระอาการเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปถึงยุโรปก็เปรียบกับเรโมประเวอิตาลี² ทรงมีพระราชประสงค์เป็นแพทย์ประจำพระองค์ตลอดไปในขณะเสด็จประพาสยุโรปและสำหรับที่จะตามเสด็จกลับเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วย ได้ทรงมอบให้พระเจ้าสุทธยาเธอ พระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์เป็นผู้ทรงเลือกแพทย์ทั้งสองประเภท³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์จ้างแพทย์ประจำพระองค์เข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นการประจำพระองค์ก็เนื่องจากแพทย์ที่มีอยู่ในเมืองไทยมักจะเป็นแพทย์ที่เกิทางมาประเทศต่าง ๆ เพื่อแสวงหาเงินเป็นสำคัญ ซึ่งลักษณะของแพทย์เหล่านี้ไม่มีใครจะซื้อตรงและเกรงครัดต่อหน้าที่แห่งความเป็นแพทย์อย่างสมบูรณ์ เพราะเหตุว่าแพทย์คนหนึ่งจะเป็นทั้งผู้ตรวจโรค ผู้รักษา เจ้าของร้านขายยาหรือเป็นหุ้นส่วนของร้านขายยา หรือเป็นเจ้าของร้านผู้ปรุงยา ซึ่งมีแต่จะแสวงหาผลประโยชน์ ในบางครั้งก็มิได้ทำงานอย่างเต็มที่ในเวลาที่ถูกจ้าง นำเวลาไปทำการ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไกลบ้าน หน้า (7)

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/74

เร็กซ์แห่งยุโรป เสด็จประพาสยุโรป เพื่อรักษาพระองค์ ร.ศ.126 พระราชนิพนธ์เลข

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงหม่อมเจ้าจรรยาฤทธิการ

³ ก.

ถ้าขาย ไม่ยอมให้ผู้เช่าปฏิบัติงานแทน และมีความอิจฉาริษยากันในระหว่างพวกแพทย์
แย่งชิงผลประโยชน์กันทั้งในทางตำแหน่งและผลประโยชน์ จึงทำให้ไม่มีพระราชประสงค์
ใช้แพทย์พวกนี้อีกต่อไป มีพระราชประสงค์ใคร่จะได้ผู้ช่วยของแพทย์ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะโรค
ที่มารักษาพระอาการในยุโรปเข้ามาเป็นแพทย์ประจำพระองค์ จะเป็นชาวเยอรมัน สวิส
หรือออสเตรียก็ได้ แต่อย่าให้เป็นชาวอังกฤษและชาวฝรั่งเศส เพราะเหตุว่าชาติ
อังกฤษและฝรั่งเศสมีอยู่แล้วเป็นจำนวนมากในประเทศไทย เกรงว่าเมื่อมีพรรคพวกมาก
จะก่อให้เกิดปัญหาทางการเมือง¹

1) ผลของการตรวจพระวรกายครั้งที่ 1 ผลของการตรวจพระอาการของแพทย์
ที่เบื้องต้นเรโม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล่าไว้อย่างละเอียดใน
พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวิภาวดี

หมอบของวังสีก วังอยู่ไฮเลอแมคมมาตรวจสองคน คนหนึ่งเป็นโปรเฟสเซอร์ชื่อ
ไลเนอ คนหนึ่งชื่อวิสเทอเป็นผู้ช่วย คนแรกแก่เป็นผู้ตรวจ คนที่ 2 อายุ 33
ซึ่งจะขอมายู่ประจำไปพลาง พูกว่าภาษาอังกฤษคล่องทั้งสองคน ทั้งคนตรวจนั้น
คือให้เล่าอาการตามความรู้สึกทั้งเก่าใหม่จนแล้วให้เขียนตรงนำทางดูในช่วงจุมูกเห็นว่า
รูกูกข้างซ้ายแถม แต่ไปบอกถึงที่จะทำให้หาใจไม่คล่องแล้วเอาช้อนกดลิ้นดู
ภายใน ว่าบวมทอนหลอดที่คอขากรรไกร กราวนี้ลงมือตรวจหัวใจ ให้ตอกเสื้อ
เอาแตรวังทั่วทุกแห่ง ที่ทรงไหนตรวจแล้วกาไว้กับตัว แล้วตรวจปอดเคาะไซกใน
ที่ต่าง ๆ ต้องหายใจแรงตามเคย เสร็จเรื่องปอดแล้ว กราวนี้ดูตั้งแต่ข้อต้นขึ้นมา
จนท้องบ่ง ลำขา ตลอดจนอันหลังถึงกันคอ กว่าจะสำเร็จก็จัดการตรวจนี้เกือบ
ชั่วโมงหนึ่ง แล้วกราวนี้ขารถึงเรื่องกินนอนทำงานต่าง ๆ ตกลงเป็นเห็นรูปใน
ชั้นแรกนั้นว่า หัวใจดี ปอดก็ ข้อที่เมื่อยปวดนั้นเป็นด้วยเนื้กล้ำเนื้อก็ มีวาร์ก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/74
เรื่องหน่วยยุโรป - การประชามติยุโรป - การรักษาราชวงศ์ - ร.1 - 1916 - พระราชโองการ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว - การตั้งหมอบเจ้าราชทานการ

อยู่แต่เรื่องจุมูก ถ้าจะเรียกสปีชีส์ลิสต์ ควรจะเรียกผู้ที่ชำนาญในการรักษาจุมูก แลกระโหลกหัว แต่จะยังไม่แน่ว่าจะขอตรวจอีกเวลาหนึ่ง ในเวลานั้นนอนขึ้น ยังไม่ได้ลุกขึ้นจากที่นอนจะตรวจปัสสาวะ ทั้งที่ไปไหนกับมาถึง และเมื่อคืนนอน กับอีก 24 ชั่วโมง แล้วให้ยีนที่น่าต่าง ส่องดูใบหู ว่าใบหูชืดไป จะต้องตรวจ โลหิต จะแทงเอาที่หูขวาที่แ่งหนึ่งแ่งใดพอก็คักกลงยอม นักกันพรุ่งนี้ แกลย หุ้มเหว ว่าพอกแล้วจะตายในสามปีนั้นไม่ตาย ถ้าผ่อนทำงานให้น้อยลงหน่อย นอน ให้มากขึ้นอีกหน่อย จะอยู่ได้ 80 ...¹

ในวันรุ่งขึ้นได้ตรวจพระโลหิต ผลของการตรวจปรากฏว่าพระโลหิตจาก การที่ นายแพทย์ไฟเนอได้กราบบังคมทูลว่าจะไม่เสด็จสวรรคตภายใน 3 ปีนั้น ทั้งนี้เป็นเพราะว่า แพทย์ได้ตรวจพระอาการแล้วลงความเห็นว่ ถ้าหากว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า- เจ้าอยู่หัว ยังคงทรงพระราชกิจหนักและไม่ได้พักผ่อนพระวรกายอย่างเพียงพอเช่นนั้น จะเสด็จสวรรคตอีกไม่เกิน 3 ปี²

2) ผลของการตรวจพระวรกายครั้งที่ 2 ภายหลังจากการตรวจพระวรกายครั้งแรก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้รับการรักษา ปรากฏว่าพระอาการดีขึ้น เสมหะ ในลำพระส่น้อยลงทุกวัน ทรงหายใจได้ปลดปล่อยขึ้น คงมีแต่พระนาภีซึ่งยังอยู่ในระยะ เสวยพระโอสถของแพทย์คนใหม่ ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิศานภดลถึงพระอาการที่ดีขึ้นในครั้งนั้นว่า "การ เชื่อได้ไว้ในเวลานี้ว่าการที่มาไม่ใช่ขาดทุน ไม่เสมอตัวก็มีแต่จะดีขึ้นด้ายเดียว นับว่าการที่มาครั้งนี้เป็นความกิดถูกต้องแลมีประโยชน์ เป็นอันมาก ..."³

* หุ้มเหวหรือหุ้ม เป็นคำแผลง หมายความว่าขอ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไกลบ้าน หน้า 114-115

²พระยาบุรุษรัตน (นพ ไกรฤกษ์) จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า- เจ้าอยู่หัวทรงประชวรถึงสวรรคต พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอก

พระยาบุรุษรัตนราชวัลลภ (นพ ไกรฤกษ์) ณ วัดเทพกิรินรราวาส

หน้า 147

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ล.ก. หน้า 157

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการตรวจพระวรกายเป็นครั้งที่ 2 ที่เมืองไฮเดลเบิร์ก ณ โรงพยาบาลของโปรเฟสเซอร์ไคเลอร์ ผลของการตรวจโดยการเอ็กซเรย์ ได้ผลเป็นที่น่าพอใจเพราะว่า พระหทัย พระปัสสาวะ และพระเยกะณะ เป็นปกติ พระโลหิตก็ขึ้นกว่าการตรวจครั้งแรกมาก แต่ก็ยังไม่สมบูรณ์เต็มที่¹ ต่อมาในวันที่ 12 กันยายน ค.ศ. 126 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชโอรสมาถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ทรงรายงานถึงการตรวจพระวรกายของแพทย์และผลแห่งการตรวจนี้ว่า

วันนี้พ่อได้ให้โปรเฟสเซอร์เกรซ โปรเฟสเซอร์เกรล แลโปรเฟสเซอร์เมเยอ พร้อมกันตรวจดูอาการอีกแล้ว หมอทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่า บัดนี้หทัยนั้นมีแรงก็ขึ้น เป็นปกติแล้ว โรคเสมหะในทรวงจนตลอดนาสิกนั้นก็หายแล้ว วัณณะนั้นก็มีอาการดีขึ้น แต่ยังไม่บริบูรณ์ด้วยเวลารักษายังไม่พอ แลต้องดูนั้นก็ยังไม่หายสนิท ทางที่รักษามานี้ก็แก้ทางบำรุงธาตุ สำหรับละลายอาหาร ซึ่งยังไม่ปกติแลเป็นเหตุไม่ให้อสบาย แต่ว่าจะรักษาภายในไม่ช้านัก หมอขอให้พ่ออยู่รักษาตัวในที่นี้ต่อไปให้ตรงตามเวลาที่กำหนดไว้แต่ก่อนนี้ด้วย ..²

3) ผลของการตรวจพระวรกายครั้งที่ 3 พระอาการโรคดีขึ้นเป็นลำดับและทรงได้รับการตรวจพระวรกายอีกเป็นครั้งที่ 3 รายละเอียดของการตรวจพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรายงานเป็นพระราชโอรสถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม ร.ศ. 126

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.ศ. 11.1/80
พระราชโอรสและพระชายาเสด็จประพาสยุโรป ค.ศ. 126 ที่ปลดออกจากป่วย พระ
 จักรพงษ์ กรมหมื่นนครสวรรค์วรพินิต เจ้าเมืองมณฑลพิษณุโลก
 พระบรมโอรสาธิราช ลงวันที่ 7 กันยายน ร.ศ. 126

พอมมาถึงเบอลิน ได้ให้หมอผีชื่อเสียงอีก 4 คน คือโปรเฟสเซอร์เกราชไมเยอ
 พร้อมกันตรวจอาการของพ่ออีกครึ่งหนึ่ง เมื่อ ณ วันที่ 4 สิงหาคม เมื่อได้ปรึกษา
 กันแล้ว หมอทั้งหลายนั้นตกลงพร้อมกันว่า มีเหตุ 4 ประการในโรคของพ่อ
 เหตุที่ 1 ช่องจมูกเบื่องบนข้างซ้ายนั้นเคยกว่าปกติ ไม่เป็นทางให้ลมหายใจเดิน
 ได้พอเต็มที่ จึงทำให้ผ่านมูกใสและเหตุนี้เองเป็นเหตุที่เกิดโรคอื่น เหตุที่ 2
 คือท้องผูกซึ่งทำให้แก่ลมขึ้นในลำไส้ โรคทั้ง 2 นี้เป็นอยู่ช้านานมาแล้ว จึง
 ทำให้เป็นเหตุให้ปอดโคชั่นเล็กน้อย ผลทำให้เส้นเอ็นของหัวใจอ่อนแรงลงไป
 แลไปก่อให้เกิดกะโปกคิข้างเล็กน้อย โรคทั้งหลายเหล่านี้จะได้รักษารวมไปพร้อม
 กัน การรักษามูกนั้นได้ตั้งค้นรักษาที่เบอร์ลินแล้ว แต่การรักษาโรคอื่น ๆ นั้น
 หมอแนะนำให้ไปอยู่รักษาตัวที่ฮอมเบ็ค เพื่อว่าจะได้อาบน้ำแร่กาบอสิกแอซิคแก่
 ท้องผูก .. การที่กล่าวมาแล้วนี้ไม่ได้มีโรคขึ้นใหม่อย่างไร ที่จะให้เป็นเหตุให้
 วิตกร้อนใจ ...¹

4) ผลของการตรวจพระวรกายครั้งที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวได้รับการตรวจพระวรกายอีกเป็นครั้งที่ 4 เมื่อวันที่ 12 กันยายน ร.ศ. 126 ผล
 ปรากฏว่าพระหทัยและพระโลหิตก็ขึ้น จนกระทั่งหายใจต้องทำการรักษาอีกต่อไป ระบบ
 หายใจคือผิวหนังในจมูกที่บวมขึ้นคล้ายเนื้องอกออก และท้อลมหายใจหายเป็นปกติถึงเหลือ
 แต่กระมังคนเขายังต้องทำการรักษาก่อไปอีก² ในการเสด็จมารักษาพระองค์ครั้งนี้ ผล
 รักษาดีขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ทำให้เสด็จพระราชดำเนินด้วยหนทางไกลขึ้นและมากขึ้น
 ไม่ค่อยทรงรู้จักเมื่อยล้าเหมือนเช่นแต่ก่อน พระพลานามัยจะค่อย ๆ ดีขึ้นเป็นลำดับ
 จนกระทั่งได้เสด็จกลับประเทศไทย แต่เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ก.11.1/74
เรื่องหมอยุโรป เสด็จประพาสยุโรปเพื่อรักษาพระองค์ ร.ศ. 126 พระราชโอรส
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ลงวันที่ 6
 สิงหาคม ร.ศ. 126

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไกลบ้าน หน้า 322

ทรงมีพระราชอุทิศสาธุแก่กล้าในพระราชกิจ ไม่อาจทรงอยู่ได้โดยมิได้ปฏิบัติพระราชกิจใด ๆ ดังพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าลูกเจ็ด เจ้าไฉนนานกล ว่า "เมื่อพ่อยุ่ เพื่อไม่มีอะไรทำอยู่เปล่า ๆ เหนื่อยหน่ายแก่ชีวิตเรซีเนมา" ¹ เพราะฉะนั้นเมื่อเสด็จกลับประเทศ ไทยและทรงพระราชกิจอีก ก็จะต้องมีพระอาการเหนื่อยเกินอีก

5) ทรงปฏิบัติราชการในขณะที่ประสูติประสูติยุโรปครั้งที่ 2 แม้ว่าการเสด็จประพาส ครั้งนี้จะเป็นการเสด็จประพาสเพื่อรักษาพระวงศ์ เพียงประการเดียว แต่เมื่อเสด็จมาถึง ประเทศต่าง ๆ พระเจ้าแผ่นดินและรัฐบาลของประเทศนั้น ๆ ต่างก็ถวายการรับรองอย่างสม พระเกียรติในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระราชดำรัสเป็น ทางราชการในการกระชับสัมพันธไมตรีและราชการบ้านเมือง

ก่อนหน้าที่จะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 นี้ รัฐบาลไทยและรัฐบาลฝรั่งเศสได้ทวณวิธีสัญญาแก่กันโดยโดยกเรื่องพระกะบองและเสียมราฐ ให้แก่ฝรั่งเศสเพื่อแลกกับการที่ให้ฝรั่งเศสถอนกำลังออกไปจากเมืองตราด และให้คนใน มังกับของฝรั่งเศสเข้าขึ้นกาลไทยที่จักเป็นเขตต่างประเทศ ในขณะที่ประทับอยู่ในเมือง ชันเมโรในประเทศอิตาลี ทรงได้ทราบบว่าข้อความในสนธิสัญญาที่ได้ร่างขึ้นไว้นั้น ได้รับ ความเห็นชอบทุกประการจากเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศส จึงได้รับการแต่งตั้งให้พิจารณาข้อความใน สัญญานั้นโดยตรง รัฐบาลและพรรคอาณานิคมก็เห็นชอบด้วย ทรงเชื่อว่าสนธิสัญญาจะได้รับการ ให้สัตยาบรรณแน่นอนก่อนสิ้นเดือนพฤษภาคม ² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการรับรองเป็นอย่างดีจากรัฐบาลฝรั่งเศสแต่รัฐบาลฝรั่งเศสกำลังยุ่งยากจากการจลาจล ทำให้บรรดาเสนาบดีกระทรวงต่าง ๆ ต้องมาประจำอยู่ ³ ที่ว่าการรัฐบาลเกือบตลอดเวลา

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไกลบ้าน หน้า 323

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 11.1/84

พระราชโอรสระหว่างสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช พระราชโอรส พระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ลงวันที่ 1 "พฤษภาคม"

ประธานาธิบดีฝรั่งเศสยังแสดงความกังวลการรับเลขาธิการสมาคมเจ้าอยู่หัว
อย่างเป็นทางการ¹ แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิเสธเพื่อเห็นแก่
ความยุ่งยากของรัฐบาลฝรั่งเศส ถึงข้อความในพระราชโอรสเลขทรงมีถึงสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราช

... แต่เพราะเหตุที่เกิดการุ่นวายในหัวเมืองฝรั่งเศสข้างใต้ แลยังไม่สงบ
เรียบร้อยดี มีข่าวออกมาอยู่เสมอจนเสนาบดีทั้งหลาย ต้องอยู่ในที่ว่าการตาม
ตำแหน่งไม่มีใครมีเวลาว่าง พ่อจึงเห็นว่าเปนโอกาสอันดีที่พ่อจะแสดงความไมตรี
ที่เห็นอกของเขา พ่อจึงให้บอกของการเลี้ยงนั้นไว้เสีย ฝ่ายฝรั่งเศสก็ปรากฏว่า
มีความพอใจ แต่คงรู้สึกอึดอัดใจของเขาเป็นอันมาก มองซิเออร์มิชอบ เสนาบดี
ว่าการต่างประเทศฝ่ายฝรั่งเศสจึงมาหาพ่ออีกครั้งหนึ่ง เพื่อแสดงความเสียใจที่
ไม่ได้เป็นการเลี้ยงตามปกติไว้เองเสีย²

และทรงชี้แจงว่า ทรงมีพระราชประสงค์จะมีพระราชไมตรีอันสนิทกับฝรั่งเศส มาเป็น
เวลานานแล้ว แม้ว่าพระราชไมตรีระหว่างไทยกับฝรั่งเศสจะเกิดขึ้นมากในภายหลังแล้ว
แต่ก็ยังทรงมีพระราชประสงค์จะให้มีความแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นไปอีกยิ่งกว่านี้ อย่างให้
มีความมัวหมองต่อกันอีก เมื่อเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ได้ทรงประจักษ์แล้วถึงพระ
ราชประสงค์นั้นได้เป็นความจริง ความรู้สึกเช่นนี้ได้ทำให้ไม่ทรงปรารถนาการต้อนรับที่
เป็นพระอิสริยยศแก่ประการใดได้เป็นความลำบากแก่รัฐบาลฝรั่งเศส ภายหลังก็ตาม การ
รับรองทั่วไปรัฐบาลฝรั่งเศสก็ให้การต้อนรับเป็นอย่างดีในระหว่างที่เสด็จประพาส
รัฐบาลฝรั่งเศสก็ได้ให้สัตยาบรรณต่อสนธิสัญญาเป็นที่เรียบร้อย ทำให้ความขัดแย้ง
ระหว่างไทยและฝรั่งเศสได้สิ้นสุดลง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต 11.1/101
พระราชหัตถเลขาที่มีมาถึงผู้รักษารับ ๖ ธันวาคม (เป็นรายงานระยะทางและอื่น ๆ)

ลงวันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ. 126

² ๒.

อังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการรับรองที่อังกฤษ เป็นอย่างก็เช่นเดียวกัน เซอร์ชาร์ลส์ อาร์คิง เป็นผู้เชี่ยวชาญการค้าต่างประเทศของพระเจ้า เอ็ดเวิร์ด ได้ปรึกษาราชการกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเรื่องราชการ เกี่ยวกับการสร้างทางรถไฟในไทย ซึ่งได้แสดงออกอย่างชัดเจนถึงการที่อังกฤษพยายาม กีดกันอิทธิพลของเยอรมันในประเทศไทย ซึ่งทางรถไฟสายใต้ของไทยได้กู้เงินจากอังกฤษ ฝรั่งเศสและเยอรมันมาทำ อังกฤษเกรงว่าการรถไฟซึ่งมีชาวเยอรมัน ทำงาน อยู่ นั้น จะเป็นปัญหาเกิดขึ้น เกรงว่าเยอรมันจะทำการเปิดรถไฟทางไทยได้ ซึ่งพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงชี้แจงว่า เจ้ากรมรถไฟของไทยซึ่งมีชาวเยอรมัน กงนามอยู่ และพนักงานเป็นชาวเยอรมันจำนวนมากขึ้น มีเดาบายี่ที่เป็นคนไทยควบคุม อยู่ และส่วนทุนในการก่อสร้างทางรถไฟ สายใต้มีเงินทุนของเยอรมันน้อยกว่าอังกฤษและ ฝรั่งเศส ยังทรงให้พระราชประสงค์ที่จะให้คนไทยได้เข้าทำราชการ ในหน้าที่ต่าง ๆ ทั่วทุก หัก ซึ่งจำเป็นจะต้องกอบเวลาในอนาคต อังกฤษต้องการที่จะให้โดยแยกกรมรถไฟ ออกเป็น 2 กรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตอบว่าทำไม่ได้ เป็นการ เปลื้องทรัพย์สินและกำลังคน ในที่สุดอังกฤษก็ได้เข้าใจถึงอิทธิพลของเยอรมันในกรมรถไฟ¹

เรื่องที่ 2 คือการยกเงินยืมในไทย ในการที่รัฐบาลไทยประสงค์จะเก็บ ภาษีเพิ่ม รัฐบาลอังกฤษได้ให้ความเห็นอกเห็นใจ รับว่าจะพิจารณา² จะพูดติดต่อกับ กระทรวงต่างประเทศโดยทรงไม่ได้ผ่านรัฐบาลเสกเรตส์เบกเทอดเมนต์ เพราะเห็นว่า ยุ่งยากและจุกจิก เกรงว่าจะไม่ทำการก่อร่นด้วยวาทะรายน

เรื่องที่ 3 ได้เวรจากกันถึงเรื่องสนธิสัญญาที่ไทยทำกับฝรั่งเศส อังกฤษแสดง ความยินดีที่ไทยสามารถจะตกลงกับฝรั่งเศสได้เช่นนั้น ในกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ ก็กำลังปรึกษากันถึงเรื่องนี้ว่าจะมีการตกลงในเรื่องนี้อย่างไรกับไทยด้วย ซึ่งเซอร์ชาร์ลส์

¹ กองกฤษฎาหมายเทศาภิบาล กรมกิจการกร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/101
พระราชพิธีอภิเษกสมรสของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (ราชกิจจานุเบกษาและอื่น ๆ)
ลงวันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ.126

² ญ.

ถารถึงกัน แง่ความกตกรงกับระมาดเมื่อก้าวระจุจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าน่าจะมีการตกลงกันไว้ ซึ่งกำลังติดกันอยู่ รัฐบาลอังกฤษทราบก็ถึงการปรับปรุงการศาลของไทยว่า การศาลที่มีประสิทธิภาพเป็นที่น่าเชื่อถือสำหรับชาวต่างประเทศก็มีในกรุงเทพฯ เท่านั้น ในหัวเมืองยังงงไม่เรียบร้อย ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงชี้แจงให้เห็นถึงอุปสรรคของรัฐบาลไทย ในการที่จะจัดการเรื่องนี้ให้เรียบร้อยลงได้ ซึ่งไทยไม่อาจจะตั้งศาลให้เป็นแบบเดียวกับทั่วทั้งพระราชอาณาเขตได้ในเวลาอันรวดเร็ว เพราะว่ามีคนในบังคับมีหลายชาติและใช้กฎหมายต่างกัน ผู้พิพากษาในไทยจึงต้องรู้ทั้งเนื้อหาในกฎหมายและสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีประกอบกันไป ถึงกฎหมายก็เห็นด้วยและกำลังติดต่อกับกับมิดเตอร์สโตรเบล¹

การเสด็จประพาสอังกฤษในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงรับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่รัฐบาลอังกฤษจัดไว้ให้ในวันแห่งการเสด็จประพาสอังกฤษ เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 เพราะว่าเครื่องราชอิสริยาภรณ์นั้นเปียกศักดิ์เป็นรองจากเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ทรงได้รับจากประเทศอื่น ๆ ซึ่งเป็นอันสูงสุด ในเรื่องนี้พระเจ้าเอเดวอร์ดจะแสดงท่าทีรู้สึกกระดากพระทัยอยู่เหมือนกัน ได้ทรงกลมเกลียวด้วยการแสดงพระราชไมตรีอันสนิทสนมอันเป็นการส่วนพระองค์แทน

เยอรมัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการรับรองที่ดียิ่งเหมือนครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 จากเยอรมัน ซึ่งพระจักรพรรดิวิลเลียมที่ 2 ได้ทรงให้การรับรองและเอาพระทัยใฝ่มาากเป็นพิเศษ ถึงกับทรงถวายรางวัลการพระราชองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสมอ² ในเยอรมันพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชดำริราชการกับเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศของเยอรมันด้วยเช่นกัน ถึงเรื่องการเพิ่มภาษีอากร 3 % เป็น 10 % เป็นการชดเชยกับกรณีไทยได้เลิก

¹ กองกฎหมายเทศาภิบาล กรมกลาบากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/101
พระราชหัตถเลขาที่มีมาถึงผู้รักษาพระนคร (เป็นรายงานพระชะตาและอื่น ๆ)

ลงวันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ.126

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไถ่บ้าน หน้า 294

ม่อนเบี้ย จึงทำให้ขาดเงินใช้จ่ายภายในประเทศมาก เบอรัมน์ได้ให้ความเห็นใจมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวว่ารัฐบาลอังกฤษรับปากว่าจะช่วยในเรื่องนี้ ทรงหวังว่ารัฐบาลเยอรมันคงจะช่วยพระองค์ด้วย ซึ่งรัฐบาลเยอรมันก็รับรองว่าจะช่วย แต่ยังไม่ตกลงได้เป็นที่แน่นอน แน่ใจว่าจะต้องปล่อยประโยชน์กอยชักขวาง แต่รับว่าจะจัดการให้อย่างดีที่สุด เบอรัมน์แสดงความห่วงใยในกิจการที่ชาวเยอรมันลงทุนในประเทศไทย ชมเชยการตกลงระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเป็นสิ่งที่ดียิ่ง¹

6) ผลของการเสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 2 ผลแห่งการเสด็จประพาสในครั้งนี้ ได้เกิดประโยชน์แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรง กล่าวคือ พระองค์ทรงเป็นหัวใจของประเทศไทยที่ทรงมีความสำคัญยิ่งต่อบ้านเมือง เนื่องจากทรงมีพระปรีชาสามารถอันยอดเยี่ยมในกาบริหาร ในการเสด็จประพาสก็ทรงเจรจาราชการอันเป็นประโยชน์กับประเทศไทยและกระชับสัมพันธไมตรี อันมีอยู่ก่อนแล้วให้กระชับแน่นแฟ้นขึ้น การเสด็จของพระองค์นอกจากจะเป็นการรักษาพระองค์ซึ่งปลอดภัยเป็นอย่างดี ก็ยังเป็นการประกาศถึงเกียรติยศของประเทศไทยถึงความเจริญรุ่งเรือง อันได้ทำการก่อตั้งรากฐานขึ้นอย่างมั่นคงในสมัยของพระองค์ หนังสือพิมพ์ต่าง ๆ ในประเทศมหาอำนาจต่างก็รู้จัก จึงได้รับการยอมรับจากต่างประเทศ และในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีโอกาสทอดพระเนตรสภาพบ้านเมืองและการดำรงชีวิตสามัญของชาวยุโรปได้มากกว่าในครั้งที่แล้ว ทรงสรุปถึงสภาพความเจริญของทวีปยุโรปซึ่งเป็นแหล่งแห่งความเจริญไว้ในครั้งนี้ว่า พื้นแผ่นดินของทวีปยุโรปถูกใช้ไปจนหมดแล้ว หมายถึงท้องที่ ๆ เป็นเรือกลสวนไร่นา และพื้นที่ ๆ สงวนไว้เป็นป่าเขา การพัฒนาทางการเกษตรได้ปรับปรุงกันจนดีเยี่ยม ไม่อาจจะขยายขยายเนื้อที่ในการเกษตรได้อีกต่อไป ทรัพยากรธรรมชาติที่ได้มีการก่อกำเนิดและนำมาใช้ไม่มีที่ใดเหลือว่างสำหรับจะเป็นที่ค้นพบได้ใหม่

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.ร. 1.1/101
พระราชโอรสที่แท้จริงผู้รักการเกษตร (เป็นรายงานระยะทางและอื่น ๆ)
ลงวันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ. 126

แล้วแต่มีเจ้าของครอบครองอยู่แล้วทั้งสี่ประการหนาแน่นจะต้องศึกษับขยายหาอาหารและวัตถุดิบจากประเทศอื่นมาเลี้ยงพลเมืองทวีปยุโรป¹ ทรงมีพระราชวิจารณ์ถึงความกั้นรณในการอยู่รอกของชาวทวีปยุโรปและปรัชญาชีวิตที่โหดเหี้ยมระเนตรมามากแล้วจากการเล็งประมาทอันมากมายของพระองค์ว่า

ให้มาหาภิกษุแห่งฝรั่ง ไก้อเมริกา รับรองไปเสียเป็นนักเป็นหนาแต่ก็ไม่พอ อาริกา ก็แย่งกันเป็นเจ้าของจนเกือบจะหมดแล้ว ออสเตรเลียก็ไปหาหาากินกันจนหมด เอเชียก็จับเข้าไปเสียเป็นอันมาก จักรวรรดิอังกฤษทั้งภายใน เหตุที่เป็นทั้งนี้ก็เพราะยุโรปมันหมดดี ชาวยุโรปก็ต้องกระจายออกไป ที่ไหนว่างมากที่นั่นก็จะเต็มออกไป เพราะมันเป็นธรรมชาติของโลกมนุษย์ไม่มีใครที่จะยอมตายง่ายๆ ไล่แต่เพียงจะพอไม่ให้ตาย ยอมปรารถนาที่จะไล่ให้มากที่สุด ได้แลเห็นว่าจะได้ยืดยาวแลมันคงไม่มีที่สุด นี่เป็นความปรารถนาของมนุษย์ ถึงใครจะขมขื่นจะตีกองไปไปเช่นนั้น ไม่มีใครจะย่อหย่อนถึงกำหนดค่าตัว ผู้ซึ่งมีความปรารถนาเช่นนั้น หัวกันยอมเดินทางต่าง ๆ ซึ่งจะให้สำเร็จประโยชน์อย่างดีที่สุดในปลายมือ ก็เป็นธรรมชาติที่มนุษย์มีความรู้มากกว่าผู้ซึ่งไม่มีเช่นนั้น ถึงว่าใครเป็นเจ้าของอยู่แล้ว แต่หากความรู้น้อยไปบ้าง ความคึกคักน้อยไปบ้าง ความอุดมสมบูรณ์น้อยไปบ้าง บุรุษรอบรู้บ้าง ก็ต้องเสียที่แก่ผู้ซึ่งประกอบพร้อมด้วยกำลัง 4 อย่าง ความเปลี่ยนแปลงแลคืบออกของมนุษย์ จึงได้เดินไปเป็นนัยเป็นนิจไม่มีเวลาสงบเรียบร้อยได้ในโลก²

ทรงมีพระราชวิจารณ์ถึงความเจริญทางวิชาการของยุโรปที่กำลังเจริญอย่างสูงและมีความซับซ้อนมากขึ้น ซึ่งเป็นผลมาจากการกักกันของมนุษย์ยุโรปว่า

... เป็นข้อที่น่าพิศวงอย่างยิ่ง ความรู้จักใจที่แพร่และธาตุของโลกเป็นผลประโยชน์ ย่อมเกิดขึ้นแก่มนุษย์โดยลำดับนับ 6000 ปีมาแล้ว มีเวลาเสื่อมสูญ ล้มไปเสียบ้าง ก็มากับมันก็ได้กาลบัดนี้หนัก ไปแต่เท่านั้นกลับทวีหนักขึ้น เมื่อ

¹ ระยะเวลาตั้งแต่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศสครองราชย์ถึงพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๖ แห่งฝรั่งเศส ๑๗๗๕-๑๗๙๒ ใกล้เคียงกับเวลาที่กล่าวถึงในข้อความข้างต้น หน้า ๔๗๒-๔๗๓

² ๒. หน้า ๔๗๓

ความรู้สิ่งนี้ถึงขั้นเป็นหลักถาวร ก็เป็นทางความคิดที่ผิดการเกิดขึ้น อาจจะออก
 ลายไปจนหมดทางซึ่งจะทำได้ เจนกับรู้จักใช้ไอ้น้ำ ไอ้น้ำอาจนำไปใช้สารพัด
 ทุกอย่าง จนกระทั่งถึงเวลานี้กำลังไม่ฟ้า ไม่ฟ้าอาจจะใช้สารพัดทุกอย่าง แล
 กำลังเกินขึ้นอยู่เสมอ ใครจะทำนายไปได้ว่าฟ้าอาจจะให้ผลอย่างไร ต่อไป
 ภายมาถึงที่สุดเพียงไหน อาจจะมีอะไรเกิดขึ้นต่อไปภายหน้าก็ขึ้นไปกว่าฟ้า ฟ้า
 เลยจะแปลเห็นได้ ถ้าจะพรรณาด้วยความเห็นในส่วนวิชานี้แล้วจะกินเวลามาก ...
 เพราะฉะนั้นขอรวมย่อความเพียงว่า พื้นภูมิประเทศยุโรปนั้นมันหมดดีเสียแล้ว
 แต่ความรู้ในประเทศยุโรปไม่ใช่แต่เวลาที่กำลังที่เกินขึ้นสู่ความเจริญ มันกำลังเกิน
 ๑
 กระจกลดโลดโผนซึ่งจะเดินตามยาก ...

จากข้อความที่น่ามากล่าวอ้าง ทำให้เห็นถึงเหตุผลอย่างชัดเจนถึงสาเหตุแห่งการแสวงหา
 อาณาณียในทวีปต่าง ๆ ของชาวยุโรป นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยที่ทรง ระเบียบสามารถเป็นอย่างยิ่ง ที่ทรงเข้าถึงความจริง
 ในโลกที่กว้างออกไปเช่นนั้น จึงไม่อาจจะเป็นที่สงสัยเลยว่าทำไมพระบาทสมเด็จพระจุ
 ลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงปรับปรุงประเทศและเป็นที่ยอมรับของนานาประเทศ โดยเฉพาะ
 อย่างยิ่งประเทศมหาอำนาจ จนสามารถรักษามันเมืองให้รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคม
 ของชาติมหาอำนาจ รักษาดินแดนนี้เป็นส่วนที่แท้จริงของไทยไว้ได้ และในเวลาเดียวกัน
 ก็สรรสร้างความสำเร็จด้วยการวางรากฐานอันเป็นการเปลี่ยนจากระบบเก่าไปสู่ระบบใหม่
 ให้แก่บ้านเมืองในเวลาที่ยากนอกประเทศ กำลังเผชิญกับการครอบงำของศัตรู ทั้งหมัดนี้
 ย่อมจะเป็นสิ่งชี้ให้เห็นถึงพระราชาวิอันวัจวิยะที่ทรงเข้าถึงความจริงของพระองค์นั่นเอง
 ทำให้ยังรู้และมองเห็นหนทางในการรักษาตัวรอดของไทย

การจัดกรรับเสด็จกลับจากเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 พระบาทสมเด็จพระ
 มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช รักษาการใน

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไกลบ้าน หน้า 474

กำหนดให้ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 2 ได้ประพาสปรักกับเจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ จักงานรับเสด็จขึ้น ในครั้งนี้คณะที่ปรักษาไถ่คงความเห็นได้จัดงานให้ยิ่งใหญ่กว่าทุกครั้ง ที่ผ่านมา แต่ให้จัดเสร็จภายในวันเดียว โดยรวมเอาบรรดาเจ้านาย ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชนมารวมอยู่ในที่เดียวกัน สนุกสนานร่วมกัน ให้มีการละเล่นต่าง ๆ แจกสิ่งของ ให้มหรสพ ซึ่งจะจัดที่ท้องสนามหลวง และแต่งถนนราชดำเนิน ถนนเบญจมาศ ตลอด มาจนถึงสวนดุสิต ให้ราษฎรได้เข้าเฝ้าพร้อมกันที่เชิงวัดลillotทาง ทั้งนี้เพื่อมิให้พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเหน็ดเหนื่อยเพราะว่าเสด็จพระราชดำเนินไปหลายแห่ง ติดต่อกัน และมิให้เป็นการซ้ำเหมือนกับการจัดรับเสด็จกลับจากยุโรปเมื่อ ร.ศ. 116¹ ปรากฏว่าทุกฝ่ายต่างร่วมใจกันจัดงาน แม้แต่บรรดาพ่อค้าชาวต่างประเทศทั้ง ฝรั่งเศส, เยอรมัน และจีน พวกพ่อค้าฝรั่งก็ต่างออกไปเข้ามาเล่น ลีลาเป็นเงินประมาณ 2,000 ปอนด์ การรับเสด็จจากท้องขยายออกเป็น 2 วัน² ที่ฝรั่งเศสพวกกองการช่างที่ระลึกสำหรับ การรับเสด็จครั้งนี้คือสร้างคานาโภา กรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้กล่าวว่าในโน้นน้ำจะมี การทำสิ่งทีระลึกว่ารับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ใหญ่โตและเป็นที่ระลึก ไปนาน ๆ โดยจะเรียไรเงินจาก เจ้านาย ข้าราชการ อาณาประชาราษฎร์ พวกฝรั่ง ต่างก็รับปากจะเรียไรเป็นอย่างดี³ จึงได้แก่ ระบรุษพรงน้ำ

สรุปผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศ การเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งที่ 1 และ 2 ได้แก่ เมืองสิงคโปร์ ปักคาเวียและฮันเคีย เป็นการเสด็จประพาสเพื่อกระชับ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/71

เรื่องเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรป ร.ศ. 116 พระราชหัตถเลขา

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ พะบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 21/97

ลงวันที่ 18 มีนาคม ร.ศ. 125

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค. 11.1/86

หนังสือกรมหลวงดำรงฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 126

³ 2. ลงวันที่ 28 สิงหาคม ร.ศ. 126

สมัยรัชกาลที่ ๖ และทรงศึกษาวิธีการจัดการปกครองบ้านเมืองโดยตรง สิ่งเสริมความรู้ที่มีอยู่แล้วให้เข้าพระทัยอย่างลึกซึ้งมากขึ้นด้วยการเสด็จประพาสทอดพระเนตรเห็นสิ่งที่แท้จริง

ลักษณะของการเสด็จประพาสมุ่งไปที่กิจการและสถานที่สำคัญ ๆ ของรัฐบาล ตลอดจนการเข้าร่วมสมาคมในหมู่นักชนชั้นนำในประเทศนั้น ๆ การทอดพระเนตรกิจการและสถานที่สำคัญ ๆ ต่าง ๆ เป็นไปอย่างรวบ ๆ และทั่วถึง ส่วนรายละเอียดของกิจการนั้น ๆ หลักฐานมิได้ระบุไว้อย่างชัดเจนทุกอย่างไม่ มีหลักฐานเพียงน้อยชิ้นที่พบว่าได้ทรงศึกษาอย่างละเอียด เชื่อว่าหลักการสำคัญของลักษณะการปกครองแบบใหม่ ตลอดจนหน่วยงานที่จะจัดบ้านเมืองให้ทันสมัยได้มีอยู่ในพระราชดำริแล้วเป็นส่วนใหญ่ เพียงแต่รอการนำออกมาใช้ การเสด็จประพาสจึงเป็นการเสด็จไปทอดพระเนตรในสิ่งที่ทรงทราบอยู่แล้วให้ประจักษ์ด้วยพระองค์เอง ซึ่งผลแห่งการเสด็จประพาสนี้จะออกมาในรูปของการมองเห็นความแตกต่างของสภาพบ้านเมือง เป็นการก้าวออกมาสัมผัสกับโลกภายนอก จะได้เป็นสิ่งที่กระตุ้นเร่งเร้าให้จัดการปรับปรุงบ้านเมืองเร็วขึ้น ได้แก่การจัดส่งเจ้านายและนักเรียนออกไปเล่าเรียนวิชาการในต่างประเทศ ซึ่งถือว่ารุ่งเรืองอยู่ในเวลานั้น จัดส่งเจ้านายและข้าราชการออกไปศึกษาอบรมจนการจัดการปกครองในบ้านต่าง ๆ ในต่างประเทศตามา และได้จัดการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองขึ้นตามลำดับแห่งเวลาและสถานการณ์ที่อำนวยให้ จนกระทั่งไปถึงจุดสุดยอดแห่งการเปลี่ยนแปลง ได้แก่การเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2435 การเปลี่ยนแปลงก็ยังเป็นการไม่เพียงพอแก่สภาพบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสชาวอังกฤษแห่งซึ่งได้ว่างเว้นไปถึง 25 ปี เน้นการศึกษาระบบการปกครอง การชลประทาน หลังจากนั้นอีกไม่กี่เดือนก็ได้เสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 1 ตามเป้าหมายที่ประกาศแก่คนทั้งหลาย เน้นถึงการศึกษาการจัดการปกครองบ้านเมืองแก่ผลที่ได้รับจริง ๆ กลับกลายเป็นความสำเร็จทางด้านพระราชไมตรีมากกว่าการศึกษาการจัดการปกครอง ได้ทำให้อังกฤษและฝรั่งเศสลดการคุกคามไทยลงอย่างเห็นได้ชัด การเสด็จประพาสชาวครั้งที่ 3 ก็เป็นการเสด็จไปศึกษาการจัดการปกครองบ้านเมืองเช่นเดียวกับครั้งที่ 2 การเสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 2 เป็นการเสด็จประพาสไปรักษามะเร็งที่ ทรงได้รับการรักษาทางการแพทย์ที่ทันสมัยที่สุดในสมัยนั้น ทำให้พระอาการประชวรดีขึ้นเป็นอันมาก การเสด็จประพาสต่างประเทศในแต่ละครั้ง

แม้จะมีจุดมุ่งหมายและผลที่แตกต่างกันไปบ้าง แต่ผลโดยส่วนรวบต่างก็สนับสนุนการปรับปรุงประเทศทั้งสิ้น ทำให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองแก่บ้านเมืองและยกระดับความเป็นอยู่ของราษฎรให้ได้รับความสะดวกสบายขึ้น

สามารถมองเห็นได้ว่าการปรับปรุงประเทศส่วนใหญ่ได้รับแบบอย่างมาจากประเทศใกล้เคียง ซึ่งได้แก่อาณาเขตของอังกฤษและสเปน ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่าสภาพบ้านเมืองของประเทศไทยและประเทศใกล้เคียงที่เป็นอาณานิคมของอังกฤษและสเปนคล้ายคลึงกัน ดังนั้นการจัดการปกครองที่ชาวตะวันตกนำมาดัดแปลงไว้ในประเทศเหล่านี้จึงเป็นแบบอย่างของไทยอาจจะนำมาใช้ได้โดยทันทีหรือนำมาประยุกต์อีกเล็กน้อยเท่านั้นก็สามารถนำไปใช้ได้ไ้กว่า ประโยชน์ที่ได้จากการเสด็จประพาสทวีปยุโรปจะเป็นทางพระราชไมตรีและเจรจาปัญหาในทางการเพื่องมากกว่า แต่ก็มีความสำคัญยิ่งต่อการรักษาเอกราชของประเทศ นับว่าเป็นการลบล้างจากภายนอกเพื่อส่งเสริมความปลุกปลอบแห่งตน และเพื่อจะได้ทำการปรับปรุงภายในให้เต็มที่ ก่อนที่เมื่อเจ้านายและนักเรียนที่ออกไปเล่าเรียนในทวีปยุโรปกลับมาเข้ารับราชการแล้ว จึงเป็นการนำเอาวิชาการจากทวีปยุโรปมาใช้อย่างจริงจัง ปรับปรุงหน่วยงานต่าง ๆ ที่ได้เร่ร่อนมาเร็วให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น หรือจัดการเพิ่มเติมให้เกิดความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น และการเสด็จประพาสต่างประเทศในแต่ละครั้ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระราชมหุทัยในสินค้าของประเท่นั้น ๆ ทั้งที่เป็นของดีรสเยี่ยมสูงตลอดลงไปจนถึงหัตถกรรมพื้นเมือง ภูเขามือจะทรงทราบถึงสินค้าที่มีชื่อเสียงในดินแดนต่าง ๆ จะทรงซื้อหาประทับในพระราชวัง ซึ่งจะเป็นอย่างแก่เจ้านายพระองค์อื่น ๆ และข้าราชการที่จะเลียนแบบ แม้กระทั่งการแต่งพระองค์ ดังนั้นจึงอาจจะสรุปได้ว่าสถาบันกษัตริย์เป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงเกือบทุกอย่าง เพื่อที่จะให้ทันสมัยสามารถปรับตัวให้เข้ากับอารยธรรมที่เป็นสากลอยู่ในสมัยนั้น

บทที่ 4

การเสกัจบรรพาสและผลของการเสกัจประพาสภายในประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดการเสกัจบรรพาส และเมื่อได้ทรงประจักษ์ถึงประโยชน์ของการเสกัจบรรพาสในสมัยที่พระราชบิดายังทรงพระชนม์อยู่ จึงได้มีการเสกัจบรรพาสภายนอกประเทศและภายในประเทศเป็นจำนวนหลายครั้งในสมัยของพระองค์ และในสมัยนี้เจ้านาย ขุนนางและข้าราชการได้มีโอกาสในการท่องเที่ยวไปยังหัวเมืองมากกว่าสมัยที่ผ่านมา จึงมีความนิยมในการท่องเที่ยวและทัศนศึกษากันอย่างกว้างขวาง ซึ่งในสมัยก่อนกระทำไม่ได้เพราะเหตุว่ามีกฎหมายห้ามไว้ด้วยพระมหากษัตริย์เกรงว่าจะเป็นการคบคิดของสุบผู้คนก่อกบฏได้* สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งเป็นเจ้านายที่อยู่ในสมัยนั้นและทรงเป็นหลอกล่อปรแกรมเมกเกอร์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงรู้ถึงการท่องเที่ยวในสมัยนั้น จึงได้ทรงมีพระนิพนธ์ถึงประโยชน์ที่ได้จากการท่องเที่ยวในสมัยนั้นไว้ทั้งในทางส่วนตัวท่องเที่ยวและทางราชการบ้านเมือง

... ถึงคนหนึ่งไม่ใช่ว่าการถึงป่วยเจ็บ เป็นคนที่ประจำการมีกิจธุระต่าง ๆ บ่อยมีเวลาเห็นคนเห็นน้อยเมื่อขลา เมื่อได้ละกิจกังวลแปรสถานไปเที่ยวเตร่หาพอเอาใจเสียได้ครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง ก็ยกมจันบานสำราญกายตลอดจากจิตใจกลับมาตั้งหน้าทำการไถ่ซึ่งแรงก็ขึ้นกว่าเก่า ... ถ้าเป็นคนราชการบ้านเมือง การเที่ยวเตร่ก็ยิ่งเป็นประโยชน์สำคัญขึ้น เพราะราชการเป็นเพื่อรวมยอดของสรรพการทั้งปวง

* ปรากฏหลักฐานเป็นกฎหมายในกฎหมายเฝ้ารับบาลและพระไอยการกระบดึก ห้ามมิให้เจ้านายขุนนางมีการติดต่อกัน ในกฎหมายเฝ้ารับบาลมาตราที่ 75, 77, 78, 79 และห้ามมิให้เจ้าเมืองคบหาติดต่อกัน ในพระไอยการกระบดึกมาตราที่ 8

อันจะพึงมีในประเทศ ถ้าผู้ทำราชการได้เที่ยวเตร่ ไร้รู้ได้เห็นภูมิลำเนา
บ้านเมืองและความสุขทุกข์ของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน ก็เหมือนหนึ่งมีทุนในทางที่จะ
กำริตริครองราชการอันควรแก่หน้าที่ของตน . .¹

นอกจากการท่องเที่ยวแล้วยังมีการตรวจราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ ทั่วประเทศ
อีกด้วยทั้งเจ้านาย ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ชั้นผู้น้อย ต้องส่งรายงานต่อผู้บังคับบัญชาแม่แต่
เสนาบดีก็จะต้องทำรายงานการตรวจราชการทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว หลังจากนั้นก็จะเสด็จประพาสทอดพระเนตรบ้านเมืองตรวจราชการทั่วไปอีก
ชั้นหนึ่ง เป็นที่น่าสังเกตว่าการบริหารบ้านเมืองในสมัยนั้นได้กระทำกันอย่างตั้งใจและ
จริงจัง

ไม่ว่าการเสด็จประพาสจะมาจากทรงตรวจราชการ ทรงรักษามระอาการประชวร
หรือทรงพักที่นพระองค์ก็ตาม จะทอดพระเนตรบ้านเมืองไปด้วยทุกครั้ง การทอดพระเนตร
ส่วนมากจะไม่เจาะจงเน้นการเฉพาะอย่าง แต่เป็นสภาวะทั่ว ๆ ไปของบ้านเมือง ที่สำคัญ
คือกิจการต่าง ๆ ของรัฐบาลและเอกชนที่กำลังดำเนินอยู่ได้เปลี่ยนแปลงเจริญก้าวหน้าเป็น
ประโยชน์แก่บ้านเมืองมากขึ้นเพียงใด ถึงการจัดสร้างสถานที่ราชการให้ตั้งประจำเป็น
หลักแหล่ง เช่น ที่ว่าการมณฑล ที่ว่าการจังหวัด ที่ว่าการอำเภอ ศาล โรงเรียน
สถานีตำรวจ โรงทหาร การไปรษณีย์ โทรศัพท์ ถูก เหล่านี้เป็นต้น' ด้านอื่น ๆ
ได้แก่ ตลาด ถนน โรงสี วัด โบราณสถาน บ้านพักข้าราชการ ตลอดจนทรง
เยี่ยมเยียนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และเจ้าเมืองประเทศราช ทั้งนี้เป็นเพราะว่าบ้านเมือง
ในสมัยนี้เป็นช่วงสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงจากแบบเก่าไปสู่แบบใหม่คล้อยตามลักษณะของ
ตะวันตกที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 และกำลังถูกคุกคามจากชาติมหาอำนาจตะวันตก
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงกลวชนในการปกครองเพื่อให้เกิดประโยชน์
กับบ้านเมืองอย่างจริงจัง ดังนั้นจึงเสด็จประพาสทอดพระเนตรการบริหารบ้านเมืองและ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อธิบายเรื่องเที่ยว
ทะเลตะวันออก เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ เที่ยวน้ำตกเจ้าอนันตภูมิที่เกาะกูด เที่ยวไทรโยค

การก่อสร้างต่าง ๆ ของรัฐบาลด้วยพระองค์เอง ผลของการเสด็จประพาสตลอดรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในแต่ละท้องถิ่นไม่เหมือนกัน แต่ผลที่ออกมา นั้นจะก่อเกิดเป็นประโยชน์ต่อการรักษามันเมืองให้พ้นจากการคุกคามของชาตินิยมหัวอำนาจตะวันตก และวางรากฐานความเจริญให้แก่บ้านเมืองอย่างจริงจัง ไว้แก่

1. การพัฒนาภูมิภาคในประเทศไทย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงแสวงหาความรู้ในเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ ในการเสด็จประพาสก็เช่นเดียวกันทรงมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรถึงสภาพทางภูมิศาสตร์ ลักษณะบ้านเมืองและความเป็นอยู่ของราษฎรเพื่อที่จะทรงทราบถึงสภาพที่แท้จริงของบ้านเมืองเพื่อเป็นแนวพระราชดำริใช้ในทางการปกครองต่อไป ในการแสวงหาความรู้เช่นนี้เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาถึงหม่อมเจ้าจุลภาณุภาคการเมื่อเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ที่ทรงมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรในทวีปยุโรป "... เมื่อครั้งก่อนที่ไปได้เห็นพระราชสำนักแลเห็นเจ้าน้อยงักข้าเหลือเกิน ครั้งนี้ถ้าจะไปอย่างแกล้งก่อนแล้วเห็นจะทนไม่ไหว อยากจะโกรธเที่ยวให้เห็นภูมิภาคและประเพณีบ้านเมืองโดยสามัญให้หายกันกับที่ไม่ได้เห็นครั้งก่อน ...¹ ในเมืองไทยก็เช่นเดียวกัน ทรงมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรการบ้านเมืองไปในทุกแห่งทุกมุมส่วนมากจะทรงมีพระราชหัตถเลขาบันทึกการเสด็จประพาสของพระองค์ และใบพระราชหัตถเลขาบันทึกถึงลักษณะภูมิภาคของท้องถิ่นต่าง ๆ ในการเสด็จประพาสแต่ละครั้ง แต่การบันทึกศึกษาก็มิได้เป็นไปโดยตรง จะอยู่ในลักษณะที่ทรงรับรู้การทอดพระเนตรเห็นสิ่งต่าง ๆ ไปในตัว ในขณะที่เสด็จประพาสด้วยจุดประสงค์อย่างอื่น ดังเช่นการเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออกและเมืองจันทบุรีเมื่อ ร.ศ. 95 (พ.ศ. 2419) เพื่อทรงพระเกษมสำราญ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 11.1/74
เรื่องหมอยุโรป เสด็จประพาสยุโรปเพื่อรักษาพระองค์ ร.ศ. 126 พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงหม่อมเจ้าจุลภาณุภาคการ ลงวันที่ 29
ตุลาคม ร.ศ. 125

แต่ในคราวเดียวกันนี้ทรงโปรดเกล้าฯ แบ่งน้ำที่ให้แก่เจ้านายและข้าราชการออกไปสำรวจถึงลักษณะภูมิประเทศของเมืองจันทบุรีและสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรชาวเมืองจันทบุรี และทูลเกล้าฯ ถวายรายงานเป็นประเภท ๆ เช่น ลักษณะภูมิประเทศ การเพาะปลูก การทำเหมืองแร่ การเลี้ยงสัตว์ สินค้าเข้า สินค้าออก การปกครอง คดีความ การควบคุมกำลังคน ภาษีอากร เป็นต้น¹ ซึ่งปรากฏรายละเอียดในพระราชนิพนธ์เรื่อง 'ระยะทางเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี' ร.ศ. 95 และจากการเสด็จประพาสแหลมมลายู โดยทรง ร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431) โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านองยาเซอ กรมพระสมมติอมรพันธ์กับข้าราชการร่วมกับเสนาธิการตามเมืองต่าง ๆ ตลอดแหลมมลายูรวมไปถึงประเทศราช อันได้แก่ รัฐกลันตัน รัฐตรังกานู และรัฐไทรบุรี ข้อความในรายงานนั้น กล่าวย้อนไปถึงประวัติความเป็นมาของเจ้าเมืองและกล่าวถึงลักษณะสภาพบ้านเมือง การปกครอง การค้าขาย คดีความ การทำนุบำรุงบ้านเมือง² ทำให้เห็นถึงลักษณะของรายงานเป็นไปในทำนองที่ปูพื้นความรู้ในทุกแง่มุมของหัวเมืองในแหลมมลายูทั้งที่เป็นของไทยและประเทศราชอย่างครบถ้วนและจริงจัง จึงเป็นที่น่าสังเกตว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอาจจะยังขาดความรู้อย่างถ่องแท้ในหัวเมืองเหล่านี้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เสนาธิการมาถวาย ซึ่งในขณะนั้นอังกฤษได้สถาปนาอำนาจลงอย่างมั่นคงในรัฐมลายูต่าง ๆ ที่ต่อจากรัฐมลายูประเทศราชของไทย และแสดงความต้องการรัฐมลายูของไทยด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเริ่มการเสด็จประพาสแหลมมลายูอย่างจริงจังตั้งแต่นั้นมาเพื่อทำให้เกิดความคุ้นเคยและใกล้ชิดระหว่างเบื้องหลวงกับหัวเมือง ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมืองประเทศราชเพื่อป้องกันอิทธิพลของอังกฤษและทรงประสบความสำเร็จ ดังนั้นจึงทำให้พอได้เห็นเป็นเค้าได้ว่า การเสด็จประพาสแล้วทำการศึกษาภูมิประเทศกับสภาพ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/2
ระยะทางเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี (ร.ศ. 95) พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ท.11.3/3
รายงานเสนาธิการหัวเมืองปักษ์ใต้แหลมมลายู ร.ศ. 107

บ้านเมืองไปด้วยนั้นย่อมก่อให้เกิดประโยชน์ในการอำนวยความสะดวก เพราะว่าพระองค์ทรงเป็นนักบริหาร การพบเห็นสิ่งต่าง ๆ ความรู้ที่ได้ในแง่ต่าง ๆ ย่อมจะนำมาประมวลเป็นแนวทางการบริหารประเทศต่อไป เช่น เสด็จประพาสเมืองนครศรีธรรมราช ร.ศ. 117 เมื่อทอดพระเนตรภูมิประเทศเมืองแล้ว ทรงมีพระราชดำริว่าเมืองนครศรีธรรมราชเป็นที่มียศภูมิดีมาก น่าจะจัดทำการชลประทานได้ถ้าหากว่ามีวิธีการการชลประทานมาเห็นเองจะเป็นประโยชน์มากที่สุด¹ เป็นต้น

2. การตรวจราชการ

ก. หัวเมืองภาคกลาง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสภาคกลางมากที่สุดทั้งที่เป็นการตรวจราชการและเสด็จประพาสพักผ่อนพระอิริยาบถ การเสด็จประพาสเพื่อพักผ่อนพระอิริยาบถมากที่สุดได้แก่การเสด็จประพาสบางปะอินและเพชรบุรี การเสด็จประพาสในภาคกลางสามารถเสด็จประพาสได้เสมอ ๆ เพราะว่าการคมนาคมสะดวก มีแม่น้ำลำคลองไหลคึกคักถึงกันมากกว่าท้องถิ่นอื่น ๆ ดังนั้นราษฎรในหัวเมืองภาคกลางจึงมีโอกาสดำเนินเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเสมอ ๆ นอกจากจะเสด็จประพาสภาคกลางโดยตรงแล้ว แม้แต่การเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือก็ต้องเสด็จผ่านหัวเมืองภาคกลางด้วย เช่น สระบุรี ลพบุรี อ่างทอง สิงห์บุรี อุทัยธานี เป็นต้น การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหัวเมืองภาคกลางมีมากกว่าที่นำมากล่าวถึง เพราะว่าได้มีการเสด็จประพาสในระบะสั้น ๆ บ่อย ๆ อีกหลายครั้งที่ปรากฏในราชกิจจานุเบกษา เช่น การเสด็จประพาสนมัสการพระปฐมเจดีย์หรือเสด็จประพาสเพื่อพักผ่อนพระอิริยาบถ การเสด็จประพาสที่มีส่วนก่อให้เกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองมีดังต่อไปนี้

ใน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2448) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองนครเขื่อนขันธ์ ทอดพระเนตรเห็นถนนและตลาดเมืองนครเขื่อนขันธ์

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเรื่อง เสด็จประพาส
แหลมมลายู หน้า 241

สกปรกมาก ในวันรุ่งขึ้นทรงมีพระราชดำรัสในที่ประชุมเสนาบดีว่าสกปรกเหมือนตลาดท่าจีน¹ (ตำบลท่าฉลอม) พระราชปราชญ์นี้ได้เป็นสาเหตุให้พระเจ้านั่งองค์ยาเธอ กรมหมื่นค่างวกราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งมีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบในบริเวณตำบลท่าฉลอมมีหนังสือราชการไปถึงผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาครให้ประชุมกำนันผู้ใหญ่บ้านตำบลท่าฉลอมจัดการแก้ไขตลาดท่าจีน การจัดการแก้ไขในครั้งนี้ได้เป็นสาเหตุทำให้เกิดระบบการสุขาภิบาลซึ่งเป็นส่วนการปกครองท้องถิ่นขึ้นเป็นแห่งแรกในประเทศไทย ซึ่งปรากฏว่าต่อมาอีกสองปี การสุขาภิบาลที่จัดขึ้นได้ทำให้ราษฎรได้รับความสะดวกสบายขึ้นมาก² เช่น มีการเก็บภาษีโรงเรือนในท้องที่ตำบลท่าฉลอมไปรักษาดูแลความสะอาดของถนน ซ่อมแซมถนนมิให้ชำรุดเสียหาย มีกฎหมายห้ามมิให้ทิ้งขยะมูลฝอยในเขตถนน เป็นต้น ทำให้ราษฎรมีสภาพแวดล้อมในการดำรงชีวิตที่ถูกหลักอนามัยกว่าที่เป็นอยู่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดขึ้นในหัวเมืองต่าง ๆ อย่างกว้างขวางต่อไป เป็นที่บ่งชี้ได้ว่าเมืองไทยเริ่มวางรากฐานการปกครองท้องถิ่นหลังจากที่ได้ปรับปรุงการปกครองส่วนภูมิภาคซึ่งเป็นโครงสร้างใหญ่ไปแล้ว จึงเป็นสิ่งที่ยืนยันได้ว่าความคิดในด้านต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยนั้นเป็นที่ได้ทราบดีกันอยู่แล้วในหมู่ผู้ปกครองของไทย เพียงแต่รอเวลาและโอกาสในการนำมาใช้เท่านั้น ดังเช่นการจัดระบบสุขาภิบาลนี้ซึ่งจะเติบโตกลายเป็นระบบเทศบาลต่อไปในสมัยรัชกาลที่ 6

มณฑลราชบุรีเป็นมณฑลหนึ่งที่เสด็จประพาสเสมอ ๆ เพราะว่าในเวลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสไทรโยค ต้องเสด็จผ่านมณฑลราชบุรีทั้ง 4 ครั้ง นอกจากนั้นก็เป็นการเสด็จประพาสเพื่อพักผ่อนพระอริยابถ เช่น เสด็จประพาสเขาสูง ประพาสทุ่ง ล้าคลอง เป็นต้น ซึ่งเสด็จประพาสพร้อมทั้งฝ่ายใน ชาวเมืองราชบุรีและใกล้เคียงได้มีโอกาสเข้าเฝ้าหลายครั้งจึงมีความคุ้นเคย

ใน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ได้เสด็จประพาสเพื่อสำรวจพระอริยابถและตรวจราชการ เสด็จประพาสทอดพระเนตรสถานที่ที่จะก่อสร้างโรงทหารบก ที่ว่าการ

¹กระทรวงมหาดไทย พระราชหัตถ์เลขาฯ รัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของ
กระทรวงมหาดไทย เล่ม 1 หน้า 241

²"กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยสำหรับการสุขาภิบาลตำบลท่าฉลอมเมืองสมุทรสาคร"
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 24 แผ่นที่ 49 ลงวันที่ 8 มีนาคม ร.ศ. 126

มณฑลราชบุรีและอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงกัน ในครั้งนี้เจ้าพระยาสุรพันธ์ได้นำข้าราชการ
ชั้นผู้ใหญ่เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นการเรียงตัว ซึ่งนับว่าทรงเอาพระทัยใส่ต่อ
ข้าราชการของพระราชนัดดาที่ใกล้ชิดมาก ก่อวาทะได้ใจไปมาพระนครตลาด
และโรงทหารต่อไป¹

ร.ถ. 128 (พ.ศ. 2452) เสด็จประพาสทั่วเมืองราชบุรีทอดพระเนตรตลาด
ถนน แต่เมืองราชบุรีอยู่ในสภาพเสื่อมโทรมไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัย จึงทรงดำริเห็น
ให้แก้ไข ถึงปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงคณะผู้รักษามณฑลว่า

. . . เมืองราชบุรียังไม่เข้าเป็นภูมิวิวนิธิแปลดอย่างไรเข้าได้ ถ้าจะตั้งวิวนิธิแปลด
จะได้แต่ตลาดพระคลังข้างที่รายเกี่ยวเป็นแน็ค นอกนั้นก็มีเกะกะเส้นกะสาย
คึกคักลานพระคลังข้างที่ติดแน่นหนาตีระกอก ทั่วตลาดของสดไม่พอที่จะขยายยังคิด
เกะกะต่าง ๆ ก้านหลังเป็นตึกเก่าที่จะต้องรื้อคำหน้าที่เป็นโรงตำรวจัญธร ซึ่ง
จะย้ายไปไหนก็ยังไปไม่ได้ ที่พักมิชชันนารีเข้าไปแทรกอยู่ในระวางนั้นยังจะต้องย้าย
เปลี่ยนกันอีกหลายก่อ จึงจะขยายตลาดออกไปได้ พิจารณาเหตุที่การที่ท่า ๆ
ขึ้นไว้ก็เป็นเครื่องน่าสังเวช แม้จะทนสู้เรือนฝากระดานก็ไม่ได้ เพราะเหตุที่
ท่าคึกคักไม่รู้จักทำตึก ปลุกสร้างขึ้นเพียบพร้อมเรือนโรงง่วนแน่นทึบไปทั้งนั้น
ตึกผสมเก็จเจ้าพระยาซึ่งเป็นท่าการทั้งใหญ่ทั้งโต ก็ต้องมุงจากหับกระเบื้อง
ที่วังเก่าซึ่งอยู่ตรงอาตุณ อาตุณ (สนามหญ้าใหญ่) ไข่เป็นตะรางไปพางอยู่บัดนี้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/12
เรื่องเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ถ. 128

*

Municipal

ก็อยู่ใกล้ด้วยคำจูน กระแสใหม่ทำข้างล่างลงมาหลังบ้านเทศายังไม่แล้ว ที่วังใหม่
ในสมุทสามสิบสองเล่ม* ขวงมหาดไทยก็จะทำเป็นที่ว่าการมณฑลแต่เห็นจะยังลึก
เลยขอไว้ว่าถ้าจะทำแล้วขอให้ทำเป็นตึกถาวรมั่นคงที่เกี่ยว อย่างเรือตึกลงปลูกเรือน
ฝากระดานกรอบเลย เพราะราชบุรีมีพร้อมทั้งอิฐทั้งปูน ...¹

จากพระราชหัตถเลขาสะท้อนให้เห็นถึงการจัดเมืองราชบุรียังขาดการวางผังเมือง
อย่างมีแบบแผน ทำให้การปลูกสร้างยุ่งเหยิงไม่เป็นระเบียบและความคิดความสามารถ
ของคนไทยว่าได้รับแบบอย่างการก่อสร้างตึกถาวรแบบของตะวันตก แต่ยังขาดความสามารถ
ในการเลียนแบบการก่อสร้าง หรือการเรียนรู้ในการก่อสร้างก็อย่างสมบูรณ์ จึงทำให้
ตึกปรากฏออกมาในรูปครึ่ง ๆ กลาง เช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงทรงประชวาท์ถ้าคิดจะทำที่ว่าการมณฑลก็ให้ทำเป็นตึกอย่างถาวรและมั่นคง ซึ่งจะหมายถึง
การศึกษาการปฏิบัติของทางกระทรวงมหาดไทยว่าถ้าคิดจะทำก็ให้คิดอ่านให้ตลอดรอบคอบและ
สามารถปฏิบัติได้นั่นเอง อย่าให้เป็นแบบเดียวกับที่ได้ทอดพระเนตรเห็น เพราะว่า
เมืองราชบุรีทั้งอิฐและปูน ทอดพระเนตรโรงทหารซึ่งยังไม่เสร็จสมบูรณ์ แล้วจึง
ทอดพระเนตรถนน ทรงย่ำถึงถนนเมืองราชบุรีฝ่ายที่ใกล้ที่ว่าการก่อสร้างยังไม่เรียบร้อย
หลายประการ เช่น ทำนบกั้นน้ำทำให้น้ำขังและเน่า เพราะว่าไม่ได้สร้างให้เป็นไปตาม
โครงการที่ได้ดำริไว้² สะท้อนให้เห็นถึงความละเอียดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงสังเกตและสามารถทอดพระเนตรเห็นความบกพร่องและทรงติเตียน
 เพราะว่าไม่ได้ก่อสร้างให้เป็นไปตามที่ได้วางแผนไว้ตั้งแต่ต้น ซึ่งข้อที่ทรงติเตียนมาถึง
ผู้รักษาพระนครในครั้งนี้จะต้องได้รับการแก้ไขอย่างแน่นอน ถึงนั้นก็จะเรียบร้อยมากขึ้น
กว่าที่ได้ทอดพระเนตร ถนนหลังสถานีรถไฟใช้ไม่ได้เมื่อราษฎรชนของมาจากเพชรบุรี

* หมายความว่าความคิดซึ่งจะทำแต่ไม่รู้ว่าจะทำได้เมื่อใด

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในพิธีการ ร. 7. 128
(พ.ศ. 2452) พิมพ์ในงานศพ อัน บุนนาค 30 มกราคม 2474 หน้า 2, 3

² ๑. หน้า 12

และพระปฐมเจดีย์ก็ไม่สามารถนำไปตามทางถนนได้ ต้องจ้างเจ๊กหาบหรือมิฉะนั้นก็ขนของข้ามทางรถไฟไปลงเรือข้ามหน้าสถานี¹

เมื่อเสด็จประพาสพระปฐมเจดีย์ทอดพระเนตรเห็นตลาดที่ตั้งขึ้นใหม่มีผู้คนมาค้าขายเป็นจำนวนมาก แต่พื้นของตลาดยังคงเป็นที่ลุ่ม ๆ กอน ๆ มีโคลนสกปรกมากต้องใช้แกลบโรยทรงขอให้แก้ไข เพราะว่าการตลาดจะเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงสภาพเศรษฐกิจของเมืองนั้น ๆ การบำรุงตลาดให้เรียบร้อย การซื้อขายแลกเปลี่ยนสะดวก จะทำให้การค้าขายคล่องตัวมากขึ้น การเงินของราษฎรก็ขึ้น สภาพเศรษฐกิจของบ้านเมืองก็จะดีขึ้นไปด้วย ดังนั้นจึงเสด็จประพาสตรวจตลาดเสมอ ส่วนถนนสุขาภิบาลที่ยังไม่ได้ถมดินก็ให้จัดการถมหินเหมือนเมืองราชบุรี หลังจากนั้นเสด็จประพาสทอดพระเนตรถนนเทศบาลสาย²

เมืองกาญจนบุรี ทอดพระเนตร ที่ว่าการเมือง โรงทหาร ศาล ศาลากลาง ตลาด ราษฎรได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเป็นจำนวนมาก ทรงทราบว่าราษฎรปลูกยาสูบได้ราคาดี

อำเภोधัฒนาราม ทอดพระเนตรสถานีรถไฟ ตลาด ที่ว่าการอำเภอ เป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์มีราษฎรเป็นจำนวนมากประมาณ 40,000 คน ซึ่งมากกว่าอำเภอเมืองราชบุรี

เมืองสมุทรสงคราม ทอดพระเนตรปากอ่าว คลองสุโขทัย และเสด็จแวะเยี่ยมขุนวิจิตรสมรรถการนายอำเภอเมืองเกษมสีมาพระองค์เสด็จประพาสเมื่อ พ.ศ. 2447 (เสด็จประพาสครั้งยี่สิบ) หลังจากนั้นเสด็จประพาสวัดอัมพวันเจติยารามซึ่งเป็นโบราณสถานเสื่อมโทรมมาก จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระครูวัดบ้านแหลมเป็นสมภารดูแลปฏิสังขรณ์วัดต่อไป²

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) พิมพ์ในงานศพ อัน นุนนาถ. 30 มกราคม 2474 หน้า 15

ข. หัวเมืองเหนือ^{*}

226

หัวเมืองเหนือมีระยะทางไกลจากกรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพฯ พระมหากษัตริย์และเสนาบดีจึงไม่ค่อยเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือนอกจากในเวลาเกิดสงคราม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเจ้านายพระองค์แรกที่เสด็จประพาสไปถึงหัวเมืองเหนือในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. 2376 เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วก็ได้เสด็จประพาสอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2409 ในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ได้ตามเสด็จด้วย¹ หลังจากนั้นไปอีก 35 ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองเหนืออีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2444²

การเสด็จประพาสในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชประสงค์จะทราบของที่ระลึกแก่ชาวเมืองทั้งหลายเพื่อให้ระลึกถึงการเสด็จประพาสเหมือนกับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทูลเกล้าฯ ถวายพระราชทานเงินสำหรับสร้างศาลากลาง จังหวัดไปรษณีย์ ให้สร้างสถานที่ราชการประจำมณฑล ศาลากลางประจำจังหวัด และที่ว่าการอำเภอ ตลอดจนที่อยู่ของข้าราชการเป็นของทางราชการ ตั้งประจำอยู่ในหัวเมือง และพระราชทานพระแสงราชวุธแก่เมืองทุกเมืองเพื่อใช้ขี้นำพระพิพัฒน์สยามแทนกระบี่เครื่องยศซึ่งได้ประกาศยกเลิกประเพณีการพระราชทานเครื่องยศประจำตำแหน่งไป ในจังหวัดที่ตั้งว่าการมณฑลจะพระราชทานพระแสงกำบังทองคำทองลงยาราชาวดี จังหวัดจะพระราชทานพระแสงกำบังทองคำทอง และไปรษณีย์ ให้สร้างของที่ระลึกแก่ราษฎรซึ่งจะทรงแจกในเวลาเสด็จประพาส ได้แก่ เงินลายรูปพระจุลมงกุฎกับอักษรพระนามสำหรับพระราชทานเด็กชายเด็กหญิงทั่วหัวเมือง ประเพณีการพระราชทานพระแสงราชวุธและพระราชทานแจกเสมาจึงได้เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกตั้งแต่นั้นมา การเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือในครั้งนี้ เมืองต่าง ๆ จึงได้เตรียมการสมโภชพระแสงราชวุธ

*ได้แก่หัวเมืองที่อยู่เหนือมณฑลกรุงเก่าขึ้นไปจนถึงปากน้ำโพ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้า นิกรเทวัญ

เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520 หน้า 1,2

²ดู หน้า 4

ควบคู่ไปกับการรับเสด็จด้วย จึงทำให้การรับเสด็จเป็นไปอย่างครึกครื้นยิ่งขึ้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรบ้านเมืองทรวราชมการ มาตั้งแต่เขตคลองเก่า อ่างทอง สิงห์บุรี ไชยนาท นนทบุรี นครสวรรค์ พยุหะคีรี บ้านมุลนาค บ้านขมิ้ง พิจิตร (เมืองที่สร้างขึ้นใหม่) ปากน้ำพิง พิษณุโลก พิไชย จนถึง เมืองอุตรดิตถ์ ส่วนมากจะเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ราชการที่ได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นแห่ง บริการงานทางราชการและราษฎร เช่น ที่ว่าการเขตล ที่ว่าการจังหวัด ที่ว่าการอำเภอ ศาลเมือง ศาลอำเภอ ที่ทำการไปรษณีย์ โทรเลข โรงเรียน คู การบริหารการศึกษา บ้านผู้ว่าราชการจังหวัด ปลัดและกรมการ เป็นต้น ซึ่งเมืองต่าง ๆ ได้จัดเตรียมไว้ รับเสด็จจึงเรียบร้อยเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็ยังมีบางแห่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินไปตรวจโดยที่ไม่ได้มีการจัดเตรียมไว้ก่อนก็เรียบร้อยเช่นเดียวกัน จึงเป็นที่พอพระราชทานทุกหยั เมื่อเสด็จทรวราชมการที่โรงเรียนแผนทีในเมืองพิษณุโลกซึ่ง ประสบความสำเร็จลงกำลังขยายตัวใหญ่ขึ้น ท้ามนุชที่คืนในอำเภอเมืองสำเร็จไปแล้ว ทรงพอพระราชทานให้ แล้วทรงมีพระราชดำรัสว่า "เป็นการที่ได้เริ่มไว้ดีนักควรอุดหนุน"¹ ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณลดหย่อนโทษนักโทษที่เมืองพิษณุโลก นักโทษที่ต้องจำคุกตลอดชีวิต ลดลงเหลือเพียง 20 ปี 6 คน ที่ต้องโทษ 20 ปีลงเหลือ 15 ปี 7 คน ให้พ้นโทษ 5 คน และพ้นโทษก่อนกำหนด 3 คน² ทรงแต่งตั้งพระยาสุริยราชวรานุวัตรเป็นพระยา สุรัสวดีสุรศักดิ์ดำรง ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก แต่งตั้งพระครูและพระราชทาน สัญญาบัตรข้าราชการในมณฑลด้วย³ ที่เมืองอุตรดิตถ์ทรงรับสั่งให้ย้ายที่ว่าการอำเภอ และศาลเมืองมาตั้งใหม่ที่พิสัยพลารับเสด็จไปก่อนเป็นการชั่วคราวจนกว่าที่ว่าการใหม่จะสร้าง เสร็จ นอกจากนี้ยังทอดพระเนตรสภาพบ้านเมืองที่กำลังเจริญเติบโต เรือสวนไร่นา

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จ มณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้า นิกรเทวัญ เทวกุล ณ วัดเทพกิริยารามวาสี 15 มีนาคม 2520 หน้า 29

²ดู.

³ดู. หน้า 32

ตามริมแม่น้ำเพิ่มจำนวนมากขึ้น เช่นไร้กล้วยขนาดใหญ่เป็นจำนวนมาก บ้านเรือนผู้คน ก็เพิ่มจำนวนมากขึ้น

เมื่อเสร็จสิ้นการเสด็จประพาสแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสรุปผลด้วยพระองค์เองว่าการปกครองทั่วไปเรียบร้อยเป็นปกติ ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลได้ทำให้บ้านเมืองเจริญขึ้นและมีกว่าสงบเรียบร้อยกว่าแต่ก่อน ถึงข้อความในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงคณะผู้รักษาพระนคร

อนึ่งฝ่ายการปกครองนั้นเล่า ได้รับเรื่องราวซึ่งชาวเหนือออกไม่ได้เกรงอภัยมา เสนอนั้น ก็ตั้งใจตรวจเองบ้าง ให้ช่วยกันตรวจบ้าง ก็ได้ความข้อหนึ่งซึ่งร่วมกันทุก ๆ ฉบับว่าตั้งแต่จัดการมณฑลมีความสุขโดยใจผู้ร้ายเบา โกงกระบือปล่อยได้ แล้วลงปลายก็ไม่ได้กล่าวโทษบุคคล กล่าวโทษอธิบดีเก็บค่าที่ดินซึ่งไม่คิดเศษ คือ ไร่ 1 แบ่งแค่ 4 ส่วนไม่ทอนเศษเบี้ยให้ ก็กับการเกณฑ์กำหนดว่าจะเกณฑ์แค่ 3 วัน นี่ถูกเกณฑ์จ้างคนละ 9 วัน 10 วัน เรื่องนี้เป้นต้น ซึ่งยังไม่เข้าใจบ้างซึ่งเกี่ยวบ้าง เป็นฎีกาซึ่งผิดกับที่เคยได้ยื่นมาแต่กาลก่อน ที่จะเป้นฎีกา กล่าวโทษผู้ใหญ่ว่าเกณฑ์ลูกบ้านไม่เป้นธรรมมีบ้างในมณฑลนครสวรรค์ได้ส่งให้พิจารณา เพราะฉะนั้นจึงควรสันนิษฐานไ้ว่าการปกครองซึ่งจัดขึ้นใหม่นี้เป้นเหตุให้ราษฎรมีความสุขสบายก็ขึ้นมากก็ ความปล้นฆ่ากันตายที่เป้นฉกรรจ์ไม่มีใครมี นับว่าเป้นการสงบราบคาบตามหนทางที่มา¹

จากข้อความที่ยกมาแสดงให้เห็นถึงความตั้งใจพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีต่อการปกครอง เสด็จประพาสหว่าพระนคร สักกับรับ ังสภาพความเป็นจริงของบ้านเมืองด้วยพระองค์เอง แม้แต่เรื่องเล็กน้อยเช่นการเก็บค่าที่ดินโดยไม่ทอนเศษเงินที่เหลือของเจ้าพนักงานและการเกณฑ์กำลังคนที่สืบทราบมาได้ นับว่าทรงดูแลทุกข์สุขของราษฎรอย่างรอบคอบ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้า นิกรเทวัญ เทวกุล ๗ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520 หน้า 42

การเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือในครั้งนั้นทรงประสบผลสำเร็จเป็นอย่างมากเพราะเหตุว่า ภายหลังจากการรวบหัวเมืองเหนือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของไทยอย่างเป็นทางการแล้วยังไม่เคยมีพระมหากษัตริย์เสด็จประพาสมาก่อนเหິงจะมีขึ้นครั้งนี้เป็นครั้งแรก บรรดาเจ้าเมืองเหนือพร้อมภรรยาและบุตรหลานญาติมิตร พระสงฆ์ รามบูร มาคอยเฝ้ารับเสด็จที่เมืองฝางเหนือ เมืองอุตรดิตถ์ สงครามจึงรักภักดีกันอย่างกับคั้ง เพราะว่าพระมหากษัตริย์ไปได้เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือมาเป็นเวลาถึง 35 ปีแล้ว การเสด็จประพาสครั้งนี้จึงมีความหมายในฐานะที่จะเป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ทางใจของราษฎรกับประมุขของประเทศให้ใกล้ชิดสนิทสนมกันยิ่งขึ้น

เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือครั้งที่ 2 ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเสด็จประพาสคันครั้งที่ 2 เริ่มขึ้นเมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) ถึงวันที่ 29 สิงหาคม ร.ศ. 125 รวมเวลา 33 วัน เรียกชื่อการเสด็จประพาสในครั้งนี้ อีกชื่อหนึ่งว่า เสด็จประพาสเหนือครั้งที่ 2 การเสด็จประพาสครั้งนี้ไม่มีเรื่องราวสนุกสนานเหมือนเช่นครั้งที่ 1 เนื่องจากราษฎรรู้จักพระองค์มากขึ้นและในการเสด็จประพาสมักจะใช้เรือกลไฟเป็นเรือลากจูงไป ราษฎรจึงรู้ได้ง่ายขึ้นว่าเป็นขบวนเสด็จของพระเจ้าอยู่หัว ดังนั้นการเสด็จประพาสในครั้งนี้จึงมีทั้งลักษณะตรวจราชการและเสด็จประพาสคันละเคล้ากันไป ไม่เหมือนกับการเสด็จประพาสคันครั้งที่ 1 ที่เป็นการเสด็จประพาสส่วนพระองค์โดยแท้ตั้งแต่ต้นจนจบ

การเสด็จประพาสในครั้งนี้เสด็จพระราชดำเนินโดยเรือยนต์พระที่นั่งใช้จักรขึ้นไปถึงปากน้ำโพ จากนั้นก็ทรงเรืออู่เฒ่าเป็นเรือพระที่นั่งก่อกวขึ้นไปทางลำน้ำปิงจนถึงเมืองกำแพงเพชรเป็นระยะทางเหนือสุด ตามระยะทางได้เสด็จทอดพระเนตรความเจริญของบ้านเมือง เช่น ที่ว่าการเมือง สถานที่ราชการ ตลาด ถนน เป็นส่วนใหญ่ เช่นเสด็จประพาสเมืองอ่างทองเมื่อวันที่ 6 สิงหาคม ร.ศ. 125 ทรงมีพระราชหัตถเลขาบันทึกถึงความเปลี่ยนแปลงในเมืองอ่างทองไว้ว่า

"... ออกจากตลาดลงเรือมากมาที่ว่าการเมืองซึ่งย้ายขึ้นไปตั้งข้างเหนือ น้ำ โรงเลื่อย
ซึ่งอยู่ตรงข้างปากอันเริ่มดำเมื่อขึ้นไปเมืองเหนือ บัดนี้สำเร็จแล้ว ที่ว่าการเปลี่ยนเป็น
ที่พักสำหรับข้าหลวงตรวจราชการ ที่ว่าการใหม่ทำทางแม่น้ำเข้าไปเป็นคอก งดงามแน่น
หนาดี แต่กาลยังงเป็นไม้อยู่ ตรวจออกฝอยและกาล 2 แห่ง ..."¹ ที่เมืองสิงห์บุรีใหม่
"ขึ้นแก่นบกน่ายรูปจนถึงวัดสุกตลาก ที่ตลาดก็ถูกกริกรันตี แต่ผู้อ่างของไม่ได้ ที่ว่าการ
ต่าง ๆ ทำขึ้นใหม่บ้าง แต่เป็นไม้เล็ก ๆ แลจวนผู้ว่าราชการยังเป็นจวนทั้งโถมเต็มที
ทำใหม่ยังไม่แล้ว ถนนก็แต่สำหรับไม่มีฝน ถ้ามีฝนที่จะเป็นโคลน ..."² นอกจากนั้นยังได้
เสด็จทอดพระเนตรโรงทหาร แลวังทรงมีพระราชปฏิสันถารตั้งแก่นายสิบลงไปจนถึงพลทหาร³
และยังมีที่อื่น ๆ อีกหลายแห่ง

การเสด็จประพาสในครั้งนี้แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานกล่าวถึงการแก้ไขในสิ่งที่ไม่เรียบร้อย
จากที่ได้ทอดพระเนตรเห็น แต่ก็ได้แสดงถึงพระราชอุทิศสวาทของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวที่เสด็จประพาสทอดพระเนตรบ้านเมืองด้วยพระองค์เอง อย่างไรก็ตามจากการ
เสด็จประพาสครั้งนี้ได้ทรงทราบข่าวดีเรื่องการเลิกบ่อนการพนัน ถึงข้อความในพระราช
หัตถเลขา

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๕ เสด็จประพาสกัน หน้า 70

² ก. หน้า 71

³ ก. หน้า 74

"... ได้ความจากพระศรีสัชนีว่ากรมนายอำเภอบรรพตพิสัยว่าตั้งแต่เลิกบ่อน พวกที่หากินในบ่อน
 สาคขึ้นไปตามลำน้ำที่เมืองบรรพตพิสัยมาก ที่หากินเสียพวกค้าขายมากขึ้นจนถึงต้องจัดทำโรง
 คลาดเพื่อบีตมหลายสิบห้อง ที่จับการเพาะปลูกแล้วก็มี นี่เป็นข่าวที่ได้ยินใหม่ในผลของ
 การที่เลิกบ่อนเสีย ..."¹

จึงนับว่าการเสด็จประพาสในครั้งนี้นี้ว่าจะไม่สนุกสนานทำให้ทรงพระเกษมสำราญ
 มากถึงการเสด็จประพาสต้นในครั้งก่อน แต่ครั้งนี้ก็ก่อให้เกิดประโยชน์ในทางราชการ
 หลายประการ เช่น เกี่ยวกับการเสด็จประพาสในครั้งอื่น ๆ ที่สำคัญที่สุดได้แก่การที่พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นที่รู้จักของอาณาประชาราษฎร์และกลายเป็นที่รัก
 ของราษฎรจากการเสด็จประพาสเยี่ยมเยียนแสดงความเอาใจใส่ห่วงใยในราษฎรด้วยพระองค์
 เองเช่นนี้

ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2461) การเสด็จประพาสเหนือในครั้งนี้ได้ทอดพระเนตร
 สภาพทั่ว ๆ ไปของบ้านเมือง เช่น การกำจัดผักตบชวา การค้าขาย และศาสนา ดังเช่น
 การค้าขาย เมื่อเสด็จประพาสเบิ่งนครสวรรค์ทอดพระเนตรเห็นเรือแพและการค้าขาย
 ลกน้อยลงไปเป็นอันมากจากที่ได้เคยทอดพระเนตรเห็น จึงทรงมีรับสั่งถามหญิงชราซึ่งทรง
 เคยรู้จักมาก่อน หญิงชรารายหนึ่งตอบว่าเรือบรรทุกของไปจำหน่ายที่กรุงเทพฯ ไม่ค่อย
 มีกำไรจึงมีจำนวนลกน้อยลง² ได้ทรงรวมบาเพ็ญพระราชกุศลทอดกฐินกับราษฎรตามวัดต่าง ๆ

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5 เสด็จประพาสต้น หน้า 90

* การเสด็จประพาสครั้งนี้ทรงเรือพระที่นั่งจากเมืองนครสวรรค์ลงมาทางลำน้ำ
 มะขามเฒ่า จึงเป็นเส้นทางอีกเส้นทางหนึ่งของการเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือซึ่ง
 จะผ่านหัวเมืองทางภาคตะวันตก เช่น เมืองสุพรรณบุรี

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/18
พระราชหัตถ์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสมณฑลนครสวรรค์และเมืองสุพรรณบุรี
 พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

ที่เสด็จประพาสผ่าน การเสด็จประพาสครั้งนี้จะเป็นการเสด็จเยี่ยมเยียนหัวเมืองและทรง
บำเพ็ญพระราชกุศลร่วมกับราษฎรมากกว่าจะเป็นการตรวจราชการ และในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้สอบหลวงชำนาญเก่าที่ขึ้นเงินด้วย ซึ่งรายละเอียด
จะนำไปกล่าวในหัวข้อการศึกษาโบราณคดี

ค. การตรวจราชการในหัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออก

หัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออกเป็นหัวเมืองที่อยู่ติดกับเขตแดนอินโดจีนของ
ฝรั่งเศส และหัวเมืองของไทยก็ได้ตกอยู่ในอิทธิพลของฝรั่งเศส คือฝรั่งเศสได้ยึดครอง
เมืองตราดแล้วคงทหารจำนวนหนึ่งไว้ภายในเขตหนึ่งของเมืองจันทบุรี เป็นเขตยึดครองทำนอง
เพื่อเป็นหลักประกันให้ไทยปฏิบัติตามสนธิสัญญา ลงวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2436 ฝรั่งเศส
จึงมีอิทธิพลอยู่ในหัวเมืองทั้งสอง จนกระทั่งสามารถเจรจาตกลงกับไทยใน ร.ศ. 126
เมืองทั้งสองจึงได้อยู่ในความปกครองของไทยอย่างสมบูรณ์ ในระหว่างที่ฝรั่งเศสเข้ามา
เกี่ยวข้องกับไทยคอยแทรกแซงขยายอิทธิพลเข้ามาในเขต 25 กิโลเมตรอยู่เสมอ การ
แทรกแซงนั้นมีการคอยหาเหตุเพื่อสร้างเรื่องเล็กให้กลายเป็นเรื่องใหญ่ที่จะนำไปสู่ปัญหาทาง
การเมืองระหว่างประเทศต่อไป ดังนั้นไทยจึงต้องดูแลควบคุมการปกครองในท้องที่แถบนั้น
ให้เรียบร้อย หรือมิให้เกิดความวุ่นวายที่รุนแรงได้ และจะต้องทำให้ฝรั่งเศสประจักษ์ถึง
ความเอาใจใส่ของไทยต่อกันแค้นนั้นด้วย ใ้แก่ความเอาใจใส่ในการปกครอง การตรวจ
ราชการสองข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และการเสด็จประพาสของพระเจ้าแผ่นดิน การเสด็จประพาส
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เป็นการตรวจราชการในการปกครองที่ทำให้
เกิดการแก้ไขหรือปรับปรุง เช่น การเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี ร.ศ. 95 (พ.ศ. 2419)
ทรงเห็นเรือจีนสลัด 3 ลำได้เรือจีนจำปาซึ่งเป็นกองเก็บส่วยในกรมท่าปีงีอยู่ในเรือ
4,000 บาทเพื่อทำการปล้น จีนจำปาเห็นเรือพระที่นั่งจึงแล่นเรือมาขอความช่วยเหลือ
ทำให้อำเภอเจ้าเมืองจันทบุรีได้ทั้ง 3 ลำ พบอาวุธเป็นจำนวนมาก คุณตัวเข้าไปทำการสอบสวน
ในกรุงเทพฯ 26 คน ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระยาบรมมหารัษฎ์วิบูลย์วงศ์
ว่าโจรสลัดตามหัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออกคงจะมีมาก ควรจะจัดให้มีเรือลาดตระเวน

อยู่เสมออย่าให้มีความกำเริบทำการปล้นใกล้เรือพระที่นั่ง และก่อนที่จะเสด็จออกมาจาก
ช่องแสมสารก็มีเรือสลักไล่ปล้นกันไปจนถึงเขาสามมุข¹ สะท้อนให้เห็นถึงสภาพการณ์ในทะเล
แถบนั้นว่าคงจะมีโจรสลัดชุมชุมมาก แม้ว่าในเวลาที่มีขบวนเสด็จประพาสก็ยังทำการปล้นใกล้
เรือพระที่นั่งได้ ถ้าหากในเวลาปกติจะมากสักเพียงใด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงห่วงใยผู้คนที่อยู่แถบนี้ จึงทรงมีใบบอกถึงสมเด็จพระบรมราชาธิบดีสุริยวงศ์
ให้จัดเรือลาดตระเวนมาคุ้มครองทะเลแถบนี้ให้ทั่วกันยิ่งขึ้น ใน ร.ศ. 103 (พ.ศ. 2427)
ทอดพระเนตรการปักเสาโทรเลขที่ปากคลองแกลง ทรงสร้างวัดและพระราชนิเวศน์ชื่อว่า
สมมติเทพถาปนาราม สร้างโรงทหารเพื่อใช้เป็นสถานที่ป้องกันท้องถิ่นจากโจรสลัดแล้วทรง
มีรับสั่งกำชับให้รักษาการอย่างแข็งขัน ที่เมืองจันทร์ให้ทรงตรวจโรงทหารและในวันรุ่งขึ้น
เสด็จโดยเรือพระที่นั่งไปพบกับข้าหลวงเมืองไชย่ง² ซึ่งได้เดินทางออกมาตรวจราชการ
หัวเมืองก๊วย จึงทรงมีพระราชประสงค์จะเจรจากับปัญหาเรื่องเขตแดนและโจรสลัดระหว่าง
เมืองประจันตคีรีเขตรลงไปถึงหินขาวใกล้ว่าวกะพงโสมฝั่งฝ่ายไทยอ้างว่าเป็นแนวเขตแดน
ถ้าหากเกิดปัญหาขึ้นก็ให้ทั้งสองฝ่ายเจรจากกลงกันด้วยไมตรี³ และได้ชี้แจงถึงข้อความใน
หนังสือพิมพ์ที่กล่าวถึงฝ่ายฝรั่งเกลียดชังจะทำการรุกรานฉวยแดนของไทยว่าเป็นการยุยงเท่านั้น
ไม่ได้เป็นความจริงแต่ประการใด รัฐบาลฝรั่งเศสใคร่จะมีสัมพันธไมตรีกับไทยอย่างจริงจัง⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.12.3/2
สบเด็จพระเจ้าอยู่หัวไปอับเตย์มีซวก อัฐศก จุลศักราช 1238 (ร.ศ. 95) สำเนา
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมราชาธิบดีสุริยวงศ์
ลงวัน 5 1 2 คำ ปีชวด อัฐศก 1238

² ¹² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์
พระราชทานแจกเนื่องในงานพระราชดำเนิยพระราชกุศลของพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงในวันตรงกับเสด็จสวรรคต 23 ตุลาคม 2470 หน้า 5

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.2/10
เบ็กละลิกส่วนพระองค์ ที่ 721/46

การเจรจาเดินทางไปประมาณหนึ่งชั่วโมง ข้าหลวงเมืองโขงอันจึงทูลลากลับไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสอ่าวทะพงโสมทอดพระเนตรสถานที่ซึ่งเป็นที่อยู่ของโจรสลัดที่วิวุติคกับเขตแดนอินโดจีนของฝรั่งเศส ทอดพระเนตรที่พักของกองตระเวนป้องกันโจรสลัดที่แหลมมอทอดพระเนตรสถานที่ที่จะจัดสร้างโรงที่พักของกองลาดตระเวน เสด็จกลับไปยังเมืองจันทบุรีทอดพระเนตรโรงทหาร คลาก

ร.ศ. 127 เสด็จประพาสปราจีนบุรี ทรงทราบถึงความเดือดร้อนของชาวนาบริเวณคลองรังสิตในเรื่องการกำหนดขั้นที่นาบริเวณคลองรังสิตไม่เหมาะสมกับพื้นที่นา ทำให้เกิดปัญหาสองประการ คือ ประการแรก นาที่กำหนดเป็นนาชั้นเอกและชั้นโทเหมือนกัน แต่ผลประโยชน์ที่ได้จากนานั้นไม่เท่ากันแต่เจ้าของที่นาเรียกว่าเช่าเท่ากัน จึงทำให้ผู้จนไม่พอใจอพยพออกจากคลองรังสิต และประการที่สอง ที่นาในคลองรังสิตและคลองข่อยมีคุณภาพดีเหมือนกัน แต่การขนถ่ายในเวลาจำหน่ายข้าวเสียค่าขนถ่ายข้าวไม่เท่ากัน ทั้งสองเรื่องนี้โปรดเกล้าฯ ให้ส่งเรื่องไปยังเจ้าพระยาบวรราชนิธิราชพิจารณาต่อไป¹ และเรื่องฉกฉวยข้าวในทางน้ำในคลองประเวศบุรีรักษ์ ก็ทรงรับสั่งแก่เจ้าพระยาบวรราชนิธิราชเช่นเดียวกันเพื่อแก้ไขให้เกิดการยุติธรรมที่สะดวกต่อไป เพราะว่าเมื่อราษฎรได้รับความยุติธรรมจะทำให้เกิดกำลังใจในการทำนา ข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญของไทย การอพยพของชาวนาจะทำให้การขุดคลองเพื่อเปิดที่นาในบริเวณทุ่งรังสิตไม่ประสบความสำเร็จ ดังนั้นจึงต้องเร่งการแก้ไขในเรื่องนี้

ง. หัวเมืองปักษ์ใต้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่เสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ ของไทยในแหลมมลายูที่เรียกว่าหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทยทุกหัวเมือง หัวเมืองปักษ์ใต้เป็นหัวเมืองที่อยู่ทางไกลจากเมืองหลวงจึงไม่ค่อยได้รับการดูแลจากเมืองหลวงอย่างใกล้ชิดนัก จนกระทั่งได้มีเรือกลไฟใช้ในราชการ พระมหากษัตริย์

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/21
ร่างพระราชหัตถ์ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชว่าด้วยระยะทางเสด็จประพาสมณฑล
ปราจีนในเดือนธันวาคม 127 ลงวันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ. 127

เจ้านายและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในเมืองหลวงวงไกรมีโอกาสดูเห็นทางมาตรวจราชการเสมอ ๆ เพราะว่าการเดินทางสะดวกในระยะเวลาในการเดินทางมากกว่าแต่ก่อนหลายเท่าตัว หัวเมืองปักปันไคเป็นหัวเมืองที่อยู่ใกล้กับอาณาเขตของอังกฤษและอยู่ในสายตาของอังกฤษที่ไม่อาจจะยอมให้มหาอำนาจชาติใดเข้ามามีอิทธิพลเหนือดินแดนนี้ได้ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่ไทยต้องเอาใจใส่ดูแลการปกครองในหัวเมืองแถบนี้ให้เรียบร้อยเพื่อมิให้อังกฤษมีช่องทางเข้ามาแทรกแซงได้ง่าย รัฐบาลได้กระชับการปกครองเอาใจใส่มากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ที่เสด็จประพาสตรวจราชการหัวเมืองเหล่านี้อยู่เสมอ เพื่อแสดงให้เห็นถึงความเอาใจใส่ดูแลการปกครองและแสดงถึงความเป็นเจ้าของเหนือดินแดนนั้น ซึ่งเท่ากับเป็นการแสดงความห่วงแทนและยำให้อังกฤษประจักษ์แก่ใจยิ่งขึ้น

การตรวจราชการตามหัวเมืองเหล่านี้ได้ปรากฏหลักฐานที่ทรงปฏิบัติราชการแก้ไขความบกพร่องของการปกครองดังต่อไปนี้

ใน ร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431) ที่เมืองสงขลาทรงทราบว่าชาวหัวเมืองว่าราชการเมืองเมืองสงขลาเป็นหัวเมืองใหญ่ที่บังคับบัญชาหัวเมืองตรังตานากับเมืองแขกอีก 7 หัวเมือง จึงทรงแต่งตั้งหลวงวิเศษภักดีเป็นพระยาสุนทรานุรักษ์ผู้ว่าราชการเมือง นายพ่วงมหาเดเล็กบุตรพระยาวิเชียรคีรีเป็นหลวงอุคมภักดี นายถนอมหาเดเล็กเป็นหลวงบริรักษ์ภูเบศร์ให้เป็นผู้ช่วยทั้งสองคน¹ เพื่อจะได้ช่วยกันควบคุมดูแลการปกครองไว้เต็มที่ทั่วถึงต่อไป เพราะว่า เป็นหัวเมืองไทยแท้ที่อยู่ใกล้เคียงกับอังกฤษ กอปรบังคับบัญชาหัวเมืองแขกทั้ง 7 อีกด้วย ถ้าหากทรงไม่เร่งการแก้ไขแล้วจะทำให้การปกครองหละหลวมไม่สามารถกระทำได้เต็มที่ และทั่วถึง การแต่งตั้งเจ้าเมืองให้ชำนาญทางการปกครองอย่างเต็มที่จึงมีความสำคัญ

¹ จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู
คราว ร.ศ. 107 และ 108 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสนธิ ชุมพวงศ์

ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) ทอดพระเนตรเห็นเมืองสงขลาที่ระเบียบเรียบร้อย
 ขึ้นกว่าคราวที่แล้ว¹ ซึ่งคงจะเป็นผลมาจากการเสด็จประพาสในครั้งแรก ที่ได้ทอดพระเนตร
 เห็นสภาพบ้านเมืองมาแล้ว ผู้ว่าราชการเมืองรู้ว่าเสด็จประพาสมาทอดพระเนตรด้วย
 พระองค์เองเช่นนี้ จึงได้จัดบริหารบ้านเมืองให้ดีขึ้นกว่าที่เป็นอยู่เพื่อให้ทรงประจักษ์ว่า
 ได้เอาใจใส่ดูแลบ้านเมืองตามพระราชประสงค์ และที่เมืองพัทลุงเกิดไข้ทรพิษระบาดราษฎร
 เสียชีวิตประมาณ 300 คน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้พระยาพัทลุงส่งคนเข้าไปศึกษาวิธีการปลูกฝีที่โรงพยาบาลในกรุงเทพฯ แล้วให้รับหนองโค
 กลับมาปลูกฝีที่เมืองพัทลุงต่อไปทุก ๆ ปี² เพื่อเป็นการป้องกันการระบาดของโรคไข้ทรพิษในปีต่อไป
 เป็นการสร้างความมั่นใจให้แก่ราษฎรถึงความปลอดภัยในการดำรงชีวิตให้ปราศจากโรคร้าย
 มีกำลังใจในการประกอบอาชีพและการดำรงชีวิตอยู่ ที่เมืองกาญจนบุรีทรงโปรดเกล้าฯ
 เลื่อนยศเจ้าเมืองขึ้นเป็นพระยาเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองที่เจริญเติบโตมั่งคั่งขึ้น³
 เพราะที่บ้านเมืองกำลังเจริญเติบโตมีความมั่งคั่งจึงเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความ
 เอาใจใส่ในการปกครองของผู้ปกครอง การเลื่อยเขี้ยวบรรดาศักดิ์ก็จึงเท่ากับเป็นการบำเหน็จ
 รางวัลให้มีความพอใจบริหารงานต่อไป และจะได้อำนาจมากขึ้นเหมาะสมกับความเติบโตของ
 บ้านเมือง ทำให้การบริหารราชการดำเนินไปอย่างคล่องตัวยิ่งขึ้น

ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) คราวนี้ได้เสด็จประพาสทางบกจากเมืองชุมพรข้าม
 คาบสมุทรมลายูไปเมืองกระบี่แล้วเสด็จพระราชดำเนินต่อไปยังเมืองป็นัง เมืองสิงคโปร์
 อ้อมกลับมาประพาสหัวเมืองทางชายฝั่งตะวันออก จึงเป็นการเสด็จประพาสทั้งภายในประเทศ
 และต่างประเทศในคราวเดียวกัน ทอดพระเนตรการวางลายโพธิ์เลขและถนนระหว่าง

¹ จาหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสแหลมมลายู
 คราว ร.ศ. 107 และ 108 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนิท สุมาวงศ์

ณ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519 หน้า 17

² ฎ. หน้า 24

³ ฎ. หน้า 38

เมืองชุมพรกับเมืองกระบุรีที่ตกควบคุมไปกับการวางเส้าโทร เลขตามที่พระยาระนองกราบบังคมทูลไว้ตั้งแต่ ร.ศ. 108¹ พระราชทานซื้อถนนหลายสายในเมืองกระบุรี² ทอดพระเนตรเห็นบ้านเมืองเป็นระเบียบเรียบร้อยโจรผู้ร้ายน้อยลงไม่ค่อยมี เป็นที่พอพระราชหฤทัย จึงทรงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระยารัตนาธิเบศร์เป็นผู้ว่าราชการเมืองตรังซึ่งเสื่อมโทรมมาก เพราะว่าพระยาตรังเป็นคนอ่อนแอไม่สามารถจะรักษาการให้บ้านเมืองอยู่ในความสงบและเจริญรุ่งเรืองได้³ เมื่อเวลาเกิดโจรผู้ร้ายขึ้นก็ไม่สามารถปราบปรามได้ จนกระทั่งชาวจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองตรังคัดสินคดีกันเองเมื่อเกิดเหตุขึ้น⁴ และไม่สามารถควบคุมภาชีอากรที่เจ้าภาชีอากรไถ่ยกออกไป เมืองตะกั่วป่าทรงทอดพระเนตรเห็นว่าเสื่อมโทรมมากเช่นเดียวกัน เจ้าเมืองไม่เอาใจใส่ในการปกครองสนใจแต่การพนัน แม้แต่กรมการเมืองหมู่สัทธิภรรยาและบุตรเจ้าเมืองกรมการเมืองก็ไม่อยู่ในความเรียบร้อย ที่เมืองตะกั่วป่านี้ไปปรากฏแก่ฐานว่าทรโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไข แต่ผู้เขียนคิดว่าคงจะมีการแก้ไขแน่นอน เพราะว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะโปรดฯ ลงเป็นอันขาดเมื่อทรงมาพบกับสภาพเสื่อมโทรมรุนแรงเช่นนี้ เพราะว่าแม้แต่เหตุเล็กน้อยก็มักจะโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขตลอดทางการเสด็จประพาสที่เมืองพังงาเป็นเมืองจึงจะตั้งขึ้นใหม่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกรงว่าจำนวนเงินที่นำมาจัดการรับเสด็จในครั้งนี้จะทำให้เมืองขาดรายได้ในการทำนุบำรุงไปมาก จะทำให้เกิดการชะงักงัน จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินเป็นการทดแทนแก่ผู้ว่าราชการเมือง⁵ ทรงมีรับสั่งให้ระบอบเลิกสมเฝ้าหลักรฐานเกี่ยวกับเขตแดนระหว่างเมืองปะลิสกับรัฐมลายูของไทยเอาไว้ให้ครบถ้วน เพราะว่าไทยกับอังกฤษมีปัญหาระหว่างเขตแดนเมืองเปรัก-รามัญยังไม่สามารถตกลงกันได้ซึ่งอังกฤษอ้างว่าเขตแดนที่เป็นปัญหานี้เป็นเขตแดนของฝ่ายอังกฤษ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบมณฑลมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 1 หน้า 1,46

² ก. หน้า 88, 89

³ ก. หน้า 177

⁴ ก. หน้า 180

⁵ ก. หน้า 177

ในขณะที่ฝ่ายไทยก็อ้างว่ากินแดนนั้นอยู่ในเขตแดนของไทยมาก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงห่วงใยจึงมีพระราชดำริสั่งแก่พระยาปลัดซึ่งอยู่ในเหตุการณ์นี้พยายามหาหลักฐานทุกอย่างไว้เท่าที่จะทำได้เพื่อจะใช้เป็นหลักฐานยืนยันกับอังกฤษต่อไป และทรงอบรมสั่งสอนพระยาสุลด้วยพระองค์เองให้รักบ้านเมืองเอาไว้มาก¹ หลังจากนั้นเสด็จประพาสหัวเมืองประเทศราชไปเมืองป็นทอกระเนตรที่วาระการเมือง² ถูกโรงพยาบาล เหมือนคึกการรณไ้ ที่เมืองสิงคโปร์ส่วนมากจะได้แก่สถานที่และกิจการที่ได้เคยเสด็จประพาสทอดพระเนตรมาหลายครั้งแล้ว ที่เสด็จประพาสอีกครั้งหนึ่งคงจะทอดพระเนตรว่ามีอะไรเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาขึ้นสักเพียงใด เพราะว่าสิ่งที่ได้เห็นการเปลี่ยนแปลงย่อมจะก่อให้เกิดความเข้าใจในสิ่งนั้นมากขึ้น จะได้ใช้เป็นแนวทางในการปรับปรุงในบ้านเมืองไทยต่อไป ที่เมืองหนองจิกทรงมีรับสั่งถามถึงเรื่องโจรผู้ร้ายระหว่างเมืองหนองจิกและเมืองปัตตานี พระยาหนองจิกกราบทูลว่ายังไม่เรียบร้อยจึงทรงรับสั่งแก่พระยาสุนทรให้พิจารณาสอบสวนทั้ง 2 ฝ่ายอย่างยุติธรรม³ ความหน้าที่บังคับบัญชาอย่าให้เรื่องนี้จะต้องไปถึงกรุงเทพฯ นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความรอบคอบสามารถจดจำถึงปัญหาหลักหรือปัญหารายละเอียดปลีกย่อยของเมืองต่าง ๆ ได้ ซึ่งจะเป็นหลักฐานที่ชี้ให้เห็นถึงประสิทธิภาพทางการปกครองและเป็นคำตอบว่าทำไมจึงทรงสามารถควบคุมเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยของพระองค์ได้ นอกจากนั้นยังชี้ให้เห็นถึงวิธีการในการแก้ปัญหของพระองค์ที่ทรงกำชับให้ผู้รับผิดชอบแก้ไขปัญหากันเอง ในเรื่องเขตแดนเมืองระแงะและเมืองรามัญกับเมืองแปร์คมีราชการสำคัญอยู่เสมอ ทรงมอบหน้าที่ให้กับพระอภัยมณีรับผิดชอบ ถ้าหากมีเหตุการณ์ใดเกิดขึ้นมอบให้พระยาสุนทรไปจัดการดูแลด้วยตนเองอย่างรวดเร็ว

การเสด็จประพาสในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาสรุปผลด้วยพระองค์เองว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 เล่ม 2 หน้า 6

² ฎ. หน้า 23

³ ฎ. หน้า 217

... การที่ไปครั้งนี้นับว่าเป็นอันสะดวกก็ได้ตลอดจนกลับ ข้างกรุงเทพฯ ก็เป็นปกติ
ก็ไม่มีเหตุการณ์อันใด เทียบคราวนี้นับว่ามีกำไรอย่างยิ่งทั้งทางราชการและร่างกาย
ถึงว่ามีไม่สามารถด้วยเมื่อยขบอันใด อยู่ไหน ๆ ก็คล้ายกันทั้งนั้น แต่นั่งมากเขียน
หนังสือมากก็เมื่อยมากแต่ไม่ถึงเจ็บไข้ ถ้าจะกิกตัวชั่วโงงในเวลาที่ได้นอนในเวลา
ไปเห็นจะไม่เกินวันละ 5 ชั่วโมง เพราะวันที่จะได้นอนถึง 8 ชั่วโมงนั้นไม่มีใครจะมี
แต่การกินนั้นดีกว่าชั่วกินข้าวได้มากกว่ากินใบไม้ได้ การเลี้ยงที่เมืองระนองกับเมืองไทร
เป็นดีมาก ส่วนครัวพระภักดีเขาก็ทำดีสาหัสใน 67 วันมีเวลากินไม่ร่อยร่อยทีเดียว
ถ้าคิดตัวทุนกำไรในร่างกายเป็นอันได้เลือกเนื้อกลับมามากกว่าเมื่อแรกไปสักหน่อยหนึ่ง
เป็นแน่¹

นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้มีพระราชหัตถเลขาเกี่ยวกับ
สภาพบ้านเมืองของไทยเปรียบเทียบกับต่างประเทศ ได้เสด็จทอดพระเนตรทั่ว ๆ ไปทำให้
ทรงไม่สบายระหัดนัก

การที่มาเที่ยวเห็นการบ้านเมืองของเรา และรู้หรือเห็นการของฝรั่งแล้วทำให้ไม่
สบายใจได้มาก เพราะการของเรามันเสียเปรียบเขาอื่น ๆ ก็พอประมาณ เรื่อง
คนแล้วเป็นชักอย่างยิ่ง หากได้น้อยนัก คือไปว่าทำไมคนจึงยาก ก็เห็นได้ว่า
เพราะคนเราไม่มีความรู้ ใจว่าฝรั่งมันจะไปโง่งบ้าง ที่โง่งก็มี แต่มันมีความรู้ไม่ลึก
คนเรามันลึกเพราะไม่มีวิชา การที่ตั้งโรงเรียนขึ้นได้เป็นทางที่จะให้ปัญญาขึ้น
แต่มันค่าเกินค่าไม่ทันเขาเลย เป็นอันต้องเกินหลังอยู่วันยังค่ำ ถ้าในเวลาอันรักษา
ได้เหมือนเมืองระนองนี้หมดก็จะเป็นการก็ยิ่งอยู่แล้ว²

ทำให้เห็นถึงน้ำพระทัยที่ทรงห่วงใยและหวังดีต่อบ้านเมืองของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสะท้อนให้เห็นถึงสภาพบ้านเมืองของไทยในเวลานั้นยังล้าหลัง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาส
ทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 เล่ม 2 หน้า 242

² ฎ. หน้า 84

อยู่เป็นอันมาก โดยเฉพาอย่างยิ่งคุณภาพของคนตั้งแต่ระดับผู้ปกครองเช่นข้าราชการ
ระดับต่าง ๆ ลงไปจนถึงราษฎร ซึ่งยังคงเอาใช้กับวิถีชีวิตแบบเดิมไม่ต้องการเปลี่ยนแปลง
หรือถูกกระทบกระเทือน ทำให้การพัฒนาบ้านเมืองดำเนินไปอย่างคืดขัดและล่าช้ากว่าประเทศ
ตะวันตกเรื่อยไป เพราะราชทรงมีพระราชหฤทัยอย่างแน่วแน่ในการปรับปรุงประเทศให้
ทันสมัย เมื่อเสด็จประพาสทอดพระเนตรเห็นถึงสภาพความเป็นจริงจึงทำให้ทรงหวั่น
พระราชหฤทัยได้เช่นกัน การเสด็จประพาสทั้งทางประเทศและในประเทศทำให้ทรงเข้า
พระทัยและเข้าใจปัญหาของบ้านเมืองได้อย่างกระจ่างชัด ซึ่งในสมัยนี้ก็ได้มีการพัฒนาคนอย่าง
มีระบบและจริงจังขึ้นเพื่อให้มีความรู้ความสามารถไปรับใช้บ้านเมืองในด้านต่าง ๆ อย่าง
ถูกต้องกับงาน ทั้งนี้ก็เพื่อจะแก้ไขปัญหานั้นให้คล่องตัวให้รู้ตัวไปให้ได้

ใน ร.ศ. 117 เสด็จประพาสทอดพระเนตรสดกษัตริย์เมืองสงขลา กล่าวว่าการ
มณฑล ที่ว่าการเมือง ศาลอำเภอที่ตั้งขึ้นเป็นจวนผู้ว่าราชการเมืองเก่า เสด็จประทับ
ฟังการพิพากษาในศาล หลังจากนั้นก็ทอดพระเนตรตลาดค้าขายของและถนนรอบกำแพงเมือง
ที่มีการปลูกต้นไม้ไว้ริมทางด้วย¹ ซึ่งมรดกแก่สายพระเนตรว่าการบริหารงานทั้งปวงใน
เมืองสงขลาดีขึ้นและเจริญขึ้นทุกอย่าง²

ที่เมืองนครศรีธรรมราช ทอดพระเนตรสายไหมและวังได้ตกแต่งอย่างกว้างขวาง
เรียบร้อย ตลาด ถนน สะพาน อุทยานนกไนท์ และเสด็จประทับวังการพิพากษาคดี
ที่ศาลเมือง³

ร.ศ. 124 เมืองชุมพร กรรจนาว่าการมณฑลใหม่ที่มีทางโทรเลขต่อออกไปถึง
เมืองนครศรีธรรมราช ที่ว่าการอำเภอจะตั้งพระ เมืองนครศรีธรรมราชทอดพระเนตร
ตลาด ศาล บ้านเมืองเจริญขึ้นทุกทาง พลเมืองมีความรื่นเริงกล้าแสดงออกกับพระองค์

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาส
แหลมมลายู หน้า 231

² ก. หน้า 232

³ ก. หน้า 238

มากขึ้นทรงมีพระทัยยินดีมาก เพราะว่าได้เคยเข้าเฝ้ารับเสด็จมาหลายครั้ง จึงมีความรู้สึก
คุ้นเคยมากขึ้น¹ เมื่อถึงเวลานี้เสด็จเยี่ยมพระยาพิทักษ์ธรรมสุนทรเจ้าเมืองตานี คงจะทรง
แสดงความคุ้นเคยแก่พระยาตานีเพื่อให้เห็นถึงพระราชหฤทัยที่สนิทสนมอันจะก่อให้เกิดความ
ภาคภูมิใจและไว้วางใจแก่พระยาตานีเพื่อมิให้เอาใจออกห่างไปสวามิภักดิ์กับฝ่ายอังกฤษซึ่งจะ
ก่อให้เกิดเหตุร้ายทางการเมืองต่อไปได้ ทรงทรวจสถาปนาเมืองซึ่งดีขึ้นมาก เช่น ตลาด
ถนน ตึกและโรงเรียนปลูกสร้างมากขึ้น และทรงพบว่าผลจากการที่ทางกรุงเทพฯ ปรับปรุง
รายได้ของเมืองตานีโดยรัฐเข้าควบคุมรายได้ของเมืองแล้วจ่ายเงินเป็นรายเดือนแก่เจ้าเมือง
พระยาตานีมีรายได้แน่นอนและสามารถใช้จ่ายได้มากขึ้นกว่าแต่ก่อนจึงมีความพอใจขึ้นมาก
ทำให้ทรงทราบว่า การปรับปรุงของไทยได้ผลดี ทรวจโรงตำรวจภูธรที่เพิ่งสร้างขึ้นใหม่
ศาล เรือนจำ เสด็จประทับ โรงการซักถามพยานความผิดะกาลที่ศาลทรงทราบถึงจำนวน
คดีความอาชญากรรมน้อยลง แต่คดีแพ่งเพิ่มมากขึ้นมีเรื่องที่ดินเป็นส่วนใหญ่ ทรงมีพระราชหัตถเลขา
บันทึกไว้ว่าแสดงให้เห็นถึงที่ดินมีราคามากขึ้นเสมอกับที่ทรงได้หอกพระเนตรเห็นว่าเมืองตานี
ขยายใหญ่มากขึ้นกว่าเดิม และเสด็จหอกพระเนตรที่ว่ากรมณฑล ที่เมืองนครศรีธรรมราช
ทรงทรวจสถานที่ราชการที่สร้างขึ้นใหม่ ๆ เช่น ไปรษณีย์ โทรเลข บ้านและสำนักงาน
กรมแผนที่ โรงตำรวจภูธร 3 ทรงประจักษ์ความโอบอกรของเมืองนครศรีธรรมราช ร.ศ. 117
ถึงเรื่องชาวเมืองนครศรีธรรมราชยืนยันขึ้นขึ้นภายหลังจากปรับปรุงการปกครอง และตัด
ต้นกระโทมทิ้งไป ดังข้อความในพระราชหัตถเลขา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ทรบคิดปกครอง เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/16
ร่างพระราชหัตถ์เป็นรายงานการเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตกเดือนมิถุนายน
และกรกฎาคม ก.ก. 124 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ลงวันที่ 25 มิถุนายน ร.ศ. 124

"ฉันขอยืนยันบอกเรื่องเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อ ร.ศ. 117 อีกครั้งหนึ่งว่าคนเมืองนครศรีธรรมราชยังดำเนินไปโดยไม่เกียจกร้านเช่นแต่ก่อน แจวเรือกั๊ไม่อ้อแอ้ ขนของก็ไม่เค็นซ้า ๆ แลหยุดแล้วหยุดเล่า ได้เห็นแก่ตาลอดทั้งทางเรือทางบก จึงเห็นว่าการที่ตัดถนนระท่อมแลจัดการปกครองอย่างตื่นจากหลับ คำให้คนก็ขึ้นไค้มาก¹

จึงทรงทราบถึงผลแห่งการเปลี่ยนแปลงการปกครองของพระองค์ทำให้บ้านเมืองมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยและดีขึ้น เพราะว่าถนนระท่อมเป็นยาเสพติดชนิดหนึ่งไม่เป็นผลดีแก่ร่างกาย ทางราชการจึงได้ตัดทิ้งเสีย ราษฎรจึงเสพไม่ได้อีกต่อไป ทำให้ร่างกายและความกึกกระปรักระเปร่าขึ้นไม่เชื่องซึม และผลจากการปกครองแบบเทศบาลซึ่งมุ่งทำนุบำรุงบ้านเมืองตลอดปีและทุกทาง จึงทำให้สภาพบ้านเมืองนครศรีธรรมราชดีขึ้นจนผิดแปลกไปจากแต่ก่อน ที่อำเภอปากพนัง ตรวจพบว่าการอำเภอที่กำลังปลูกสร้าง ทรงสนพระราชหฤทัย จึงมีรับสั่งตรัสถามถึงการค้าขายในเมืองปากพนังเพราะเห็นว่าสภาพบ้านเมืองอำเภอปากพนังเจริญรุ่งเรืองเกินกว่าที่ทรงคาดคิดไว้ บ้านเมืองกว้างใหญ่มั่งคั่งมีการทำนาดีมาก และยังมีเนื้อที่ที่สาบารบทุกเบิกเป็นพื้นที่นาได้อีกถึงสิบเท่าของจำนวนที่นาในปัจจุบันนี้ ซึ่งที่นาในมณฑลนครศรีธรรมราชนี้ไม่มีที่ใดเทียมได้ตลอดจนป่าไม้ เช่น ไม้เกี่ยม ไม้กระยาเลย ไม้ตะเคียน มีเรือลูกก้ามก้าขายจากที่อื่นหลายร้อยลำ เช่นสำเภาจันทน์มาก้าขายจอดอยู่ประมาณ 30 ลำ เรือมาจากเมืองตรังกานู 18 ลำ สินค้าสำคัญไก่แก๊ขาว ผลประโยชน์ในอำเภอปากพนังเพียงแห่งเดียวปีรายได้้น้อยกว่าเมืองสงขลาทั้งเมืองอยู่เพียง 20,000 บาทเท่านั้น จึงใจไม่เบื่องท่าแห่งใดจะดีเท่าเมืองปากพนัง² มีชาวจีนไหหลำ จีนยกเกี้ยน แต่จิวอาศัยอยู่มากตามลำค้ำ อำเภอปากพนังจึงเป็นเมืองสำคัญยิ่งเมืองหนึ่งในหัวเมืองปักษ์ใต้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/16
ร่างพระราชหัตถ์เป็นรายงานเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก เดือนมิถุนายน
แลกรกฎาคม พ.ศ. 124 พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ลงวันที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ. 124

นับว่าผลของการเสด็จประพาสตรวจราชการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบผลสำเร็จ เพราะว่าการเสด็จประพาสในแต่ละครั้งจะทำให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมืองต้องปฏิบัติราชการให้ลุล่วงไปให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ จึงเกิดผลดีแก่บ้านเมืองทำให้เกิดการพัฒนาที่มากกว่าที่เป็นอยู่ ในพระราชหัตถเลขาบันทึกลงเป็นการส่วนพระองค์หรือพระราชทานแก่ผู้สำเร็จราชการจะกล่าวถึงสภาพบ้านเมืองที่ดีขึ้น เมื่อทรงพบบ้านเมืองใดเสื่อมโทรมจะโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไข ดังนั้นผลรวมของการเสด็จประพาสตรวจราชการในหัวเมืองปักษ์ใต้จึงทำให้บ้านเมืองเจริญและเรียบร้อยขึ้น

จ. การตรวจราชการในหัวเมืองประเทศราช

การดูแลการปกครองในหัวเมืองประเทศราช ไทยให้กระทำแล้วโดยส่งผู้แทนของไทยมาประจำอยู่เพื่อช่วยดูแลว่าการปกครองให้เรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหาทอดพระเนตรด้วยพระองค์เองเพื่อที่จะให้เป็นทีประจักษ์แก่สายพระเนตรถึงความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองเหล่านั้นได้เจริญเรียบร้อยและดีขึ้นเพียงใด ในโอกาสเกี่ยวกันนี้จะทรงสั่งสอนอบรมเจ้าเมืองประเทศราชเหล่านั้นไปด้วย เช่น

ใน ร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431) เสด็จประพาสเบียงครังกานูเพียงเมืองเดียว ทอดพระเนตรบ้านเมืองแล้วทรงมีรับสั่งถึงเรื่องราชการต่าง ๆ กับพระยาครังกานู¹ ที่เมืองกลันตันก็เสด็จตรวจดูสภาพบ้านเมืองเช่นเดียวกัน² การเสด็จประพาสครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่พระมหากษัตริย์ไทยเสด็จประพาสถึงเมืองประเทศราชโดยตรง³

ใน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) ครั้นเสด็จประพาสถึงหัวเมืองใต้สุดเพียงแต่เมืองตานีและเมืองสายบุรีเท่านั้น แต่เจ้าเมืองประเทศราชได้ขึ้นมาเข้าเฝ้าในเขตไทยเป็นการแสดงความจงรักภักดี

¹ จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 และ 108 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายฉิม สืบวงศ์ ณ วัดเทพกิริยารามวาสี 27 เมษายน 2519 หน้า 7

² ญ. หน้า 5

³ ญ. หน้า 4

ใน ร.ก. 109 (พ.ศ. 2433) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวมาแต่ก่อนเสด็จประพาสว่าเหตุการณ์ในเมืองไทรบุรีเป็นที่น่าห่วงใย ก็ ผู้ปกครองเมืองไทรบุรีทะเลาะวิวาทแตกความวามักก็กับ พระยาไทรบุรีเป็นแนวความกึกทางการปกครองเป็นคนสมัยใหม่นิยมตะวันตกกับพระยาสุรพลที่มีตำแหน่งเป็นผู้ช่วยซึ่งก่อนข้างจะเป็นคนหัวโบราณ พระยาไทรบุรีจึงพยายามคัดค้านการจัดการบริหารของพระยาสุรพลลงเกือบหมด¹ ทำให้ทรงมีความห่วงใยในเมืองไทรบุรีเมื่อเสด็จไปถึงจึงทรงใกล้ชิดเกลี่ยให้กันดีขึ้น ถึงข้อความในพระราชหัตถเลขา

เมื่อมาตามทางเราพบกับพระยาไทร ชักตัวอย่างเร็วซึ่งที่ทำการร่วมกับผู้ใหญ่เช่นเราทำกับสมเด็จพระเจ้าพระยา ผู้ใหญ่เช่นนั้นมักจะถือว่าสิ่งที่เคยทำมาแต่ก่อนอย่างไรแล้วเป็นการดี การอันใดที่เราคิดทำใหม่ไม่ใคร่เห็นดีด้วย บางทีก็ขัดฉิวทีเดียว แต่บางทีก็ถูก แต่ถึงว่าจะผิดถูกประการใดยังเป็นการดีมาก แต่ก่อนเราเคยนึกโกรธมาก แต่กลับเมื่อคิดดูภายหลังก็เห็นว่าเป็นการดี เพราะถึงว่าจะผิดไปประการใดยังเป็นเรื่องที่ทำให้ เราได้คิดหลายทีวขึ้น ถ้าไม่มีใครขัดเวลาเกิดขึ้นมาอย่างไรก็ทำ บางทีทำให้ผิดไปได้ แต่เมื่อรู้ว่าจะขัดก็คิดหลายหน บางทีกลับเห็นก็ดีกว่าความกึกเบรกัน เพราะฉะนั้นขออย่าให้ทั้งพระยาสุรพลเสีย การอันใดให้ปรึกษาหารือ ระวังเสียงไว้ด้วยจึงจะดี การที่ผิดลงจะไม่ชนะการที่ถูกไปได้ เราพูดนี้เชื่อว่า จะระวังเสียงอันใด พูดความความขาดกะเมยได้เป็นแก่ตัวเรามาแล้ว ...²

เมื่อทรงประทับกับพระยาสุรพลตามลำพัง ก็ทรงใกล้ชิดพระยาสุรพลให้มีความใจกันดีกับเจ้าพระยาไทรบุรีว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาส ทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 เล่ม 1 หน้า 184

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาส ทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู พ.ศ. 109 เล่ม 2 หน้า 5

"... เกลี้ยการราชการบ้านนา ได้รู้การงานมาก พระยาไทรยังหนุ่มอยู่ ในการช่วย
 หนุนบำรุงรักษาราชการอย่าทอดทิ้งเสีย เพราะเราก็เป็นที่ไว้วางใจในตัวพระยาสุรพลมาก
 ที่ว่านี้เพื่อจะให้พระยาสุรพลล้าก็คบกางขึ้นด้วย หากไม่จะทำอนทลบเข้าป่าเข้าดงไปเสีย"¹

ทั้งนี้เป็นเพราะว่าจุดอ่อนของรัฐมลายูต่าง ๆ ที่ได้ตกอยู่ในอำนาจของอังกฤษได้แก่
 การแตกความสามัคคีแย่งชิงผลประโยชน์ของเจ้าผู้ครองเมืองกับญาติพี่น้อง อังกฤษจึงถือเป็น
 ช่องทางเข้าแทรกแซงให้การสนับสนุนฝ่ายหนึ่งแล้ว โกงล้มอำนาจของอีกฝ่ายหนึ่ง เมื่อฝ่ายที่
 อังกฤษสนับสนุนขึ้นมาเมื่ออำนาจจะทำให้อังกฤษมีอำนาจและอิทธิพลในรัฐนั้นด้วย พระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องนี้ก็ จึงทรงไกล่เกลี่ยให้กันถอยถอยกันมิให้อังกฤษ
 เข้าถือทางฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดได้

ที่หาเรือหน้าเมืองตรังกานู พระยารังกานูมาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ทรงสังเกตเห็นถึงกวบบกล้าในการแสดงความสนิทสนมกับพระองค์มากขึ้นเพราะ
 ได้เข้าเฝ้ามาแล้ว และพระยารังกานูได้กราบทูลพระองค์ว่าถึงแก่เสด็จประพาสมาเมือง
 ตรังกานูครั้งก่อน ทำให้ผู้คนมีความเคารพยำเกรงขึ้นมาก พระยารังกานูนั่นก็เกรงกลัว
 อังกฤษจะถูกกามเช่นเดียวกับเมืองปะหัง จึงได้อ่อนน้อมยอมรับคำแนะนำในการจัดบ้านเมือง
 จากพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ทุกประการ แต่ต้องให้พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ทรงช่วยเหลือ
 ในการนำสัมปทานที่วางเมืองตรังกานูให้แก่เงินที่อยู่ในบังคับของอังกฤษกลับคืนมา เพราะ
 เกรงว่าการเข้ามามีอิทธิพลทางการค้าของกนในบังคับของอังกฤษจะทำให้เกิดความขัดแย้ง
 ทางการเมืองขึ้นได้ในอนาคต² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตกเห็น
 พระยารังกานูถึงเล่ห์เหลี่ยมของอังกฤษในการเข้าแทรกแซงกิจการภายในของรัฐต่าง ๆ
 โดยอาศัยความแตกแยกของเจ้าเมืองและญาติพี่น้องจนกระทั่งบ้านเมืองได้กลายเป็นของ
 อังกฤษ พระยารังกานูก็แสดงความเห็นชอบตามพระราชมารัฐทุกประการปฏิญาณตนว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาส
ทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 เล่ม 2 หน้า 8

²ดู หน้า 194

จะเป็นข้าขอมอบตัวไว้ในฝ่ายพระบาท¹

พระยาไทรบุรีซึ่งนั่งอยู่ในที่นี้ได้รับพระราชดำรัสขี้นมาไปด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้การพระราชทานพระบรมราชาธิบาย² ได้มีหนังสือพิมพ์ลงข่าวถึงการใช้วิธีการรวบรวมเมืองแปริศ สลังงอและปะหัง ยังจะมีโครงการรวบรวม เมืองไทรบุรี เมืองตรังกานู เมืองกลันตัน และเมืองปัตตานี พระยาตรังกานูเกิดความกลัวถึงกับรบเร้าให้ทรงเปลี่ยนให้พระยาไทรบุรีฟังด้วย³ เมื่อเสด็จประพาสถึงทะเลหน้าเมืองกลันตัน พระยากลันตันจะเข้ามาเฝ้ายังเรือพระที่นั่งแต่มาไม่ได้เพราะมีกลิ่นจิก จึงทรงมีพระราชกระแสรับสั่งให้จักษุรักษามือเมืองให้เป็นระเบียบเรียบร้อยและทรงเล็งถึงสภาพบ้านเมืองมลายูที่ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ เพราะฉะนั้นจึงให้พระยากลันตันปกครองบ้านเมืองให้เหมาะสมกับกาลเวลาคด้วย⁴

ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2441) เสด็จประพาสทอดพระเนตรบ้านเมืองทั้งในเมืองกลันตันและตรังกานู แต่มีได้มีพระราชดำรัสแต่อย่างใด

ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) ที่เมืองกลันตัน หลังจากเสด็จประพาสทอดพระเนตรบ้านเมืองแล้วทรงเห็นว่าเรียบร้อยขึ้น ซึ่งคงจะเป็นผลมาจากการเสด็จประพาสมาตรวจราชการเสมอ ๆ พระยากลันตันก็มีความกลัวเกรงต่อการคุกคามของอังกฤษ จึงได้เอาใจใส่จัดการบำรุงบ้านเมืองตามพระราชดำรัสสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามที่เคยทรงตั้งเตือนไว้ พระยากลันตันแสดงความประสงค์ต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงช่วยในการบริหารการปกครองภายในรัฐกลันตันตลอดไปในอนาคตด้วย⁵

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 เล่ม 2 หน้า 8

²ก. หน้า 200

³ก. หน้า 201

⁴ก. หน้า 214

⁵กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/14 รายงานระยะเวลาเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ร.ศ. 124 สำเนาโทรเลขจากกรมหลวงคำรพราชานุภาพ ปีมะจิดจากกลันตัน ลงวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 124

ที่เมืองศรีลังกาที่เรียบร้อยมากขึ้นเช่นเดียวกับ จนทรงเห็นว่าเปลี่ยนแปลงมากจนเหมือนกับ
เป็นเมืองคนเมืองกับที่ทรงได้เคยทอดพระเนตร บิดนสายใหญ่และน้อยเป็นจำนวนมาก
บ้านเรือนริมถนนถึงแม้ว่าจะมุงหลังคาด้วยจาก แต่ก็จักแบ่งเป็นถนน ๆ ให้เป็นระเบียบ
มีบ้านเรือนร้านค้าปลูกแน่นทั้ง ๒ ข้างถนน ในเมืองกลับกับทรงทราบว่าเกิดไข้ทรพิษจึง
โปรดเกล้าฯ จะส่งหมอจากกรุงเทพฯ ลงมาปลูกฝีให้แก่ราษฎร^๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำเนินพระบรมราโชบายที่ดีที่ติดมากใน
หัวเมืองประเทศราชของไทย แม้ว่ารัฐบาลกลางในกรุงเทพฯ จะยื่นมือเข้าไปควบคุม
รัฐประเทศราชเหล่านั้นอยู่แต่ก็ตาบ ยังเสด็จประพาสมาดูแลการปกครองแสดงความเอา
พระทัยใส่ด้วยพระองค์เอง ทำให้เกิดความใกล้ชิดและสนิทยิ่งขึ้น นอกจากนั้นยังทรงสร้าง
ความคุ้นเคยในทางส่วนพระองค์เพื่อสนับสนุนความใกล้ชิดทางการเมืองขึ้นอีกด้วย ซึ่งจะ
กล่าวในหัวข้อเกี่ยวกับการสร้างความคุ้นเคยกับเจ้าเมืองประเทศราชต่อไป

๓. ทำให้เกิดความคุ้นเคยกับข้าราชการและราษฎรในหัวเมืองต่าง ๆ และเจ้าเมืองประเทศราช

ก. หัวเมืองภาคกลาง

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสตรวจราชการและ
เยี่ยมเยียนหัวเมืองต่าง ๆ อยู่เสมอ จึงทำให้เกิดความคุ้นเคยกับราษฎรไปทั่ว หัวเมือง
ภาคกลางเป็นหัวเมืองที่เสด็จประพาสมากที่สุด เพราะว่าเป็นท้องที่ ๆ มีแม่น้ำลำคลอง
ทั้งที่เกิดเองตามธรรมชาติและได้ขุดขึ้นเพื่อการคมนาคมและการเพาะปลูกไหลติดต่อกันเป็น
จำนวนมากกว่าภาคอื่น ๆ ทำให้การเดินทางสาารถทำได้สะดวกและรวดเร็ว จึงมีการ
เสด็จประพาสในระยะทางไกล ๆ และย่อย ๆ เป็นจำนวนมาก ไม่สามารถนำมาจำแนกได้

^๑ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ ๕ ม.๗๒/๑๔
รายงานระยะทางเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ร.ศ. ๑๒๔ สำนักโทรเลข
จากกรมหลวงดำรงราชานุภาพมีมาจากกลันตัน ลงวันที่ ๒๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๔

ทุกครั้ง การเสด็จประพาสเหล่านี้จะปรากฏอยู่ในประกาศราชกิจจานุเบกษาลงกรรณราชกาล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสภาคกลางเสมอ ๆ ทำให้
ราษฎรในหัวเมืองภาคกลางมีโอกาสได้เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทหรือเคยเห็นพระองค์ได้
บ่อยครั้งมากกว่าราษฎรในภาคอื่น ๆ ของไทย จึงมีราษฎรในหัวเมืองภาคกลางจึงมี
ความใกล้ชิดและคุ้นเคยกับพระองค์มากอยู่แล้ว แต่ก็ยังมีการเสด็จประพาสที่ประทับใจคน
ภาคกลางมากที่สุดก็อย่างหนึ่งเพราะเป็นการเสด็จประพาสที่เข้าไปใกล้ชิดกับราษฎรอย่าง
แท้จริงจนทำให้เกิดเรื่องสนุกสนานและเกิดประโยชน์ในทางราชการได้มาก คือ เสด็จประพาสต้น
ครั้งที่ 1 ซึ่งการเสด็จประพาสในลักษณะนี้เป็นพระปรีชาสามารถและเป็นพระราชจริยาวัตร
ที่ได้รับการยกย่องและซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์จนถึงทุกวันนี้ ทำให้เห็นถึง
การเข้าไปใกล้ชิดกับข้าทูลละอองธุลีพระบาท กรมการเบี่ยง และราษฎรสามัญ ของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าวิธีการของพระองค์นี้มีความพิสดารและเข้าถึงราษฎรได้
เพียงใด

1) การเสด็จประพาสต้นครั้งที่ 1 เสด็จประพาสต้นเป็นชื่อของการเสด็จประพาส
ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มขึ้น ปีลักษณะเป็นการเสด็จประพาส
ตรวจราชการโดยไม่ต้องการให้กรมการเมืองและราษฎรล่วงรู้ได้ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์
เพื่อจะทอดพระเนตรถึงการดำเนินชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร ประวัติความเป็นมาของการ
เสด็จประพาสต้น นี้ได้เกิดขึ้นโดยทันที ในวโรกาสเมื่อ พ.ศ. 2448 พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระอาการประชวร เสด็จขึ้นไปประทับที่พระราชวังบางปะอิน
เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ. 125¹ (พ.ศ. 2446) แม้จะเป็นการเสด็จประพาสต้นพักนอน
พระอริยาบถได้นี้ภารกิจบ้านเมืองติดตามพระองค์มาบ้างปะอิน เมื่อทรงพระภารกิจ
พระอาการประชวรจึงกำเริบขึ้นด้วยพระอาการเสวยไม่ได้อาหารและบรรทมไม่หลับ นายแพทย์
ประจำพระองค์จึงทูลแนะนำให้เสด็จประพาสต้นไปจากความหมกมุ่นทั้งหลาย ละเว้นพระราชกิจ
เสียเป็นการชั่วคราวเพราะอาการประชวรจะคลายขึ้น จึงได้เริ่มการเสด็จประพาสตั้งแต่วันนั้นมา

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จประพาสต้น หน้า 1

แต่ลักษณะเสด็จประพาสกันยังไม่ปรากฏ เพียงแต่การเสด็จประพาสครั้งนี้ได้เปลี่ยนจาก ขบวนพระอิสริยยศมากมายเป็นขบวนเรือมิกนิกแห่งคามเรือกลไปจากพระราชวังบางปะอิน ลงไปข้างใต้และห้ามมิให้จัดการรับเสด็จใด ๆ ทั้งสิ้น ทรงขอพระราชทานหัตถ์เสด็จประทับ ณ ที่แห่งใดก็ได้ให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ อย่าให้มีเรือใด ๆ เป็นที่รบกวนพระราชหัตถ์¹ เพราะว่าต้องการให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสอย่างเงียบ ๆ มีเจ้านายและข้าราชการที่ตามเสด็จเพียง 10 คน มีรายชื่อดังต่อไปนี้

1. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (รัชกาลที่ 6)
2. สมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา
3. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
4. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงกรัณฐิโกสินทร
5. พระนางเจ้าสุวัทนาฯ พระอัครราชเทวี
6. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงกำแพงราชานุภาพ
7. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต
8. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงสรรพสาครศุภกิจ
9. เจ้าพระยาสุรวงศ์วัจนภิธาน (โก บุนนาค)
10. พระยามุขมนตรีกรมราชเลขา

ตามรายชื่อผู้ตามเสด็จล้วนแต่เป็นเจ้านายชั้นสูงทั้งสิ้น และข้าราชการผู้รับตำแหน่งสำคัญ ได้ตามเสด็จประพาสเป็นการส่วนพระองค์ ร่วมเสด็จประทับเสวยและบรรทมเพียง อย่างสามัญชนทั่วไป การที่เจ้านายและข้าราชการผู้รับตำแหน่งสำคัญในแผ่นดินทั้งในเวลา ปัจจุบันและอนาคตได้มีโอกาสสัมผัสกับชีวิตของราษฎรอย่างแท้จริงเช่นนี้ ก็เป็นสิ่งที่ควรจะ เกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองอย่างแน่นอนไม่ว่าจะมากหรือน้อยก็ตาม

เรื่องการเสด็จประพาสครั้งนี้ สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ราชานุภาพทรงเขียนขึ้นจาก ความเป็นจริงที่ทรงได้มีโอกาสตามเสด็จด้วยในครั้งนั้น ถวายเป็นพระราชประสงค์ในสมเด็จพระ บรมโอรสาธิราช (รัชกาลที่ 6) เพื่อนำลงในหนังสือรายเดือนชื่อทวีปเกชา¹ จึงเขียน

¹ สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ราชานุภาพ เสด็จประพาสต้น หน้า 2

² ก. หน้าอธิบาย

ออกมาในรูปของจดหมายรวม ๘ ฉบับ ซึ่งได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะของการเสด็จประพาสต้น และนำพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีต่อราษฎรได้เป็นอย่างดี ซึ่งจะกล่าวเป็นหัวข้อต่อไป

(ก) ลักษณะการเสด็จประพาสต้น การเสด็จประพาสยังไม่ได้มีการกำหนดแน่นอนว่าจะเสด็จประพาส ณ ที่ใด บัญญัติเพียงแต่เพียงว่าไปต้องการให้ผู้ใดล่วงรู้ว่าเป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และจะเสด็จประทับ ณ ที่ใดก็ได้แล้วแต่จะทรงพอพระราชหฤทัย วันหนึ่งในขณะที่ขบวนเสด็จประพาสต้องมาในคลองดำเนินสะดวกซึ่งเป็นเวลาที่น้ำกำลังท่วมเว้งของไปหัว ชาวไร่ต่างก็พากันเก็บพืชผลที่ถูกน้ำท่วมฉีกฉีกแตก เช่น หัวหอม หัวกระเทียม มันนอชานและหลังคาบ้าน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผู้ตามเสด็จจึงเลือกน้อยชายเรือบ้านเรือนเหล่านั้น บิ่บ้านหลังหนึ่งเจ้าของเป็นผู้หญิงชราชื่อผิงกำลังตากหัวหอมหัวกระเทียม ได้ร้องเชื้อเชิญให้แวะที่เรือนของตน โดยไม่รู้ว่ามีบุคคลที่พาในเรือนนั้นเป็นใครมาจากไหน เมื่อได้เชิญให้แวะที่เรือนยังไปเป็นที่พอใจของหญิงชรา เข้าไปยกคำรับกับชาวมีหม้อข้าวและกระบะไม้ใส่ซามกะลา กับข้าวที่ต้มสุก ปลาเค็ม น้ำพริก ซึ่งเป็นคำรับที่จัดไว้สำหรับตนเองออกมารับแขกอีกถ้วย การต้อนรับของยายผิงช่างเป็นพระราชโอรสอันเป็นที่สมพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงถ้าโอกาสอันใดในการเข้าร่วมสนทนากับราษฎรได้เช่นนั้นแล้วจะไม่ทรงละเว้นแน่นอน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผู้ตามเสด็จจึงได้เข้าลอบวงสำหรับทันที ลูกชายของยายผิงชื่อเจ๊กอวซึ่งนั่งมองอยู่ได้เอ่ยขึ้นว่า "คล้ายนักคล้ายนักขอรับ" คล้ายกับรูปที่ชาวบ้านทั้งไว้ทาบท่องบูชานะ เจ๊กอวจึงลุกขึ้นนั่งมอง ๆ นำเข้ามาปูกราบพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยายผิงจึงได้รู้ความจริง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเงินแก่ยายผิงเป็นจำนวนเป็นหลายสิบเท่าของราคาสำหรับนั้น¹

¹ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จประพาสต้น หน้า 7

การเสด็จประพาสในวันนี้สนุกสนานมาก สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ไว้ว่า "... เสด็จเที่ยวนี้ทั้งคันชอบกลัที่สนุกมาก ทั้งแต่เสด็จออกจาก บางปะอิน พระเจ้าอยู่หัวทรงสมายขึ้นมาก ..." ¹ วันที่ 18 กรกฎาคม ร.ศ. 123 เสด็จประพาสแม่น้ำอ้อม ทรงซื้อเรือ 4 แว สำหรับตามเรือมาด 1 ลำ พระราชทาน ชื่อว่า "เรือคัน" แล้วรับสั่งถามผู้ตามเสด็จว่าเรือคันแปลว่าอะไร ได้มีผู้ตามเสด็จแปล ความหมายแตกต่างกันไป บางท่านแปลว่าเป็นเรือทรงเหวี่ยงอย่างในกาพย์เห่เรือที่ว่า "ทรงเรือคันงามเจิดฉาย" บางท่านก็แปลว่า เป็นเพราะว่าหลวงนายศักดิ์เป็นนกคุ้ม เครื่องมหาดเล็กตามเสด็จชื่ออัน ทรงรับสั่งเรียก ทาอัน เสมอ ดังนั้นคำว่าเรือคัน คงจะมาจากชื่อที่ทรงเรียกว่า ทาอัน ทาอัน นั้นเอง ในที่สุดสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวว่า คำแปลชื่อเรือคันหาช้อยคิดงไม่ไ้และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ให้เรือนั้นชื่อคันด้วยเหตุใดก็ไม่บังให้ท่านบันทึกไว้

จากที่กล่าวมา ได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะของการเสด็จประพาสในครั้งนี้ กล่าวคือ เสด็จประพาสบ้านราษฎรโดยมิให้ราษฎรรู้จักทำให้ทอดพระเนตรเห็นการดำรงชีวิตความเป็นจริง ของราษฎร ดูเหมือนจะเป็นการเล่นอะไรอย่างหนึ่ง แต่ก็คงความจริงและเป็นประโยชน์ อย่างมากแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะที่ทรงเป็นผู้ปกครองประเทศ ที่ได้มาสัมผัสกับชีวิตของราษฎร ทำให้ทรงพอพระราชหฤทัยและทรงพระเกษมสำราญมาก ซึ่งในวันต่อมาจะเสด็จประพาสในลักษณะเช่นเดียวกันกับวันนี้ และการพระราชทานชื่อเรือ 4 แวว่าใหม่ว่าเรือคัน จึงได้เริ่มเรียกการเสด็จประพาสในครั้งนี้ว่า "เสด็จประพาสคัน" ขึ้นเป็นครั้งแรก ทั้งนี้เมื่มาจึงได้เรียกการเสด็จประพาสในลักษณะนี้ว่า เสด็จประพาสคัน สืบมา ² แต่ลักษณะของการเสด็จประพาสคันยังไม่สมบูรณ์ในความหมายที่สมบูรณ์ ต่อมาใน วันที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ. 123 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผู้ตามเสด็จ ได้เสด็จประพาสอำเภอโพธารามโดยการเสด็จประทับอาภรณ์ 3 ชั้นที่ 3 ร่วมกับราษฎร และทรงจัดหาพระกระยาหารเย็นเสวยที่นั่น จึงได้มีการจัดแบ่งหน้าที่ผู้ตามเสด็จออกเป็น

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เสด็จประพาสคัน หน้า 7

² ดู หน้า 12

2 พวก คือ พนักงานจัดหayanพาหนะและพนักงานครัว¹ เชื้อถึงอำเภโพรารามต่างฝ่าย จึงแยกย้ายไปทำหน้าที่ ในด้านการปรุงอาหารปรุงไครสดีเกินความคาดหมาย จึงเสวย และรับประทานกันจนเดินแทบไปไหว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ ผู้ตามเสด็จมาในวันนี้ต่างก็ได้องเห็นถึงคุณค่าของการประกอบอาหารกันเองเช่นนี้ ซึ่งทำให้ เจริญอาหารได้มากกว่าฝีมือของพ่อครัวที่ปรุงอาหารโดยตรง ทั้งแต่วันนั้นมาจึงได้จัดหา ภาชนะในการประกอบอาหารบรรจุไปในเรือมหาดเล็ก และจะประกอบอาหารกันตาม ห้องที่ ๆ จะเสด็จประพาสผ่านไป ผู้ตามเสด็จได้แบ่งหน้าที่ออกเป็นฝ่ายปรุงอาหารและ ฝ่ายจัดหาสถานที่ปรุงอาหาร ดังรวม ฝ่ายจัดหาสถานที่และล้างขาบไคแก่ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (รัชกาลที่ 6) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัญญาองค์เชษฐา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระสมมตอมรินทร์ ในบางครั้งเกือบจะถูกสุนัขกัดและบางทีก็ไปตกห้องร้องหรือพระเถียร ไปกระทบกับชายคาก็มี² การเสด็จประพาสครั้งนี้มีความหมายอย่างสมบูรณ์เมื่อมีการประกอบ อาหารตามกำลังฝีมือของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและมีมือของผู้ตามเสด็จ ตามชนิดของอาหารที่หาได้ตามท้องถิ่น ๆ ลักษณะการเสด็จประพาสเช่นนี้เป็นลักษณะเยี่ยง สามัญชนทั่วไป สามารถเข้าถึงสามัญชนได้อย่างแนบสนิท จึงทรงทราบถึงทุกข์สุขความ เดือดร้อนของราษฎร

(ข) ความเคารพและความเชื่อถือนักของราษฎรที่มีต่อพระมหากษัตริย์ ดังได้กล่าว มาแล้วในบทที่ 1 ถึงคนไทยมีความเคารพเทอดทูนพระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพ มีความ เคารพบูชาเกือบจะเหมือนเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกับพระพุทธรูปซึ่งถือว่าเป็นรูปเคารพแทนองค์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะว่าเจ้าของบ้านได้ให้ความเคารพด้วยการคิดตั้งพระบรมรูป ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบนหิ้งบูชาเช่นเดียวกับพระพุทธรูปบูชา เมื่อ เวลากราบไหว้พระพุทธรูปบูชาก็เท่ากับเป็นการบูชาพระบรมรูปไปด้วย หรือมีจะนั้นก็คิดตั้ง

¹ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชราชานุภาพ เสด็จประพาสคัน หน้า 16

² ก. หน้า 18

พระบรมรูปไว้ในที่สูงเหนือรูปใด ๆ ทั้งเจ็ดเมื่อเสด็จประพาสอำเภอโพธารามลงไปเมืองสมุทรสาคร ได้เสด็จโดยสาธารณไฟฟ้าในชั้นที่ ๕ ร่วมกับราษฎรสามัคคี ในเวลาเสด็จไม่มีเรือจะเสด็จกลับจึงเช่าเรือจากโพธารามเป็นเรือประทุน ๒ แฉว ที่บรรทุกผลิตผลจากสวนไปจำหน่าย ให้เจ้าของเรือแฉวลงบาส่ง การเสด็จประพาสครั้งนี้ดำเนินไปอย่างคล่องตัวมาตลอดวัน แต่ความลับก็มีได้เป็นความลับอีกต่อไปเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จลงไปประทับในเรือ เจ้าของเรือมีพระบรมรูปใส่กรอบติดไว้กับเครื่องบูชาซึ่งเป็นสิ่งที่เขาคิดตั้งไว้เป็นสิริมงคลสำหรับตนเองอยู่เป็นประจำ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์อย่างไรไปอาจจะทราบได้ จึงได้มีรับสั่งถามเจ้าของเรือขึ้นว่าเป็นรูปของใคร หญิงผู้เป็นเจ้าของเรือตอบว่าเป็นพระรูปเจ้าชีวิต ทรงรับสั่งถามต่ออีกว่าได้เคยเห็นที่ไหนบ้าง หญิงผู้นั้นก็ตอบว่า "ได้เห็นในบางกอก ๒ คน กับมาเห็นวันนี้อีกคน ๑"^๑ ที่อื่น ๆ ก็เช่นเดียวกันได้ติดตั้งพระบรมรูปไว้ในลักษณะที่กล่าวมา

จากตัวอย่างที่ยกมาแสดงให้เห็นถึงความเคารพนับถือพระมหากษัตริย์ของราษฎร และแสดงว่าในสมัยนั้นราษฎรมีโอกาสได้รู้จักพระมหากษัตริย์จากพระบรมรูปเป็นจำนวนมากแล้ว ซึ่งผิดกับสมัยก่อนที่ราษฎรไปอาจจะเจยหน้าขึ้นมองพระมหากษัตริย์ได้ ผู้ใดฝ่าฝืนจะได้รับโทษหนัก มาถึงสมัยนี้วงศ์พระมหากษัตริย์ได้เป็นที่รู้จักของอาณาประชาราษฎร์ทั่วไปแล้ว และราษฎรก็มีได้มีความเกรงกลัวเสียจนมิกล้าทำอะไรอีกต่อไป จากตัวอย่างที่ยกมาทำให้เห็นถึงนิสัยของคนไทยที่กล้าแสดงออก ถึงแม้ว่าจะเกรงกลัวเจ้าชีวิตอย่างไรก็กล้าที่จะพูดคุยกับพระมหากษัตริย์อย่างตรงไปตรงมาตามรูปการที่ควรจะเป็น อย่างเช่น หญิงผู้เป็นภรรยาเจ้าของเรือประทุนก็มีความกล้าที่จะกราบทูลว่าได้เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นครั้งที่ ๕ โดยมีได้เกรงว่าการกราบทูลรับสั่งถามเช่นนั้นจะเป็นการไม่สมควร การทวนจึงสอดคล้องกับรับสั่งถามของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีรับสั่งถามทั้ง ๆ ที่ทรงทราบอยู่แล้วว่าในเรือนั้นมีพระบรมรูปของพระองค์ติดให้เห็นอยู่ และอีกตัวอย่างหนึ่งได้แก่ที่เมืองสมุทรสงครามเมื่อวันที่ ๒๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๓ เมื่อสมเด็จพระนเรยาคำรงราชานุภาพเสด็จไปทรงซื้อเสบียงอาหารในตลาดได้พบกับพนักงานรับใช้

^๑ สมเด็จพระนเรยาคำรงราชานุภาพ เสด็จประพาสต้น หน้า ๑๕

^๒ ๒. หน้า ๖

ของพระยาชลยุทธโยธินซึ่งจำพระองค์ได้ จึงได้กำชับมิให้บอกแก่ใครว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมา
 ในเวลานั้นกำลังมีไข้ เล่นอยู่ที่หน้าโรงบ่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เสด็จประพาสทอดพระเนตรตลาดและการดำรงชีวิตของราษฎรในที่นั้นเรียบร้อยแล้วเมื่อเรือ
 พระที่นั่งเคลื่อนออกจากท่าเทียบเรือลงพิพิธพาทย์ในเพลงสรรเสริญพระบารมีส่งเสด็จ
 โดยที่สมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานุภาพมิได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่ามีรับสั่งว่าอย่างไร ถ้าเป็นเช่นนั้น
 จริงก็แสดงว่าราษฎรที่อยู่ในตลาดก็มีน้ำใจกล้าหาญพอที่จะทำเป็นไม่รู้ไม่เห็นการเสด็จประพาส
 คงเดินไปเดินมา ซื่อของ คูยี่เก และยี่เกก็เล่นกันไปตามปกติจนกระทั่งถึงเวลาเสด็จกลับ
 จึงบรรเลงพิพิธพาทย์เป็นเพลงสรรเสริญพระบารมีส่งเสด็จเป็นการแสดงความเคารพ นับว่า
 ราษฎรได้ปฏิบัติให้เป็นตามพระราชประสงค์ เรื่องนี้ก็จะทำความเข้าใจว่าความแปลกพระราชนิพนธ์
 และขบขันให้กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่น้อย คงจะทรงนิยมน้ำใจราษฎร
 อยู่ไม่น้อยเช่นเดียวกัน

ราษฎรมีนิสัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ไกรบาถึงเรือนชานก็ต้อนรับซึ่งเป็นค่านิยมของคนไทย
 มาแต่โบราณ แม้ว่าจะไปรู้จักมาก่อนก็ตาม เช่นการร้องเชอเชิญพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวและผู้ตามเสด็จให้แวะที่เรือนของคนและยกมารับออกมาเลี้ยงดูของยายผั่งกับคนที่
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จหลีกเลี้ยงการจ้ดรับเสด็จมาตามคลองบ้านกุ่ม
 เพื่อจะไปยังบางปะอิน จะแวะหาครว้ที่วัดเข้ดงแต่ก่อนก็ไปให้ด้วยชาวบ้านและพระสงฆ์
 มาตั้งเครื่องบูชารับเสด็จไปทั่วทุกแห่งทั้งสองฝากฝั่งคลอง ทำให้การเสด็จประพาสค้นลำบาก
 และขัดข้องเป็นอันมาก ได้ไปนมัสการแห่งหนึ่งที่ห้องใต้บางหลวงอ้ายเอี้ยง จึงเข้าไปขอ
 อนุญาตเจ้าของบ้านแวะทำครว้ ว่าของบ้านชื่อนายช่างและนางพลับก็ไม่ขัดข้องกลับออกมา
 ให้การต้อนรับอย่างแข็งขัน ท้ายยายพลับก็ไ้เข้ามาช่วยทำครว้ด้วย¹ เป็นต้น

ราษฎรมีความเชื่อในไสยศาสตร์ เมื่อเกิดความเจ็บป่วยทำการรักษาโดยการ
 รศน์มนต์และรายบนต์คาถา² ทั้งนี้เป็นเพราะว่าสังคมไทยยังขาดความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์
 การรักษาโรคภัยไข้เจ็บจึงได้หาความที่เกยรู้และเคยเชื่อกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ

¹ สมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานุภาพ เสด็จประพาสต้น หน้า 39

² ก. หน้า 19

ราษฎรมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และป็นน้ำใจไปเห็นแก่ตัว ดังเช่นใน วันที่ 2 สิงหาคม ร.ศ. 123 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี พระราชประสงค์จะเสด็จประพาสเมืองสุพรรณบุรี แต่เสด็จพระราชดำเนินไปไม่ทันต้อง เสด็จประทับแรมในระหว่างทางนั่นเอง มีรับสั่งให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสด็จไปเลือกที่ประทับแรมและสร้างพลับพลาเป็นการกระชั้นชิด พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพจึงได้เรียกประชุมกำนันผู้ใหญ่บ้านให้ป่าวร้อง เรียกราษฎรมาช่วยกัน แฉ้วถางสร้างที่ประทับแรมและสะพานสำหรับจอดเรือพระที่นั่งให้ทันเสด็จมาถึง สมเด็จ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนิพนธ์ถึงความโกลาหล ความมีใจจงรักภักดีและความ มีน้ำใจของราษฎรชาวชนบทไว้ดังนี้

... พวกแกและชาวบ้านแถวนี้ยังไปไต่เคยรับเสด็จเลย และที่ยังไม่ได้เคยเห็น เจ้านายของบอกเองก็จะมีเป็นอันมาก ให้กำนันผู้ใหญ่บ้านไปเที่ยวป่าวร้องราษฎร ในแถบนี้มาช่วยกันรับเสด็จพระเจ้าอยู่หัว มีผู้คนพร้อมเครื่องมือให้เอามาด้วย ช่วยกัน ทำรับเสด็จสักที่จะไต่หรือไป พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านพากันรับอาสาแข็งแรงต่างคนเที่ยว คิกตตามเรียกลูกบ้าน และหาไม้ไผ่มาทำการตามรับสั่งใน 2 ชั่วโมง มีคนมาช่วย ทำงานลักสาบสัร้อย กูเต็มใจแข็งข้อที่จะทำการรับเสด็จด้วยกันทุกคน แม้แต่พวก ผู้หญิงที่ไม่ได้ถูกขอแรงทำงาน ก็พากันมารับอาสาตั้งเตาหุงข้าวห่าคร่ำเลี้ยงคนงาน ประเดี๋ยวก็มีคนเอาข้าวบาให้ ประเดี๋ยวก็มีใครเอาปลามาเคียบตลอดลงไปจนผักหญ้า หนากบหุ่รก็มียูเอามาช่วย กรมหลวงดำรงจะขอให้เงินค่าสะพานอาหารให้ก็ไม่ มีใครยอมรับว่าอยากจะช่วยกันรับเสด็จ พอบ่าย 4 โมง การแล้วเสร็จเลี้ยงกัน เอ็กเกริกสนุกสนานราวกับงานไหว้พระอย่างใหญ่ ใครได้เห็นแล้วจะต้องยินดี ด้วย เห็นได้ว่าไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินมีความลวามภักดีต่อพระเจ้าอยู่หัวเพียงไร ...¹

ที่กล่าวมานี้ก็เป็นเอกลักษณ์กานิยมของคนไทยเช่นเดียวกันที่มีน้ำใจช่วยเหลือผู้อื่น ไม่ต้องการ รางวัลหรือเงินทองเป็นของตอบแทน ลักษณะนี้ยังคงเห็นได้ชัดในสังคมชนบทแม้ในปัจจุบันนี้

(ค) พระราชทานความสนิทสนมแก่เจ้านาย ข้าราชการและราษฎร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ได้เสด็จประพาสคลุกคลีกับราษฎรอย่างใกล้ชิดพระองค์ พระราชประเพณีอันเคร่งครัดที่ต้องจัดให้พระมหากษัตริย์อยู่ในที่โหรงรง ป้องกันมิให้ราษฎรได้ใกล้ชิดเกรงว่าจะทำให้เกิดความเลื่อมเสียขึ้น แต่พระราชประเพณีเหล่านั้นก็ได้เปลี่ยนแปลงไป และคลายความเข้มงวดลงตามสภาพบ้านเมืองดังที่ได้กล่าวมาในบทก่อน ๆ ซึ่งพระมหากษัตริย์จะเสด็จประพาสในที่ต่าง ๆ ได้น่าขึ้น เพราะว่าการคมนาคมและยานพาหนะมีความสะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อน และพระมหากษัตริย์ก็มีพระราชประสงค์ที่จะทำความคุ้นเคยกับราษฎร ในสมัยรัชกาลที่ 4 การเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์รับทางเสด็จประพาสจึงเป็นสิ่งสามัญที่ราษฎรทุกคนทำได้ การเงยขึ้นมองพระพักตร์พระมหากษัตริย์ก็มิได้เป็นสิ่งต้องห้ามอีกต่อไป ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการที่ราษฎรได้มองพระพักตร์ ได้เข้าเฝ้าริมทางเสด็จ ได้มีโอกาสถวายฎีกาบาได้เพิ่มพูนความใกล้ชิดสนิทสนมด้วยการนั่งสนทนากับพระมหากษัตริย์อย่างเสมอเท่าเทียมกันได้ยืนและนั่งร่วมวงสนทนากับพระองค์ในที่เดียวกัน ได้พูดคุยหยอกล้อกับพระองค์ฉันท์เพื่อนกัน เหล่านี้เป็นต้น นับว่าเป็นการวางพระองค์ใกล้ชิดกับราษฎรอย่างแท้จริงในการที่ทรงลดพระองค์ข้างชั้นตอน พระราชประเพณีลงมากลุกคลีกับราษฎรได้เช่นนั้น นอกจากจะได้ทรงล่วงรู้ถึงลักษณะนิสัยใจคอของราษฎรสามัญแล้ว ยังทำให้ทรงทราบถึงปัญหาต่าง ๆ จากถ้อยคำของราษฎรอีกด้วย ความใกล้ชิดสนิทสนมกับราษฎรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้จากกรณีที่ทรงรับการเชื้อเชิญของยายผึ่งให้แวะบนเรือนแล้วทรงเสวยอาหารที่ยายผึ่งยกบาตรมารับโดยมิได้ทรงรังเกียจกับข้าวของชาวบ้านซึ่งใส่บาในชามที่ทำด้วยกะลาบะพร้าว¹

ที่เมืองเพชรบุรีในวันที่ 13 กรกฎาคม ร.ศ. 123 ได้เสด็จโดยทางรถไฟไปทอดพระเนตร เมืองเพชรบุรีในเวลาไม่ได้จับบ้านเมืองรับเสด็จ ซึ่งได้ทรงคุยตัวเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ เทวภิบาล เมืองเพชรบุรีไว้มิให้สั่งราชการรับเสด็จ ได้เสด็จประพาสตามถนน

เป็นเวลานาน กรมการเฝ้าจึงได้วิ่งกระหืดกระหอบบรรยายงานรับเสด็จจนละคนสองคน
บางคนได้แต่งตัวบาตาทางวิ่งชวักไขว่บารับเสด็จ¹

ที่วัดสัตนารถเสด็จประพาสแล้วทอดพระเนตรการแห่ชวนากที่วัด คาบกว้างจริง
แล้วงานไม่ค่อยจะสนุกนัก บังเอิญมีคนเสียดจิริตผู้หนึ่งที่พระเลียงไว้ใต้ถุนกุฏิไ้ออกมาช่วยว่า
เจ้าพนักงานจะไปได้เพราะว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับอยู่ แต่ด้วย
น้ำพระทัยอันทรงพระกรุณาจึงทรงรับสั่งว่า "ช่างมันเถิด" เมื่อสำเร็จแล้วคนเสียดจิริต
ผู้นั้นก็แล่นหลอกแล้วเดินออกไปจากวัด ก็มิไ้ทรงเอาโทษหรือกริ้วว่าเป็นการหมิ่น²
พระเกียรติยศแต่อย่างใด ได้มีผู้ไปเรียกชายเสียดจิริตผู้นั้นออกมาให้ช่วยว่าอีกก็ไม่ยอมมา
แสดงให้เห็นถึงพระราชอัธยาศัยอันเป็นกันเองกับผู้นับตามเสด็จและราษฎรที่ขอบความสนุกสนาน
มิไ้ทรงชักขวาง ถ้าพิจารณาไปอีกแง่หนึ่งก็จะไ้ว่าทรงพระราชนัดตยอันกว้างขวางแก่
ข้าราชการวิพารและราษฎรนั่นเอง จึงทำให้ราษฎรสามารถที่จะกล้าแสดงออกในควาต้องการ
อย่างธรรมดาสามัญไ้เช่นนี้

วันที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ. 123 เสด็จประพาสทางรถไฟปะปนไปกับราษฎรสามัญ
ในรถชั้นที่ 3 ไปลงที่อำเภอโพธารามเพื่อจะทรงทราบว่าราษฎรออาศัยไปบกกันอย่างไร
เจ้าพนักงานรถไฟก็พยายามบังคับกับตนเองมิไ้มีกิริยาผิดสังเกตุแก่ราษฎรทั้งปวง พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ถูกเรียกตัวเช่นคนสามัญทั่วไป

ในวันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 123 ทรงที่พระราชประสงค์จะหยอกล้อราษฎร
และกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งที่แวะชั่วคราวที่บ้านหลังหนึ่งริมแม่น้ำ กรมหลวง
ดำรงราชานุภาพเสด็จขึ้นไปไ้ตามจึงทราบบว่าเป็นบ้านนายอำเภอ ในขณะที่เจ้าพนักงาน
ประกอบอาหารกันอยู่และกรมหลวงดำรงราชานุภาพยังมีไ้เสด็จลงจากเรือนนายอำเภอก็มาถึง
ยังบ้านไ้แลเห็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไ้ขึ้นไปเข้าเฝ้ากรมหลวง
ดำรงราชานุภาพและถวายคำนับเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สักครู่หนึ่งพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอัญญาพงศ์เกษมสุข

¹ สบเด็จพระบรมราชานุภาพ เสด็จประพาสต้น หน้า 10

² ก. หน้า 11

คลานสอทำเป็นขำในกรบนำหนังสือไปถวายกรมหลวงคำรงราชานุภาพว่า ทรงขอให้นายอำเภอรู้จักแก่กรมหลวงคำรงราชานุภาพแต่ผู้เดียว กรมหลวงคำรงราชานุภาพมีรู้จะทำประการใดจึงเพียงแต่พยักพระพักตร์ให้สับเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เคชาฯ ลงมา เหล่ากำนันผู้ใหญ่บ้านต่างก็พาเผ่าเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยบนเรือนล้ออิงไปพบค เพื่อประกอบอาหารเสร็จแล้วจึงแต่งเครื่องให้หลวงนายศักดิ์เชิญขึ้นไปตั้งถวายกรมหลวงคำรงราชานุภาพเสวยพร้อมกับสำรับที่เขากำกันจัดถวายบนเรือน ครั้นเสร็จแล้วกรมหลวงคำรงราชานุภาพจะลงเรือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปแอบซ่อนพระองค์ที่ท้ายเกวียน พระราชนัดดาพระราชนัดดาในไว้ให้กรมหลวงคำรงราชานุภาพ ๆ เมื่อทอดพระเนตรก็ทรงรู้ในพระทัยจึงแกล้งไถ่ถามกับพวกนายอำเภอกำนัน ผู้ใหญ่บ้านว่า คีนี่เคื่อนหงายสบายก็จะมีอยู่หน้าเกวียนให้ออกเรือ ทั้งทศใดกลายเป็นที่ขบขันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผู้ที่อยู่ในเรือเป็นอันมาก¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์แต่ก็ทรงหยอกล้อเสนาบดีเช่นนี้ และกลายเป็นที่ขบขันทั้งลำเรือ นับว่าทรงเฝะราชธิดาด้วยเป็นกันเองอย่างยิ่ง ทำให้บุคคลใกล้ชิดสนิทสนมกับพระองค์ มีความรักและภักดีต่อพระองค์อย่างเปี่ยมล้น อีกครั้งหนึ่งที่ทรงหยอกล้อข้าราชการ ได้แก่ เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ข้าหลวงเทศาภิบาลเมืองเพชรบุรี

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองเพชรบุรีโดยมิให้ผู้ใดล่วงรู้ แต่ข่าวการจัดรถไฟขบวนพิเศษจากเมืองราชบุรีไปเมืองเพชรบุรีล่วงรู้ไปถึงเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ข้าหลวงเทศาภิบาลเมืองเพชรบุรี จึงได้ขึ้นมากอยรับเสด็จล่วงหน้า ที่สถานีบ้านปากท่อ ขบวนเสด็จประพาสมาถึงสถานีบ้านปากท่อพบเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ยืนยืนกอยรับเสด็จอยู่จึงพากันประหลาดใจมากเพราะว่าการเสด็จประพาสได้จัดอย่างกระชั้นชิดและเป็นความลับ เหตุใดเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์มาได้อย่างไรจึงมารับได้ถึงครึ่งทางเช่นนี้ สบเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์จึงถามว่าทำไมจึงได้รู้ว่าจะเสด็จ ท่านก็ยิ้มเยาะบอกแต่ว่ากอยสืบอยู่จึงได้ทราบ ...² คำตอบของเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์เท่ากับเป็นการ

¹ สบเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ เสด็จประพาสต้น หน้า 21, 22

² ๒. หน้า 9

แสดงชั้นเชิงว่าการเสด็จประพาสที่ประสงค์จะให้มีความลับนั้นมิได้เป็นความลับสำหรับคน เพราะสามารถล่วงรู้มาได้ ซึ่งตามความจริงแล้วก็เป็นที่ความดีความซื่อสัตย์เอาใจใส่ ในงานนั่นเอง แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหฤทัยใคร่จะ หยอกล้อเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์เป็นการแก้แค้น จึงเสด็จประพาสเมืองเพชรบุรีอีกครั้งหนึ่ง แต่ในครั้งนี้นำพรหมมุนีวงศ์มุนีไปด้วย ให้ทรงหมิ่นมุนีวงศ์มุนีไปจนถึงเมืองแก้วบอกแก่เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ซึ่งไต่กระเบื้องการรับเสด็จว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จถึงในเวลาค่ำ ให้เตรียมคบไฟไว้เมื่อเรือแล่นต่อไปถึงบ้านเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับบนเรือนแล้วทรงมีรับสั่งให้ไปถาม เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ซึ่งถูกลวงให้เตรียมคบเพลิงมาเข้าเฝ้า เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ ได้วิ่งคุบตบหน้าว่าบอกรายค่านับแล้วยืนถอนใจใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีรับสั่งกับเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ว่า "มาตอบแทนที่เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ล่วงหน้าไปรับถึง บ้านปากท่อเมื่อเสด็จคราวก่อน"¹ เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ก็ได้เพิกเฉยว่าอย่างไร บรรดา ผู้ตามเสด็จก็พากันนั่งลงหัวเราะ เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ก็วงอ้อมความขบขันเหลือประมาณ ต่อหน้าพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว² ทำให้เห็นถึงความสนิทสนม ในระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับผู้คนเสด็จ และกับข้าราชการ เช่น เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ที่ทรงหยอกล้อได้เช่นนี้ นับว่าเป็นพระบารมีที่ทรงมีต่อ ข้าราชการ ก่อให้เกิดความใกล้ชิดและความกลมเกลียวในราชการบ้านเมือง

วันที่ 7 สิงหาคม ร.๒. 123 (พ.ศ. 2447) เสด็จประทับประกอบพระกระยาหาร ที่บ้านนายช่างกับนางพลับ เจ้าของบ้านได้ออกมาให้การต้อนรับแข็งแรงมาก นางพลับ ผู้ภรรยาได้ออกมาช่วยทำครัว ทั้งสองสามีภรรยาไม่รู้ว่าผู้มาขออาศัยประกอบอาหารเหล่านี้ คือใคร โดยเข้าใจว่าเป็นขุนนางตามเสด็จ นายช่างได้ยกน้ำชามาเลี้ยงแขกแล้วนั่งลงในที่ เสมอกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคียงบ่าเคียงไหล่พูดคุยกัน นายช่างคุยว่า คนได้เคยลงไปกรุงเทพฯ เสมอ ๆ เปี่ยมลูกชายที่บวชอยู่ที่วัดเบญจมบพิตรและรู้จักขุนนาง

¹ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จประพาสต้น หน้า 27

² ก.

จำนวนมากแม้ แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้เคยเข้าเฝ้ามาแล้ว ผู้ตามเสด็จคนหนึ่ง
ได้สอดตามเข้าไปว่า "ได้เคยเห็นพระเจ้าอยู่หัวหรือ" ทาซังก็พูดว่า "ทำไมจะจำไม่ได้
เคยเฝ้าแล้วและพระรูปก็ยังปักค้อยู่บนเรือน"¹ จากนั้นก็ชวนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวและผู้ตามเสด็จขึ้นไปบนเรือนนั่งคุยที่หนึ่ง ไก่ยืนเสียงนางพลับมาจากในครัวเอะอะ
ขึ้นว่า กรมหมื่นสรวทศสตร์ถูกกิจซิบแกงด้วยจวก นางพลับจึงเอะอะว่า "เป็นผู้ลากมากดี
ทำไมถึงซิบแกงด้วยจวก เขาถือกันไม่รู้หรือ"² จึงเรียกเสียงเฮฮาได้เป็นการใหญ่
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเล่าว่าการทำครัวที่บ้านนายซังและยายพลับสนุกที่สุด
ยิ่งกว่าครึ่งใด ๆ ยกเว้นแต่พระยาโบราณราชธานินทร์ ผู้แทนเทศาภิบาลกรุงเก่าที่ต้องถูก
กุมตัวให้ซ่อนตัวอยู่ในประทุนท้ายเรือพระที่นั่งเพราะว่าคนแถบนั้นรู้จักก็ ได้ส่งข้าวส่งน้ำ
พระยาโบราณราชธานินทร์ราวกับเป็นนัก โทษ เมื่อรับประทานอาหารกันเสร็จแล้ว นายซัง
จึงปรารภกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

... อยากได้เป็นเบาะเนอร์สักกระบอกหนึ่ง เขาว่าจะสั่งเสียข้าต้องขออนุญาต
แกไม่รู้ว่าจะไปขออนุญาตที่ไหน ขอให้ลูก (คือพระเจ้าอยู่หัว) ช่วยเป็นธุระซื้อหา
ให้แกสักที ส่วนเงินของราคาเป็นจะสิ้นยังเท่าใดไม่เป็นไร แกจะคิดให้เต็ม
ราคายาวีตกเลย "ลูก" ก็ยินดีจะรับเป็นพระธุระที่จะให้นายซังได้เป็นเบาะเนอร์
ทั้งประสงค์³

ซึ่งต่อมานายซังได้กลายเป็นเพื่อนสนิทและได้รับบรรดาศักดิ์เป็นหมื่นปฏิพัทธภูวนาท

การเสด็จประพาสครั้งนี้มีทั้งบุคคลผู้ที่จะเป็นศิลาบ้านเมืองเกือบทั้งสิ้นได้เข้า
คลุกคลีกับชีวิตราชนครสมัยนั้นเท่ากับการฝึกให้บรรดาสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ
พระเจ้าอนงยาเธอและข้าราชการรู้จักการดำรงชีวิตและปัญหาของราษฎรสามัญทั่วไป
อย่างเช่นการเสด็จประพาสครั้งนี้ทุกพระองค์และทุกคนที่ตามเสด็จจะต้องมีงานทำทั้งสิ้น
ตั้งแต่หุงหาอาหารตลอดจนถึงล้างจาน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ว่า

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เสด็จประพาส หน้า 40

² ก.

³ ก. หน้า 41

"ส่วนพวกที่ตามเสด็จนั้นก็แบ่งหน้าที่กันตามถนัด ใครทำกับข้าวของกินเป็นก็มีหน้าที่เป็น
หน้าเตาสำหรับทำกับข้าวของกิน ที่หุงข้าวก็เป็นพนักงานหุงข้าว ส่วนตัวฉันนั้นอยู่ในพวก
ที่ทำอะไรไม่เป็น แต่ท่านไม่ยอมให้กินเปล่า จึงต้องรับหน้าที่เป็นกองล้างชาม ..." ¹

สมาธิในกองล้างชามและจัดหาสถานที่ประกอบอาหารมี 4 พระองค์ ได้แก่
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (รัชกาลที่ 6) สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เกษราวุธ
สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระสมบัตอมรินทร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
คำมกราชานุภาพ ² เมื่อถึงคราวประกอบพิธีในการเสด็จประพาสทุกพระองค์จะต้อง
รู้จักหน้าที่ช่วยเหลือร่วมกับผู้อื่น เช่น ตอนที่เสด็จเข้าเมืองเพชรบุรี ทางเข้าบ้านแหลม
น้ำจืดลงเรือที่ปากอ่าว จึงช่วยกันลงเข็นเรือ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า
อภัยวงศ์เกษราวุธก็ทรงลงลุยโคลนช่วยเข็นอย่างแข็งขัน แม้ว่าทุกคนยอมยกเว้นไม่ต้อง
ลงเข็นเรือก็ไม่ทรงฟังเสียงใครคัดค้าน จึงเห็นว่าการเสด็จประพาสครั้งนั้นนอกจากจะ
เป็นการเสด็จประพาสพักผ่อนพระองค์และตรวจราชการแล้ว ยังเป็นการฝึกหัดพระราชโอรส
เจ้านาย และข้าราชการให้คุ้นเคยกับราษฎรสามัญด้วย สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์
ทรงเล่าถึงการเข้าถึงราษฎรจากการเสด็จประพาสในครั้งนี้ว่า

... การที่พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎร ไม่ใช่สักแต่ว่าเพียงจะรู้จักหรือสนทนา
ปราศรัยให้คุ้นเคยเท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชภาระไต่ถามถึงความทุกข์สุข และ
ความเดือดร้อนที่ได้รับจากผู้ปกครองอย่างใด ๆ บ้างทุกโอกาส ผู้ที่เฝ้าตามเสด็จ
ย่อมเคยได้ยินและทราบความอันนี้ ฉันได้เคยเห็นบางที่ราษฎรถวายทูลร้องทุกข์เป็น
ข้อความซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่าเป็นความทุกข์ร้อนจริง ทรงรับธุระมาถือว่า

¹ สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ เสด็จประพาส หน้า 16, 17

² ก. หน้า 17

ทำเอาเจ้าหน้าที่ทั้งแก่เสนาบดีลงมาได้ความว่ากาญจนาใจหลายคราว บางทีถึงต้อง
ฉลักเปลี่ยนพนักงานปกครองก็มีบ้าง เป็นเหตุให้การเสด็จประพาสเป็นกู่เป็น
ประโยชน์แก่ความสุขสำราญของราษฎร ได้อีกเป็นอันมาก ...¹

บรรการราษฎรที่ทรงฎีกาเกลี้ยไถ้เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานให้เข้าเฝ้าฯ ได้ตามปรารถนาและบางครั้งก็รับสั่งให้เข้าไปรับพระราชทานเลี้ยง
ในพระราชวัง ทรงเรียกหาเพื่อนกัน ก่อมาในคราวหลัง ราษฎรผู้ใดเห็นคนแปลกหน้า
เป็นผู้ที่ชาวบางกอกก็ชวนจะเข้าไปเสียว่าเป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
บางครั้งพวกมหาดเล็กไปเที่ยวก็ถูกราษฎรรับเสด็จเป็นพระเจ้าอยู่หัวก็มี²

การเสด็จประพาสครั้งนี้ทำให้ความรู้สึกรของราษฎรที่มีต่อพระมหากษัตริย์มีความใกล้ชิด
สนิทสนมกับสถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นการทำลายความเชื่อที่ว่าพระมหากษัตริย์เป็นของ
ต้องห้ามและแตะต้องมิได้อีกต่อไป แต่สถาบันกษัตริย์ได้กลายเป็นมิ่งขวัญที่พึ่งในยามทุกข์ยาก
ของอาณาประชาราษฎร์ ซึ่งเป็นการพัฒนาขึ้นอีกระดับหนึ่งของสถาบันกษัตริย์ หลังจากที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มมาแล้ว

การเสด็จประพาสครั้งนี้จึงเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยอันแท้จริงของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่ออาณาประชาราษฎร์ มิได้ทรงถือพระองค์
ว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่ไม่อาจจะหาความคุ้นเคยกับราษฎรได้ พระโขนงเสด็จประพาสต้น
ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์ไว้เป็นสิ่งที่แสดงถึงน้ำพระทัยที่ทรงปรารถนาจะหาความ
คุ้นเคยถึงกับหยอกล้อถามที่กล่าวมากับเจ้านาย ข้าราชการ และราษฎร แต่เป็นที่น่าเสียดาย
ว่าหลักฐานที่เกี่ยวกับการร้องทุกข์ของราษฎรไม่ปรากฏอยู่ในขณะี่จึงยังคงหาไม่พบ อาจจะ
มีแต่อยู่ในที่ใดที่หนึ่งก็คงจะมีผู้ค้นคว้านำมาเสนอในเวลาต่อไป หลักฐานคงจะมีแค่พระนิพนธ์
ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์เท่านั้น

¹ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงราชูปถัมภ์ เสด็จประพาสต้น หน้า 45

² ก. หน้า 48

ข. หัวเมืองเหนือ

การเสด็จประพาสเป็นการตรวจราชการทั่วไปและทรงสร้างความคุ้นเคยกับราษฎรผู้ว่าราชการหัวเมืองเหนือและเจ้าเมืองลามาไทย ลัทธิอะดิเกนของการเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ คือ ทรงสนิทสนมกับราษฎร เช่น การรับเสด็จของชาวเมืองอ่างทองใน พ.ศ. 2444 ซึ่งเป็นการเสด็จประพาสเหนือครั้งที่ 1

...ได้ขึ้นไปยังโรงพิธีซึ่งมีพระสงฆ์ ข้าราชการและราษฎรคอยพร้อมอยู่ในที่นั้น ผู้ว่าราชการเมืองอานำต้อนรับ ล้นเกล้าฯ มอบพระแสงราชขรรค์เสร็จแล้วแด่เจ้าทรา แล้วรับราษฎรดูเบญชีซึ่งชนบดินทักกันมาก มีความปรารถนาที่จะให้รับประทานทุกอย่าง บรรดาสิ่งที่ได้ถือมา จนเวลาย่ำค่ำจึงได้เลิก ท้ายระยะทางที่มาตลอดทั้งใน แขวงกรุงเก่าและแขวงอ่างทอง ราษฎรได้ต้อนรับโดยความจงรักภักดีเป็นอันมาก¹

ที่บ้านมูลนาค ภายหลังจากเสด็จประพาสตรวจราชการแล้ว เสด็จเยี่ยมเยียนราษฎร ซึ่งได้พากันมารับเสด็จอย่างคับคั่ง ราษฎรมีความกล้าในการแสดงถึงความเป็นินทิตีเสด็จมา พากันพายเรือตามเสด็จในคลองมูลนาคแล้วให้ว่องว่องวิ่งเรือครึกครื้นมาก²

เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือครั้งที่ 2 (เสด็จประพาสคันครั้งที่ 2) ทรงมีพระราชประสงค์จะเสด็จประพาสคันแรกไม่สำเร็จ เพราะเหตุว่าราษฎรรู้จักพระองค์บ้างขึ้น ส่วนมากจึงเป็นการตรวจราชการทั่วไป ได้เสด็จเยี่ยมเยียนเพื่อนบ้าน คือ หมื่นปฏิพัทธภูวนาถ ทรงมีพระราชหัตถเลขาขึ้นทูลถึงการจัดบ้านเรือนรับเสด็จว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา กราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้านิกรเทวัญ

เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520 หน้า 9

²ดู หน้า 19

... 5 โขงเข้าถึงบ้านตาช้าง คำนวณปฏิทินจันทรคติ ทั้งตัวทั้งเงี้ยวและลูกลงมาเต้น
อยู่ที่หน้าบ้าน กากประรำแต่ละพานตลอดจนถึงบันไดเรือนปูพรมข้างบนเรือนนั้น หอที่
ปลูกใหม่สำหรับรับเสด็จแต่งหรืออย่างกฎีพระคือตึกนาฬิกาทุกเสา 12 เรือน คิกรูป
มีพระรูปและรูปพระสมเด็จพระวันรัตน์เป็นต้น เขากวาง ภู ด้วย กระเจ๊กเงา เป็นต้น
มีด้วยชา หิมะมากเงินเยียนหมาก ชากีทอกินหมาก ก็กินได้ ผู้คนชวาคินแน่นหมด
ลูกแต่งตัวเต็มยศปลูกปูยเต็มที ...

เป็นการแสดงถึงการมีศักดิ์ขององค์ พระมหากษัตริย์ที่ย่อนกว่าเพื่อนที่เป็นชนสามัญได้
พระองค์เสด็จเยี่ยมเยียนเพื่อนกันครั้งนี้ถือว่าเป็นครั้งแรกที่พระมหากษัตริย์ไทยทรงสมาคม
อย่างสนิทสนมกับเพื่อนคนและเป็นที่เป็นที่เปิดเผย มิได้ถือว่าการเสื่อมเสียพระเกียรติยศ
แต่อย่างใด

นอกจากนี้เมื่อเสด็จประพาสไปยังเมืองไค ราษฎรพากันมารับเสด็จเป็นจำนวนมาก
เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือครั้งที่ 3 ร.ศ. 127 (ค.ศ. 2451) พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองสุพรรณบุรี ราษฎรมากอยรับเสด็จอย่างคับคั่ง
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเกษตรนิคมแล้วทรงบันทึกไว้ในพระราชหัตถเลขา
ถึงกิริยาของราษฎร เหตุการณ์ช่วงกลางวันพักน้ำทรง แล้วกลับออกทางบางปี พวกชาวบ้าน
ขึ้นชบยีนีรับรองแต่งวงมโหรีอย่างเก่าแก่กับปราชญ์เฒ่าจาก ลูกหลานอายุไม่ย่นย่อ
ร้องเพลงเรื่อยไปทุกค่ำ ครกไฉนร้องกันก็อาจจะปลุกแค้นใจไปสั่งมาแปล่าเสีย ...²
แสดงให้เห็นถึงความยินดีปรีดาของราษฎรที่ได้มีโอกาสเข้าเฝ้าเจ้าชีวิต เพราะเวลานั้น
จึงจะเสด็จประพาสสักครั้งหนึ่ง การที่ราษฎรปลุกมโหรีจากกระถางหนึ่งเข้าช่วยกันลากแท่นนั้น
เป็นการเทอญพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยให้ตัวเองเข้าไปลากแท่นมา
และเป็นการแสดงน้ำใจที่รักใคร่อยากจะบริการรับใช้ให้หมดกับความจงรักภักดีที่เพื่อยู

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปวสีกิจการพระยาจักรีราชานุภาพ เสด็จประพาสกับ หน้า 59

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/18

พระราชนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้าหลวงมกุฎราชเจ้าหลวงเสด็จประพาสมณฑลนครสวรรค์และเมืองสุพรรณ

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
ลงวันที่ 20 ตุลาคม ร.ศ. 127

ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสคันแต่ทรงไม่ประสบความสำเร็จ ราษฎร ได้พากันมากอยเฝ้ารับเสด็จพระองค์ในลำเรือพระที่นั่งเล็กชื่อกรีเทพ พระราชหัตถเลขาต่อไปนี้จะสะท้อนให้เห็นถึงการจกจำและการสังเกตพระมหากษัตริย์ของราษฎรซึ่งเป็นจุดรวมความสนใจ แม้ว่าจะทรงหลีกเลี่ยงไปเสด็จประพาสคันก็ตาม หาได้พ้นไปจากความสังเกตของราษฎรได้

วันที่ 20 ตุลาคม วันที่พยายามลองจะไปคัน ได้จัดการให้แตรเป่านำกระบวน แล้วตัวเองก็ลงมาในเรือพระที่นั่งน้อยหนึ่งจึงลงเรือกรีเทพ แวะ ๆ เวียน ๆ ให้ลาลงไป หมายถึงมาท้ายกระบวน แต่ไม่สำเร็จอย่างยิ่งเพราะเวกในแม่น้ำนี้ไม่รู้จักแตร รู้แต่ว่าเสด็จมาเรือเล็กข้างหลังก็จะจำเรือศรีเทพได้แตรเป่าก็เฉย ทาพวกผู้ใหญ่บ้านก็ไม่กำนับ นักเรียนก็ไม่ร้องเพลง เรือที่ผ่านลงขาเท่าไร ๆ ก็เฉย เฉพาะเรือกรีเทพไปที่ไหนเป็นได้กำนับและร้องเพลงเท่านั้น พวกคอยรับเสมาก็คอยคอมเรือกรีเทพ แวะเวียนอยู่จนปล่อยเรือจกลงไปหมดแล้ว คราวนี้ถึงเรือไฟยิ่งร้ายหนักขึ้นในการที่จะห้ามไม่ให้กระลาสียืนกำนับเป็นอันวิไลย ยิ่งห้ามก็เหมือนยิ่งประกาศให้คนรู้ เลยไม่มีผลสำเร็จอะไรได้ เลยจนต้องหยุดทำกับเข้ากันไต่กันไม้ค้ำ ๆ ...¹

ทรงร่วมบำเพ็ญพระราชกุศลกับราษฎร ทำให้ทรงพระเกษมสำราญ ดังข้อความในพระราชหัตถเลขา

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.1.1/18
พระราชพิธีสมโภชสมเด็จพรเจ้าหลวงเสด็จประพาสมณฑลนครสวรรค์และเมืองสุพรรณ
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
ลงวันที่ 20 ตุลาคม ร.ศ. 127

"... ราษฎรพากันหาข้าวแกงและสิ่งของมาคนละเล็กคนละน้อยแต่มากมายเหลือเกิน ถ้าพระจะมีบาตรองค์ละสัก 4 บาตร ก็เห็นจะรับข้าวไปพอ ปล่อยให้เขาเข้าไปตักกันเป็นที่สนุกสนานมาก การก่อกวนเช่นนี้โดยจะเล่นในกรุงเทพฯ คงจะเข้าหูกันไว้ ไม่สะทกสะท้าน คุณเป็นที่ปิติยินดีกันมาก ..." ¹ การทำบุญร่วมกันในวัดของชาวไทยถือว่า เป็นการร่วมสมาคมนั่งกันและกันไปถวาย จะไม่มีสถานที่แห่งใดที่จะทำให้คนรู้จักกันมากและเป็นสุขนุมนุญได้เช่นวัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเทศกาลสำคัญ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าร่วมบำเพ็ญพระราชกุศลกับราษฎรเช่นนี้ จึงเป็นการเข้าถึงราษฎรด้วยพระองค์เอง ทำให้ราษฎรมีความรู้สึกว่าพระองค์กับพวกเขาเหล่านั้นเป็นพวกเดียวกันอย่างแท้จริง เพราะคนไทยถือว่าการทำบุญร่วมกันหมายถึงความเป็นมิตรสนิทหรือพี่น้องที่รักใคร่กัน คนที่เกลียดกันจะไม่ทำบุญกุศลร่วมกัน ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงคุ้นเคยกับราษฎรได้อย่างรวดเร็วและมีความสนิทสนม แม้ว่าจะเสด็จประพาสเพียงไม่กี่ครั้ง เพราะว่าทรงมีวิธีการในการเข้าถึงราษฎรเช่นที่กล่าวมา

การเสด็จประพาสหัวเมืองที่อยู่เหนือกรุงเทพฯ และหัวเมืองที่อยู่เหนือปากน้ำโพขึ้นไปเป็นการสร้างความคุ้นเคยที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีกับราษฎรทั่วไป ซึ่งไม่มีลักษณะพิเศษ เช่นเดียวกับหัวเมืองปักกิ่งไ้ เพราะว่าหัวเมืองปักกิ่งได้รับการถูกกีดกันจากอังกฤษมากกว่า จึงต้องเสด็จเยี่ยมเยียนแสดงความผูกพันให้มากที่สุด

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาส
ลำนํ้ามะขามเฒ่า พิมพ์ในงานศพนางกนิษฐา นางจาง พัทธกัณฐิการ (จาง มลินทวณิช)
ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 24 มกราคม 2505 หน้า 38

ค. หัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออกเสมอ ๆ เป็นการพักผ่อนเพื่อรักษาพระอาการประชวรหรือเปลี่ยนบรรยากาศเพื่อระพลานามัย ตามคำแนะนำของแพทย์ประจำพระองค์ ถึงที่ปรากฏในประกาศราชกิจจานุเบกษา ทั้งเป็นการเสด็จประพาสแก่เพียงระยะเวลาสั้น ๆ และระยะยาว การเสด็จประพาสด้วยระยะเวลาสั้น ๆ เช่นเสด็จประพาสผ่านหัวเมือง จันทบุรี อ่างศิลา ตราด จันทบุรี เป็นต้น ส่วนสถานที่ ๆ เสด็จประทับอยู่เป็นเวลานานเรียกได้ว่าเป็นการแปรพระราชฐาน ไกลแก่ เกาะสีชัง ซึ่งจะกล่าวถึงโดยเฉพาะ

หัวเมืองชายฝั่งทะเลทางภาคตะวันออกเป็นหัวเมืองที่อยู่ติดกับอาณาเขตของเขมร ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสและฝรั่งเศสคอยแทรกแซงหัวเมืองเหล่านี้อยู่เสมอ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จประพาสตรวจราชการ แม้ว่าจะไม่ครอบคลุมเนื้อที่ทั้งหมดแต่ก็ได้ชื่อว่าเสด็จประพาสเสมอ ๆ โดยจะเสด็จประทับที่เกาะสีชัง

ในการเสด็จประพาสมาประทับ ณ เกาะสีชังก็ได้เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออกด้วย แต่เป็นเพียงการเสด็จประพาสผ่าน ดังนั้นการประทับส่วนใหญ่จะเป็นเกาะสีชัง ประโยชน์ต่าง ๆ จากการเสด็จประพาสจึงเกิดผลแก่เกาะสีชังมากกว่าที่ใด ๆ ในหัวเมืองแถบนี้

ร.ก. 101 (พ.ศ. 2425) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองตะวันออกเปลี่ยนบรรยากาศแล้วเสด็จกลับ ร.ก. 102 (พ.ศ. 2426) เสด็จประพาสเพื่อรักษาพระอาการประชวรจนกระทั่งหายเป็นปกติจึงเสด็จกลับพระนคร ร.ก. 103 (พ.ศ. 2427) เสด็จประพาสตรวจราชการและได้เกิดความคุ้นเคยกับราษฎร ชาวเมืองจันทบุรีได้จัดการรับเสด็จอย่างเอิกเกริก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาบรรยายถึงการต้อนรับของชาวเมืองจันทบุรีว่า

.. ราษฎรพากันต้อนรับแข็งแรง เข้มตระเริงมกั้นว่าจะขึ้นไปแก้แค้นมาถึง
มีผู้เอาผ้าขาวดำมาแปะหน้าตัก เพื่อจะมีให้แค้นร้อนในเวลาไปซื้อของ มีผู้
เห็นก็ก๊วยห้อยกัน ทำปรำผ้าขาวกอ ๆ กับเงินกลอกถนนตลาด ฟันก็บู้ก๊วยเสื่อบ้าง
ผ้าขาวบ้างค่อค่อกับไปจวนตลอด ญูเป็นที่ครึกกรั่นเอิกเกริกขึ้นชมยินดีกันมาก ไม่มี
ผู้ใดกะเกณฑ์ ..¹

แสดงให้เห็นถึงความยินดีและความจงรักภักดีรักใคร่ในพระองค์ ซึ่งพร้อมใจกัน
วิงวอนมาคาคบปรำค่อ ๆ กันจนสุดตลาดเพื่อมิให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ต้องแสงแดดในเวลาเสด็จประพาสเยี่ยมเยียนราษฎรและทรงซื้อของ ครั้นนี้เป็นสมัยที่
พระมหากษัตริย์เสด็จประพาสให้ราษฎรได้เห็นและเข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิด ราษฎรจึงมีความ
กระตือรือร้นในการรับเสด็จเพื่อจะเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเจ้าชีวิตของตน

ในระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสน้ำตกพลี๊ว พระราชทานนามวัดหนึ่ง
ชื่อว่า จุลศิริชุมพลเจดีย์ และทรงสร้างวัดขึ้นที่วัดพลี๊วเพื่อเป็นการฉลองถักรัถากนจีนให้ถาวร
มั่นคงขึ้น ที่น้ำตกพลี๊วบ้านเมืองเจริญขึ้นมาก ราษฎรได้มาเข้าเฝ้าทุกแห่ง ไม่ว่าจะเสด็จ
ไปทางไหน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรพชาถึงความจงรักภักดี
ของชาวบ้านที่น้ำตกพลี๊วว่า

... แต่เมื่อไปถึงที่ใดราษฎรก็พากันมาตั้งเครื่องบูชาตามหน้าบ้านคอยอยู่แล้วทุกแห่ง
ตั้งแต่โต๊ะจีนลงไปจนเขียนเล่มรูปเล่มเป็นที่สุด มิได้เว้นเลยตัวก็พากันประชุมอยู่
หน้าบ้าน ไม่ว่าจักย้ายไปทางใดก็คงหมอบอย่างนั้นทั้งสิ้น สุกแต่นั่งลงแห่งใดหรือเคิร
ไปแห่งใดก็มีแต่ราษฎรเฝ้าของมายืนให้ไม่ว่าเด็ก ๆ น้อย สัมหน่วยก๊วยไปก็ตาม
ยืนเกรียว ๆ ไป ...²

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชดำริบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน
พิมพ์พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในวันตรงกับเสด็จสวรรคตที่ 23 ตุลาคม 2470 หน้า 14
(พิเคราะห์เรื่องรวมอยู่ในเล่มเดียวกัน)

และในวันรุ่งขึ้น

.. เติรบนเนินไปตามทางเกวียนซึ่งมีไค้ลั้งไว้ก่อน ราษฎรก็พากันทยอยต้อนรับเหมือนเวลาวานนี้ตลอดไป กลับมาลงเรือที่หาดลงน้ำใสแล้วขึ้นไปเมืองเก่า เพื่อจะได้รับการชั่งให้ช่างทองเมืองจันทบุรีนำ จอดอยู่หน้าบ้านฉนวน พวกเด็ก ๆ ลูกฉนวนห้องน้ำลงหาหาประมาณสักร้อยเศษ คุ่นำรักมาก แจกเงินให้ทุกคนแล้วเจ็นกัน เกรี้ยวกราวอยู่จนค่ำ เวียนแค้นของลงมาไค้ลอบจะสามเียวสี่เียว ที่สุดจนหมากแห้งกำมือหนึ่งก็เอามาให้ ...¹

สะท้อนให้เห็นถึงการไว้อาลัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงรับของถวายจากมือของราษฎรโดยไม่ต้องผ่านพิธีรีตรองแก่อย่างใด และของที่ถาวยนั้นก็เป้นพื้น ๆ จำนวนน้อยเท่าที่ราษฎรมีอยู่ ก็ทรงรับมิไค้ทรงรังเกียจแก้อย่างใด คิดว่าการกระทำพระองค์เช่นนี้ยิ่งจะเป็นการแสดงความฉนนิสนมแก่ราษฎร และผลจากการพระราชทานความสนธิสนมนี้กลับคืนมาในรูปของความประทับใจและความจงรักภักดีของราษฎรที่มีต่อพระองค์ แม้กระทั่งเด็ก ๆ เจ็นกันเกรี้ยวกราวอยู่ใกล้ ๆ ที่ประทับก็มีไค้ทรงรำคาญแก้อย่างใด แสดงให้เห็นถึงน้ำพระทัยอันเมตตาปราณีต่อราษฎรของพระองค์ด้วย

เสด็จประทับ ณ เกาะสีชัง เติมเกาะสีชังมีตเวลาชยอยู่น้อยเนื่องด้วยที่ดินแห้งแล้งและกันดารน้ำจืด เพราะปลูกพืชไค้ไ้มงอกงาม ผลไม้ไค้สามารถปลูกได้ผลในเกาะสีชังมีแต่ทับทิมกับน้อยหน้า การดำรงชีวิตของราษฎรในเกาะสีชังจึงค่อนข้างจะอัตคัด ถ้าหากปีใดผลไม้ขายไค้มากก็ขีเงินทองใช้ หากปีใดผลไม้ไค้ให้ผลล็กก็ใช้ทุนเก่าเลี้ยงชีวิต จึงทำให้ไม่สามารถเพิ่มฐานะความเป้นอยู่ให้ดีขึ้นไค้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน พิมพ์พระราชทานเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในวันทรงกับเสด็จสวรรคตที่ 23 ตุลาคม 2470 หน้า 16

เสด็จประพาสเกาะสีชังเป็นพระองค์แรกหลังจากนั้นมา จนกระทั่งถึง ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2434) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้เสด็จประพาสเกาะนี้ เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอภัยทศเสด็จทรงพระประชวร ได้เสด็จมาประทับรักษาพระองค์ ณ เกาะสีชังเป็นเวลา 3 เดือน¹ ตั้งแต่นั้นมาได้เสด็จประทับ ณ เกาะสีชังอีกหลายครั้ง

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับนั่นเอง ได้ทำให้เกาะสีชังเจริญขึ้นอย่างมากนับ ดังในประกาศในราชกิจจานุเบกษา "เราทั้งหลายย่อมเห็นเป็นธรรมดาอยู่แล้วว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จสถิตอยู่ในที่แห่งใดย่อมมีความสมบูรณ์ที่นั้นตามสมควรแก่กาลสมัย ที่จะเป็นไปได้โดยลำดับ ...² เกาะสีชังได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นว่าประโยชน์ที่ราษฎรชาวเกาะสีชังได้รับนอกเหนือไปจากการดำรงชีวิตประจำวันแล้วก็คือ การที่พระองค์เสด็จมาประทับได้พระราชทานเงินและสิ่งของแก่ราษฎร เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวัง ถนน และการก่อสร้างอื่น ๆ ขึ้นในเกาะสีชัง ราษฎรก็ไ้มีงานทำ มีเงินใช้สอยเพื่อบริโภคเริ่มจนสามารถมีบ้านหลังโตขึ้น สวมเสื้อผ้าสะอาดขึ้นเหล่านี้เป็นต้น³ นอกจากนั้นได้มีชาวบางละมุงจากเมืองชลบุรีได้เข้ามาตั้งรกรากและติดต่อค้าขายขึ้นเป็นจำนวนมาก จึงทำให้เกาะสีชังเจริญขึ้นอย่างรวดเร็ว แก่ความเจริญที่แท้จริงและสิ่งที่จะช่วยให้ราษฎรดำรงชีวิตด้วยความมั่นคงถาวรยังไม่รู้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนขึ้น เพื่อให้การศึกษาแก่ราษฎรชาวเกาะสีชังชื่อโรงเรียนเสาวภา เป็นโรงเรียนที่อยู่ในพระอุปถัมภ์ของพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ให้เป็นที่ตั้งสอนราษฎรให้อ่านออกเขียนได้ รู้จักประกอบอาชีพต่อไป⁴ ที่เกาะสีชังแห่งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 8 แผ่นที่ 15 วันที่ 12 กรกฎาคม รศ. 110 หน้า 122

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 11 วันที่ 12 มิถุนายน รศ. 111 หน้า 68 พ.ศ. 2436

³ ก.

⁴ ก.

เจ้าอยู่หัวได้วางรากฐานความเจริญไว้หลายประการ อาทิเช่น ก่อสร้างพระราชวัง วัด
ม่อนน้ำจืด¹ ถนน รอยพระพุทธบาท² ประภาคาร ท่าเรือ สะพาน โรงเรียน
การก่อสร้างถนนและพระราชวังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส
ตรวจงานอย่างสม่ำเสมอ ถึงพระราชวังที่ตลาดเขาที่ทรงมีถึงกรมหลวงกำรงราชานุภาพ
"... ตัวฉันเองก็เจ็บป่วย แต่ที่เจ็บนั้นเกิดขึ้นด้วยความประมาท ไม่ระวังภัยต่อความเคย
และทรงพระอุทิศสัจจะบำเพ็ญการงานแก่เกล้า ..." ³

การก่อสร้างทั้งหลายได้ทำให้ราษฎรชาวเกาะสีชังมีอาชีพคือมีงานทำ และการไปมา
สัญจรทั้งภายในเกาะและนอกเกาะสะดวกรวดเร็วขึ้น การค้าขายเจริญขึ้นเป็นลำดับ ใน
ขณะที่เสด็จประทับอยู่ในเกาะสีชังได้ทรงร่วมสมาคมกับราษฎรชาวเกาะสีชังหลายอย่างเช่น
ทรงพระราชทานอุปสมบทแก่ราษฎรที่ปรารถนาจะอุปสมบทในเทศกาลบวชนาค⁴ จัดงานฉลอง
พระพุทธบาทที่เกาะสีชังและจัดงานนักขัตฤกษ์นมัสการพระพุทธบาทที่เกาะสีชัง⁵ จัดงานฉลอง

¹"ประกาศเปิดบ่อน้ำจืดที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 8 ตอนที่ 15 ลง
วันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ. 110 หน้า 122

²"พระราชทานส่วสูงคามสีมาวัดอัมมถาณณนิกร" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9
ตอนที่ 8 ลงวันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ. 111

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต. 12.1/1
เอกสารสยเจ้ากรมพระยาวังราชานุภาพเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 110-111
(สำเนา) มรณาส ร.ที่ 313/110 ลงวันที่ 5 สิงหาคม ร.ศ. 110

⁴"ประกาศพระราชทานอุปจารีนา พระอารามใหญ่ที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม 9 ตอนที่ 16 ลงวันที่ 17 กรกฎาคม ร.ศ. 111

⁵"นักขัตฤกษ์นมัสการพระพุทธบาทที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9
ตอนที่ 9 ลงวันที่ 29 พฤษภาคม ร.ศ. 111

วันสงกรานต์¹ ได้เสด็จไปในงานทรงพระเกษมสำราญท่ามกลางราษฎรและได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอแจกเงินแก่ราษฎรเป็นต้น ในบางโอกาส โปรดเกล้าฯ ให้จัดหาเมล็ดพืชพันธุ์² การฝึบที่ผลิตจากสิ่งพันธุ์ในเกาะสีชังมาจัดแสดงเพื่อเป็นการส่งเสริมให้เกิดการนำเอาทรัพยากรที่มีอยู่ในเกาะสีชังที่นับว่าแห้งแล้งมาทำประโยชน์ใช้สอย จะได้นักมีความคิดริเริ่มในการดำรงชีวิตและการค้าขายเจริญรุดหน้ายิ่งขึ้นไปอีก³ นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระเมตตาแก่ราษฎร ได้ทรงเปลี่ยนเกาะที่เคยอยู่อย่างเงียบเหงาและยากเกินมาสู่ความเจริญรุ่งเรืองในเกือบจะทุก ๆ ด้าน วิถีดำรงชีพพระองค์ว่าเป็นพระมหากษัตริย์ทรงเปิดโอกาสให้ราษฎรได้เข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิด ทรงพระเกษมสำราญร่วมกับราษฎรชาวบ้านทั้งหลายดูเสมือนว่าพระองค์ทำให้มีชีวิตชุ่มฉ่ำขึ้น จากการวางรากฐานความเจริญให้เกาะสีชังเป็นพระองค์แรก มาบัดนี้เกาะสีชังได้กลายเป็นแหล่งความเจริญเทียบเท่ากับเมืองอื่น ๆ และได้เป็นแหล่งการเดินเรือที่สำคัญของประเทศไทย ในปัจจุบัน

เสด็จประพาสเยียบเยียนราษฎรชาวเป็องตรากและเมืองจันทบุรี ร.ก. 126 (พ.ศ. 2450) ที่เมืองตราก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากเสด็จประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 2 ได้แวะเยียนราษฎรชาวเมืองตรากก่อนที่จะเสด็จกลับคืนพระนคร เนื่องจากรัฐบาลไทยและรัฐบาลฝรั่งเศสสามารถยุติข้อขัดแย้งกันในเรื่องคนในบังคับฝรั่งเศสและเรื่องเขตแดน ด้วยการทำสนธิสัญญาในวันที่ 23 มีนาคม ร.ก. 125 โดยฝ่ายไทยยกมอบเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ และเมืองศรีโสภณซึ่งเป็นหัวเมือง

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 4 วันที่ 24 เมษายน รัตนโกสินทรศก 111 หน้า 30

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.11/8 เรื่องแสดงพิพิธภัณฑ์ เมล็ดผลไม้ต่าง ๆ ในเกาะสีชัง

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.11/9 ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาติให้เปิดที่เอกสัพภิเชนที่เกาะสีชังให้คนทั้งปวงดูทั่วไป

เขมรให้แก่ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสยินยอมให้กบในบังคับมาขึ้นศาลไทย คั้นเมืองตราดและ
ดอนทหารที่บาคังอยู่ในเมืองจันทบุรีถึง 12 ปีกลับไปโดยไม่ล่วงคำเกี่ยวข้องกับเขตแดน
ของไทยอีกต่อไป สนธิสัญญาได้รับการให้สัตยาบันจากรัฐสภาฝรั่งเศสเมื่อวันที่ 21
มิถุนายน ร.ศ. 126¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะ
เสด็จเยี่ยมเยียนราษฎรชาวเมืองตราด ทรงเลื่อนเวลาการเสด็จประพาสในประเทศ
อิตาลีเพื่อจะเสด็จประพาสเมืองตราดและเมืองจันทบุรีเป็นการปลอบใจชาวเมืองที่ตกอยู่
ภายใต้อำนาจของฝรั่งเศสเสียมา กังขาความในพระราชหัตถเลขา

... ความประสงค์เช่นนี้ เพื่อจะชักเวลาที่อยู่เปล่า ๆ ราวคาบใจให้น้อยลงทั้ง
จะได้ไปเมืองตราดให้พบกับราษฎรทันใจด้วย ได้ตอบโทรเลขชาวเมืองตราดที่มีมา
เมื่อรับเมืองว่าจะไปเยี่ยม ถ้าได้ไปเสียในเวลาใกล้นี้ราษฎรจะเป็นที่ยินดี
ว่าพ่อรักใคร่เอื้อเฟื้อเมืองแถบนั้นไม่ได้ไปมาสืบสามสี่ปีแล้ว แลไปเคยได้รับ
เสนาแจกเพื่อนเมืองอื่นเลย ถ้าได้ไปแจกเสนาที่ 2 เมืองนั้นก่อนจะไปที่พอใจ
เป็นอันมาก ..²

และ

... เพราะถึงเมตรบดินเราแล้วแต่พ่อมีความปรารถนาจะข้ามปากไปเข้าใน
พระราชอาณาเขตฝั่งตะวันออกให้ใกล้โดยเร็วเวลาพอเท่าใดก็เท่านั้น ข้อสำคัญนี้
จะไปเยี่ยมราษฎรเมืองตราด เพราะพ่อได้บอกไปว่า จะไปเยี่ยมให้ถึงเมืองตราด
เพื่อจะให้เป็นที่ยินดีด้วยกันทั้งพ่อและราษฎรที่ได้กลับมาพบเห็นกันอีก แล้วจะแวะเมือง
จันทบุรีซึ่งไม่ได้เห็นนานแล้วด้วย...³

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จดหมายเทศประกอบ
เรื่องไกลบ้าน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

สมเด็จพระสังฆราช ณ วัดเทพศิรินทราวาส 10 พฤศจิกายน หน้า 41

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไกลบ้าน หน้า 254

³ ฎ. หน้า 327

ทรงเตรียมเสมาไปแจกราษฎรถึงความมั่นคง¹

วันที่ 13 พฤศจิกายน ร.ศ. 126 เวลา 3 โมงเช้าครึ่ง เสด็จขึ้นเมืองตราก
ชาวเมืองตรากมีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง พวกกันมารอคอยรับเสด็จอย่างคับคั่ง ที่ปากน้ำ
เมืองตรากผู้ใหญ่นายและราษฎรจงเรือลอบล่ำเป็นแถวคอยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท
ข้าราชการ พระสงฆ์ ไก่บาร่วมรับเสด็จพร้อมเรียงกับราษฎร ไม่ว่าเสด็จไปยังที่ใด
ราษฎรมากบดเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแน่นขนัดไปหมด ตามห้างร้านบ้านเรือนตั้งเครื่องบูชา
ตกแต่งสถานที่นำดอกไม้ธูปเทียนเครื่องอุปโภคบริโภคมาถวายเป็นอันมาก ความถนอมราษฎร
ได้ทั้งขุนประยูรช้วนโกมและประยูรวงเป็นชั้น ๆ ไปตามถนนนับไม่วั้น พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีสิ่งของต่าง ๆ และทรงมีพระปฏิสันถารกับราษฎรตลอดทาง²
จึงเป็นสิ่งที่แสดงออกถึงความจงรักภักดีและความปิติยินดีที่ได้เสด็จมารับขวัญชาวเมืองตราก

ที่เมืองจันทบุรี วันที่ 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450) เวลาบ่าย
5 โมง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จถึงแหลมสิงห์ ที่แหลมสิงห์ราษฎร
ต่างก็มีความปิติยินดีเป็นอย่างยิ่ง ได้จัดถวายการต้อนรับด้วยการทำสะพานยาวออกมาจาก
ฝั่งจุคโคมไปตลอดสะพาน บรรดาเรือกลไฟที่ก่น้อยทั้งปวงมาชุมนุมเรียงรายห้อมล้อม
เรือพระที่นั่ง

วันที่ 15 พฤศจิกายน ร.ศ. 126 เสด็จจงเรือกลไฟเล็กขึ้นไปเมืองจันทบุรี
เมืองจันทบุรีเป็นเวียงใหญ่มีความมั่งคั่งกว่าเวียงตราก การจัดการรับเสด็จจึงดูใหญ่โตกว่า
ราษฎรชาวเมืองจันทบุรีมีความยินดีเช่นเดียวกับชาวเวียงตรากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวเสด็จมาเยี่ยมเยียนเป็นการรับขวัญที่ตกอยู่ในสถานการณ์อันน่าเกรงกลัวของฝรั่งเศส
เมื่อเสด็จถึงที่ว่าการมณฑล ข้าราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนตลอดจนไวสัถย์สุภาพหลวง
ฝรั่งเศสแต่งตัวเต็มยศมาชุมนุมพร้อมกันรับเสด็จ เมื่อเสด็จมาตามลาดพระบาทที่หน้าค่าย

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จดหมายเหตุประกอบ
เรื่องไกลบ้าน ศึกษานานพระราชนานเสด็จฯ สืบเสด็จพระอริยวงศาตฤา

สมเด็จพระสังฆราช ๓ วัดเทพศิรินทราวาส 18 พฤศจิกายน 2505 หน้า 459

² ก. หน้า 55, 56

ทหารเรือ บรรดาราชนรไทย ไทย จีน ฯลฯ บลันนักเรียนตามโรงเรียนต่าง ๆ มา
ชุมนุมพร้อมกันเป็นอันมาก มีการมหรสพ ของกอง เล่าไก่ สิงห์โต บังกร แสดงอยู่
เป็นการกรีกครั้น พระสงฆ์อีก 350 รูป มาถวายคำชัยมงคล¹

ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส
มณฑลปราจีนบุรีอีกครั้งที่ ๖ ราษฎรได้มาเข้าเฝ้าเป็นอันมาก และมีความเชื่อว่า
พระมหากษัตริย์เป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สามารถบันดาลให้ตนมีความสมหวังได้ดังที่แสดงความสำเร็จ
นั้นออกมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเห็น ถึงข้อความ
จากพระราชหัตถเลขาของพระองค์

ชาวบ้านที่ได้มาพบวันนี้ เป็นพวกบ้านเกาะผสมมองขาวซึ่งพระศรีมหาโพธิ์อยู่
เป็นเนินเป็นลาวทั้งนี้ขลุ่ยข้างจะเป็นที่ขึ้นขลุ่ยบ้าง ต้องนั่งห้อยคานให้กรามแลเอวคาน
หนุนหัวและขอให้ไพร่ทาบควายแปรธนา คือ ถ้าท่านก็ขอให้ไพร่ว่าให้ท่านได้
เข้างามก็ ถ้าเจ็บเป็นโรคอะไรก็ว่าโรคนั้นได้รั้ง แล้วขอให้ไพร่ให้โรคนั้นหาย
ให้พรดังเป็นเฉพาะคำว่าเกาะพวก ที่จะให้ให้เดียว ร่วมกันไปมาก ๆ ไม่ได้...²

การที่ทรงบำเพ็ญความใจรวบรวบพระราชทาน ไร่ให้เป็นที่ยินดีทั่วหน้านั้น นับว่าทรง
เข้าถึงราษฎร ได้อย่างสนิทไมได้ทรงแสดงความรำลึกอย่างใด ข้อความในพระราชหัตถเลขา
ก็เป็นข้อความที่แสดงความเมตตาแก่ราษฎร ซึ่งลักษณะการที่พระมหากษัตริย์ประทับนั่งให้
ราษฎรกราบพระบาทและการถือวชิระมาเป็นสิ่งที่เกิดทุนการพนันถือนั้นยังคงปรากฏอยู่
จนทุกวันนี้ "สงฆ์ให้คิดว่าความรู้สึกรักของชนไทยส่วนใหญ่ที่มีต่อพระมหากษัตริย์ยังมิได้
เปลี่ยนแปลงไปมากนัก

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จดหมายเหตุประกอบ
เรื่องไถ่บ้าน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช
วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร 18 กรกฎาคม 2505 หน้า 55-56

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/21
ร่างพระราชหัตถ์ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ว่าด้วยระยะทางเสด็จประพาสมณฑลปราจีน
ในเดือนธันวาคม 127 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฉบับที่ 2 ลงวันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ. 127

ง. หัวเมืองปักไม้

หัวเมืองปักไม้ของไทยอยู่ห่างไกลจากเมืองหลวงมาก ในสมัยก่อนเมื่อยังไม่มีเรือเดินสมุทรที่ใช้เครื่องจักรกล พระมหากษัตริย์จึงไม่เสด็จประพาสในยานที่บ้านเมืองเป็นปกติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเป็นพระองค์แรก ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมัยที่อังกฤษสนใจหัวเมืองต่าง ๆ ในคาบสมุทรสยามที่อยู่ใต้นานาจอของไทย และยานพาหนะในการเดินทางสะดวกรวดเร็วขึ้น คือ มีเรือกลไฟหลายลำ จึงทำให้พระมหากษัตริย์และเสนาบดีตลอดจนข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เดินทางมาตรวจราชการในหัวเมืองปักไม้มากขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงทำให้หัวเมืองปักไม้มีความใกล้ชิดกับเมืองหลวงมากยิ่งขึ้นกว่าสมัยใด ๆ ที่ผ่านมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองปักไม้ นอกจากจะทรงตรวจราชการแล้วยังมุ่งหาความรู้จักและคุ้นเคยกับผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมือง และราษฎรอีกด้วย ซึ่งความสนิทสนมจะค่อยเป็นขึ้นตามลำดับของการเสด็จประพาสซึ่งจะมีผลไปในทางการเมืองต่อไป

ในการเสด็จประพาสแต่ละครั้งและในแต่ละเมืองที่เสด็จประพาสผ่านไป เจ้าเมืองกรมการเมืองต่างก็มากอยเฝ้ารับเสด็จ นับว่าได้เกิดความรู้ใกล้ชิดขึ้นระหว่างผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเมืองแล้ว ความใกล้ชิดยิ่งกว่านั้นได้แก่การแต่งตั้งและการเลื่อนบรรดาศักดิ์แก่เจ้าเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทาน เพราะว่าเป็นการแต่งตั้งด้วยพระองค์เอง ความภาคภูมิใจในบรรดาศักดิ์จะทำให้ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณไปด้วย ความใกล้ชิดที่นำมาจากได้แก่ความใกล้ชิดที่ทรงมีต่อเจ้าเมืองแขกที่เป็นของไทย คือ หัวเมืองแขกทั้ง 7 ได้แก่ เมืองเทพา เมืองตานี เมืองหนองจิก เมืองยะหริ่ง เมืองลายบุรี เมืองยะลาและเมืองระแงะ เพราะว่าเมืองเหล่านี้มีความผูกพันอยู่กับรัฐบาลไทยที่เป็นประเทศราชของไทยมากกว่าไทย แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่าหัวเมืองเหล่านี้เป็นของไทย เพราะว่าได้มาด้วยการชนะสงคราม จึงทรงพยายามสร้างความรู้คุ้นเคยและคอยประสานความสัมพันธ์กับหมู่ญาติพี่น้องของเจ้าเมืองให้มีความสมัครสมานสามัคคีกันไว้เพื่อจะเป็นทางป้องกันความแทรกแซงจากอังกฤษเหมือนกับหัวเมืองประเทศราช

ใน ร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431) เสด็จประพาสเมืองมัตตานี ได้ทรงทราบว่า
เจ้าเมืองมัตตานีถึงแก่พิราลัย มีผู้ช่วยว่าราชการเมืองมารับเสด็จ 4 คน พระยาตรีบุรี
ว่าราชการแทน พระพิสิธภักดิ์ พระยาอริรัง พระโยธานุประภินันท์ พระยาสายบุรี
พระวิเศษวงศา ไปรณเกล้าฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตราภรณ์แก่ผู้ช่วย
ทั้ง 4 คน¹ ก่อนที่จะเสด็จกลับได้พระราชทานตราจุลสุราภรณ์แก่พระยาสายบุรีและพระยาอริรัง
และพระราชทานตราภรณ์แก่บุตรพระยาอริรัง 2 คน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานเงินทำศพและการเปรียญเป็นที่สำหรับให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองมาประชุม
ถือน้ำทุกครั้งและเป็นที่เรียนหนังสือสำหรับเด็กด้วยแทนศาลาหลังคาจากหลังเก่า ที่เมือง
นครศรีธรรมราช เสด็จประทับแรม ณ สภาภิรมมหาธาตุแล้วโปรดเกล้าฯ ให้มีงานมหรสพ
สมโภช 1 วัน

ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) ที่เมืองพัทลุงทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งผู้ช่วยเมืองพัทลุง²
ที่เมืองหนองจิก พระยาหนองจิกมาเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระราชทานตราภรณ์
แก่พระยาหนองจิกพร้อมด้วยเงิน 400 บาท แจกจ่ายแก่ราษฎร 200 คน ที่เกณฑ์มาใช้งาน
รับเสด็จ เป็นการตอบแทนแรงงานที่ได้มาทำงานรับเสด็จ เพื่อให้ราษฎรเกิดความรู้สึก
แรงงานที่เสียไปได้รับการตอบแทน เสด็จต่อไปยังเมืองสายบุรี พระยาสายบุรีพาครอบครัว
กรมการเมืองและเรือขบวนไปรับเสด็จ 70 ลำ มีคนมากกว่า 500 คนแห่ร้องนิมนต์เข้าด้วย
พระยาถนันทน์ พระโยธีประสิทธิ์ธรรมาภรณ์ พระธรรมาธิบดีบุตร เมืองสายพระยาสาย
พระรัตนบเทวี พระวิเศษวงศาเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงได้รับของถวายก็ได้พระราชทานตอบแทนด้วยเช่นเดียวกัน³ เป็นการรับและให้

¹ จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสแหลมมลายู
กราว ร.ศ. 107 และ 108 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนิท สุ่มาวงค์
ณ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519 หน้า 8

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาส
แหลมมลายู หน้า 33

³ ฎ. หน้า 42

ตอบแทน นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรอบคอบใช้จิตวิทยาในการ
ผูกใจเจ้าเมืองแขกให้รู้สึกรู้ว่าตนมิได้เป็นผู้สูญเสียแต่เพียงฝ่ายเดียว การรับและการให้
ยังดูเหมือนจะยกฐานะให้ดูเป็นผู้ที่เสนอเท่าเทียมกันทีเดียว การรับเสด็จในเมืองสาบบุรี
ก็ต้อนรับอย่างเต็มที่เพื่อแสดงถึงความจงรักภักดี ดังในพระราชหัตถเลขา "... การรับรอง
ทั้งปวงนั้นดูเป็นที่ชื่นชมยินดีอย่างยิ่ง หากจนสุดกำลังที่จะทำได้ ปรารถนาและหาดีที่
ยกสำหรับเองทั้งสิ้น . . .¹ และ

. . . พระยาสาบคนนี้ไม่แต่ผูกภาษาไทยได้ รู้หนังสือไทยก็ที่เกี่ยวข้องให้ทูลให้อ่านแล้ว
เชื่อก่อนชวนให้ทูลถึงกเงิงไป กรันบากรังนี้แต่แรกก็ไม่ว่าใครจะพูด ต่อภายหลัง
คุ้นเคยและปลื้มมากเข้า ลงกราบทูลเป็นภาษาไทยหนึ่งหนึ่งเป็นเสียงชาวนอก
เพราะได้ไปเรียนหนังสือที่เมืองสงขลา อยู่ข้างจะเป็นคนแข็งแรง ถึงพวกสงขลา
ก็สรรเสริญว่าในทางราชการอยู่ข้างเข้าใจมาก . . .²

ที่เมืองปัตตานี พระยาตานี พระยาพิทักษ์ พระพิพิธภักดี พระศรีบุรีรัฐนิภา
เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ได้พระราชทานเกราะราชอิสริยาภรณ์แก่ทุกคนแล้วจึง
เสด็จประพาสเมืองปัตตานี ราชบุรุษทักกันมารับเสด็จและที่มวงงานฉลองวัดที่ทรงบริจาค
เงินสร้างวัดเมื่อ ร.ว. 107 ชื่อวัดตานีบรรลิมาร กวามสนุกสนานของกรมการ เมือง
และราษฎรเบื้องหน้าประทับเห็นได้จาก พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวที่ทรงส่งแก่ทูลกระหม่อม

... เวลาเย็นก็ถึงทานเงินเลี้ยงเงินสิ่ง ๆ ว่าง ปันไปให้ผู้หญิงผู้ชายไปกัน
แย่งทานเสียงร้องกึก ๆ เหมือนแข่งพายเรือ ก็ก้องกานจนได้ยินใหญ่แล้วมีกะชน
ท่านผู้ช่วยสองคนลงไปค้นมุกกลางสนาม จนถึงพระยาพิทักษ์บรรพบุรุษ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาส
แหลมมลายู หน้า 47

² ก. หน้า 45

พระยาตานีเองก็อดคิดมิได้ คือเป็นการสนุกสนานกรีกครั้นรีบเร่ง ตั้งแต่เจ้าเมือง
กรมการตกลงไปจนราษฎรมีหน้ายิ้มแย้มแจ่มใสอยู่ไม่ขาด พวกบุตรกรรยาเจ้าเมือง
กรมการก็พากันไปนั่งหน้าพลับพลาอยู่วันยังค่ำ พลับพลาที่ห้ายไม่ให้ทำก็ขึ้นทำจนได้ ...¹

แสดงให้เห็นถึงการกล่าวแสดงออกของเจ้าเมืองและราษฎรที่สนุกสนานอย่างเต็มที่
หน้าที่ประทับ การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางพระองค์สนิทยสนมเป็น
กันเองกับเจ้าเมืองแขกกรมการ เมืองและราษฎร จนสามารถแสดงความสนุกสนานออกมา
ต่อหน้าที่ประทับนั้นเป็นการดียิ่งเพราะเหตุว่าในเบื้องต้นเจ้าเมืองแขกกรมการ เมืองและ
ราษฎรที่มิใช่คนไทยย่อมจะมีการต่อต้านอยู่ในใจเมื่อมาประสบกับความเบียดเบียนเป็นกันเอง
ของพระมหากษัตริย์ไทยเช่นนี้ ย่อมจะทำให้เกิดความประทับใจและความชื่นเคย การต่อต้าน
จะค่อย ๆ หายไป แล้วในที่สุดจะนำไปสู่การยอมรับจะเข้ามาพบที่ในภายหลังได้ และเป็น
หลักฐานที่ยืนยันถึงความละเอียดละออของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สังเกต
ราษฎร ได้ถี่ถ้วน ในครั้งนี้ได้ทรงสังเกตเห็นอีกว่าบรรดาญาติของเจ้าเมืองได้มีความสามัคคี
กลมเกลียวกันกว่า"ก่อน

• พวกพี่น้องผู้หญิงและผู้ชายซึ่งนั่งตกกันอยู่เป็นสองพวก ต่างคนต่างนึกหากันนั้น
กลับเข้ากลบเกลี่ยรักใคร่กันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันด้วยพระศรีผู้ซึ่งเป็นคู่แข่งนั้นกลับ
มาเป็นลูกเขยเสียแล้ว พวกที่เคยนิยท้าวอยู่ก่อนกลับสรรเสริญพระยาตานี ว่าเป็น
คนโอบอ้อมอารีรักใคร่พระภรรยาภค ภริยาพระยาตานีที่ตายก็เจกนาให้ทำกินทุกถบ
บ้านใหญ่จึงเป็นที่สำหรับเจ้าเมืองนั้นก็ไปเข้าไปอยู่ ยอดให้พระกรีกอยู่ พวกพี่น้อง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาส
แหลมมลายู หน้า ๔๗

ผู้หญิงของพระยาตานีที่ตาย ที่มีผัวแยกบ้านเรือนไปก็พากันกลับมาเข้ามาอยู่ในบ้านนั้น
รวมรวมกันทั้งสิ้น ตัวพระยาตานีเองอยู่บ้านเดิมซึ่งเป็นบ้านเล็ก การปราบปราม
โจรผู้ร้ายในบ้านเมืองก็แข็งแรง ราษฎรพากันนิยมนับถือมาก เมืองสงขลาซึ่งเป็น
ผู้บังคับที่ออกกระหองระแหงอยู่แต่ก่อน ก็กลับสรรเสริญยกย่องว่าเป็นคนดีดูหยอก
กันมาก ...¹

เรื่องความสำคัญค้ำของบรรดาญาติพี่น้องเจ้าเมืองแขกนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงระมัดระวังมาก เนื่องจากได้กลายเป็นจุดอ่อนให้อังกฤษเข้าแทรกแซงอำนาจ
การปกครองในรัฐมลายูที่ตกเป็นของอังกฤษมาแล้ว ทรงเกรงว่าถ้าหากไทยไม่สามารถ
สอดส่องดูแลการปกครองในหัวเมืองแขกให้เรียบร้อยแล้ว จะเป็นช่องทางให้ชาวต่างชาติ
ต่างต่างแค้นเข้ามาแทรกแซงได้ ดังนั้นในเวลาเสด็จประพาสหัวเมืองแขกจึงทรงสังเกต
ในเรื่องนี้มากพอ ๆ กับก้านการปกครอง จึงทรงพยายามสังเกตและทรงหาทางมิให้เกิด
ความแตกแยกจนต่างชาติแทรกแซงได้

ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) นอกจากทรงพบและทรงมีวิสาสะกับผู้ว่าราชการ เมือง
และกรมการเมืองตามเมืองต่าง ๆ ในหัวเมืองที่เป็นไทยแท้แล้ว ก็ทรงฟังข้อราชการจาก
พระยาหนองจิก พระยาตานี ด้วยพระองค์เอง²

ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่างเว้น
การเสด็จประพาสแหลมมลายูไปถึง 8 ปี จึงได้เสด็จอีกครั้งหนึ่งใน ร.ศ. 117 เมื่อเสด็จ
ประพาสเมืองสงขลาผู้ว่าราชการ เมืองกรมการเมืองฝ่ายไทยและเจ้าเมืองประเทศราช
มารับเสด็จพร้อมเพรียงกัน นับว่าเป็นการทำให้เกิดความคุ้นเคยขึ้นอีกครั้งหนึ่ง แม้ว่าจะ
ไม่มีรายละเอียดกล่าวถึงการรับเสด็จอย่างไรบ้าง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาส
แหลมมลายู หน้า 48,49

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 เล่ม 2 หน้า 215,216

ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) เมื่อเสด็จประพาสเมืองนคร ศรีธรรมราชทรงสังเกตเห็นว่าราษฎรมีความกล้าในการแสดงออกและมีความรื่นเริงขึ้นกว่าครั้งก่อน¹ ที่เมืองปัตตานี พระยาแขกทั้ง 7 เมือง ขาเข้าเฝ้าอยู่ที่นั่นทั้งภรรยาและบุตร ทรงสังเกตเห็นพวกแขกเหล่านี้มีความนิยมและรื่นเริงสบายขึ้นกว่าที่เคยได้ทอดพระเนตรมาก่อน² ทั้งสองประการนี้คงจะเป็นเพราะว่าได้เกิดความรู้สึกคุ้นเคยมากขึ้น

ความคุ้นเคยที่ได้เกิดขึ้นในหัวเมืองมักมีค่าสำคัญมากเท่ากับการเสด็จประพาสตรวจราชการ เพราะว่าเป็นการสร้างความสัมพันธ์ทางใจกับผู้นักราชการ กรมการเมือง และเจ้าเมืองแขกให้เอาใจใส่ในราชการบ้านเมืองอย่างสม่ำเสมอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหัวเมืองแขกที่มีความใกล้ชิดกับรัฐมลายูซึ่งเป็นประเทศราชของไทย ไทยได้เข้าไปปกครองใกล้ชิดยิ่งกว่าหัวเมืองประเทศราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสังเกตความสามัคคีของเจ้าเมืองอยู่เสมอ ทรงสร้างความคุ้นเคยเพื่อให้เกิดความผูกพันในทางส่วนพระองค์ซึ่งจะเป็นสิ่งคอยเหนี่ยวรั้งมิให้คิดเอาใจออกห่างไปเข้ากับอังกฤษแล้วก่อให้เกิดเหตุร้ายแรงในทางการเมืองขึ้นได้

จ. เจ้าเมืองประเทศราช

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มสร้างความใกล้ชิดด้วยการพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เป็นการยกย่องและให้เกียรติแก่เจ้าเมืองประเทศราช เพื่อสร้างความจงรักภักดี นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงสร้างความสนิทสนมเป็นการส่วนตัวพระองค์กับเจ้าเมืองประเทศราชเหล่านั้นอีกด้วย ซึ่งความสนิทสนมและความไว้วางใจของเจ้าเมือง

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/16
ร่างพระราชหัตถ์เป็นรายงานเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก เดือนมิถุนายน
และกรกฎาคม พ.ศ. 124 พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ลงวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 124

² ก. ลงวันที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ. 124

ประเทศราชจะค่อย ๆ เพิ่มขึ้น ซึ่งจะนำไปสู่ผลทางด้านการเมืองต่อไป เห็นได้จากหลักฐานดังต่อไปนี้

ใน ร.ถ 107 (พ.ศ. 2431) ที่เมืองกลันตัน พระยาเกษานุชิต พระยากลันตัน พระยาโยฮินประภักุทธ รามามุตา ะริวัณราชันยี มารับเสด็จถึงเรือพระที่นั่ง การรับเสด็จในเมืองกลันตันจัดอย่างเอิกเกริกมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปฏิสันถารกับเจ้าเมือง กรมการเมือง และภรรยาบุตรหลานทั่วหน้า แล้วเสด็จเยี่ยมบ้านพระยากลันตัน จกหมายเหตุไ้บันทึกถึงการรับเสด็จที่บ้านพระยากลันตันไว้ว่า

... ในที่นั้นบุตรภรรยาใหญ่น้อย บ่าวไพร่นั่งแวงล้อมอยู่โดยรอบกว่าสามร้อยคน การต้อนรับของผู้หญิงในเมืองกลันตันเป็นอย่างที่หาที่ไหนสู้ไม่ได้ สนทนสนเป็นฉันช้ำกับเจ้า เหมือนแม่เรือนที่ช่างต้อนรับผู้ใหญ่อย่างดี ตัวพระยาเกษานุชิตและพระยากลันตันเองเป็นผู้รินน้ำแอลยกเครื่องเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย ภรรยาน้อย ๆ เป็นผู้ตั้งเครื่อง ภรรยาใหญ่ซึ่งเป็นมารดาพระยากลันตันเป็นผู้เข้ามาจัดสรรเครื่องตั้งแท่งให้เสวย บุตรสาวซึ่งเป็นภรรยาพระยาตานีมานั่งถวายอยู่งาน รินน้ำร้อน น้ำชาทูลเกล้าฯ ถวาย ...¹

ฝ่ายไทยสังเกตได้ว่าเจ้าเมืองตลอดลงไปถึงตรีศวันกรมการแสดงความเคารพนบยอมโดยความสวามิภักดิ์ซื่อสัตย์สุจริต การเลี้ยงรับรองเป็นไปอย่างผู้ที่มีความคุ้นเคยและสนิสนม² ก่อนที่จะเสด็จออกจากเมืองกลันตันทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพเชิญสิ่งของบำเพ็ญขึ้นไปพระราชทานแก่ พระยาเกษานุชิต พระยากลันตัน รามามุตา และพระยารัณราชันยี

¹ จกหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู กราว ร.ถ. 107 และ 108 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนธิ สุ่มาวงศ์
๗ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519 หน้า 5

² ก

ที่เมืองตรังگانู พระยาตรังگانู ราชามูคา และกรมการเมืองผู้ใหญ่รับเสด็จ
เสด็จเยี่ยมเยียนบ้านพระยาตรังگانู หลังจากที่ได้รับทราบถึงเรื่องราวการต่าง ๆ กับ
พระยาตรังگانูเป็นเวลานานแล้ว¹ ได้เสด็จเยี่ยมเยียนอีกครั้งหนึ่ง ทรงทอดพระเนตร
เห็นความจงรักภักดีของพระยาตรังگانู กรมการเมืองตลอดชาติพื้นอง จดหมายเหตุบันทึกลงไว้ดังนี้

... เลี้ยวลงทางถนนมาเข้าประตูกำแพงข้างบ้านพระยาตรังگانู ประตูที่หนึ่งอีก
พระยาตรังگانูกับพวกผู้ใหญ่พวกกรมการเมือง ทั้งแต่ผู้ใหญ่ตลอดถึงผู้น้อย มีกิริยาสวามิภักดิ์
ในพระเจ้าอยู่หัวสนิทสนมแข็งแรงทุกคน ... พระยาตรังگانูและราชามูคาตามเสด็จ
พระราชดำเนินลงมาสักเสด็จ และขึ้นเฝ้าบนเรือพระที่นั่งเวสชาติไตรทิตได้
กราบบังคมทูลพระกรุณาเป็นการแสดงความนอบน้อมสัจสุจริตโดยสนิทสนมมาก ...²

ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) เสด็จประพาสเมืองไทรบุรี พระยาไทรบุรีถวายการ
รับเสด็จ ทรงมีพระราชดำรัสกับเจ้าพระยาไทรบุรีถึงราชการต่าง ๆ ในเมืองไทรบุรีแล้ว
ยังพระราชทานความสนิทสนมส่วนพระองค์กับพระยาไทรบุรีตลอดไปถึงชาติที่น้องอีกด้วย
เช่นมารดาของพระยาไทรบุรีได้รับพระราชทานแหวนเพชร 2 วง ได้ทำความปลาบปลื้มให้
เป็นอันมาก³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะยกย่องและแสดง
ความสนิทสนมต่อพระยาไทรบุรี จึงเสด็จพระราชดำเนินไปการวะศของเจ้าพระยาไทรบุรี
คนก่อน จึงนับว่าเป็นครั้งแรกที่พระมหากษัตริย์ไทยเสด็จเยี่ยมสพเจ้าเมืองประเทศราช⁴
นอกจากนั้นพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่เจ้าพระยาไทรบุรีและกรมการเมืองอื่น ๆ เป็นการ
ยกย่องพระยาไทรบุรีที่บริหารบ้านเมืองให้ปึกฉาบฉวยและเป็นการขอมใจที่พระยาไทรบุรีถวาย

¹ จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู
กราว ร.ศ. 107 และ 108 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนิท สุมาวงศ์
ณ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519 หน้า 7

² ก.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาส
ทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 เล่ม 1 หน้า 242

⁴ ก. หน้า 10

การรับเสด็จให้ทรงพระเกษมสำราญ พระราชทานคาบทองคำชนิดหัวหนึ่ง 1 เล่ม กระถุนเพชร
ประดับอย่างซีกกันขนาดใหญ่ 9 เบ้า 1 สำหรับ พระราชทานเงินแจกคนงาน 4,000 เหรียญ
พระราชทานเงินแจกคนงานที่เมืองสตูลและเบี่ยงปลัดเมืองละ 300 เหรียญ พระยาไทรบุรี
จะทำการสร้างประการการไว้เป็นที่ระลึกสำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชื่อว่า
กิ่งสโหล ที่เสด็จประพาสเมืองไทรบุรีครั้งนี้¹

ที่เมืองตรังگانู พระยาตรังگانูและราษฎรมากอยเฝ้ารับเสด็จอย่างคับคั่งใน
บริเวณบ้านพระยาตรังگانูก็มีราษฎรมากอยเฝ้าอยู่เช่นเดียวกันประมาณหนึ่งพันคน การรับเสด็จ
ที่บ้านพระยาตรังگانูอบอุ่นเช่นเดียวกันกับครั้งก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงทราบเรื่องราวในกรอบกรวของพระยาตรังگانู² ในเวลาเสด็จกลับ พระยาตรังگانู
ได้แสดงความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้อความในพระราชหัตถเลขา

ลงมาถึงปากอ่าวแล้วที่เมืองจึงไค้สลุส่งมาถึงเรือรับพระยาตรังگانูขึ้นมาพุดอีก
เรว่ากล่าวแสดงความเมตตาต่าง ๆ คราวนี้ตอบออกมาเองว่าตัวมีความยินดีนัก
ที่เราสั่งสอน ไค้รู้ฝึกซึกแล้ววว่าเรามีความกรุณาจริง ขอให้เราเชื่อมั่นเถิดว่า
ตัวเป็นข้าแท้ ตั้งใจจะประพฤติตามคำสั่งทุกอย่าง อย่าให้มีความเคลือบแคลงเลย
ภูภิรยานับถือจริง ๆ บาก³

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผูกใจพระยาตรังگانูด้วยการพระราชทาน
เงิน 1,000 เหรียญ สำหรับค่อบ้านเรือนที่ยังไม่แล้วเสร็จ กลับหลังนาฬิกาหนึ่งใบ
พระยาตรังگانูปลื้มปิติเป็นอันมาก พระราชทานสายสร้อยข้อมือ จ.ป.ร. แก่ลูกสาวที่
พระยาตรังگانูรัก 1 สาย และเข็มกลัด จ.ป.ร. ให้แก่ลูกคนอื่น ๆ อีก 5 อัน กลับเป็นเถา

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาส
ทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 เล่ม 1 หน้า 10

² ภู. หน้า 206-208

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาส
ทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 เล่ม 2 หน้า 211

อีก 3 เภา แก้วพระยาตรังگانู 3 คน ยิ่งทำให้พระยาตรังگانูปลื้มปิติมากขึ้น¹

ที่เมืองกลันตัน พระยากันตันได้มากอยรับเสด็จที่ปากน้ำตาบรับสิ่งทีมาจากเมืองตรังگانู เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสังเกตุเห็นผู้ตาบเสด็จต้องการกลับกรุงเพท² แต่เมื่อเสด็จมาถึงหน้าเมืองกลันตันเกิดคลื่นลมแรง พระยากันตัน รាយามูดา พระรัชภาธิบถิ ไม่สามารถออกไปเข้าเฝ้าได้ จึงได้พระราชทานพระราชมารับเสด็จมาถึงพระยากันตันแจ้งให้ทราบถึงความมุ่งหมายของการเสด็จมาเมืองกลันตันครั้งนี้ความว่า

... จึงให้จดหมายบันทึกกระแสรับสั่งว่าประสงค์จะพาพูกชี้แจงการบ้านเมืองมลายูในบังคับอังกฤษที่ได้ไปเห็นและแนะนำให้จัดการบ้านเมืองตามควรแก่กาล แต่เมื่ออียูกกราวกลัน จะให้ลงมาก็จะไม่สมาย จึงให้ของฝาก คือ พระยากันตันของนุหรี³ ประดับเพชร 1 รាយามูกากับพระรัชภาธิบถิคนละสำหรับ³

ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่างเว้นจากการเสด็จประพาสแหลมมลายูไปถึง 8 ปี จึงได้เสด็จประพาสอีกครั้งหนึ่งใน ร.ศ. 117 พระยาไทรบุรีได้ไปคอยรับเสด็จอยู่ที่เมืองลงขลา เมื่อเสด็จถึงเมืองกลันตัน ทรงเห็นว่าญาติพี่น้องมีความสามัคคีกันยิ่งขึ้น⁴ ที่เมืองตรังگانูมีความสนิทสนมกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากยิ่งขึ้นด้วย คนแก่ซึ่งไม่ใคร่จะออกมารับเสด็จต่างก็พากันออกมา⁵ พระยาตรังگانูได้แสดงความสนิทสนมมากกว่าครั้งใด ๆ ที่ผ่านมา⁶

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทรศก 109 เล่ม 2 หน้า 211

²ดู. หน้า 213

³ดู. หน้า 214

⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู หน้า 233

⁵ดู. หน้า 234

⁶ดู. หน้า 235

ร.ถ. 124 (พ.ศ. 2448) เมื่อเสด็จถึงเมืองตรังگانู ราษฎรมารับเสด็จแน่นขนัด
เหมือนอย่างเช่นครั้งก่อน ๆ ญาติพี่น้องเจ้าพระยาตรังگانูมารับเสด็จหมดทุกคน พระยาตรังگانู
ป่วยเกินเกือบไม่ได้แต่ก็รับเสด็จอย่างเต็มใจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
เห็นถึงการแสดงความจงรักภักดีของพระยาตรังگانู ถึงขอถวายใบพระราชทาน

... ฉะนั้นห้ามไม่ให้พระยาตรังگانูลงมาดั่งโดยจึงเกินเร็วเสีย เพื่อจะไม่ให้เกินลง
มาได้ความลำบาก แต่ก็ไม่เร่งพยายามตามลงมาจนถึงปลายสะพานจนได้ เมื่อมรก
ไปพบจับมือ ๆ เย็นกุไม่สบายจริง ๆ ฉะนั้นมิให้เปลืองเครื่องแต่งตัวเต็มยศเสีย
แลสนทนากันเป็นที่รื่นเริงสบาย เวลาจะกลับมารับขึ้น ๆ อันสบายสมบูรณ์ จึงได้
สามารถเดินลงมาได้ในเวลาเก่านั้น ...¹

ที่เมืองกลันตัน พระยากลันตันไปลงเรือคอยรับเสด็จอยู่ที่ปากน้ำเมืองกลันตันถึง 4 ก็น
เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเมืองกลันตัน การรับเสด็จได้จัดอย่าง
พร้อมเพรียงและยิ่งใหญ่กว่าครั้งก่อน ๆ ที่ผ่านมา พระยากลันตันมีความกล้าและมีใจสนิทสนม
กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมากขึ้นตลอดลงไปจนถึงญาติพี่น้องทั้งปวง ค่ายพอใจ
ในอัตราเงินเดือนที่ทางกรุงเทพฯ แบ่งให้ใหม่ มีความสามัคคีกลมเกลียวกันมากขึ้น พระยากลันตัน
แสดงความประสงค์จะให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงช่วยเหลือการปกครอง
ภายในของเมืองกลันตันต่อไปภายหน้าด้วย² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้
พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่พระยากลันตัน ได้แก่ ทวามหาสุรภรณ์เป็นการยกย่อง
ที่ได้จัดการปกครองบ้านเมืองให้ดีขึ้น บัดพระราชมารชานการนิการณแก่รายามุคา

การเสด็จประพาสตรวจราชการและการสร้างควบคุมของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสำคัญมาก ทรงดำเนินการรักษาดูแลหัวเมืองประเทศราชด้วย
พระองค์เอง ทำให้เกิดความคุ้นเคยไว้วางใจและร่วมมือ เพราะว่าเมื่อเวลาเสด็จประพาส

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.27/14

รายงานระยะทางประพาสหัวเมืองมณฑลวันกล ร.ถ. 124

² ก.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้ให้บรรดาเจ้าเมืองประเทศราชเห็นถึงวิธีการเข้ายึดครองดินแดนต่าง ๆ ในแหลมมลายู ซึ่งก็ได้ทำให้เกิดความหวาดกลัวแก่เจ้าเมืองเหล่านั้นอย่างยิ่ง เพราะเหตุว่าสภาพการตกอยู่ภายใต้อำนาจของไทย เจ้าเมืองเหล่านั้นยังมีอำนาจในการจัดการบริหารภายในรัฐของตนเองมากกว่าตกอยู่ภายใต้อำนาจของอังกฤษ จึงทำให้รัฐเหล่านั้นร่วมมือกับไทยในการพยายามป้องกันการค้าขายของชาวตะวันตก ซึ่งจะทำให้เกิดปัญหาต่อไป เช่น พระยาเสนานุชิตแห่งเมืองกลันตันได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงชาวตะวันตกเข้ามาขอท่าเหมืองแร่ดีบุกในเมืองกลันตัน ด้วยพระยาเสนานุชิตไปประสงค์จะให้เข้ามาเปิดเหมือง จึงขอพระบารมีเป็นที่พึ่งให้ทรงช่วยป้องกันมิให้ชาวตะวันตกเข้ามาเปิดเหมืองได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระราชดำริในการแก้ไขด้วยการให้พระยาตรังทูลเกล้าฯ ว่าถ้าไต่หาอนุญาตแก่ชาวจีนไปแล้ว ดังพระราชกระแสที่พระราชทานแก่พระยาไชยาแจ้งแก่พระยาเสนานุชิต พระยากลันตันทราบ

... การซึ่งฝรั่งเข้ามาตั้งทำการอยู่ในบ้านเมืองนั้นก็เป็นการลำบากแก่การที่จะป้องกันรักษาความถูกต้องต่าง ๆ ซึ่งปกติของฝรั่งมักเป็นเช่นนั้นจริงอยู่ แต่การซึ่งจะคิดป้องกันผลประโยชน์อันถึงจมอยู่ใต้น้ำแผ่นดิน ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ใดมิให้มีผู้เปิดแดนขึ้นเป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ซึ่งมีทรัพยากรเช่นนั้นเองแต่ประโยชน์ผู้อื่น โดยไม่อนุญาตให้ทำเปล่า ๆ นั้น ก็ดูเหมือนการไม่สู้จะอยู่เหมือนหนึ่งคัดทิ้งประโยชน์ตัวแลประโยชน์ผู้อื่นเสีย ถ้าพระยาเสนานุชิต พระยากลันตันไม่อยากจะให้ฝรั่งเข้ามาทำการ เมื่อทราบระแคะระคายว่าฝรั่งจะมีควาประสงก์ท่าแร่แห่งใดตำบลใด ก็ให้คัดอนุญาตที่ตำบลนั้นให้แขกกาจีนผู้ใดหนึ่งทำการในที่นั้นเสียก่อน ถึงว่าจะทำการใหญ่โตไม่ได้ แต่ให้เป็นอันได้ทำการอยู่แล้ว ก็พอที่จะอ้างว่าได้อนุญาตให้ผู้นั้นทำไปแล้วได้ ถ้าฝรั่งจะเข้าไปผูกที่กรุงเทพฯ ก็คงจะโยกเกล้าฯ ให้มีห้องตราถายออกมาที่เมืองกลันตัน ก็พอที่จะได้มีทางโต้ตอบถกเถียงไปได้โดยงาม ...¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 รล. เล่ม 3/1-33
เรื่องพระบรมราชโองการสืบ พระราชทานแก่พระยาไชยาที่จะไปราชการเมืองกลันตัน
เมืองตรังگان ร.ที่ 1498 ลงวันที่ 20 กรกฎาคม ร.ศ. 108

ผลของการสร้างความคุ้นเคยจะเห็นได้ชัดในพระราชบันทึกที่ทรงบันทึกกำหนดระหว่างพระองค์กับพระยาตรังกามู ที่ได้ทรงมีพระราชดำรัสอย่างชัดเจนถึงความมุ่งหมายของการเสด็จประพาสมาสร้าง ความคุ้นเคยกับเจ้าเมืองประเทศราช ว่าทรงหวังจะให้เกิดความเข้าใจซึ่งกันและกัน และความสนิทสนมขึ้นเพื่อเป็นพื้นฐานที่จะให้ความสัมพันธ์ทางการเมืองราบรื่นยิ่งขึ้น

ฉันรับรองว่าก็แล้ว นี่แลพระยาตรังกามูจะเห็นได้ว่าความคุ้นเคยแลความเข้าใจกันในระหว่างเราทั้งสองเป็นการสำคัญยิ่งใด ถ้าหากว่าเราไปผูกทางบางกอกอย่างหนึ่ง เขาพาผูกกับพระยาตรังกามูอย่างหนึ่ง ถ้าเราไม่ผูกกันโดยตรง ไม่รู้จักใจกันก็จะต่างคนต่างเชื่อไปคนละทาง จะเสียประโยชน์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย การที่ฉันมาเมืองตรังกามู ใจว่าประสงค์ความสนุกสนายอย่างใด ประสงค์อย่างเดียว แต่จะให้มีความเข้าใจแลเข้าใจกันโดยที่ไต่พบปะกันเป็นที่คุ้นเคย ... การที่ให้ทำนั้น เพื่อประโยชน์แก่เมืองตรังกามูเพื่อบำบัดความลำบากซึ่งเราเป็นผู้รับผิดชอบอยู่ ...¹

ไทยได้พยายามรักษาหัวเมืองประเทศราชทั้ง 3 ไว้ด้วยกรวยมือเข้าไปจัดการการบริหารภายในรัฐหัวเมืองแขกที่ไทยเข้าไปจัดการปกครองมากที่สุดและถือว่าเป็นถิ่นแดนของไทยคือหัวเมืองแขกทั้ง 7 ซึ่งก่อนภายหลังถึงขึ้นเป็นมณฑลปัตตานี เมื่อเวลาผ่านไปนาน ๆ การค้าของอังกฤษขยายตัวเข้ามาในเรืองกลันตัน ตรังกามู ไทรบุรี บากขึ้นทุกที อังกฤษได้กล่าวหาว่าไทยปกครองบ้านเมืองเหล่านั้นไม่เต็มที่ตามวิธีที่จะสามารถอำนวยความสะดวกแก่อังกฤษได้ และได้เข้าแทรกแซงสนับสนุนถ้อยคำหัวเมืองมลายู ถึงพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.62/53
บันทึกดำรัสกับพระยาตรังกามู เมื่อวันที่ 29 มิถุนายน ร.ศ. 124 พระราชหัตถ์เลขา
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

.. การที่จะปกครองนั้นถ้าฟังเราอังกฤษไม่เข้ามาเกี่ยวข้อง เราจะทำ
อย่างไรก็ได้ แต่นี่เป็นการชักชวนที่จะทำให้เจนนั่นได้ แต่ถ้ามีเหตุการณ์อะไรขึ้น
อังกฤษคงถือว่าเราเป็นเจ้าของ แล้วมาว่ากล่าวเอาตัวเราเองเสมอ แต่ถ้า
เราจะห้ามอะไรอังกฤษก็เข้าถือท้ายเช่นเรื่องเบี่ยงกลัสนั่นเป็นต้น จะเอาโท
เจ้าผู้ครองเมืองก็ไปได้ เป็นการกริ่ง ๆ กลาง ๆ อยู่นั่น มีแต่จะก่อให้เกิด
ความลำบากแก่เราฝ่ายเดียว ...¹

ถึงนั้นเมื่อเห็นว่าหัวเมืองบลายูมีแต่จะทำให้เกิดความลำบากใจแก่ฝ่ายไทย พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงตัดสินพระทัยแลกเปลี่ยนกับผลประโยชน์ที่จะได้รับจากอังกฤษ
ถึงพระราชดำรัสถึงต่อไปนี้

...เราก็จะต้องทนความยากลำบากอยู่ช้านาน แลราคาของหัวเมืองแขกก็จะตกต่ำ
ลงไปทุกที จึงเห็นว่าแลกเปลี่ยนเสียในเวลานี้ดีกว่า การที่เสียพระราชอาณาเขต
ไปครั้งนี้ ก็เป็นที่เสียเกียรติยศมาก เป็นที่เกร้าศอกใจอยู่ แต่ครั้งจะเอาไว้ก็มี
แต่จะเกิดความร้อนใจ เพราะอังกฤษมีความปรารถนาแรงกล้า เมื่อเราเห็นว่า
จะได้อะไรบ้างแล้วจึงจัดการเสีย เพื่อจะได้จัดการปกครองให้ทั่วถึงในส่วนที่เป็น
ของเรา เราจะมีอำนาจมากกว่าเมื่อบริเวณที่ไม่ใช่อำนาจปกครองพ้องอยู่เพราะว่า
เมื่อมีอยู่ก็ต้องปกครองรักษาให้ได้ดีชั่วมาจริง ๆ ถ้าปกครองไม่ได้สิทธิ์ขาดแล้ว
ไปมีเสียก็กลัว เช่นเมื่อเกิดการโจรผู้ร้ายที่สำคัญขึ้น เราต้องจัดเรื่อรบไปปราบปราม
เป็นต้น เป็นการที่ต้องเสียเปล่า เพราะเหตุฉะนั้นจึงตกลงทำสัญญาแลกเปลี่ยนคือเลิก
สัญญาที่เราถูกอังกฤษทำให้ทำไม่ได้ทุก นี่เป็นโปร่งที่เราได้ อย่างหนึ่ง ...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ "พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 ทรงในที่ประชุมเสนาบดี
เรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับอังกฤษ ร.ศ. 128" กิตติสาร 3 : 69
กันยายน 2519

² ก.

ดังนั้นหัวเมืองมลายูทั้งสี่ได้แก่ เมืองกลันตัน เมืองตรังกานู เมืองไทรบุรี และปลีต จึงตกไปเป็นอาณานิคมของอังกฤษ หมกสิ้นพันธะผูกพันกับไทยตั้งแต่ ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452)

4. การส่งเสริมพระพุทธศาสนา

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแล้วทรงแวะเยี่ยมเยียน วัดและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลร่วมกับราษฎรเสมอ ๆ จึงทำให้ทรงทราบถึงการปฏิบัติของ พระสงฆ์ไม่เคร่งครัดและเป็นระเบียบแบบแผนเช่นเดียวกับพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ ดังนั้นจึง โปรดเกล้าฯ ให้พระราชาคณะผู้ใหญ่ออกไปตรวจการปฏิบัติของพระสงฆ์ และสั่งสอนให้ปฏิบัติ ตามวินัยบัญญัติเพื่อจะได้เป็นที่นับถือสักการะของราษฎรให้มั่นคงต่อไป¹ พร้อมทั้งพระราชทาน หนังสือสวดมนต์และหนังสือรวมคำสั่งสอนข้อปฏิบัติของพระพุทธศาสนากว้าง² ต่อมาปรากฏว่า พระราชาคณะได้ออกไปชี้แจงถึงวิธีที่จะสาธยายพระสูตรต่าง ๆ วิธีรับกรู้น วิธีบรรพชา อุปสมบท และวิธีทำสังฆกรรมต่าง ๆ วิธีการปกครองสั่งสอนภิกษุสามเณร อุบาสกอุบาสิกา ให้ประพฤติในทางที่ถูก ได้ช่วยทำให้การปฏิบัติของพระสงฆ์เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น³

5. ราษฎรถวายฎีกาในโอกาสเสด็จประพาส

เป็นประเพณีมาตั้งแต่ในสมัยอยุธยาที่ราษฎรสามารถถวายฎีการ้องทุกข์กับพระมหากษัตริย์ ในเวลาเสด็จประพาส แต่ก็ไปพร้อมกับโอกาสเช่นนี้นัก ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เสด็จประพาสได้มากที่สุดยิ่งกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์ใด ของไทย ในโอกาสที่เสด็จประพาสนี้ราษฎรก็ได้ถวายฎีกาเป็นจำนวนมาก แต่หลักฐานที่ค้นได้

¹ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 5 แผ่นที่ 47 วันเสาร์ เดือนสาม แรมแปดค่ำ ปีชวด

สมัยพุทธศักราช 1250 นับเบอร์ 408 หน้า 335

² ฎ. หน้า 336

³ ฎ. หน้า 429

พบเพียงจำนวนหนึ่ง กล่าวคือ ราษฎรทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาที่เมืองนครศรีธรรมราชเมื่อคราว
เสด็จประพาสมณฑลชุมพร ร.ศ. 117 2 ฉบับ¹ เมืองชุมพร 47 เรื่อง² เมืองหลังสวน
6 ฉบับ³ ร.ศ. 124 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับฎีกาจากราษฎร 176 ฉบับ⁴
ร.ศ. 125 เสด็จประพาสเหนือราษฎรถวายฎีกา 5 เรื่อง⁵ ร.ศ. 126 เสด็จประพาส
เมืองตรากขาวเมืองตรากไถ่ทูลเกล้าฯ ถวายฎีกา 22 ฉบับ⁶ ร.ศ. 128 ราษฎรชาวเมือง
เพชรบุรีและราษฎรถวายฎีกา 11 ฉบับ⁷ ในฎีกาต่าง ๆ ที่ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งให้แยกแยะไปสอบสวนตามหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับคำร้องทุกข์
นั้น ทรงมีพระเบตกาแก่อาณาประชาราษฎร์เป็นอย่างยิ่ง กังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขา
เรื่องฎีกาในเมืองตากกล่าวโทษพระยาสุจริต

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.11/64 เรื่องราว
ราษฎรถวายกราวนคตมณฑลชุมพร พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ ที่ 49/424 ลงวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117

² ก. ลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ. 117

³ ก. ลงวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/198 ฎีกาคราว
เสด็จหัวเมืองตะวันตก หนังสือราชการกรมหมื่นคำรงราชานุภาพถวายพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 108/4613 ลงวันที่ 19 สิงหาคม ร.ศ. 124

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/203 ฎีกา
กล่าวโทษพระยาสุจริตแลข้าราชการเมืองตากทูลเกล้าฯ ถวายที่เมืองตากกราวเสด็จประพาส
เหนือ ร.ศ. 125 สำเนาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึง
กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ

⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/210 ฎีกา
ชาวเมืองตรากขอพระมหากรุณา

⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/217 ฎีกา
ราษฎรเมืองเพชรบุรีและราษฎร ร.ศ. 128

ข้อความเจือปนกายบวม จะคิดเห็นว่าเป็นพรรคพวกนบวมชักชวนมาก็ได้ แต่ข้อความที่กล่าวมีทางพิจารณาทั่วโงทย์ ไม่ใช่กล่าวลอย ๆ จึงเห็นว่า ความจริงจะมีอยู่ในฎีกาทั้งหลายนี้บ้าง เบื้องหากเห็นจะต้องการแลดูเสียแล้ว รวบรวมใจความว่าคนพื้นเมืองเปนเจ้าเมืองนี้เห็นจะไม่ใคร่ไ้การ เครื่อง ชักชวนนำใจมันมากนักให้พิจารณาไ้ส่วน ตามที่ควรจะพิจารณา ถ้ามีความจริง ให้จัดการแก้ไข ...¹

และ

... น่าจะเป็นความเก่าทุกเรื่อง เพราะเหตุเห็นว่าการที่ชำระโดยลงอาญา เช่นนี้ คงจะเป็นการที่ได้ทำจริงโดยมาก ไปกว่าที่จะให้มีดังนี้ต่อไปไ้อีก แต่ส่วนความเดิมที่ควรจะว่ากล่าวปลดเปลื้องความทุกข์ของราษฎรไ้ประการใด ก็ขอให้ช่วยตามสมควร ถ้าเป้นการที่จะร้องขึ้นว่าอีกไ้ไม่ได้ ก็ต้องคิดป้องกัน การภายหน้าต่อไป ...^{2*}

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/203 ฎีกากล่าวโทษพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องจากเหตุเกล้า ถวายที่เมืองตากคราวเสด็จ ประพาสเหนือ ร.ศ. 125 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 23 สิงหาคม ร.ศ. 125

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.11/64 เรื่องราว ราษฎรถวายกราวเสด็จมณฑลชุมพร หนังสือราชการพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117

* เข้าใจว่าการเสด็จประพาสเหนือครั้งนี้จะเป็นการเสด็จประพาสเหนือ ร.ศ. 125 ที่เรียกว่าเสด็จประพาสต้นครั้งที่ 2 ดังนั้นการแก้ไขความเดือดร้อนของราษฎรจึงน่าจะเป็นผลมาจากการเสด็จประพาสต้นครั้งที่ 2 แต่ในพระราชหัตถเลขา การเสด็จประพาสต้น ครั้งที่ 2 มิไ้กล่าวถึง จึงไ้ให้นำมากล่าวรวมไว้ในหัวข้อนี้

จากหลักฐานที่ยกมาเป็นส่วนหนึ่งของฎีกาที่ได้รับในขณะเสด็จประพาส เชื่อว่ายังมีอีกมากมายแต่ไม่มีหลักฐานเหลือไว้ให้กันในหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เพราะว่าฎีกาที่นำมาอ้างล้วนแต่อยู่ในสมัยปลายรัชกาล การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีหลายครั้ง เมื่อแต่ละครั้งในปลายรัชกาลทรงได้รับฎีกาจากราษฎร เป็นจำนวนถึงเพียงนี้ เพราะฉะนั้นก่อนหน้านี้นักกจะทรงได้รับมาแล้วไม่น้อย.

6. การศึกษาโบราณคดี

ความสนใจวิชาโบราณคดีได้เริ่มขึ้นตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นสมัยที่อารยธรรมตะวันตกเข้ามาในประเทศไทยมากกว่า จึงได้มีการค้นคว้าเรื่องการศึกษาโบราณคดีกันอย่างจริงจัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสำคัญของวิชาโบราณคดีที่ได้เริ่มศึกษากันอย่างจริงจังในสมัยนั้น เห็นได้จากพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงกล่าวในการ เปิดสมาคมสืบสวนของมูราตในประเทศสยามเมื่อวันที่ 2 ธันวาคม ร.ศ. 126

เราทั้งหลายซึ่งได้มาประชุมกันในเวลานี้ มีความพอใจที่จะอ่านจะตรวจตรา สอบสวนโบราณคดีในประเทศของเราบัดนี้นับว่ามากคนขึ้นด้วยกัน จึงเห็นว่าเป็นเวลาสมควรแล้วที่จะได้ตั้งขึ้นเป็นสโมสรอันหนึ่ง ... การเรียนรู้เรื่องประเทศของตนเมื่อผู้ใดเรียนรู้ด้วยความประสงค์อันดี จะได้รับผลดีไม่สูญไม่มีโทษ ... เรื่องราวของประเทศทั้งหลายซึ่งมนุษย์อาจจะทรงจำได้ย่อมมีหลักฐานอยู่เพียง 6000 ปี แต่ย่อมประกอบด้วยเรื่องราวอันไม่น่าเชื่อเจือปนเป็นนิทาน ข้อความซึ่งได้บันทึกอย่างสูงก็อยู่ภายใน 3000 ปี แต่ประเทศโดยมากในชั้นประจุบันนี้มักจะตั้งตัวได้เป็นปีกแผ่นราว 1000 ปี ... แต่ความจริงเราทราบว่าประเทศสยามนี้ ได้มีความเจริญวิบุรณคดีในบางกาลบางสมัยถ้าจะนับก็จะได้ถึง 1000 ปี ข้อนี้ย่อมปรากฏอยู่แก่ผู้ที่เอาใจใส่ในเรื่องราของประเทศสยาม และมีหนังสือซึ่งเป็นหลักฐานควรอ้างอิง แต่หากจะเป็นช่วง ๆ ไป จะเรียบเรียงให้ติดต่อกันวิบุรณทั้ง 1000 ปีไม่ได้ ...

หวังว่าพวกเราจะช่วยกันสอบสวนหารวบรวมเรื่องราวหลักฐาน และช่วยกันคำวิธิ
วินิจฉัยข้อความ ซึ่งยังไม่ชัดเจนให้แจ่มแจ้งขึ้นตามปัญหาที่กักเก็บ ... พิมพ์ขึ้น
ไว้สำหรับเป็นหนังสือที่ผู้แต่งเรื่องราวของประเทศสยามจะได้เลือกค้นข้อความตรวจ
สอบ ตามแต่เขาจะเห็นว่าข้อใดควรรับเป็นเรื่องราวของประเทศสยามได้ ...¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเพื่อทอดพระเนตรโบราณสถาน
และการเสด็จประพาสทอดพระเนตรทุกครั้งจะทรงบันทึกถึงรูปร่างลักษณะของโบราณสถานไว้
อย่างละเอียดเป็นหลักฐานที่คนรุ่นหลังสามารถนำมาศึกษาต่อได้ และทำให้เกิดการค้นพบ
โบราณสถานใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น ได้จากถางโบราณสถานต่าง ๆ เพื่อรักษาไว้มิให้ผู้พังเร็วจน
เกินไป จึงมีการเริ่มอนุรักษ์โบราณสถานกันอย่างจริงจังในสมัยนี้ เห็นได้จากหลักฐาน
ดังต่อไปนี้

เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา ร.ศ. 97 (พ.ศ. 2421) ทอดพระเนตรนครหลวง
ที่สร้างในสมัยอยุธยาแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งได้ลอกเลียนแบบมาจากนครหลวงของ
เขมร ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอภัยราชาเชอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตนตรวและวัด
เขียนแปลนทูลเกล้าฯ ถวายให้ทอดพระเนตร² ค่อมมาพระปลัด (ปลัด) วัดจักรวรรดิราชาวาส
จึงมีศรัทธาทำปฏิสังขรณ์แล้วทูลเชิญเสด็จทอดพระเนตรอีกครั้งหนึ่ง³ ที่เมืองลพบุรีทอดพระเนตร
พระราชวังสมเด็จพระนารายณ์ ม้านวิไชยเยนทร์ พระปรางค์สามยอด ศาลพระกาฬ
และอื่น ๆ ทรงมีรับสั่งให้จากถางรักษาโบราณสถานไว้มิให้ต้นไม้ขึ้นรกรุงรังได้อีก เพราะว่า
ทรงมีพระราชประสงค์ให้ผู้สนใจจะไปศึกษา ๆ ได้อย่างสะดวก การเสด็จมาครั้งนี้ทรงได้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "สมาคมสืบสวนของโบราณในประเทศ
สยาม" กิตติปากร เล่ม 2 : 44-46 กรกฎาคม 2511

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา
จดหมายเหตุเสด็จประพาสแหลมมลายู และเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ นางกิมลี กรีสมนุรักษ์ ณ วัดธาตุทอง 17 มิถุนายน 2514 หน้า 3

³ก. หน้า 5

รับความรู้มากกว่าครั้งก่อน¹

ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) เสด็จประพาสโบราณสถานเรียกว่า ดงกริมหาโพธิ์ ซึ่งสันนิษฐานว่าจะเป็นที่ตั้งของเมืองปราจีนบุรีเดิม ก่อนหน้าที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส เจ้าพนักงานที่ไปถากถางเพื่อรับเสด็จได้ค้นพบหลักฐานในบริเวณนั้นเพิ่มเติมมี เทวสถาน 2 หลัง บ่อนกรหลายบ่อ ทรงมีพระราชดำริการค้นพบหลักฐานเพิ่มเติมในครั้งนี้จะเป็นจุดเริ่มต้นให้สืบค้นหาข้อเท็จจริงต่อไป ซึ่งในปัจจุบันได้ทำการค้นคว้ากันอย่างจริงจัง

ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) เสด็จประพาสเหนือครั้งที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ช่วยกันสอบสวนลำน้ำเก่าที่ต้นเขินแต่ยังคงเหลือร่องรอยอยู่ และทรงได้เก็บไกรของแม่น้ำมาแล้ว ถึงข้อความในพระราชหัตถเลขา

เรื่องตรวจลำน้ำเก่าตอนล่างนี้ออกจะรวม ๆ เข้าไปแล้ว ได้ประชุมกันไต่สวนเวลาวันนี้ได้ความว่าแม่น้ำที่ค่อสมกกรังอยู่ที่วัดท่าในลำน้ำสกกกรัง แล้วมาท่าหลวง ทะหงหนองบัวถึงลำน้ำชะฆาเมเก่า แต่ไม่ลงมาตามทางลำน้ำที่เรือเดินครั้งนี้ เลี้ยวไปทางบ้านเขินถึงฉวางแล้ว ก้ามะเขินมาออกที่ทะเลแล้วไปทางลาดปลาเค้า ท่าตาจางท่าระกำ หนองตบเกี่ยว หนองสาหร่าย ลีสระ เขาหิน บางกุ้ง วัดน้ำพระธาตุ กาลาราว สวนแตง กระเจียนี่แสน บึงหลาย ทางสลาค คอคน รากกะถี สระยายโสม สระกะพังลาน ไร่สำราญ หวายสอ คอบนมนาว ลำอ้ายเสา หูช้าง กำแพงแสน เขมแก้ว บัวขวาง ห้วยพร ตะก่อง อุไทย คูมหัก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/13
เรื่องเสด็จประพาสเมืองสุพรรณ ร.ศ. 119 พระราชโอรสเลขพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคอบกรมหมื่นสวัสดิวัดนวิมล

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/21 ร่างพระราชหัตถ์ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชว่าด้วยระยะทางเสด็จประพาสมณฑลปราจีน
ในเดือนธันวาคม 127 ลงวันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ. 127

หุ่ยน้อย ห้วยจรเข้ม พระปฐมเจดีย์ ลำน้ำที่ไปทางตะวันตกในลำน้ำสุพรรณนี้เข้าไป
ก็คือทางเมืองเก่าของสุพรรณที่เรียกว่าเมืองอุทอง อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง
สุพรรณเดี๋ยวนี้ ลำน้ำเดียวกันกับพระปฐมเจดีย์ สีสระที่ปรากฏอยู่นี้คือ สระแก้ว
สระเกษ สระคา สระยมนา ซึ่งเป็นน้ำราชาภิเษก อยู่เหนือเมืองสุพรรณเก่า
วัดน้ำพระธาตุคือเมืองสุพรรณ ซึ่งเป็นกรุงเก่ากับกรุงเทพฯ กับปฐมเจดีย์ ได้สั่ง
ไว้ให้กันตอนข้างเหนือค่อขึ้นไปอีก ลำน้ำนี้เห็นจะได้ลงในแผนที่ได้เร็ว เพราะ
ตอนที่ต่อน้ำทรงขึ้นไปข้างบนก็ได้เค้าเงื่อนแล้ว ...¹

ร.ร. 128 (พ.ร. 2452) เสกัจประพาสเมืองลพบุรี ภายหลังจากเสกัจประพาส
ทอดพระเนตร ตลาด ถนน บ้านเรือนในหัวเมืองแล้ว เสกัจไปทอดพระเนตรฝีมือการช่าง
ในวัดใหญ่สุวรรณาราม การฝีมืออายุมาประมาณ 300 ปี เป็นฝีมืออย่างดีแต่ไม่ค่อยมีใคร
สนใจมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าศิลปะล้ำค่านี้จะสาบสูญ
และถูกลืมไป จึงทรงมีพระราชหัตถเลขาเป็นหลักฐานไว้ และชี้ให้เห็นถึงคุณค่าของฝีมือ
ศิลปะล้ำค่าเพื่อเป็นแนวทางให้ผู้อื่นสนใจต่อไป ถึงข้อความในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึง
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช "ที่เพื่อเจ้าพระยาถึงเรื่องวัดใหญ่ลงไว้นี้ เพราะเหตุที่เห็น
ไม่มีผู้ใดชอบฝีมืออย่างละเอียดชนิดนี้แล้วเห็นเป็นอย่างเก่าเร่ร่อนไป คงไม่มีผู้ใดสามารถ
ที่จะคิดปฏิสังขรณ์ไว้ได้เสีย พอให้มีจดหมายลงไว้ว่าบิชองก็อยู่ในวันนั้น ... จะหา
ที่อนุญาติให้ดียิ่งขึ้นไปกว่าวัดใหญ่เป็นไปมี ..."²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/18
พระราชนิพนธ์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสกัจประพาสชลนกรสวรรค์และเมืองสุพรรณ
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
ลงวันที่ 19 ตุลาคม ร.ร. 127

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อกราบเสกัจประพาสชลนกรสวรรค์ พ.ศ. 2452 และเสกัจ
ประพาสคันในรัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงานสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เอลกวัณ
ณ วัดอนงคาราม 23 เมษายน 2516 หน้า 4

นอกจากนั้นไก่ทรงษ์หลักฐานเกี่ยวกับการคักน้ำราชาภิเษก ซึ่งมีพระราชหัตถเลขา
มายังสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชถึงหลักฐานที่ทรงพบและประจักษ์จากการเสด็จประพาสใน
ครั้งนี้ว่า น้ำราชาภิเษกไปให้ใช้แค่หน้า 4 สระ ไก่ใช้แบ่น้ำทั้ง 5 ในกรุงสยาม คือ
แม่น้ำบางปะกง แม่น้ำสัก แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำเพชรบุรี ซึ่งได้มีการ
กำหนดชื่อของท้องที่ที่ทำการคักไว้ทุกเมือง¹

จึงนับว่าการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ส่งเสริม
การศึกษาโบราณคดี เพราะว่าผลจากการที่ไก่เสด็จประพาสไปทอดพระเนตรทำให้ที่นั้นกลายเป็น
เป็นสถานที่ ๆ ต้องสงวนรักษาไว้เพื่อการศึกษากันต่อไป พระราชหัตถเลขาที่ทรงบันทึก
สิ่งที่ได้ทอดพระเนตรจะเป็นหลักฐานที่นักวิชาการรุ่นหลังได้ยึดเป็นหลักฐานทำการสืบสวนค้นคว้า
ต่อไปในภายหลัง

การเสด็จประพาสภายในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ส่วนใหญ่จะเป็นการเสด็จประพาสเพื่อตรวจราชการทั่ว ๆ ไปในท้องที่นั้น ๆ แต่ในบางครั้ง
ก็เป็นการเสด็จประพาสเพื่อพักผ่อนพระอริยาบถจากพระราชกิจอันหนัก และในบางโอกาส
ก็เป็นการกละเกล้านักทั้งเสด็จประพาสพักในพระองค์จากพระอาการประชวร และการตรวจ
ราชการบ้านเมือง ไม่ว่าจะเป็นการเสด็จประพาสด้วยโอกาสเช่นไรก็เป็นฤกษ์ประโชยอันแก่
บ้านเมืองในช่วงสมัยของพระองค์ เพราะว่าป็นสมัยแรกที่พระมหากษัตริย์ไทยนำพระองค์
มาใกล้ชิดสัมผัสกับอาณาประชาราษฎร์อย่างจริงจังและกว้างขวางที่สุดเท่าที่หลักฐานทาง
ประวัติศาสตร์ได้เคยปรากฏมา นับว่าเป็นก้าวที่สองของพระมหากษัตริย์ไทยนับจาก
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมาที่ไก่เปลี่ยนแปลงประเพณีที่เป็นสาเหตุขวาง
กั้นความใกล้ชิดกันอย่างสนิทสนมกันมากที่สุด สถาบันพระมหากษัตริย์ที่เคยเป็นแต่เพียงเจ้าชีวิต
ได้ก้าวเข้ามาเป็นหัวใจอีกประการหนึ่งอย่างแท้จริงในสมัยนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ-
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคราวเสด็จประพาสมหาสมุทรบุรี พ.ศ. 2452 และเสด็จ
ประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพอุบาสิกาทรัพย์ เอลกวัฒน์

เจ้าอยู่หัวทรงใช้การเสด็จประพาสได้เหมาะสมกับสถานการณ์และสภาพการณ์ของประเทศไทยในสมัยนั้น เพราะว่าประเทศไทยอยู่ในระยะเวลาแห่งการเปลี่ยนแปลงจากแบบเก่าไปสู่แบบใหม่ การเสด็จประพาสของพระองค์เท่ากับเป็นการบังคับให้ข้าราชการในท้องถิ่นนั้น ๆ มีความขยันหมั่นเพียรปฏิบัติราชการให้เป็นไปตามเป้าหมายที่วางไว้ว่าในระยะเวลาเท่านี้งานควรจะดำเนินการไปมากน้อยเพียงใด ความเกียจคร้านย่อมนำมาซึ่งความเสียหายแก่ตนซึ่งทำให้บ้านเมืองได้ประโยชน์เป็นอันขาด เพราะว่านับตั้งแต่เสนาบดีลงไปจนถึงข้าราชการชั้นผู้น้อยจะต้องรับผิดชอบในงานในหน้าที่ที่รับผิดชอบอยู่ จึงทำให้ราชการต่าง ๆ ดำเนินไปอย่างไถ่ผล การเสด็จประพาสภายในประเทศจึงเป็นแรงผลักดันสำคัญที่ทำให้เกิดความรู้สึกตื่นตัวในตัวของข้าราชการ และขอบเขตแห่งการเสด็จประพาสก็กว้างขวางเกือบครอบคลุมดินแดนสำคัญ ๆ ของไทย จึงเท่ากับเป็นการประกาศถึงความเข้มแข็งของอย่างแท้จริงของไทยให้มหาอำนาจได้ประจักษ์ทำให้เกิดความเกรงใจ เกิดความยังคิดในการคุกคามไทยมากขึ้น จึงเป็นการสร้างขวากหนามขึ้นขวางกั้นอิทธิพลของชาติมหาอำนาจมิให้แทรกแซงได้ง่ายเหมือนดังแต่ก่อน และเป็นการยืดระยะเวลาแห่งการเป็นเจ้าของเหนือดินแดนต่าง ๆ ของไทยออกไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณแก่อาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ สำนึกในนามพระวรกายเพื่อให้ได้ทอดพระเนตรเห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ของราษฎร บำบัดทุกข์บำรุงสุขและทำความคุ้นเคยกับราษฎรราษฎรทั้งปวงมีหลักยึดเหนี่ยวจิตใจในยามที่บ้านเมืองกำลังถูกคุกคามจากชาติมหาอำนาจ และเป็นเวลาที่ประเทศไทยเปลี่ยนแปลงปรับปรุงประเทศอย่างยิ่งใหญ่ง่ายในในประเทศซึ่งยอมมีทั้งผู้เสียประโยชน์และผู้ได้ประโยชน์ แม้ด้วยพระปรีชาสามารถประกอบพระราชกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์กับพระราชมารดาจักรอันแสดงถึงความรักบ้านเมืองและอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ ทำให้ทรงได้รับความรักอันยิ่งใหญ่จากราษฎรจนทรงกลายเป็นหลักชัยนำประเทศไทยฝ่าฟันอุปสรรคทั้งปวงรอดพ้นมาได้อย่างปลอดภัย และอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงที่เกยอยู่ภายใต้อำนาจของผู้รังเมืองและหัวเมืองประเทศราชลาวนาไทยกับหัวเมืองแขกทั้งเจ็ดได้มีความรู้สึกใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะที่ทรงเป็นองค์พระประมุขของประเทศ จึงทำให้หัวเมืองต่าง ๆ ที่รวมเข้าอยู่ภายใต้การปกครอง

อย่างแท้จริงของไทยมีสิ่งที่มาทำให้การรวมในทางการปกครองนั้นสนิทแนบแน่นยิ่งขึ้นก็คือความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร เพราะจะทำให้อาณาประชาราษฎร์มีใจร่วมแห่งความจงรักภักดีแห่งเดียวกัน คือ พระมหากษัตริย์

บทที่ 5

สรุป

ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ไทยมีสาเหตุอยู่ 3 ประการ คือ เพื่อราชการสงคราม เพื่อการศาสนา และเพื่อสำราญพระอริยาบถ ในการเสด็จประพาสทางราชการพระมหากษัตริย์ไม่มีโอกาสใกล้ชิดกับราษฎรได้ เพราะมีพิธีการทางพระราชประเพณีเป็นอุปสรรค ความห่างเหินเช่นนี้เข้าใจว่าเพ็งจะมีขึ้นในสมัยอยุธยาและได้ปฏิบัติสืบมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ จนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ประทับในคุกเก่าของการเสด็จประพาสจากประตอมการของพระองค์ในการเสด็จชุกงักเมื่อครั้งที่ยังทรงผนวชอยู่ เมื่อขึ้นครองราชย์แล้วจึงทรงยกเลิกประเพณีที่เกี่ยวกับการเสด็จประพาสอันเป็นอุปสรรคของความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎรหลายประการ และใช้การเสด็จประพาสมาเป็นเครื่องมือช่วยในการปกครองและทำความคุ้นเคยกับราษฎร และเห็นผลเกินราคขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การคุกคามของอังกฤษและฝรั่งเศสกลุ่มจักรวรรดินิยมตะวันตกในพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้การเสด็จประพาสมีความสำคัญยิ่งขึ้น เพราะว่าชาตินิยมอาณานิคมตะวันตกใช้เหตุผลในการคุกคามโดยอ้างว่าประเทศต่าง ๆ ในเอเชียมีระบบการปกครองและวัฒนธรรมที่ยังคอยการพัฒนาซึ่งเป็นอุปสรรคขัดขวางการค้าและถือว่าเป็นภารกิจของชนผิวขาว (White Man Burden) ที่จะต้องช่วยแก้ไขทุนบำรุง ประเทศไทยเริ่มรู้สึกถึงอันตรายประเภทนี้จากชาตินิยมอาณานิคมตะวันตกสมดังกับพระราชปรารภตักเตือนของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนสวรรคต พอถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การคุกคามของชาตินิยมอาณานิคมตะวันตกยิ่งเห็นได้ชัดมากขึ้น พระองค์ทรงสวามิภักดิ์กับชาวตะวันตกและติดตามความเคลื่อนไหวของชาตินิยมอาณานิคมตะวันตกในทวีปเอเชียอยู่เสมอ จึงทรงประจักษ์ที่ว่าไทยจะต้องมีแนวโน้มในการปรับตัวของประเทศ จึงมีพระบรมราโชบายในการบริหารบ้านเมืองว่าไทยต้องปรับปรุงประเพณีในการจัดการบริหารบ้านเมืองให้ทันเข้าหาอารยธรรมของชาวตะวันตก ได้ทรงใช้การเสด็จประพาสมาสนับสนุนพระบรมราโชบายนี้ ในขั้นแรก

เสด็จประพาสในพระราชอาณาเขตเป็นการทัศนศึกษาและดูแลทุกข์สุขของราษฎรจากศูนย์กลาง และโจรผู้ร้ายในท้องถิ่น และในพระราชประสงค์จะเสด็จประพาสต่างประเทศก็จะเสด็จประพาสเมืองสิงคโปร์เพื่อทอดพระเนตรศึกษาถึงการจัดบ้านเมืองตามแบบอย่างของชาวตะวันตก แต่ยังไม่ทันได้เสด็จ พระองค์เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ดำเนินพระบรมราโชบายการบริหารประเทศต่อจากพระราชนิพนธ์ ทรงใช้การเสด็จประพาสเป็นเครื่องมือเพื่อนำไปสู่การปรับปรุงประเทศอย่างจริงจัง เพราะว่าลัทธิจักรวรรดินิยมได้ขยายตัวเข้ามาจนคิดประเทศไทยแล้วและยังแสดงท่าทีในการคุกคามไทยอย่างเปิดเผย ดังนั้นแนวทางในการที่จะหลีกเลี่ยงการตกเป็นเมืองขึ้นของชาติมหาอำนาจตะวันตก ก็คือต้องทำการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยอย่างจริงจัง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จประพาสทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ

การเสด็จประพาสต่างประเทศเป็นการกระชับสัมพันธ์ไมตรีกับนานาประเทศ และเป็นการทอดพระเนตรศึกษาการจัดบ้านเมืองตามแบบอย่างของชาวตะวันตกเพื่อให้ประจักษ์และเข้าใจถึงความเจริญรุดหน้าของชาวตะวันตกเพื่อให้เกิดความรู้ถึงความแตกต่างระหว่างความเจริญของชาวตะวันตกกับความล้าหลังของไทยซึ่งจะเป็นการกระตุ้นเตือนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเร็วขึ้นและอย่างจริงจัง จะก่อให้เกิดการคัดเลือกแบบอย่างที่ดีมาดองปฏิบัติเพื่อเป็นแนวทางปรับปรุงขึ้นในประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสต่างประเทศทั้งในทวีปเอเชียและทวีปยุโรป ในทวีปเอเชียได้แก่ รัฐมลายู พม่า จีนเคีย อาณานิคมของอังกฤษ และชวา (ประเทศอินโดนีเซีย) อาณานิคมของฮอลันดา ในทวีปยุโรปได้เสด็จประพาสทุกประเทศ การนำแบบอย่างที่ดีหลายประการมาปรับปรุงประเทศส่วนใหญ่นำมาจากประเทศต่าง ๆ ที่เสด็จประพาสในทวีปเอเชีย การเสด็จประพาสทวีปยุโรปเป็นการเสด็จประพาสเพื่อดำเนินพระบรมราโชบายทางการเมือง คือเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 เป็นการกระชับสัมพันธ์ไมตรีกับประเทศต่าง ๆ ในทวีปยุโรป โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัสเซียกับเยอรมันเพื่อจะสร้างศูนย์กลางอำนาจขึ้นในการต่อต้านการคุกคามของอังกฤษและฝรั่งเศส และเจรจาปัญหาที่ยังระหว่างไทยกับอังกฤษและฝรั่งเศส การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 เป็นการเสด็จไปรักษาพระอาการประชวร ทรงศึกษาทั้งความเจริญก้าวหน้าและส่วนบกพร่องของโลกทางตะวันตกเพื่อเข้าพระทัยแจ่มแจ้งขึ้น

ผลแห่งการเสด็จประพาสทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประจักษ์และเข้าพระทัยในการจัดบ้านเมืองให้ทันสมัยเป็นประสบการณ์เสริมต่อจากความรู้ที่ทรงได้รับจากการอบรมสั่งสอนและติดตามศึกษาหาความรู้ตลอดมา ดังนั้นจึงได้มีการปรับปรุงประเทศตั้งแต่ต้นรัชกาลเรื่อยมาจนตลอดรัชกาลตามโอกาสและสถานการณ์ที่อำนวยให้ ด้วยการจัดส่งเจ้านายออกไปศึกษาวิทยาการในต่างประเทศและจัดส่งเจ้านาย ข้าราชการ ออกไปศึกษาดูงานในด้านต่าง ๆ ที่มีความจำเป็นต่อการปรับปรุงประเทศเป็นขั้นตอนไปยังประเทศต่าง ๆ ที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับงานนั้น ๆ ส่วนมากจะเป็นประเทศในทวีปเอเชียแล้วทำรายงานทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงอำนวยการให้มีการศึกษาและประยุกต์เพื่อนำไปใช้ในการปรับปรุงประเทศต่อไป ตัวอย่างการปรับปรุงประเทศ เช่น การเปลี่ยนแปลงประเพณีในการเข้าเฝ้าและการแต่งกายในพระราชสำนัก การตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์เพื่อช่วยในการบริหารประเทศ การเลิกทาส การยกเลิกระบบไพร่ การรถไฟ การไปรษณีย์โทรเลข การบุกเบิกทรัพยากรธรรมชาติ การศึกษา การสาธารณสุข การคมนาคม การปรับปรุงการปกครองไปสู่แบบเทศาภิบาล การทหาร การพาณิชย์ เหล่านี้เป็นต้น ซึ่งปรากฏขึ้นเป็นหน่วยงานและระบบการทำงานเปลี่ยนไปจากแบบเก่ามากจนกระทั่งเกิดการขาดแคลนบุคลากรที่มีความรู้เหมาะสมกับงานเข้ามารับราชการ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วและก้าวหน้าเกินกว่าระบบการพัฒนาค้นแบบถึงเกมของบ้านเมืองจะสนองตอบได้ทันทั่วทั้ง การปรับปรุงประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับความสำเร็จเป็นอย่างดี ทำให้ประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเชียและยุโรปมีความนับถือมากขึ้นประกอบด้วยความสำเร็จทางด้านพระราชไมตรีอย่างสูงจากการเสด็จประพาสยุโรปทั้งสองครั้ง ได้ทำให้ประเทศไทยวางรากฐานความเจริญตามแบบอย่างทันสมัยได้สำเร็จและสามารถลดการคุกคามของชาติมหาอำนาจลงได้ก๊วญ ชาติมหาอำนาจเกิดความนับถือและเกรงใจไปคุกคามอย่างรุนแรงเหมือนแต่ก่อน เพราะเหตุว่าผลของการปรับปรุงประเทศทำให้ระบบการปกครองและบริการทางบ้านต่าง ๆ มีประสิทธิภาพเพียงพอต่อการตอบสนองกับความเจริญของบ้านเมืองและการติดต่อกับชาติมหาอำนาจจะวันตกได้ จึงไม่มีความขัดแย้งใด ๆ กับชาวตะวันตกที่รุนแรงจนสามารถนำไปสู่ปัญหาทางการเมืองระหว่างประเทศได้ ชาติมหาอำนาจตะวันตกจึงไม่สามารถอ้างเหตุผลในการคุกคามประเทศไทยได้

และสามารถนำประเทศไทยไปสู่ความเจริญยกระกับความเป็นอยู่ในการดำรงชีวิตให้สะดวก
สบายและปลอดภัยมากยิ่งขึ้น ซึ่งรากฐานหรือร่องรอยของการปรับปรุงประเทศในสมัยนั้น
ยังสามารถเห็นได้อย่างชัดเจนในปัจจุบัน เพราะว่าความเจริญในสมัยปัจจุบันได้อาศัย
รากฐานการปรับปรุงประเทศมาตั้งแต่ครั้งนั้น ทั้งนี้ การเสด็จประพาสต่างประเทศและการ
ปรับปรุงประเทศจึงเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการปรับตัวของประเทศไทยในสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ส่วนการเสด็จประพาสภายในประเทศนั้น นับได้ว่าเป็นการต่อเนื่องจากการเสด็จ
ประพาสต่างประเทศ เมื่อผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศออกมาในรูปของการปรับปรุง
ประเทศในด้านต่าง ๆ ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงใช้การเสด็จ
ประพาสภายในประเทศเป็นการตรวจราชการถึงการปรับปรุงประเทศด้านต่าง ๆ จากส่วนกลาง
ที่กระจายไปสู่ท้องถิ่นนั้นได้รับความสำเร็จตามความมุ่งหมายเพียงใด ซึ่งการเสด็จประพาส
ตรวจราชการนี้จะเป็นผลให้ข้าราชการระดับต่าง ๆ ที่มีความรับผิดชอบต่องานในหน้าที่นั้น
จะต้องขวนขวายกระตือรือร้นในการทำงานให้สำเร็จตามความมุ่งหมายให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้
มิฉะนั้นจะก่อถูกพิจารณาโทษ ทั้งนี้การเสด็จประพาสภายในประเทศจึงเป็นส่วนช่วย
สนับสนุนให้ผลของการเสด็จประพาสต่างประเทศเป็นผลสำเร็จ คือ การปรับปรุงประเทศ
เกิดขึ้นอย่างจริงจังและดำเนินไปอย่างไถ่ผล ซึ่งเป็นการวางรากฐานความเจริญให้แก่ประเทศ
นอกจากนี้การเสด็จประพาสภายในประเทศจะมีความมุ่งหมายในอีกด้านอื่น ๆ ด้วยคือ การทัศนศึกษา
ภูมิประเทศ ภูมิวัตถุพืชของราษฎร ส่งเสริมพุทธศาสนา ถิ่นศาสนาโบราณคดี ทำความคุ้นเคย
สนิทสนมกับราษฎร และกระชับสัมพันธไมตรีกับเจ้าเมืองประเทศราชในแหลมมลายูให้ใกล้ชิด
มากยิ่งขึ้น ซึ่งจะส่งเสริมการปรับปรุงประเทศและเกื้อหนุนความมั่นคงภายใน ความเป็น
อันหนึ่งอันเดียวกันของประเทศ นับว่ามีส่วนทำให้บ้านเมืองดำเนินไปสู่แนวทางที่ดีขึ้น
ถ้าหากทรงพบสิ่งใดบกพร่องจะโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไข จากหลักฐานที่เกี่ยวกับการเสด็จประพาส
ภายในประเทศไม่ปรากฏว่าทรงพบสิ่งใดบกพร่องเสื่อมโทรมแล้วจะไม่โปรดเกล้าฯ ให้แก้ไข
อีกอย่างหนึ่งพระบรมราโชบายเกี่ยวกับการปรับปรุงประเทศ แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานกล่าวถึง
อย่างชัดเจนว่าจะทรงนำประโยชน์จากเสด็จประพาสภายในประเทศเข้าไปเป็นส่วนช่วยใน
การกำหนดนโยบาย แต่จากเอกสารที่เกี่ยวกับการเสด็จประพาสทำให้เห็นความสนพระราชนุทัย

ที่มีชื่อเสียงที่โคพบเห็นทุกแห่งทุกมุมจนสะท้อนออกมาให้เห็นถึงความเข้าพระทัยอย่างแท้จริงต่อสภาพบ้านเมืองและสภาพความเป็นอยู่ของราษฎร ผู้เขียนจึงเกิดความเข้าใจว่าความเป็นนักปกครองของพระองค์ทรงนำเอาประสบการณ์ที่ทรงได้รับจากการเสด็จประพาสภายในประเทศมาใช้เป็นแนวทางเพื่อปรับปรุงประเทศ เพราะจะเห็นได้ว่านโยบายทางการเมืองการปกครองในสมัยนั้นยอมรับและคำนึงถึงความแตกต่างในส่วนท้องถิ่นซึ่งก็จะชี้ไปให้เห็นถึงผลของการตรวจราชการ และการท่องเที่ยวทัศนศึกษาของเจ้านายและข้าราชการที่มีหน้าที่ราชการสำคัญในสมัยนั้นด้วย ที่นิยมบันทึกการเดินทางซึ่งเป็นหลักฐานแสดงให้เห็นถึงความเข้าใจท้องถิ่น เพราะว่าการปรับปรุงในต่าง ๆ เป็นการช่วยกันศึกษาแนวทางที่ดีและเหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองระหว่างพระเจ้าแผ่นดินกับเจ้านายและข้าราชการหรือเจ้านายกับข้าราชการ หรือข้าราชการกับข้าราชการ แล้วเสนอขึ้นมาเป็นลำดับชั้นจนกระทั่งผ่านพระราชวินิจฉัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และที่สำคัญคือแนวความคิดในการปรับปรุงประเทศและการปกครองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้านายและข้าราชการที่สำคัญจะเป็นไปในแนวทางเดียวกันเป็นส่วนใหญ่ การเสด็จประพาสภายในประเทศ การตรวจราชการ และการท่องเที่ยวทัศนศึกษา จึงมีส่วนช่วยกำหนดแนวทางในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย

จากเหตุผลที่กล่าวมาทั้งหมดจึงเป็นการแสดงให้เห็นว่าการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผลต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย

นอกจากนั้นหลักฐานที่เกี่ยวกับการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้จะสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นนักปกครอง ประโยชน์จากพระราชหัตถเลขาและพระราชบุคลิกละเอียดของพระองค์ด้วย พระองค์ทรงเป็นนักปกครองที่สามารถ เห็นได้จากการที่ทรงอำนวยการและดูแลการบริหารการปกครองตั้งแต่ระดับยอดลงมาจนถึงระดับต่ำสุด คือ ทรงวางแผนการปรับปรุงประเทศแล้วติดตามผลการปรับปรุงตลอดไปจนถึงสืบถามทุกข์สุขของราษฎรระดับชาวบ้าน ทรงสนพระราชหฤทัยตั้งแต่หัวใจของงานลงไปจนถึงส่วนปลีกย่อย การวางแผนงาน การคาดการณ์ล่วงหน้า จักรเย็บผ้า อกุ๋มถักด้วย ประสานความแตกต่างของงานให้ดำเนินไปอย่างเรียบร้อย ซึ่งลักษณะการปกครองของพระองค์จะเป็นแบบพ่อเมืองคาบลักษณะดั้งเดิมของไทยที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายเก่าอย่างเห็นได้ชัดรวมอยู่ด้วย

หลักฐานการเสด็จประพาส ไก่แก่ พระราชหัตถเลขาที่ทรงบรรยายถึงสภาพภูมิศาสตร์ สภาพบ้านเมือง ตลอดจนความเป็นอยู่ กว้างรู้ลึกนักกึกของถนนในสมัยนั้นตามหัวเมืองต่าง ๆ ภายในประเทศและประเทศต่าง ๆ ในทวีปเอเชียและทวีปยุโรป ด้วยพระปรีชาสามารถในพระราชนิพนธ์ได้สะท้อนให้เห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ของถนนในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี นอกจากอ่านเพื่อบันเทิงคดีแล้ว ยังใช้เป็นหลักฐานในทางวิชาการสมัยปัจจุบันได้อีกด้วย

การเสด็จประพาสได้สะท้อนให้เห็นถึงพระราชมุกตลกอันแท้จริงของพระองค์ที่ทรงมีความรู้สึกนึกคิดและเป็นมนุษย์ปุถุชนคนหนึ่งที่ทรงมีพระสงฆานามัยประจวบเล็ก ๆ น้อย ๆ อยู่เสมอ และโปรดการกำรงชีวิตอย่างง่าย ๆ เยี่ยงสามัญชนทั่วไป ดังจะเห็นได้จากการเสด็จประพาสต้น ทรงช้างสังเกต จดจำ เข้าถึงกว๊านกึกของถนน และทรงมีพระราชจริยวัตรที่นุ่มนวลเป็นกันเอง แก่ทรงไว้ด้วยกตเวทิตธรรมจริงจังและเกื้อหนุน จึงทำให้ทรงมีทั้งพระเดชพระคุณต่อเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ และเจ้าเมืองประเทศราช สามารถผูกใจผูกกลเหล่านั้นให้รักใคร่ นับถือ และเกรงพระบารมี โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับเจ้าเมืองประเทศราช ความรักความนับถือ ส่วนตัวที่มีต่อพระองค์เป็นสิ่งผูกพันไต่มา ซึ่งการปกครองเมืองประเทศราชตามแบบของไทย ได้อาศัยสิ่งนี้เป็นหลักการสำคัญประการหนึ่ง

ด้วยคุณสมบัติดังกล่าวเท่าที่รวบรวมได้จากการศึกษาหลักฐานการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ ของพระองค์ จึงทำให้เข้าใจถึงเหตุผลที่ทรงได้รับความรักใคร่เคารพบูชาจากอาณาประชาราษฎร์ทั่วหน้าสงบที่ไถ่ถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า "ปิยมหาราชาราช" เพราะพระองค์ทรงรักใคร่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินดังบิดารักบุตรและได้ทรงสรรสร้างความสุขไว้ให้กับบ้านเมืองจนสามารถเห็นได้จวบทุกวันนี้.

បរិច្ចាគប្រាជ្ញា

1. ประเภทเอกสารต้นก. เอกสารที่ยังไม่แก้ไขพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง - กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.7/4 มสมสัตว์
ร.ศ. 124

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.9.3/9 เรื่องตั้งอิริเณ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 กษ.11/2 เรื่องกักท้าวอเทวีเวธ (น้ำประปา) หนังสือ
กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิศากาถวายสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ
วรเดช ลงวันที่ 15 พฤษภาคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/3 เรื่องจะเสด็จกรุงศรีอยุธยา

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/6 เรื่องเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศ
ยุโรป

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/7 หนังสือราชการเรื่องเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสประเทศยุโรป ประกาศและพระบรมราชโองการ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/7 หนังสือราชการเรื่องเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสประเทศยุโรป ประกาศและพระบรมราชโองการ หนังสือพระเจ้าน้องยาเธอ
พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/8 หนังสือราชการเรื่องเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสประเทศยุโรป กำเนิดที่ 15557 หมายเลขที่ 56 ฉบับลงวันที่ 9 กุมภาพันธ์
ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/9 เรื่องลารการส่งพระราชกำหนดตั้งผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดิน ปี ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/11 พระราชโองการและพระบรมราชโองการ
เสด็จยุโรป ร.ศ. 116

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11 .1/15 บันทึก

ระเบียบหน้าที่ราชการในเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/27 หนังสือราชการเรื่องเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสประเทศยุโรป เล่ม 4

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/29 บาชีโทรเลขระหว่างเสด็จพระราชดำเนิน
ประเทศยุโรปจำนวนเดือนกรกฎาคม ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/30 พระราชโทรเลข ผู้รักษาพระนครกราว
เสด็จยุโรป ปี ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/30 พระราชโทรเลข ผู้รักษาพระนครกราว
เสด็จยุโรป ปี ร.ศ. 116 พระราชโทรเลขพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ทรงถวาย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กราวเสด็จยุโรป ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/32 สำเนาโทรเลขมีไป-มาเมื่อครั้งเสด็จยุโรป
ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/33 พระราชโทรเลขผู้รักษาพระนครกราวเสด็จ
ปี ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/34 หนังสือราชการเรื่องเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสประเทศยุโรป ส. 5950 ฉบับลงวันที่ 29 ธันวาคม ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/43 พระบรมวงษานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท
ฝ่ายในถวายไชยมงคล 'พระราชมารดา' ในการเสด็จกลับจากประเทศยุโรป

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/56 พวกพ่อค้าทำบส่าเพ็งถวายไชยมงคล
"พระราชมารดา" ในการเสด็จกลับจากประเทศยุโรป ร.ศ. 116 ลงวันที่ 31
ธันวาคม ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/57 พวกพ่อค้าทำบส่าเพ็งถวายไชยมงคล
แด่สมเด็จพระนางเจ้าฯ ในการเสด็จกลับจากประเทศยุโรป ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/71 เรื่องเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศ
ยุโรป ร.ศ. 116

จดหมายเหตุแห่งราชกิจ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11 .1/77 เรื่องเสด็จ
พระราชดำเนินประพาสประเทศยุโรป ร.ศ. 116 ส.ที่ 21/97 ฉบับลงวันที่ 18
 มีนาคม ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/74 เรื่องหมอยุโรปเสด็จประพาส เพื่อรักษา
พระองค์ ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/80 พระราชพิธีเลวระยะทางเสด็จประพาส
ยุโรป ร.ศ. 126 ที่ปลดออกจากซ้าย

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/85 ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาส
ประเทศยุโรป ครั้งที่ 2 ร.ศ. 125 - 126 ตอนที่ 1 พระราชพิธีฝังมูรธาภิเษก
 ในการเสด็จพระราชดำเนินและรายงานระยะทางจากกรุงเทพมหานครถึงสิงคโปร์

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/84 พระราชพิธีเลวระหว่างสมเด็จพระบรม
โอรสธิดา

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/86 หนังสือกรมหลวงดำรงทูตเกล้าฯ ถวาย

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/86 หนังสือกรมหลวงดำรงทูตเกล้าฯ ถวาย
 ลงวันที่ 3 มิถุนายน ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/86 หนังสือกรมหลวงดำรงทูตเกล้าฯ ถวาย
 ลงวันที่ 6 สิงหาคม ร.ศ. 126

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/101 พระราชพิธีเลวที่มีมาถึงผู้รักษาพระนคร
(เป็นรายงานระยะทางวัน ๆ)

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.2/2 รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสชวา ประกาศ
ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4 เสด็จประพาสฝั่งทะเลตะวันตก

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.2/4 เสด็จประพาสชวาปี ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.2/8 หนังสือราชการระหว่างเสด็จประพาสชวา
ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.2/8 หนังสือราชการระหว่างเสด็จประพาสชวา
ร.ศ. 120 ส.ที่ 19/338 ฉบับลงวันที่ 10 เมษายน ร.ศ. 120

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เลขาธิการราชกาลที่ 5 ต. 11. 2/8 หนังสือราชการ
ระหว่างเจ้าพระยาเสนาฯ ร.ศ. 120 ค.ที่ 20/174 จักรพงษ์วันที่ 1 พฤษภาคม
ร.ศ. 120

เอกสารราชการที่ 5 ท.11.2/23 พระราชโอรสเลขาภิเษกเลขที่มิใช่ไประหว่าง
เด็กจบประพาสเกาะจวาท กก 120

เอกสารราชการที่ 5 ต.11.3/1 รายงานสืบราชการหัวเมืองปากใต้และแหลม
มลายู ร.ศ. 107

เอกสารราชกิจจานุเบกษา 5 ต.ค. 12.1/1 กรมหมื่นนครสวรรค์วรพินิต

เอกสารราชการที่ 5 ต.12.3/2 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี กรมพระศรีสวางควัฒนวรราชสฤษฎิภคิศจัยราชกิจจานุเบกษา ๒๕๖๑ (ร.๓. ๒๕)

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1 .1/5 เรื่องเพียร

ทะเลตะวันออก (ส่วนพระองค์) ลงวันที่ 14 มีนาคม ร.ศ. 100

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/8 เรื่องโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง จ.ที่ 24/318

ฉบับลงวันที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ. 110

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/12 เรื่องเสด็จประพาสของพระราชปนัดดา ร.ศ. 118

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/13 เรื่องเสด็จประพาสเมืองลพบุรี ร.ศ. 119

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/21 ร่างพระราชหัตถ์ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

ว่าด้วยระหว่างเสด็จประพาสตามประเพณีในครั้งรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 127

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/26 เรื่องโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง

คก 122

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/3 เรื่องโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง

เรื่องจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน จ.ที่ 1247

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.10/43 รายงานเรื่องประเทศ

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.11/8 เรื่องหนังสือถึง เมล็ดผลไม้ต่าง ๆ ใน

เกาะสีชัง

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.11/9 ประกาศพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้

เปิดที่เอกสารที่เก็บที่เกาะสีชัง ทั้งหมดทั้งปวง

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.11/13 เรื่องพระราชทานสิ่งของที่ได้มาจาก

ไปรษณีย์ ให้จัดตั้งแสดงพิพิธภัณฑ์

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.11/16 พิธีอัญเชิญ

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.2.1/11 รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชหัตถ์ถึง

กรมตำรวจราชบัณฑิต จ.ที่ 143/454 ฉบับลงวันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 114

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.57/5 หนังสือไปรเวทระหว่างกรมสรรพสิทธิประสงค์

และพระราชหัตถ์ตอบ

เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.62/53 บันทึกการพบปะกับพระยาพิชัย เมื่อวันที่ 29

มิถุนายน ร.ศ. 124 พระราชหัตถ์ถึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/11 เรื่องจะเสด็จ

ประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตกและสร้างพระที่นั่งบนเขาอะนะญเก็จ

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/2 ตั้งผู้รักษาพระนครในการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/5 เสด็จระวากำเป็นประพาสสิงคโปร์ ร.ศ. 120

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/6 เรื่องกรมหมื่นนครไชยศรีกับพระยาตรีสุนทร

ไปยุโรป

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/12 พระราชหัตถ์เลขาถึงกรมหลวงเทเวศร์วงษ์

ประการ ลงวันที่ 14 กรกฎาคม ร.ศ. 123

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/13 เสด็จประพาสทางฝ่ายเหนือ 124

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/13 เสด็จประพาสทางฝ่ายเหนือ 124

ส.ที่ 59/6041 ฉบับลงวันที่ 7 ตุลาคม ร.ศ. 124

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/(15 - 22) เสด็จประพาสที่ต่าง ๆ

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/16 ร่างพระราชหัตถ์เป็นรายงานเสด็จประพาส

หัวเมืองชายทะเลตะวันตก เดือนมิถุนายนและกรกฎาคม 124

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/17 เสด็จประพาสทะเลตะวันออก สำเนาโทรเลข

เจ้าพระยาสุรศักดิ์ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ มีมาจากเรือราชมนับลงวันที่ 25

มกราคม ร.ศ. 124

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/18 รายงานราชการในระหว่างผู้รักษาพระนคร

คราวเสด็จประพาสเหนือ 125

เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72.1/1 เรื่องพระยาไทรบุรีกราบบังคมทูล

หนังสือราชการกรมหลวงเทเวศร์วงษ์ ประการถึงพระเจ้าองค์ยาเชอกรมหมื่นมณฑ-

อมรพันธ์ ที่ 512/13754 ลงวันที่ 7 มีนาคม ร.ศ. 117

เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.11/64 เรื่องรวบรวมการทูลเกล้าฯ เลขาธิการ

เรื่อง 4 ค 962 ฉบับลงวันที่ 10 กรกฎาคม ร.ศ. 117

เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/159 เรื่องขอให้ส่งสำเนาที่กล่าวถึงราชการทูลเกล้าฯ

ถวายที่เมืองนครราชสีมา ค.6/1065 ฉบับลงวันที่ 14 มกราคม ร.ศ. 117

จกนมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ย. 12/198 ฎีการาว

เสด็จหัวเมืองตะวันตก

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/203 ฎีกากล่าวโทษพระยาสุจริตแฉข้าราชการ

เมืองตากทูลเกล้าฯ ถวายที่เมืองตากคราวเสด็จประพาสเหนือ ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/210 ฎีกาชาวเมืองทราจขอพระมหากรุณา

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ย.12/217 ฎีการามภมรเมืองเพชรบุรีและราชบุรี ร.ศ.128

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.1/5 เรื่องจุฬาลงกรณ์รักษาใจตามถนน ที่ 71/1275

ฉบับลงวันที่ 20 มกราคม ร.ศ. 115

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.5.1/1 เรื่องกฎหมายแลข้อบังคับรถไฟ ได้ร่าง

ตามแบบเมืองพม่า ศ.3345/56 ฉบับลงวันที่ 3 มีนาคม ร.ศ. 113

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.5.1/2 เรื่องกฎหมายแลข้อบังคับรถไฟ ได้ร่างตาม

แบบเมืองพม่า ศ.ที่ 9/338 ฉบับลงวันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ. 116

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.5.1/24 ความเห็นเรื่องสร้างรถไฟในพระราช

อาณาเขตฯ หนังสือราชการกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

ทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 226/32252 ลงวันที่

20 พฤศจิกายน ร.ศ. 125

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ.6/7 เรื่องร่างกระโจมไฟฟ้าที่ปากน้ำ เมืองตรังกานู

และเมืองไทรบุรี

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ 8.6/1 เรื่องสร้างประภาคารที่เขื่องระนอง

ศ.ที่ 41/14087

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 รธ.3/3 เรื่องพระบรมราชโองการลับพระราชทานแก่

พระโอรยาธิราชไปราชการเมืองกลันตัน เมืองตรังกานู ร.ที่ 1498 ลงวันที่ 20 กรกฎาคม

ร.ศ. 108

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 รธ.5/4 หนังสือราชการปี 102 พระบรมราชโองการ

ที่ทรงประกาศเรื่องต่าง ๆ "ประกาศการเสด็จพระราชดำเนินเกาะสี่ช้าง"

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 8. 19/9 เรื่องพระยา-
สุชุมสงคนไ้ต่าง ๆ เข้ามา หนังสือราชการพระเจ้านั่งยาแอก กรมหลวงดำรงราชา-
 อนุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยถวายพระเจ้านั่งยาแอก กรมหมื่นสมมตอมรินทร์
 ราชเลขานุการ

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 8. 10/14 ค้นไม้ต่าง ๆ ที่กระทรวงมหาดไทยถวาย
 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาตรีศุเทพ
 ที่ 19/160 ลงวันที่ 30 เมษายน ร.ศ. 120

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 8. 10/16 ค้นไม้ชวา
 _____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 8. 10/28 ปลูกต้นไม้ที่พระราชวังบ้านปืน เมืองเพชรบุรี
 ลงวันที่ 12 สิงหาคม ร.ศ. 129

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 ร.ศ. 8. 20/9 เรื่องเสมาบุกกอเก็ก ถวายแด่พระราชทาน
ของ พระราชทานทองรูปพรหม

_____ เอกสารรัชกาลที่ 5 สารมาญสมุทพิเศม เล่ม 2 จ.ศ. 1231 - 1232
ว่าถวายเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสเมืองตรังگان เบื้องกลันตันแล้วพันไปถึง
เมืองสิงคโปร์ หน้า 182

หอสมุดชิรญาณ หุ้มจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 หนังสือเรื่องเสด็จเมืองกาลกัฏกา
 เลขที่ 835 83/8

_____ หุ้มจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 หนังสือเรื่องเสด็จเมืองกาลกัฏกา เลขที่ 836 83/9
 ค.ศ. 1872

_____ หุ้มจดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 พระราชหัตถเลขาถึงยายอิมเล่าเรื่องเสด็จไป
เมืองกาลกัฏกา เลขที่ 844 83/17

ข. เอกสารที่พิมพ์แล้ว

กฎหมายตราสามดวง องค์การคำขวงวุฒสภา 2506, 5 เล่ม

"กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยสำหรับการศึกษาวิชาคำนวณเจ้าพลอม เมืองสมุทรสาคร"

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 24 แผ่นที่ 19 ลงวันที่ 8 มีนาคม ร.ก. 126

"การเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดทอง ระพุทธรูปรัตนนายกวัดพระเชตุพนฯ กรุงเทพฯ"

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 แผ่นที่ 15 ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ก. 121

"การเปิดโรงเรียนที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 11 ลงวันที่ 12

มิถุนายน ร.ก. 111

"การเปิดรถไฟสายตะวันออกและสายเหนือกับชาวเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองฉะเชิงเทรา"

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 24 ลงวันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ก. 126

"การฉลองพระพุทธบาทที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 8 ลงวันที่ 22

พฤษภาคม ร.ก. 111

"การพระราชกุศลสมโภชพระราชนิเวศน์ที่อุบลราชธานี แลถวายพุ่มข้าวบิณฑ์ที่เกาะสีชัง"

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 16 ลงวันที่ 17 กรกฎาคม ร.ก. 111

"การเสด็จทอดสงกรานต์ที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 11 แผ่นที่ 4 ลงวันที่

22 เมษายน ร.ก. 113

"ข่าวพระสงฆ์ไปตรวจการพระพุทธศาสนา" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 5 แผ่นที่ 49

วันเสาร์ เดือนสี่ ขึ้นแปดค่ำ ปีชวดสังขตศักราช 1250

"ข่าวเสด็จพระราชดำเนินเกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 3 ลงวันที่

17 เมษายน ร.ก. 111

"ข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาสมณฑลกรุงเก่า" ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 23

ลงวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ก. 125

"ข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาสมณฑลราชบุรีและเสด็จกลับกรุงเทพฯ" ราชกิจจานุเบกษา

เล่ม 22 แผ่นที่ 25 ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ก. 124

"ข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาสมณฑลราชบุรี" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 22 แผ่นที่ 24

ลงวันที่ 10 กันยายน ร.ก. 124

"ข่าวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลธรรมมงคลที่กรุงเทพฯ" ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม 24 แผ่นที่ 44 ลงวันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126

"ข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาสทะเล" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 11 แผ่นที่ 3 ลงวันที่
15 เมษายน ร.ศ. 113

"ข่าวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากประพาสทะเล" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 11 แผ่นที่ 1
ลงวันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 113

"ข่าวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากเกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 11 แผ่นที่ 15
ลงวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ. 113

"ข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาสมณฑลราชบุรีและเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพฯ"
ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 12 แผ่นที่ 39 ลงวันที่ 29 ธันวาคม ร.ศ. 114
เคลาส์ เวงก์ และ เคลาส์ โรสเซนแบร์ก ผู้รวบรวม เยอรมันมองไทย เคล็กไทย
2520, 295 หน้า

เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103
เล่ม 5 พิมพ์ครั้งที่ 5 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายชำนาญ ปิ่นทอง
ณ วัดธาตุทอง 21 พฤษภาคม 2515, 68 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ โกสุมภัณ องค์การคำของคุรุสภา 2497,
474 หน้า

พระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป พ.ศ. 2440
องค์การคำของคุรุสภา 2505, 2 เล่ม

พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จออกเฝ้าฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นมรดกการ
ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญ เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส
15 มีนาคม 2520, 53 หน้า

จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู
คราว ร.ศ. 107 และ 108 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน "พระราชทานเพลิงศพ" นายสทิ
สุมาวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519 ห้างหุ้นส่วนจำกัด
กราฟิกอาร์ต 2518, 78 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลม

มลายู องค์การคำของจุลสภา 2506, 253 หน้า

ระยะทางเที่ยวขวากว่าสองเดือน พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวภักดิ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 28 กุมภาพันธ์

โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ 2516, 388 หน้า

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อคราวเสด็จ

ประพาสมณฑลราชบุรี บ.ก. 2452 และ เสด็จประพาสคันในรัชกาลที่ 5 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานสถาปนาสิบจุฬาสัปดาห์ เอกฉัตร ณ เมรุวัดถนนการาม 23 เมษายน 2516

พระราชพิธีทรงหม้ายรายวันเมื่อเสด็จประพาสชวาลครั้งหลัง โรงพิมพ์จุลสภา 2504, 226 หน้า

ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู

รัตนโกสินทรศก 109 องค์การคำของจุลสภา 2507, 2 เล่ม

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรม

ราชาริบายแก่ข้าราชการปกครองแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระ

กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระ

เดชพระศุภพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในวันทรงกับเสด็จสวรรคต ที่ 23 ตุลาคม

2470 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 1 เล่ม (ไม่เรียงลำดับหน้า)

จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์ และ

เมืองเบตาเวียครั้งแรก และ เสด็จประพาสอินเดีย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน

เพลิงพระศพ หม่อมเจ้าหญิงวิไลกัญญา ภาณุพันธุ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 7 กรกฎาคม

2509 โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์ 2509, 69 หน้า.

พระราชหัตถเลขาเสด็จประพาสยุโรป ศก 2440 เล่ม 2 องค์การคำของ

จุลสภา 2505, 444 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ สุขุมอมารศรี, สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า
พระอรรคราชเทวี พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ
ลายพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี พิมพ์ในงาน
พระเมรุจวมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์
วรพินิต ณ ห้องสนามหลวง 10 เมษายน 2493 โรงพิมพ์ไทยเชม 2493, 202 หน้า
จุลจักรพงษ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้า เจ้าสวัสดิ์ โรงพิมพ์อักษรวชิร 2514,
757 หน้า

คำทรงราชูปถัมภ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา เสด็จประพาสต้น แพร่พิทยา
2519, 157 หน้า

_____ ความทรงจำ กลังวิทยา 2517, 408 หน้า

_____ จดหมายเทศุประกอบเรื่องไถ่ถอน พิมพ์ในงานพระศพสมเด็จพระอริยวงศา
กตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ๗ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส 18 พฤศจิกายน 2505
โรงพิมพ์พระจันทร์ 2505, 132 หน้า

_____ เทพาภิบาล กลังวิทยา 2495, 418 หน้า

_____ เทพาภิบาล พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาจินดารักษ์
(จำลอง สวัสดิ์-ชูโต) ๗ เมรุพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 10 ตุลาคม
2509 กระทรวงมหาดไทย 2509, 68 หน้า

คำทรงราชูปถัมภ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และคนอื่น ๆ อธิบายถึงเรื่อง
เที่ยว เที่ยวทะเลตะวันออก เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ เที่ยวน้ำตกเจ้าอนันท์ที่เกาะภูเก็ต
เที่ยวไทรโยค องค์การก๊าซของกรุงเทพฯ 2504, 221 หน้า

"ที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 4 ลงวันที่ 24 เมษายน ร.ก. 111
นริศรานุกิตติวงศ์, เจ้าฟ้ากรมขุน "จดหมายรายงานเสด็จไปปฏิบัติกิจการต่าง ๆ ในแหลม
มลายูและประเทศพม่า เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุกิตติวงศ์ อธิบดีกรมโยธาธิการ กราบพูล
สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้แทนผู้บัญชาการทั่วไป" ศิลปากร

นริศรานุวัดติวงศ์, เจ้าฟ้ากรมขุน "จดหมายรายงานเสด็จไปปฏิบัติราชการต่าง ๆ ในแหลม
มลายูและประเทศพม่า เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ อธิบดีกรมโยธาธิการ กราบพูล
สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้แทนผู้บัญชาการทั่วไป" กิลปากง

5 : 32 - 60 มกราคม 2516

"นักชกถูกจับปล้นการระทุพพบาทที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 9
ลงวันที่ 25 พฤษภาคม ร.ก. 111

นิโกลาส์ แทรแวงส ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม แปลโดย
สันต์ พ. โกมลบุตร ก้าวหน้า 2506, 308 หน้า

บุรบริตนราชพัลลภ, พระยา จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง ✓
พระประจวบจนถึงสวรรคต พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาเสวกเอก พระยา
บุรบริตนราชพัลลภ (เพ ไกรฤกษ์) ณ วัดเทพเวรันทรวาส 9 กรกฎาคม 2501
ศิรินคร 153 หน้า

"ประกาศพระราชทานที่อุปจารสีมา พระอารามใหญ่ที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม 9 แผ่นที่ 16 ลงวันที่ 17 กรกฎาคม ร.ก. 111

"ประกาศพระราชมารกในการก่อพระฤกษ์รากพระที่ถั่ง มณฑลอุดรรัตนโรจน์" ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม 9 แผ่นที่ 23 ลงวันที่ 4 กันยายน ร.ก. 111

"ประกาศเปิดบ่อน้ำจืดที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 8 แผ่นที่ 15 ลงวันที่
12 กรกฎาคม ร.ก. 110

"พระราชทานที่วิสุงคามสีมาวัดอัมมวงกนิมกร" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 8
ลงวันที่ 22 พฤษภาคม ร.ก. 111

"พระราชพิธีประพาศยุโรปประเทศ ร.ก. 125" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 23 แผ่นที่ 53
ลงวันที่ 31 มีนาคม ร.ก. 125

"พระราชทานออกใบตรวจการในพระพุทธรูปศาสนา" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 5 แผ่นที่ 39
ลงวันที่ 17 เดือนอ้าย แรมแปดค่ำ ปีชวดสัทธิศก 1250

"รายงานการสร้างสถานที่ที่เกาะสีชัง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 แผ่นที่ 21 ลงวันที่
21 สิงหาคม ร.ก. 111

เรื่องสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

- พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกหลวงสดตัญญูทหาร (สถิต สถิตัญญูทหาร) ณ วัด
เทพศิรินทราวาส 8 กุมภาพันธ์ 2514 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2514, 94 หน้า
- "ว่าด้วยเสด็จพระราชดำเนินเมืองราชบุรี" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 4 แผ่นที่ 51
วันอาทิตย์ เดือน 3 แรม 14 ค่ำ ปีมะเส็ง 1239
- "สมาคมสืบสวนของมูราตในประเทศสยาม พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว" ศิลปากร 3 : 42 กรกฎาคม 2511
- สุเรนทราธิบดี, เจ้าพระยาพระเสด็จ พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล เล่ม 2
องค์การคำของกรุสภา 2506, 235 หน้า
- "เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระปฐมเจดีย์" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 แผ่นที่ 37
ลงวันที่ 7 ธันวาคม ร.ศ. 121
- "เสด็จพระราชดำเนินนมัสการพระพุทธบาทแลพระราชทานพระกฐิน" ราชกิจจานุเบกษา
เล่ม 19 แผ่นที่ 34 ลงวันที่ 23 พฤศจิกายน ร.ศ. 121
- "เสด็จพระราชดำเนินพระปฐมเจดีย์" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 4 วันอาทิตย์ เดือน 3
ขึ้น 1 ค่ำ ปีมะเส็ง 1230
- "เสด็จพระราชดำเนินลงน้ำน้อยแถวไทรโยก" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 5 แผ่นที่ 45
ลงวันศุกร์ เดือนสามขึ้นแปดค่ำมีชาวสยามหนีตก 1250
- "พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 ทรงในที่ประชุมเสนาบดี เรื่องทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี
กับอังกฤษ ร.ศ. 128" ศิลปากร 3 : 67 - 70 กันยายน 2519 ✓
- อนุমানราชชน, พระยา เรื่องเกี่ยวกับประเพณีต่าง ๆ โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง)
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงกิติประกาศ (หม่อมหลวงอ่อน พนมวัน)
ณ วัดเทพศิรินทราวาส 25 ธันวาคม 2515 อมรการพิมพ์ 2515, 174 หน้า

2. เอกสารชั้นสอง

กิ่งแก้ว นิคมชา การเจรจาและข้อตกลงระหว่างไทยและอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองมลายู

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2443 ถึง พ.ศ. 2452

ปริญาพนธ์ กก.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2519, 241 หน้า

อัครสำเนา

คึกฤทธิ์ ปราโมช, น.ร.ว. สถาบันกษัตริย์ โรงพิมพ์คามาภมสังกมศาสตร์แห่งประเทศไทย

2519, 36 หน้า

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 ปริญาพนธ์ กก.ม.

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2516, 264 หน้า อัครสำเนา

ชมพูนุช นาคีรักษ์ บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411 - 2453 ปริญาพนธ์ อ.ม. มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์

2514, 189 หน้า อัครสำเนา

ชูศรี สวัสดิสงคราม แปล "นายพลริเชอเคิเอน เจ้าเรื่องเกี่ยวกับระบอบสมเด็จพะ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว' กิลปะกร 5 : 70-92 กันยายน 2512

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา พระราชประวัติกรมพระยา

เทววงษ์โรประภา โรงพิมพ์คุรุสภา 2504, 272 หน้า

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 คลังวิทยา 2516, 723 หน้า

พระราชประวัติสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พิมพ์ครั้งที่ 7 พิมพ์เป็นอนุสรณ์

ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอกพระกัณทพาณไพเราะ (จ้าวรัส สิงหะ) ณ วัด

มกุฏกษัตริยาราม 18 มกราคม 2518 มรืบทับพิชจำกั 97 หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5 องค์การบำของคุรุสภา

2504, 379 หน้า

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 โรงพิมพ์

คุรุสภา 2504, 206 หน้า

มหาดไทย, กระทรวง ประมวลพระราชกฤษฎีกาที่ 5 ที่เกี่ยวกับการกิจของ

กระทรวงมหาดไทย เล่ม 1 ภาคที่ 1 และ 2 โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น 2513, 143 หน้า
เรื่องของเจ้าพระยามหินทร พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยามหินทร
 (ลออ ไกรฤกษ์) ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 พฤศจิกายน 2499 โรงพิมพ์ที่รอดสาร
 2499, 357 หน้า

บทความเกี่ยวกับเรื่องข้าว กวามสัมพันธ์ระหว่างไทย - เกนบาร์ก อนุสรณ์แคนายโมสลิ
 เวชชาชีวะ โรงพิมพ์ระจันทร 2507, 209 หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1
 องค์การการค้าของกรุงสุภา 2504, 382 หน้า

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 2
 องค์การการค้าของกรุงสุภา 2504, 406 หน้า

มนัส ขันขุดาเกษตร การปฏิรูปการปกครองมณฑลราชบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุฬาลงกรณ์เกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2437-2457) ปริญาภิธาน์ กศ.ม มหาวิทยาลัย
 ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2500, 248 หน้า อัดสำเนา

รอง กษามานนท์ คำเนิร เลชะกุล และ วิลาฉวงก์ นพรัตน์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย
กรุงศรีอยุธยาแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2515, 198 หน้า

ลัทธิธรรมเบียมต่าง ๆ เล่ม 2 ภาค 7 - 13 องค์การการค้าของกรุงสุภา 2504, 328 หน้า
 วุฒิชัย มุลกิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย
 2516, 240 หน้า

_____ จีน : การต่อสู้เพื่อมหาอำนาจ โรงพิมพ์สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย
 2517, 236 หน้า

ศรีสหเทพ (เส็ง), พระยา จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116 องค์การค้า
 ของกรุงสุภา 2515, 5 เล่ม

สุวรรณค์ สุวรรณโชติ ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันทบุรีและตราที่ฝรั่งเศสยกครองระหว่าง

ปี พ.ศ. 2436 - 2442 ปรินญาณินท์ กก.บ. มหาวิทยาลัยกรีนกรินทรวิโรฒ

ประสานมิตร 2519, 203 หน้า อักสำเนา

สุวิทย์ พักขาว ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126 กรมฝึกหัดครู

2519 348 หน้า

สุนทรี อาสะไวย์ การพัฒนาระบบการชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ถึง

พ.ศ. 2495 วิทยานิพนธ์ อ.บ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521, 260 หน้า

อักสำเนา

กิลปากกร, กรม ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 8 ก้าวหน้า 2507, 624 หน้า

_____ ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 7 ก้าวหน้า 2507, 588 หน้า

_____ ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 5 ก้าวหน้า 2507, 576 หน้า

_____ พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม ก้าวหน้า 2507,

743 หน้า

อรรณพ นพการา การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดร

ระหว่าง พ.ศ. 2436 - 2453 ปรินญาณินท์ กก.บ. มหาวิทยาลัยกรีนกรินทรวิโรฒ

ประสานมิตร 2520, 385 หน้า อักสำเนา

อุดม ประมวลวิทิตา ในราชสำนักพระนารายณ์มหาราช โอเคียนส์ไทร์ 2505, 514 หน้า

แอ้มม็อก โล้ว มอฟเฟ็ท เย็นถิ่นระจวนเก้อ แปลโดย นิจ ทองโศกิต สมาคมสังคม

กาสกร์แห่งประเทศไทย 2520, 315 หน้า

ភាគដេញ

,

១

ภาคผนวก ก

เรื่อง

เจ้านายทูลเกล้าฯ ถวายถวายเห็นเพื่ออัญเชิญเสด็จประพาสยุโรป

ทอดพระเนตรกิจการ ร. ๓. 193

ข้าพระพุทธเจ้า ผู้มีชื่อในท้ายหนังสือ ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณา
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท พระราชอาญาเป็นล้นเกล้าฯ

ด้วยข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงได้ทูลความเห็นที่จะรักษาพระราชอาณาจักรสยามขึ้น
ทูลเกล้าฯ ถวายในฉบับโน้นโดยความพิศดารละเอียด มีแจ้งอยู่ตลอดแล้ว แต่ข้อความทั้งปวง
เหล่านั้น ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้พิจารณาคฤหาญไป ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นการ
ใหญ่หลวงสำคัญอย่างยิ่ง ด้วยการที่จะจัดท้าว นั้น ถ้าเป็นการครั้ง ๆ กลาง ๆ ไม่เสียดา
ไปสำเริงจกลดไปแล้ว อัตรายาใหญ่หลวงก็จะบังเกิดขึ้นเป็นชั้นไกรรอบตัว นากลัวกรุงสยาม
จะหาการอยู่ได้ไป ถ้าการนั้นจัดไปทำให้ได้โดยจริงแลแข็งแรง ถึงโดยจะมีเหตุสิ่งใด
ขัดขวางกระทบกระทั่งมาบ้าง จะไปทางที่ไปของให้คิดถอยด้วยอย่างใดอย่างหนึ่งก็
แต่การที่จัดที่ท้าวแล้วยังฝ่าฝืนจัดไปทำให้เป็นการมั่นคงแน่นอนไปตลอดแล้ว การอันนั้นก็
คงจะสำเร็จประโยชน์ได้ กรุงสยามก็จะดำรงยืนยาวขึ้นไปไปสิ้นสุด

แต่การที่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงพร้อมกันทูลความเห็นขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายนั้น ทาได้คิด
การสั้น ๆ ง่าย ๆ โดยทางรุ่งชำนเดอเหิง แทนแต่ทางไผ่ฝ่ายเดียวไม่ ได้รับพระราชทานคิด
คริครองซึ่งถวายเสียได้ แลผ่อนสั้นผ่อนยาว เหลือถึงการในกรุงสยามที่ปีที่เป็นมาทุกขณะ
ทุกคราวโดยละเอียดอันอุกฤษแล้ว ก็ยังเห็นความยั่งยืนมั่นคงอยู่ว่า ถ้าจะทรงพระราช
การให้จัดการโดยแท้จริงแล้ว ก็อาจมาที่จะสำเร็จได้ไม่ขัดขวางสิ่งใดเลย

แต่ข้อสำคัญที่สุดที่จะเป็นต้นเหตุอันรบกวนความลงที่จะจัดการนี้ พระราชอาญาไม่พ้น
เกล้าฯ มีข้อใจความเป็นสำคัญอยู่แต่อย่างเดียวแต่พระราชหฤทัยในฝ่าละอองธุลีพระบาท
ถ้าทรงพระราชดำริครั้นคร้ามท่วงท่าท่วงหลัง มีวางพระราชหฤทัยลงเป็นอันหนึ่งอันเดียว
อยู่แล้ว การอันนั้นก็ยากที่จะเป็นไปสำเร็จไป ถ้าทรงพระราชดำริท้าวหาหารวางพระราช-

คนไทยลงได้เป็นทั้งแม่ไก่เปลี่ยนแปลงโดยทันคง การอันนั้นก็สามารที่จะสำเร็จโดยง่ายจะเห็น
ประโยชน์ได้ทันพระราชหฤทัยในปัจจุบันไม่ทันล่วงปี จึงข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงสามารถทราบ
บังคมทูลพระกรุณาในข้อความอันเป็นต้นเหตุยกขึ้น เพื่อไ้ทราบที่ฝ่าละอองธุลีพระบาทครั้งนี้
ข้าพระพุทธเจ้ามีสิ่งสำคัญเป็นพยานที่เชื่อถือได้แลกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงพระราชดำริได้
เพราะข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเมื่ออยู่รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในกรุงเทพฯ ยังมิได้เปิด
หูเปิดตาเห็นความเจริญรุ่งเรืองของประเทศต่าง ๆ ว่าเจริญดีวิเศษอย่างไร ความประพฤ
ติวัฒนธรรมนิยมก็ชั่วของประเทศต่าง ๆ ทร้อย่างไร การทะนุบำรุงสิ่งที่เป้นประโยชน์แก่บ้าน
เมืองมีอย่างไร หนทางความถึกความมุ่งมั่นของประเทศไทยอันหาใหญ่เพียงใด การดูแล
ภูมิมั่นคานับถ่อแก่บ้านเมืองเราเพียงไร ๆ ข้อความเหล่านี้ ถ้าข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงมิได้ออก
ไปประเทศยุโรปแล้ว เหนะหาปีความที่แลเห็นแลรู้สึกได้ไม่ กรันข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงได้มา
เห็นแลรู้สึกโดยยังน้ำใจอันแน่นอนลงดังนี้แล้ว เหลียงหลังมาถึกถึกถึงการบ้านเมืองฝ่ายเรา ทำให้
เป็นที่เศร้าหมองน้ำใจเป็นอย่างยิ่ง ถ้ายังขึ้นนั่งอยู่รักษาการบ้านเมืองแต่ตามราชประเพณีที่
เป้นมาแล้ว ก็ไม่เห็นเลยว่าจะเป็นทางยั่งยืนมั่นคงไว้

เหตุนี้จึงทำให้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงมีมาละกลับใจ ต้องถือใจโดยความกล้า
หาที่เป้นความจำเป็นจะต้องวิคตองเปลี่ยนแปลงโดยแท้ จึงอาจมาทเรียบเรียงความเห
นขึ้นถวายบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบที่ฝ่าละอองธุลีพระบาท โดยความที่เรียวแรงจนเหลือเกิน
แต่ทั้งเป้นการใหญ่แลสำคัญอย่างยิ่งดังนี้ พระราโชวาทาไม่พ้นเกล้าฯ เพราะถือความสัตย์
กตัญญูซึ่งไ้ทรงพระมหากรุณาชุบเกล้าฯ มาตั้งแต่ร่างกายแลชีวิตร เมื่อเห็นการควรจะเป็น
ประโยชน์เพียงใด ก็ต้องจำเป็นกราบบังคมทูลพระกรุณาทุกอย่างทุกประการ

เพราะฉะนั้นข้อความซึ่งข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงเรียบเรียงทูลเกล้าฯ นั้น ถ้าทรงพระ
ราชดำริเห็นชอบด้วยว่าเป็นการสมควรจะรีบจัดรีบเปลี่ยนไ้ในทันใดแล้ว ก็ควรจะทรงพระ
อุบาทตั้งพระราชหฤทัยมุ่งหมายยังลงให้เป้นการมั่นคงแน่นแท้ไม่ถอยหลัง ทางพระราชดำริ
แลจัดการลงในทันทีที่เกี่ยว ถ้ายังไม่ทรงพระดำริเห็นด้วยมีที่ระแวงพระราชหฤทัยในความ
อันตรายทั้งปวงที่จะเป้นเหตุเพราะการเปลี่ยนแปลงราชประเพณีที่ท้านุบำรุงแผ่นดินอย่างใหม่แล้ว
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงขอรับพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาถวายความเหเพื่อเป้นการ
อุททูนพระราชหฤทัยให้ทรงพระราชดำริเห็นการควรถอยควรกล่าวอีกอย่างหนึ่ง จะไ้ไ้เป้นที่
ทรงพระราชดำริที่ผ่อนผันผ่อนยาว โดยสมควรไ้ทุกอย่างเหมือนข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงที่มี
ความถึกความเหอันกลับกลายเปลี่ยนแปลงไปนี้

ขอให้เสด็จพระราช
ดำเนินประพาส
ประเทศยุโรป

ประโยชน์ที่จะได้ คน
บ้านเรือนของประเทศ
ยุโรปที่มีความสุขความ
เรียบร้อบ.

ได้ทอดพระเนตรเห็น
ความดีความชั่วของ
ชาวยุโรปที่ประพฤติกัน

ได้เห็นธรรมเนียม
ทรงราชการต่าง ๆ
ที่เป็นแบบแผน

ได้ทรงทราบความ
ประสังข์แลเหตุที่เขา
เบียดเบียนกลประเท
น้อยอย่างไร ๆ

ข้าพระพุทธเจ้าตั้งปวงขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาส
กราบบังคมทูล ระกรุณา จอรับพระราชทานได้เสด็จพระราชดำเนิน
ไปปร ประเทยุโรปเสียในเร็ว ๆ นี้สักคราวหนึ่ง จะเป็นประ-
โยชน์อันใดก็ยิ่งที่จะได้ทุนบำรุงพระราชอาณาเขตให้ดำรงค้ำคงยืน
ยาวยิ่งขึ้น ! ประโยชน์ที่จะได้ไ้ในครั้งนั้น ๆ ที่ควรจะแลเห็นนั้น

1. จะได้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญ ของบ้านเมืองแลความ
สุขความเรียบร้อบของชนชาวประเทศต่าง ๆ มีความเจริญความสุข
ความเรียบร้อบยิ่งกว่าประเทศสยามอย่างไร จะทำให้ เปนทางทรง
พระราชดำริห์พระราชประสงค์ซึ่งจะทรงถ่อนผันจัดการในพระนคร
เร็วยิ่งขึ้น

2. จะได้ทอดพระเนตรเห็นธรรมเนียมที่ชั่วที่ดีของ เขาซึ่ง
ประพฤติคล้ายกันก็เคียงกับทุกประเทศที่ติดต่อกันที่สรรเสริญธรรมเนียม
ชั่วดีก็เลยอย่างไร ธรรมเนียมบ้านเมืองฝ่ายเราประพฤติดีกกับกับเขาไกล
กันอย่างไร จะทำให้เร่งทรงพระดำริห์ หนักธรรมเนียมฝ่ายเราที่ชั่ว
ที่เพิ่มขึ้นมาก

3. จะได้ทอดพระเนตรเห็นมราชการฝ่ายประเทศที่มี
ความเจริญรุ่งเรือง เขาจัดการ บ้านเมืองยังยืน เป็นแบบแผนมั่นคงอย่างไร
ฝ่ายธรรมเนียมราชการของ เราที่มีความประพฤติละหลวมไม่แน่นอน
อย่างไร จะทำให้ทรงพระราชดำริห์เห็นได้ เป็นการแน่ชัดว่าการที่
เป็นอยู่ทุกวันนี้ เป็นการห้ามความเจริญของบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง
ช้าไปเป็นอันมาก

4. จะได้ทรงทราบแลสังเกตได้ชัดว่าประเทศที่มีอำนาจใหญ่
เขาเห็นความคิดแหม่งหมายเบียดเบียนประเทศน้อยที่ไม่มีมีความเจริญ
รุ่งเรืองเพราะเหตุใด การควรหว่ากหัวนั้นแลอันตรายจะมีใกล้เรา
เร็วขึ้นเพียงไร อาจทรงพระราชดำริห์ถ่อนสนถ่อนยาวได้ในทาง
ราชการข้างน่าจะเป็นประโยชน์ขึ้นมาก

ได้เห็นความนับถือของ
ประเทศต่าง ๆ มีต่อ
กรุงสยามเพียงใด

5. จะได้ทรงเห็นน้ำใจสหราชอาณาจักรในพระราชนิพนธ์ว่า
ประเทศยุโรปที่มีอำนาจใหญ่กว่าอำนาจน้อยก็ เขามิมีความเชื่อความนับถือ
ต่อประเทศสยามขึ้นสูงเพียงชั้นใดเท่าเพียงชั้นใด จะเร่งให้ทรงพระ-
ราชดำริหรือพระราชหฤทัยชวนชวากการที่ทูลบารุงพระนครให้เจริญ
รุ่งเรืองขึ้นโดยเร็ว เขาจะได้เชื่อแนบกับไว้วางใจเหมือนประเทศทั้งหลายทั้งปวง

ทำให้มีชื่อเสียงและ
เกียรติยศปรากฏยิ่งขึ้น

6. จะทำให้ชื่อเสียงประเทศสยามปรากฏโด่งดังว่าเป็นเมือง
ประเทศใหญ่ จะได้เป็นที่นับถือของชนทั้งปวงมากขึ้น ทั้งจนเป็นอันมาก
จะได้เห็นและทราบว่าการศึกษาไศรยของชาวสยามเปรียบดั่งขึ้นเพียงไร
จะทำให้มีพระเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งเป็นที่ยำเกรงขึ้นอีกมาก

ทำให้มีไมตรีกับพระเจ้า
แผ่นดินต่างประเทศสนิท
ยิ่งขึ้น

7. จะทำให้ทางพระราชไมตรีกว้างขวางสนิทยิ่งขึ้นกับพระเจ้า
แผ่นดินต่างประเทศทุก ๆ ประเทศ และจะได้เป็นที่สนิทสนมกับ
พระเจ้าแผ่นดินต่างประเทศโดยเฉพาะพระองค์ และจะได้ทำให้พระ-
เจ้าแผ่นดินต่างประเทศนับถือพระบรมราชวงศ์ของเจ้าพ่อดองลู
พระบาท

ทำให้ชาวยุโรปเชื่อถือ
ในพระราชนิพนธ์พระ
ราชประสงค์มากขึ้นว่า
จะบารุงพระนครโดย
จริงจะได้ส่งบการที่เบียดเบียนอย่างหนักถึง ชวน จะทำให้เขาเชื่อแนบไว้วางใจในการที่เราจะจัด
เป็นต่าง ๆ

8. จะเป็นการแสดงให้ชาวต่างประเทศแลเห็นและเชื่อว่าทรง
ตั้งพระราชหฤทัยจะบารุงพระนครให้เจริญรุ่งเรืองโดยจริง จึง
ทรงพระอนุชานเสด็จไปประเทศยุโรป เพื่อจะได้เอาไปเป็น
ทรงพระอนุชานเสด็จไปประเทศยุโรป เพื่อจะได้เอาไปเป็น
การทูลบารุงเมืองขึ้นเป็นอันมาก ประเทศที่มีอำนาจใหญ่จะได้ลด
เบียดเบียนฝ่ายเราน้อยลง

ทำให้ชาวสงสารแล
ราชการข้างนาจะ
สำเร็จได้ง่ายขึ้น

9. ราชการต่อไปภายหน้าถ้ามีความซัดซังของภูมิภาคมีประสงค์จะผูก
ข้อรังสิ่งใด จะทำให้สงสารแลเชื่อถือนั้นมาก ราชการต่อไปจะ
สำเร็จได้ทั้งพระบรมราชประสงค์ง่ายยิ่งขึ้น

ประโยชน์ที่จะจัดการ
ตั้งพระราชกำหนด
การรับราชสมบัติสืบ
สันตติวงศ์ในภายหน้า

10. การที่เสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ กวจะโปรดเกล้าฯ
ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสืบวงศ์ (ซึ่งเป็นสมเด็จพระ
เจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่) ตามเสด็จพระราชดำเนินออกไปด้วย
เพื่อให้พระนามแลพระเกียรติยศปรากฏเด่นชัดเป็นสำคัญ การต่อไป
ภายหน้าจะทรงตั้งพระราชนัดดาแบบแผนการรับราชสมบัติสืบสันตติวงศ์
จะได้เป็นการแน่นอนมั่นคงสาธุระจะได้ตั้งพระบรมราชโองการประกาศ

ทำให้กรุงในกรุงเทพฯ
เกรงใจมากขึ้น

11. จะทำให้ผู้แทนคณะอนาธิปไตยต่างประเทศซึ่งอยู่
ในกรุงเทพฯ ที่เคยอาวาทพุดจากราชการแก่เราโดยไปเป็นทางชอบ
ธรรมนั้นอ่อนลง จะมีความนับถือแลเกรงใจเราเพิ่มขึ้น คงจะ
ดีกว่าแต่ก่อน

ทำให้คนไทยกันเอง
เกรงกลัวพระราช
อาณามากขึ้น

12. จะทำให้คนไทยเราในกรุงเทพฯ ตั้งแต่นั้นผู้ใหญ่
หัวน้าในราชการต่าง ๆ เป็นต้นลงไปตลอดจนราษฎร มีความเกรง
พระราชอาณาเขตจงรักภักดีในราชการขึ้นมาก โดยจะทรงพระราช
ดำริห์การที่เปลี่ยนแปลงราชประเพณีใหม่มีผลประหลาดขึ้นเพียงใด
กันทั้งปวงก็จงจะไปเห็นแก่เราเป็นเหตุที่วิตกหวั่น เพราะได้
ทราบชัดว่าได้เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสประเทศยุโรปแทนการ
งานของเขาคือแสนควรแล้ว จึงทรงพระราชดำริห์มาจัดการพระนคร
ทำให้ราษฎรเป็นที่เชื่อใจวางใจขึ้นมาก ทั้งจะไม่ให้ผู้ใดคิดขัดขึ้นแล
ประทุษร้ายต่อได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท คงจะเกรงพระราชอาณาเขต
ตามพระราชดำริห์ได้โดยง่าย เพราะเหตุที่เสด็จพระราชดำเนินไปนั้น
แลเห็นได้เหมือนไปทรงนักทนายของแก่ประเทศต่าง ๆ แล้วว่าจะ
ทรงจัดการอนุรักษพระนคร ประเทศทั้งปวงเหล่านั้นคงจะเป็นที่ถูก
พินพระบรมราชประสงค์เพื่อจะบำรุงความเจริญของกรุงเทพฯ ทั้ง
จะทำให้เป็นการกลัวเกรงของสยามที่เป็นผู้มีบันลาคักคิดซึ่งจะคิด
ทำเหตุขัดขึ้นพระราชดำริห์ให้หลุดออกไป ดังจะแก่งทำเหตุไปอาไศรย
ต่างประเทศให้ช่วยอุดหนุนกันเป็นกันกะลวจะไม่มีขึ้นอีก ประโยชน์
ข้อนี้เป็นข้อสำคัญใหญ่ป้องกันเหตุภายในพระนครไว้ทั้งสืบ

จะทำให้พระราชหฤทัย
องอาจจักการเปลี่ยน
แปลงพระราชประเพณี
ได้โดยเร็ว

13. ในข้อที่พูดที่จะเป็นผลสำคัญอันยิ่งใหญ่ เมื่อได้ทรงพระ-
ราชดำริเห็นการทั้งปวงที่เป็นประโยชน์ทั้งที่ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวง
กล่าวมาแต่ต้นเฉพาะพระเนตรแล้ว จะทำให้พระราชหฤทัยกล้าหาญ
อาจทรงพระราชดำริจัดการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมราชประเพณี
ที่สมควรที่ขอบ้านง่ายขึ้น จะไม่เปกการลำบากพระราชหฤทัย เมื่อ
การนี้เป็นไปสมได้ดังพระบรมราชประสงค์แล้ว ประโยชน์อันนี้เหลือ
ที่จะบอกกล่าวขึ้นพรรณา กรุงสยามจะได้ดำรงเกียรติยศยั่งยืนนาน
เสวยประเทศที่รุ่งเรืองทั้งปวง แลประโยชน์ที่เสด็จพระราชดำเนิน
ยุโรปอาทพระเบตรบ้านเมือง บลเห็นปรากฏได้หลายอย่างดังข้าพระ-
พุทธเจ้าทั้งหลายกราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วนี้ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ
พร้อมกันว่าจะเสด็จพระราชดำเนิน สืบโดยเร็วในขณะเมื่อกรุงสยาม
ทุกวันนี้ยังไม่มี การเกี่ยวของลำบากแก่ชาวต่างประเทศ ถ้าจะงดออกไป
เมื่อปีเศษซึ่งจะทำให้เกิดความลำบากขึ้นแล้วก็จะหาเมื่อโอกาสที่จะ
เสด็จพระราชดำเนินได้อีกต่อไปได้ ประการหนึ่งผู้ซึ่งจะได้วางพระ-
ราชหฤทัยมอบพระธุระในการรักษาพระนครให้เป็นที่ยึดถือแลอุ้มใจ
แก่ราษฎรมิให้เป็นที่ยากหวั่นในขณะนี้ก็ยังยั้งยั้งอยู่ คือสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบรมมาลา กรบพระบำราบปรปักษ์ จ้าววงศ์ชา
นามไปสิ้นท่านพระองค์นี้เสียแล้ว ก็ยังไปแต่มีตัวซึ่งสมควรวางพระ-
ราชหฤทัยจะได้ผู้รักษาพระนคร จะหาไปไว้รองสยซึ่งจะเสด็จ
พระราชดำเนินได้อีก จึงเห็นด้วยเกล้าฯ พร้อมกันว่า ควรจะรีบเสด็จ
พระราชดำเนินไปเร็วเพียงใด ก็รีบเสด็จเสียโดยทันทีที่เดียว

ต้นเหตุต่าง ๆ นี้
ทำให้เป็นความหวง
ราชการพระนคร

อนึ่งการท้วงหลังข้างฝ่ายพระนครนั้น ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวง
ก็ได้คิดครีครองแล้ว เห็นด้วยเกล้าฯ พร้อมกันว่า เหตุซึ่งเป็นการ
สำคัญจนถึงจำเป็นจะละพระนครขอ พระธุระไว้แก่ท่านผู้หนึ่งผู้ใดอยู่
รักษาไม่ได้นั้นก็หาเห็นไม่ ที่เห็นอยู่บ้างก็พอจะจัดการป้องกันได้ดัง
พระพุทธเจ้าจะกราบบังคมทูลพระกรุณาต่อไป

วิฤกษ์ด้วยความทราบดี
แห่งราชการ

1. วิฤกษ์อยู่ว่าเมื่อเสด็จพระราชดำเนินออกจากพระนครแล้ว พระราชวงษานุวงษและข้าทูลละอองธุลีพระบาทหนึ่งเป็นหัวหน้าในราชการกรมต่าง ๆ จะมีความยุ่งเหยิงไม่สามัคคีปรองดองกัน จะเป็นเหตุขึ้นได้ เพราะราชการที่มั่งคั่งอยู่เนิ่นก็จะมีบ้าง จะเป็นเหตุเพราะความเฉพาะตัวก่อตัวกันเองแล้ว ภายหลังกลับเลยเจือปนตลอดไปถึงราชการทั้งนี้จะมีบ้าง (ด้วยเหตุข้าทูลละอองธุลีพระบาทหนึ่งรับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ทุกวันนี้ ก็มักเป็นพวกเป็นเหล่ากัน) ความข้อนี้เป็นข้อสำคัญใหญ่ นี่จะเป็นต้นเหตุของความเคืองแค้นและค่าความเรียบร้อยของราชการทั้งปวง

บทความข้อนี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ถึงโดยจะไม่เสด็จพระราชดำเนินไม่แห่งใดประทับอยู่ในพระนครก็ดี ข้อความเหล่านี้ก็มีอยู่เสมอเป็นธรรมดาของข้าทูลละอองธุลีพระบาทไม่สิ้นสุด แต่หากว่ามีความเกรงพระราชอาญาอยู่ ราชการทั้งปวงจึงเป็นการเรียบร้อยตลอดไปได้ ถ้าเวลาเสด็จพระราชดำเนินโดยทางไกลช้านาน แล้วเป็ชวความควรจะวิฤกษ์ด้วยคืนที่เกรงกลัว จำเป็นจะต้องมืองกันเสียกว่าให้ทำเริ่มถึงเวียแก่ทางราชการไม่ได้ แต่ถ้าจะคิดไปให้เสียยักแ้วผู้จึงจะเป็นภัยแก่ทางราชการเสียแน่นอน ก็ไม่มีมากมายนักเป็นอยู่แต่เพราะทำเรื่องเป็นวัฏฏวนแห่งราชการกรมใหญ่ที่สำคัญอีก 2 ท่าน 2 นาย แต่ถ้ามองพระกรุณาโปรดเกล้าฯ คิดแบ่งแยกย้ายที่ควรตามเสด็จพระราชดำเนินได้ก็ให้ตามเสด็จเสีย ที่ควรให้อยู่พอวางพระราชธุไทยได้ ก็ให้อยู่รักษาพระนคร ข้าทูลละอองธุลีพระบาทกรมอื่น ๆ ที่มั่งคั่งกับราชการกรมน้อย ๆ ทั้งปวง เาที่เป็นกรมใหญ่สำคัญมีอยู่บางอีก 2 - 3 กรม ก็ล้วนแต่พระราชวงษานุวงษและข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่วางพระราชธุไทยเป็นความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาททั้งนั้น เหนจะหาทำการไ้ถึงแก่เสียทางราชการไปไ้ แต่ถึงดังนี้ก็จะถือความประมาททางพระราชธุไทยตลอดทั้งเอาเป็นแผนที่เกี่ยวถึงยังไม่ควร

ด้วยการที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปเป็นการนานวันอยู่ ควรต้องกำกับการรักษาป้องกันไว้ทุก
ข้างทุกทางทุกว้างอย่าให้มีเหตุอันใดขึ้นก็

ข้าพระพุทธเจ้าจึงปวงจึงอภัยเกล้าฯ พร้อมกับเห็นว่า ราชการแผ่นดินในเวลา
เสด็จไปอยู่นั้น ควรจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ประราชการให้ขบเดจระเจ้าบรมวงษเธอ
เจ้าโสมนัสราชกุมาร พระบรมราชปนัดดา เป้าผู้สำเร็จราชการแผ่นดินถืออาญาสิทธิราชบัลลังก์
ราชการทั่วไป เจ้าพระยาสุรวงษ์วิวัฒน์ที่สุพรรณพระกระลาโหมบท เสด็จด้วยเกล้าฯ ว่าควรให้
รับราชการสิทธิราชบัลลังก์ ๒ (ท่านองไชยเชษฐา) เป็นผู้ช่วยปลัดบัญชาของผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดินซึ่งจะได้สั่งราชการ อึ่งราชการทั้งปวงในเวลาไปเสด็จอยู่นั้นให้มีกำหนดเวลา
ให้ระบบราชวงษชาติผู้ลุลองดูสุธาพระบาทเจ้าโสมนัสฯ จึงราชการแก่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
ในระบบบริหารราชวังตามธรรมเนียม เหมือประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ๗ วัน จนเสด็จพระราช-
ดำเนินกลับ ยกเสียแต่วันพระไปต้องมีการชุมนุม ปลัดผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกับท้าวที่ ๒ นั้น
ต้องเข้าไปว่าราชการทุกวันด้วยเว้นไม่ไป ยกเสียแต่วันพระไปจึงให้ท้าวที่ ๒ ว่าราชการแทน

ขอราชการตามแบบฉบับต่าง ๆ นั้น ต้องให้ผู้ซึ่งเป่าหัวบ่าวองกรมนั้น ๆ รับผิดชอบ
ในหน้าที่การของตัวซึ่งได้บังคับด้วย เพราะว่าถ้าจะไม่กำหนดไว้ดังนี้ เกรงด้วยเกล้าฯ ว่า
จะหากันไปเอาเป็นธุระคุณราชการในหน้าที่ของตัว ถ้ามีการสิ่งใดมาที่จะมุ่งชักเอาผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดิน ท่านวงษินทักทั้งกันไ้ราชการทั้งปวงก็จะเลื่อนมาลงตามันคงแข็งแรงเสมอ
ได้ไม่ ถ้ามีราชการสำคัญราชการการปลดระหลาดอันใด ถ้ามีความขัดข้องในราชการที่
บังคับจะจัดไปไม่ตลอด ต้องให้ท้าววาชขึ้นกราบทูลผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน แล้วแต่จะบังคับ
บัญชาสั่งไป เมื่อผู้สำเร็จราชการแผ่นดินสั่งราชการไม่ไปเพราะความควรถูกต้องจากผิดทางชอบ
ธรรม เจ้าพนักงานผู้บังคับการหัวหน้าในกรมนั้นไม่ยอมด้วยแล้ว ต้องให้บีบเวลาให้เจ้า
พนักงานผู้นั้นทำความเห็นซึ่งไม่ยอมข้อขึ้นเสนอผู้สำเร็จราชการแผ่นดินตามท้าวที่ขอที่ควร
อีกครั้ง ๑ เพราะว่าเจ้าพนักงานกรมนั้น ๆ จะต้องเฝ้าผู้รับผิดชอบด้วย

เมื่อมีเหตุข้อความที่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกับหัวหน้าเจ้าพนักงานกรมที่ขัดข้องเห็น
ความผิดกันนั้นแล้ว ควรต้องมีเจ้าหน้าที่สำหรับปกครองราชการอีกหมู่หนึ่ง จะได้ปกครองการชี้
ขาดในข้อความทั้งสองฝ่ายให้ถูกต้องตามทางที่ชอบที่ควร ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต้องบังคับ
ตามเช่นเกณฑ์เช่นนี้ เหนืออื่นนี้จะต้องเลือกเอาพระบรมราชวงษชาติผู้ลุลองดูสุธา

รู้ดีพระบาทที่มีสติปัญญาโดยแท้จริง ซึ่งก็มีโอรสที่จะออกถวายแหวนแด่คหบดีสาวงามที่ชอบที่ควรได้ จึงให้เป็นเกณฑ์ร่วมปกครองราชการ แล้วเกณฑ์นี้ที่เลือกเวลานั้นรู้ก็กลัวว่า ไม่ได้เป็นเกณฑ์ดี เพราะยากแก่การตัดสินอย่างไร เป็นเพราะเห็นว่าเกณฑ์ที่จะออกถวายแหวนจักราชการแผ่นดินได้ แลเมื่อไปชักก็ลาออกได้ไปเกี่ยวข้องกับยบยบยากก็ ถ้าไม่มีโอรสก็ยากที่จะออกถวายแหวนได้เหมือนเช่นเกณฑ์อื่นใด 'ส' เกษมทั้งห้าบางนายที่มีอยู่ทุกวันนี้แล้ว ก็เห็นด้วยเกล้าว่าไม่ควรให้เข้าไปในที่ประชุมเกณฑ์อื่นใด เพราะจะทำให้ข้อกล่าวอ้างเกณฑ์นี้จะกลับเป็นความไม่สำคัญและสมควรแท้จริงที่อาตาสืบเชื้อ จะกลายเป็นข้อกล่าวหาว่า เป็นพิธีศักดิ์แต่ทำให้แล้วไป ๆ ก็เห็นความที่เกณฑ์อื่นใดยากแก่การไม่สำคัญเพราะโอรสไปทั้งนี้แล้ว ก็จะเป็นข้อให้ข้าราชการผู้ชั่วช้านั้นถูกผู้ว่าราชการแผ่นดิน ราชการทั้งปวงซึ่งบังคับบัญชา ก็จะไม่ลืมหินขาด จะแปลเหตุใดก็เกิดความกลัวว่ากับขึ้น

อนึ่ง เกณฑ์นี้ที่เข้ามาว่าไว้ก็ว่าตั้งขึ้นสำหรับช่วยราชการผู้ว่าราชการแผ่นดิน เพื่อจะมีถวายส่งไปให้ราชการอื่นจะบังคับกับไม่แน่ใจในข้อความสิ่งใด จะได้เรียกเกณฑ์นี้ให้ปกครองปกครองถวายความเห็นพร้อมกันมาก ๆ ราชการจึงจะไปอีกทางได้ การประชุมเกณฑ์อื่นนี้ก็ต้องแล้วแต่ผู้ว่าราชการแผ่นดินเรียกไปประชุมเวลาใด ก็ต้องประชุมเวลานั้น

แต่การประชุมเกณฑ์อื่นนี้ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงเห็นด้วยเกล้าว่า มีข้อสำคัญเป็นต้นเหตุของการประชุมที่จะสำเร็จได้จริงไปก็จริงอยู่อย่างหนึ่ง คืออยู่เป็นหัวหน้าในที่ประชุม นั้นเป็นต้นเหตุสำคัญ ถ้ามีสติปัญญาแลอำนาจโอรสก็จะมีเหตุเช่นนี้มาหาข้อให้เกณฑ์ มีความรื่นเริงเห็นผู้ทำงานแล้ว การประชุมก็จะรวดเร็วเป็นจริงทอดไปได้ ข้าพระพุทธเจ้ามีความวิตกกังวลท่านผู้ว่าราชการแผ่นดินกับท่านที่ ๒ ซึ่งเป็นผู้ช่วยทั้ง ๒ นี้ ท่านใดใครจะชอบการประชุม จะไปเป็นหัวหน้าในที่ประชุมการก็จะไปก็จริงทำให้เสียไป จึงเห็นด้วยเกล้าว่า ควรจะต้องมีประจักษ์เกณฑ์อื่น เกณฑ์อื่นที่รับด้วยเขียนแนะนำเกณฑ์ให้ดูราชการให้โดยจริงอีกนายหนึ่ง ต้องให้ผู้นั้นเป็นผู้รับผิดชอบในการปกครองเกณฑ์อื่นให้โดยจริงตลอดด้วย ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงเห็นด้วยเกล้าว่า ควรทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นอิศริยราชกร เป็นประจักษ์เกณฑ์อื่น เกณฑ์อื่น ด้วยมีพระปรีชา อดิชาไกรยอันเฉลียวฉลาดปกครองด้วยโอรสทั้งห้าพระราชนัดดา ๖ นายและทางราชการ หากสมควรจะเป็นผู้แนะนำให้การนั้นจริงไปได้

อนึ่งต้องยอมรับ ระราชนานี้ ได้มีพระราชบัญญัติไปติดบังคับแก่นักวิชาการประชุม
 ในระหว่างสมัยเมื่อเสด็จไปอยู่นั้นด้วย เพื่อไว้แก่การใช้อำนาจแห่งจะได้ออกกฎหมาย
 ราชการโดยไม่ไปทวนหวาดหวั่น แต่เมื่อจะได้ดูเหตุแห่งการประทุษร้ายขึ้นให้
 เป็นหลักของการบังคับบัญชาให้ประทุษร้ายจะได้ไปเป็นข้อคิดของในการต่าง ๆ ช่างน่าสยไป
 "แต่พระราชบัญญัติกำหนดแก่นักวิชาการเดิมก็ยังมีอยู่ แต่ต้องดัดแก้ไขเพิ่มเติมบ้างข้อ
 ที่จำเป็น จะต้องเปลี่ยนแปลงแก้ไขขึ้นตามสมัยเวลาสมควร แทนว่าการประชุม ถ้า
 ให้ประชุมปรากฏการทั่วโลก ควรให้ประมุขแห่งคณะเป็นวิธีปฏิบัติเสียก็ ดูดเกล้าฯ ถวาย
 ออกไปอาจจะรวมไว้ในกฎหมาย ดูดเกล้าฯ ถวายเพื่อจะแจกจ่ายแล้วร่างโครงการหนึ่งดังนี้
 ควรต้องขึ้นไว้ในพระราชบัญญัติกำหนด เพื่อจะได้เป็นความถูกต้องให้ทราบ จึ่งให้รวบรวม
 คณะของพระเดชพระคุณโดยแสงแรงมิให้การนั้นเสียทราบได้ กับควรต้องขึ้นข้อบังคับแก่นัก
 ซึ่งจะเกี่ยวข้องในมาตามการการกำหนดเวลา มาทางนอกช่วยไม่ทวนหวาดหวาดอย่างใด
 อย่างหนึ่งถึงนี้ดู ก็ควรต้องสมควรให้ได้ความแท้จริง เป็นการที่นอกช่วยเป็นความไม่จริง
 ปรากฏเวลาด้วยเหตุอย่างใด ๆ ควรต้องให้ประมุขแห่งคณะไว้ให้ปฏิบัติให้เจียดทั้งอื่น
 เมื่อให้แก่การอื่นที่ด้วยวาทะสิทธิ์เสียเพียงการจะได้ยังยืนแห่งตรงใจได้ มาการที่ประมุขแห่ง
 จะทำวิปคณ ควรต้องขึ้นข้อบังคับสำหรับช่วยประมุขแห่งคณะซึ่งความเรียบเรียงเรื่องจะได้
 เป็นการป้องกันมิให้ประมุขแห่งคณะเสียเสีย ๆ ภาวมิได้ประมุขแห่งคณะจากเกินไปที่จะวิปค
 แต่ง่าย ๆ ไปส่วนอื่นที่ของแท้ แลวิปคที่เรียบเรียงเอาการไว้เปิดปรากฏในที่ประชุม
 ข้อความทั้งปวงทั้งนี้ควรต้องขึ้นไว้ในพระราชบัญญัติเพิ่มเติมไปไว้เฉพาะแก่การรวมนั้นทั้งนี้ การ
 ประชุมจึงจะได้ยั่งยืนเสมอไป แลจำนวนแก่นักวิชาการซึ่งสำหรับปรากฏราชการได้กับ ข้าพระพุทธ
 เจ้าแห่งวงได้คงแล้วด้วยเหตุแห่งการที่จะรับราชการไว้ให้คงอยู่ในบางสิ่งซึ่งสอกราพดูเกล้าฯ
 ถวายว่าน่าจะแจ้งอยู่แล้ว

ถ้าทรงพระราชดำริห์แฉะจัดการตามซึ่งว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายกราบบังคมทูลมานี้แล้ว
 ความวิถกในข้อที่ ๑ นี้ ก็อาจฟังกันได้ คงจะไปมีเหตุได้เสียตามราชการสิ่งใด

ภายหลังจะแก้ไขได้โดยยากยิ่งนัก ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าราชการทาง
นี้ก็เป็นการสำคัญมาก ควรต้องพิจารณาไว้มาถ้อยได้เสียทั่วๆ ที่ แต่ถ้ามองพระราช
ดำริเห็นว่าท่านเจ้าพระยาสุรวงฯ ไวยวัฒน์เพ็ญพระกระลาโหม ถ้าท่านผู้หนึ่งผู้ใดที่เคยทราบ
ราชการต่างประเทศมาแล้ว ควรเป็นที่วางพระราชนุไทยให้รับราชการช่วยอุทธรณ์ท่านผู้
สำเร็จราชการแผ่นดินได้ก็ควรให้ท่านผู้รับราชการแทนที่ผู้ว่าการต่างประเทศในระหว่าง
ไม่เสด็จอยู่ ถ้าวะเสด็จพระราชดำเนินกลับ แต่ถ้ายังไม่วางพระราชนุไทยก็เข้าทูลลอม
ธุลีพระบาทผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ทุกวันนี้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงก็ด้วยเกล้าฯ ว่า
ควรหาราชทูตผู้หนึ่งออกไปประจำรักษาราชการในประเทศยุโรปซึ่งได้มีความรู้ทราบพื้นรากของ
ราชการต่างประเทศในที่ไกลแล้วทั้ง 2 ผู้ใดผู้หนึ่ง ก็ถ้าเข้ามารับราชการสนองพระเดชพระคุณ
แทนที่ผู้ว่าการต่างประเทศในระหว่างเสด็จไม่อยู่ ช่วยอุทธรณ์ท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน
โต้ตอบราชการ ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าราชการต่างประเทศคงจะเป็นการเรียบร้อยไม่เสีย
ทั่วๆ เสียที ขอเป็นที่วางพระราชนุไทยไว้ แล้วราชทูตทั้ง 2 นั้น ฝ่ายพระวรวงษ์เธอ พระ-
องค์เจ้าประยุางค์เบญจพรหมมาภิรักษ์มีความรู้ในราชการต่างประเทศมาก ควรจะให้เข้ามารับ
ราชการสนองพระเดชพระคุณ แต่ฝ่ายผู้ที่ยังหาได้เคยรับราชการในกรุงเทพฯ ให้คุ้นเคยใน
ราชการปรกติเป็นที่เชื่อถือแก่พระราชวงษานุวงษ์แล้วเข้าทูลลอมธุลีพระบาททั้งปวงไป ข้าพระ-
พุทธเจ้าทั้งปวงมีความวิตกไปว่า ท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแลพระบรมวงษานุวงษ์กับ
ข้าราชการทั้งปวงจะไม่วางใจ

ฝ่ายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนเรศวรเดชที่ขึ้น เป้าผู้เคยได้รับราชการในกรุงเทพฯ
ทราบราชการทั้งปวงปรากฏแก่พระบรมวงษานุวงษ์แล้วเข้าทูลลอมธุลีพระบาทอยู่ทั่วๆ แล้ว การ
ในกรุงเทพฯ คงจะเป็นที่เชื่อถือวางใจไปก็เกรงก็เห็นว่ากล่าว แต่มีข้อเสียอยู่ที่ยังไม่ทราบ
ภาษาอังกฤษพอ จะโต้ตอบการตรวจหนังสือได้เฉพาะพระองค์ เป้าแต่ได้ทราบพื้นราชการ
ที่ผิดที่ถูกต้อง ควรผ่อนสั้นผ่อนยาวถูกต้องตามกลางที่ได้เคยไปอยู่กับแดนแทนในที่ไกลมาแล้วเท่านั้น
แต่ราชทูตทั้งสองนี้จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดผู้หนึ่งเข้ามารับราชการสนองพระ
เดชพระคุณก็ คงจะต้องมีผู้รู้กฎหมายอาชญากรรมชั้นแปลลอร์สำหรับจะไต่กรวจกฎหมายและช่วย
เรียบเรียงหนังสือคดีเตือนเป็นที่ปรึกษาด้วยนายหนึ่ง คงจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ
ได้ทั้ง 2 คล้ายกันจะไม่ผิดกว่ากันมากนัก ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงจึงเชื่อใจแน่นว่า ถ้าทรง

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ราชทูตทั้ง ๔ ผู้ใดผู้หนึ่งเข้ามารับราชการสนองพระเดชพระคุณแทน
ผู้ว่าการต่างประเทศในระหว่างไปแจกจ่ายอยู่แล้ว จะเป็นที่ย่างใจในราชการทางนี้ได้มากกว่า
ที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงฉลองรัฐสภาซึ่งยังไม่เคยได้เห็นได้ชินการในที่
ไกล เป็นผู้รับราชการสนองพระเดชพระคุณ

ถ้าการซึ่งจะเสด็จพระราชดำเนินเป็นการทดลองแก่ แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
จะให้ราชทูตผู้ใดผู้หนึ่ง เข้ามารับราชการแทนผู้ว่าการต่างประเทศตามความเห็นข้าพระพุทธเจ้า
ทั้งปวงนี้แล้ว ถ้าแลจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุญกลางค์
เข้ามารับราชการสนองพระเดชพระคุณ การราชทูตสำหรับประเทศนอกก็เบ็ดเสร็จจำเ็น้องได้
มีตัวราชทูตรับราชการอยู่ เพราะการรับรองของชาวประเทศนอกก็เบ็ดเสร็จ กงจะให้ราชทูต
จะได้รับได้ทราบเสด็จในเวลาเสด็จ ราชการดำเนินให้ส่วนแก่ระบือรศยจะ ว่าจ้างทรงพระ-
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ให้ราชทูตเปลี่ยนตัวได้ข้อออกไปให้ทันแก่กาลโดยเร็ว แต่ถ้าจะหาตัว
เปลี่ยนยังไม่ได้สมควร ราชจะออกไปให้ทันแก่เวลาซึ่งจะเสด็จพระราชดำเนินแล้ว ก็เน
ด้วยเกล้าฯ อีกอย่างหนึ่งว่า ราชจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเกรเดเบเชี่ยล
ตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นราชทูตในจอนกิเนนส์ทุก ๆ ซาก
แทนที่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุญกลางค์ในระหว่างนั้นก่อน แลราชทูตใหม่ซึ่งจะออกมา
จากเกรเดเบเชี่ยลซึ่งจะพระราชทานพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นราชทูตแทน
อย่างใดอย่างหนึ่งก็ ก็ต้องขอรับพระราชทานเกรเดเบเชี่ยลไปโดยเร็ว ให้ราชทูตใหม่ได้ไปแสดง
ตราตั้งเสียก่อนให้เจ้าทุกชาติแล้วจึงเสด็จพระราชดำเนินออกโดยพลาง

แต่ถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ไป พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
เข้ามารับราชการสนองพระเดชพระคุณ การราชทูตสำหรับประเทศอังกฤษนั้น ไม่สำคัญ
ด้วยเป็นเมืองเดียว ทั้งการที่จะรับรองของชาติอังกฤษนั้นก็คงจะไม่สู้มีการใหญ่โตมาก จะให้
มีตัวราชทูตก็ได้ไม่ต้องไปก็ได้ ถ้าจะโปรดเกล้าฯ ให้มีตัวราชทูตแล้ว ก็ต้องทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ตั้งเปลี่ยนตัวออกไป ถ้าจะไปก็มีตัวก็ต้องยกพระยาภักดีธำรงกรัณธ์เสนาบดี
ชั้นเป็นนายเคอเนลไปเข้ารับราชการในระหว่างเป็นราชทูตไม่อยู่ ราชการทั้งปวงซึ่งจะ
มีต่อไประหว่างที่นายเคอเนลชั้นอังกฤษนั้นก็ต้องอาศัยพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุญกลางค์
ราชทูตคนคิเนนส์ช่วยแนะนำดูพินิจ ราชการก็คงจะไม่เสียลงจะเป็นการเรียบร้อยไปได้

ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จักการป้องกันดังนี้แล้ว
ในความห่วงหลังข้อ 2 นี้ ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพอจะเป็นที่วาง
พระราชหฤทัยได้ไม่ต้องวิตกว่าราชการจะเสียท่วงทีอีกต่อไป

วิตกในข่าวจ
เลาภาตาง ๆ

5. ความวิตกที่ 3 วิตกด้วยรามวรในกรุงสยามเปนคนมี
ความรู้แน่นกับเคยไปกว้างขวาง เหนือรามวรที่เฝ้าองมีท้าวเจริง
หาใคร่พิจารณาข้อความซึ่งที่ควรจะเป็นเหตุให้เห็นว่าเหตุ ซึ่งที่ควร
เป็นจริงให้เห็นว่าจริง ใต้เอง"ก็ท้าวไป" มักจะ ง่ายง่าย
ง่ายง่ายเปนตาม ๆ กันไปโดยชุกชุม กรึบเร็วเสด็จ พระราชดำเิน
ละพระนครไปทางไกลโดยนาวันเข้าแล้ว ก็จะมีมากับเป็นที่หวาด
หวั่นเลวจากเจ้าลือ ใบเหตุข้อความอันไม่สมควรจะพูดจะกล่าว
ต่าง ๆ ก็จะมีมากับเชื่อถือกันเกินไป ความข้อนี้ก็ควรต้องคิดป้องกัน
ไว้อย่าให้เกิดขึ้นได้จึงจะดี ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงจึงเห็นด้วย
เกล้าฯ ว่า สายใคร่ของกรุงสยามก็อยู่แล้ว เวลาเมื่อเสด็จ
พระราชดำเนินออกไปถึงเมืองใดประเทศใด ก็ควรจะบอกข่าว
การราชการที่ควรเอาใจมาแต่ต่างประเทศรับเสด็จเข้าไปกรุงเทพฯ
ให้ทราบความโดยละเอียดโดยเนื่อง ๆ ตามสิ่งใดเสด็จพระราช
ดำเนินไป แล้วว่าอันการไปผ่านผู้ดำเินราชการแผ่นดินก็มีความ
ลงมือเป็นประเพณีที่ระบวรของนาบุวงษ์ ข้าพสุลของสุลธิระบาท
แวรามารทราบข่าวกับทุกคราวแล้ว เหตุที่ทราบ จะรู้ข่าวที่ต้นต้นนั้น
ก็จะไม่มี คงจะเป็นการเรียบร้อยตกต่อไปได้

วิตกด้วยพวกจีน
อันนี้จะกำเริบ

4. ความวิตกที่ 4 วิตกจีนซึ่งอยู่ในพระราชอาณาจักรเคย
คบเป็นหมู่เป็นพวกอภัยภัยกับหลาย พวกหลายเหล่านั้น ฝ่ายเราก็ยังหา
ได้จัดการป้องกันมิให้ถูกความซึ่งปกครองด้วยความกำเริบของพวกจีน
ไปไหนทำเหตุประทุษร้ายได้เป็นที่เชื่อผลวางใจองได้ไป ถ้าเมื่อ
เวลาพระราชดำเินออกจากพระนครแล้ว ฝ่ายพวกจีนไม่มีสิ่งที่
กลัวเกรงอันใดก็จะกำเริบชั่วช่มกันถึงการขับเหงะราญ ๆ มาบางที่

วิสกอยุ่ด้วยเจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นผู้มีเกียรติยศแลมีนาคักก็อันน้อย จะมีผู้ขึ้นประมาทไม่
ใครจะยำเกรง ทั้งเหตุที่กระทำให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถเสียชื่อเสียงก็ถึงส่งลงไหม้ ๆ เกรง
จะไปเป็นที่เชื่อแลวางใจแก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการแลราษฎร

กรั้นจะเลือกหาตัวผู้ซึ่งมีเกียรติยศแลมีนาคักก็อันสูงให้บังคับการ เพื่อจะได้เป็นที่วาง
ใจแก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการแลราษฎร ทรงดูผู้ที่มีอิทธิพลไร้ยศแลดำรงประกอบ
ด้วยสติปัญญาพร้อมก็ยังมีหาแลเห็นตัวไป เห็นมีอายุยังน้อยอยู่คนหนึ่ง จะใช้ก็ได้ก็ต่อเจ้าพระยา
มหินทรภักดีธำรงก็จึงได้ไปรุดเกล้าฯ ให้ไปกำกับทหารอยู่ทุกวันนี้ มีใจสยดออกตั้งมั่นคง
มีสติปัญญาคงจะผ่อนเอาหน้าใจไพร่ให้รับเกรงก็ ก็คงจะจัดการให้จริงได้ แต่ความกล่าหาร
ทนกวางลำบากจะประกอบได้ด้วยยากไม่เย็น ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงยังคาดเดาใจลงให้แน่นอน
ยังหาได้ไม่ เพราะเราภักดีคงจะกล่าวหาออกมา ถ้าเป็นเอาร้ายบางทีก็จะกลับแปรชด
เกินไปถึงเป็นไฉนทั้ง 2 ทาง ยังมีที่เสียสำคัญอยู่อีกอย่างหนึ่ง ที่ที่อิทธิพลไร้ยศแลคิดเชื่อง่าย
โกรธง่าย ถ้าผู้ใดออกเอาใจก็ถึงจะหาการตลอดไป ถ้าไปรักถองขวางกอบไปให้ถูกใจเข้า
อย่างหนึ่งอย่างใด การที่ไม่ควรเป็นเหตุให้วุ่นวายก็กริไกรนั้นก็ถึงจะผิดกริไกรมากมาย
ขึ้น ถ้าเมื่อเป็นเหตุขึ้นถึงนั้นแล้ว การทั้งปวงที่ดูแคลว่ากล่าวก็อาจจะทำให้ร่วงโรยเสียไปได้
ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงยกเจ้าพระยาธำรงภักดีธำรงก็จึงกล่าวเสียด้านผู้ใดเกล้าฯ ถวายขึ้น
เพราะของถูกผู้ใดหาตัวก็ดีกว่าท่านผู้ใดไป ก็คงมีความเชื่อว่าเมื่อนคนสติออกตั้งมั่นคง
แลใจเห็นว่า เมื่อนคนมีอิทธิพลไร้ยศแลเรวร้อนนัก ถ้าให้ทำการสิ่งใดในตำแหน่งมักเป็นการแข่ง
แรงใจจริง การที่แสดงจะราชการนั้นครั้งก็ไม่อยู่นานวันนัก อย่างช้าก็เพียง ๘ - 9 เดือน
จำเป็นจะต้องรับราชการไปแต่ก็ได้จริงแข่งแรงกว่าจะเสกจะราชการเป็นกลับ จึง
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะตั้งใจรักษาการไว้ดีเสมอไปได้ ประการหนึ่งข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวง
มีความเชื่อแหว่งใจเห็นว่านายเสนพลาเด็กผู้บุตรซึ่งกลับเข้ามารับราชการของพระเดช
พระคุณครั้งนี้ เป็นคนมีอิทธิพลไร้ยศแลมั่นคงสติออกตั้งมั่น และมีเวลาที่จะพูดว่าหาใครจะ
เกรงใจผู้ใดผู้หนึ่งไป ถ้าหากบิดาจะเมตตาโดยทางที่บิดาทำแล้วออกกะทกริไกรไม่
คิดแก่ปากแต่หลังผิฐ่างไป นายเสนผู้บุตรคงจะเมตตาเห็นยววังได้โดยกำลังอันแรง เห็น
จะหาปล่อยไว้บิดากะทกริไกรผิดทางที่ควรไปไม่ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวง
จึงคอยเป็นที่หมายใจว่าบางทีจะเปะราชการก็ไปได้บ้าง แต่ถ้าจะไม่ไปรุดเกล้าฯ รื้อถอน
เปลี่ยนแปลงการใหญ่มากมายไป จะไปรุดเกล้าฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถบังคับการทั่วไปแล้ว

ยังมีทางที่จะช่วยซื้อเสบียงเจ้าตมโหว่วรรณารทำให้เป็นที่เชื่อถือแก่คนทั้งปวงได้อีกอย่างหนึ่ง ก็ไปรบกเกล้าฯ เลื่อนตำแหน่งเกาทัณฑ์เป็นยศยศสูงขึ้นแล้วให้คนทั้งปวงจดหมายว่ามีความชอบวัดราชการก็ ก็คงจะเป็นที่บุคคลนั้นได้มีเกียรติยศแล้วเชื่อวางใจขึ้นอีกมาก แต่ที่จะตัดสินใจให้เด็ดขาดแบ่งลงว่าจะควรได้เจ้าพระยามหานครก็คิดทรงคำนึงกับการทหารในระหว่างเสด็จไม่อยู่ที่ใด ๆ จะให้เจ้าหมื่นโหว่วรรณารกับคนไปหาเอาเงินก็ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงก็ยังหาเชื่อขึ้นใจลงไม่ได้ทั้ง 2 นาย เพราะมีที่ติดขัดหาไรอยู่ด้วยก็ทั้ง 2 ฝ่าย จึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอความเห็นแล้ว แต่ถึงอย่างไร ๆ ก็คือการรื้อทหารนี้ ถ้าจะเลอเจระราชดำเนินแล้ว เป็นการจำเป็นที่จะต้องรักษาให้คงมีขึ้นกว่าทุกวันนี้จึงได้ ถ้าได้ผู้ที่มีอภัยไถ่ประกอบพร้อมก็ถือว่าทำทั้ง 2 นี้ได้เป็นบุญกับการบวชจะเป็นการดีเป็นอย่างยิ่ง

อนึ่งความความวุ่นเรื่องจีนนี้ ถึงโดยว่าจะได้จัดการทหารให้เป็นที่แข็งแรงขึ้นกว่าแต่ก่อนแล้วก็ตาม ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงยังหาเชื่อวางใจไม่ลงสนิทไม่ เพราะว่าถ้าจะจัดการฝ่ายนอกเพราะทางเปิดเผยอย่างเปิดเผย การฝ่ายในทางลับไม่รู้จักด้วยก็ช่วยประกอบเกื้อหนุนกัน ก็เห็นด้วยเกล้าฯ ว่ายังหาสู้มั่นคงก็ไม่ได้ เพราะถ้าจะมีเหตุสิ่งใดเกิดขึ้นก็จะทราบก็ถึงช้า ไปประจักษ์จะโทษกันทางที่ ความเมืองการเป็นต้นนั้นก็กลับเป็นมากไป เหตุใหญ่โตมากไป ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรจะไปรบกเกล้าฯ ให้ทรงพระบรมราโชบายจัดเจ้าพนักงานตามแขวงตามว่าเมืองจันทบุรีอยู่เป็นใหญ่เป็นกลางกับกัน ให้มีคนที่ไว้ใจได้จำพวกหนึ่งคอยสืบสวนสอดแนมแบบ เรือรบไปสืบสืบ ถ้าจึงจะประจักษ์แจ้งกับข้าพเจ้าจะมีเหตุสิ่งใดที่แปลกประหลาดในเหตุอันหนึ่งน่ากลัวจะเป็นอันตรายใด ๆ ได้แล้ว จะได้รับทราบความแจ้งก่อนท่านอธิบดีตามกรม ท่านอธิบดีก็จะไปนำขึ้นเสนอต่อผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้ก็มิ้องกับอันตรายระงับได้ทันที่ ถ้าได้จัดการฝ่ายในประกอบเข้าด้วยกันแล้ว เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะค่อยเป็นการมั่นคงขึ้นมาก

วิตกกังวลใจผู้ร้าย
จะกำเริบ

๕. ความวิตกที่ ๕ ความใจผู้ร้ายจะกำเริบทำร้ายแก่
ราษฎรมากขึ้นจนจับ ความข้อนี้ไม่สำคัญ เพราะของธรรมดาการปรกติ
การที่จะจับก็ง่าย มีเหตุที่โทษ ก็แต่ถ้าหาทางออกไปชำระ
สืบสวนจับตัวเสียตามที่โทษทำกับเขา การก็ควรจะเรียบร้อยไปได้
ไม่ใหญ่โตสิ่งใด

วิตกกัวยการในพระ
บรมมหาราชวัง

6. ความวิตกที่ 6 กัวยการในพระบรมมหาราชวังอีกอย่างหนึ่ง ก็เป็นที่ควรวิตก แต่ถ้ามองพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบ็องยาเชอกรมทึนประจักษ์มิลปาคมอยู่ประจำรักษามะบรมมหาราชวังอยู่แล้ว การก่อกวนจะเรียบร้อยได้ไปนี้ เหตุอันตรายสิ่งใด

วิตกกัวยการจะต่าง
กับคนนอกชั้น

7. ความวิตกที่ 7 กัวยการทั้งปวงต่าง ๆ จะต่างละสมยากขึ้นกว่าไม่เสด็จประทับอยู่ในระนคร เพราะผู้ศึกษาจะเลินเล่อใจไม่เร่งชำระทัตในกวางให้แล้วไปโดยเร็ว จะคิดหาแต่ผลประโยชน์เสียอย่างเดียว แต่เรื่องนี้ก็เกือบจะเป็นกวางธรรมมาของการชำระกวางในเมื่องเราเสียแล้ว ไม่รู้จะเป็นการสำคัญนัก แต่กวางวิภูกันนี้ควรต้องใจคออันดีในเวลาถูกกวางอุกหนุนผู้ดำเหวระการจะช่วยให้ช่วยสอคล้องกักฉินกวางให้แล้วไปโดยเร็ว เวลาเสด็จระราชดำเนินกลับไปจะได้อีกต่าง

วิตกกัวยผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดินจะมี
อันตรายไม่อันตราย

8. ความวิตกที่ 8 กัวยการเสด็จระราชดำเนินครั้งนี้เป็นทางไกลจะวายแล้ว ถ้ายังไม่เห็นเสด็จระราชดำเนินกลับระนครจะมีเหตุผู้ว่าราชการการบ่เกินฝ่ายซ้ายมีประจักษ์อันตรายลงด้วยอย่างหนึ่งอย่างใด ราชการทั้งปวงจะเป็ที่ระว่าระสามเณเป็นที่หวาดหวั่นแก่ราษฎรอย่างยิ่ง ข้อนี้เป็การสำคัญมาก จำต้องทรงระราชดำริห์ไว้ก่อนกัวยผู้ที่จะรับราชการแทนผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเตรียมไว้ จะเป็เจ้าพระยาผู้ร่างมโวยวิสัยผู้เป็ที่ 2 ผู้สำเร็จราชการกัวยใด ก็องให้ระบรมวงษาผู้จะเป็ล้าหูลอสองผู้ระมาททราบทั่วกัน เพื่อเหตุจะได้ไปเป็การระดำระลายดำมากกัวยราชการแลหวาหวั่นแก่ราษฎร

ข้อความบ่งการวิตกต่างหลัง ข้าราชการเจ้าทั้งปวงกริทรองเหนทางอยู่ 8 อย่างเท่านี้ ก็มีทางที่จะม้องกัวยได้ทุกอย่างจึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่ายังหาถึงทางซึ่งจะห้ามทวงมิให้เสด็จระราชดำเนินไป เพราะฉะนั้นข้าราชการเจ้าทั้งปวงจึงได้รับพระราชทาน

ลองถกเถียงกัน ซึ่งจะเสกพระราชดำเนิรหลุดเกล้าฯ ถวาย แล้วได้
ทรงพระราชดำริที่วุ่นวายไปทีละอย่าง การมีความละเอียดถี่ถ้วนนี้

ความหมายว่าถ้าการ
เสกพระราชดำเนิร
ประเพณียุโรป

การที่จะเสกพระราชดำเนิรไปประเพณียุโรปนั้น เมื่อทรง
พระราชดำริเห็นชอบตามทางประเพณีนั้นจึงไปถึงที่ได้พระราชทานนั้นแล้ว
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า การจะเสกพระราชดำเนิรออกไปโดยเร็วที่สุด
ได้เท่าใดเป็นดี เพราะเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าถ้ารวบรัดไปก็จะเป็นการ
จึกจางไปทุกทีอย่างหนึ่ง เวลาของบ้านเมืองก็รวบรัดเข้าทุกทีอย่าง
หนึ่ง มนต์ที่จะเกิดเหตุขัดขวางการที่จะเสกพระราชดำเนิรขึ้น
ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง ทำให้พระราชดำเนิรประเพณีนั้นทั้งปวงเสียไป
หมด เพราะฉะนั้น ราชบุตรเจ้าขอ ราชบุตรหลานประมาณเวลาที่
โกเสกออกจากกรุงเทพฯ ไปเมื่อวันพุธที่ 10 25 หรือเป็นเวลาที่
กระเตรียมการเสกใจกันสมควร แต่เป็นเวลาที่คลื่นลมเบาบาง
พวงจะได้ไม่ถูกรบกวนของพ้องต่าง ๆ ในประเพณียุโรปด้วย ถ้าไม่
กำหนดเวลาไว้แล้วแล้วก็จะเสียไม่เชื่อแน่เมื่อนี้ ต่อไปว่า
ไม่ได้เสกพระราชดำเนิรด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งเป็นอย่าง

เรื่องที่จะเสก
พระราชดำเนิร

เรื่องที่จะเสกพระราชดำเนิรนั้น ราชบุตรเจ้าได้คริ-
ครองเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า เรื่องดวงที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ไม่เป็นที่
ไว้วางใจที่จะเสกพระราชดำเนิรออกไปได้สักส่วนหนึ่ง ถ้าถ้าจะเสก
พระราชดำเนิรไปด้วยเรือเล็กที่เล็กอยู่เสกนั้นก็ไม่ใช่เป็นการสมควร
เพราะเรือไม่อย่างหนึ่งว่า เป็นที่รบกวนพระราชหฤทัยด้วยเหตุคน
โดยสารเรืออื่น ลูกจ้างอื่น คงจะต้องปะปนกับคนเรา ๆ คนโดย
การซึ่งปวงเขาก็ถือว่าเขาเป็นคนโดยอารักขาไม่ผิดใครกันก็จะ
พาไปเป็น เป้าที่รบกวนพระราชหฤทัย บรรดาคนแล้ว ๆ นี้นักยา
ไป รบเรียมกาย เมื่อเมื่อนกที่ฝึกหัดฝึกหัดเขาเข้าไปอยู่ในหมู่เขา
ก็มีกลิ่นเหม็นต่าง ๆ มีการลื้อลื้อบนแป้นอย่าง ๆ อีกประการหนึ่ง
ถ้าว่าเวลาที่เสกพระราชดำเนิรไปประเพณีการสิ่งใดหลังจากหลังไป

ให้เป็นไปตามที่ข้าขึ้น ความก็จะปรากฏไปถึงไม่แยบได้ การข้อ
นี้จะถือว่าจะไม่เป็นขึ้นไปได้เลย เพราะบรรดาธรรมเนียม
อย่างยุโรปก็กับธรรมเนียมสยาม ซึ่งคนที่จะตามเสด็จ ราชสำนักนั้น
ไปเคยประพาสอยู่จะต้องฝึกหัดเป็นการที่เขายำบาก็ต้องตั้งใจมาก คง
จะต้องไปฉลาด เล็งลงบ้าง ถ้าพลาดพลั้งลงชะโหลกชายเท้าที่สุด
ไปเขาจะเห็น

เพราะฉะนั้นเหตด้วยเกล้าฯ ว่า ไม่ที่ทางใจจะคิดว่าที่จะ
เจ้าเรือเขลลวสเตรียลอยด์เสียลำ ๑ ถึงเจ้าทรง ราชสำนัก
ไว้แต่ครั้งก่อนนั้นเป็ดึกว่าทุกอย่าง ถึงจะเสียเงินมากหน่อยก็เป็น
การจำเป็น จะได้เป็นการขยายพระราชหฤทัยมาก เพราะเห็นคน
เรือของเราที่เดินแฉ่วใจไว้ทั้งดั่งกับ แลคนที่จะตามเสด็จพระ-
ราชสำนักจะไม่จะมีเวลาฝึกหัดกว่าพระยา ก็ให้กองตามธรรมเนียม
อันนี้จะไปประพฤติไปด้วยก็แล้ว

ว่าด้วยคนใช้สอน
คำรับเรือการ
คนยุโรป

เมื่อทรง ราชสำนักโปรดเกล้าฯ ในการที่จะจ้างเรือเมล
นีลลว แลด้วยเกล้าฯ ว่าจะต้องจ้างคนยุโรปที่สำหรับจะใช้การต่างๆ
มากำหรับราชการด้วยก็ด้วย คนที่จะจ้างนั้นคนคนใช้สำหรับใช้
ราชการต่าง ๆ จำพวกหนึ่ง คนใช้สำหรับราชการที่ตามเสด็จ
พระราชสำนักจำพวกหนึ่ง ซึ่งจำเป็นจะต้องจ้างฝรั่งใช้ เพราะไทย
ทำไปไม่ได้ตลอด ก็จะต้องมีผู้สำหรับกำกับคนใช้พวกนี้ที่เปนผู้ที่มี
อำนาจเรียนร้อยเป็ดที่ไว้ใจได้ถึงเช่นเจ้าเขลลวสเตรียลลวกับ
บังคับคนจำพวกนี้ แลเปนผู้จัดการทั้งปวง เป้นต้นว่าเขียนหนังสือ
สั่งการเตรียมการแคว้นเวลารดไปออกเป้นต้น แลตรวจการสิ่งของ
ต่าง ๆ ให้เรียบร้อย ทั้งจะได้ปั้งกับผู้ที่จะต้องเข้ามาถึงผู้หลัก
ผู้ใหญ่โดยอย่างที่ไม่ควรกระหนุ่น

อนึ่งเมื่อเวลาเรือ เรือที่หนึ่งถึงเมืองยุโรปก็จะเป็นท่าเสด็จ
ขึ้นนั้น ก็คงจ้างคนที่เป็นครูเรียนสำหรับใช้การต่าง ๆ เป้นต้นว่าการ

ระยะทางเลขนึ่งของไป่องรณไ ไม่นักนอีกจำวาทหนึ่ง คนจำพวกนี้
ไป่ต้องยากกับเรอเปนแก่กอยรับเศวที่ถ่า

การเกินทางที่จะจัด่งขวงแลการอื่น ๆ หังม่วงนี้ จำเปน
ก้องใช้ปรังเระระไทยหาไมม่ได้ ปรังเซาฐาณากั แลคณที่จะจำง
ไปก็เปนคนเคยการเจนนั้หังนี้ จึงเขาเปนเขาว่าใช้ปรังคักว่าไทย

ว่าด้วยการ เสกจพระ
ราชดำเนนควร เสกจ
ให้เปนการไปรเวท
อย่างที่สุด

อึ่งการที่จะเสกจพระราชดำเนนครั้งนี้ เห็นด้วยเกล้าฯ
ว่ายิ่งให้เปนไปรเวทได้เท่าใดเปนดี ถ่าได้เปนว่ามีขอราชการอันใด
ไปกำรัสเปนการตั้งพระราชนลไทยไปเลย เปนแก่เสกจไปเปน
ไปรเวทโดยพระราชนประณกที่จะไปทอการเนนารความเจริตของ
ประเทศยุโรป เพื่อจะไ้เปนพระราชดำริห้หา รงจักการทำนุบำรุง
บารบเืองไท้เวรคตามทางยุโรปเอนเปนคั้น ทำควาที่ปีพระราช
ประณกค้อเประเสริ อันนี้ไ้เิงกั้งในประเณ ยุโรปแคววาทที่ต่าง ๆ
หังม่วงคงจะมีใจยนิทไ้เเระราชดำริที่อันขอม คงจะรับเสกจโดย
แขงมร เปนเขาไป่ต้องงงไ้เลย แลางจะหาของแลเือกาทที่จะให้
ไ้ทอพระเนนรณรณการไปเต่าง ๆ เปนอันขาก ยกแต่
ชาวอังกฤษเท่านั้นจะถื่อเขาเปนเขาไปได้ เพราะเขาถื่อว่าเขาเปน
เขาจองทองที่สุด บางทีเขาจะไม่รับก้จะเปนได้ แต่ถ่าเปนการที่
เขาเชื่อไ้แท้จริงถึงไ้แล้ว ที่สุดอังกฤษก็ไม่สาจากที่จะเพกเฉยไ้
คงจะลอบใจไปการที่จะเคยอยู่ข้างเปนแน่ แต่ถึงมาทว่าเขาจะไม่
รับรองก็ไ้ ก็ไปเปนการเสียบพระเกียรคียกอีกเลย เพราะเสกจ
พระราชดำเนนไปเปนไปรเวทไ้ได้บอกล่าวเปนการเปิดเผยไท้โต
อันใด แลไ้ทราบเกล้าฯ ทาที่กระษัตริย์ต่าง ๆ ในประเทศยุโรป
ที่ไ้เควจไปเเเมืองอังกฤษ ๆ ก็ไปไ้รับรองอันใดก็ไ้ ก็เเระเจ้า
แผ่นดินเมืองเบลเยียม สวีเดน เปนคั้น เสกจไปเมื่อเรว ๆ นี้
อังกฤษก็ไ้ไ้รับรองไท้โตๆให้อยู่ข้างเเ่งใด เปนแก่เสกจไป
พระทัยอยไ้เเควค้ำนั้น ถึงไ้มีเเเนออีก ข้อที่เขาไ้รับรองนั้น

ไข่มุขที่ควรทรงระบิวิศกเลย ถ้าเขารับก็เป็นการที่เขาไม่รับก็
เสมอตัวเท่านั้น แต่เมืองต่าง ๆ ในกอนกินเนนกันนั้น เป็นเชื่อได้
แน่นอนว่าคงจะรับโดยแรงที่เถียว

กำหนดผู้ที่จะทาบเสก
ควรมีแดนอยบ่าให้มาก

ก็เมื่อคิดอยู่ว่าเขาจะรับถึงสี่ๆ เขาจะไม่รับก็ การเสก
พระราชดำเนินครั้งนี้ผู้ที่ทาบเสกทั้งในฉวิภเวกสวักก็ ต้องควรคัก
ฉอนให้น้อยอย่างที่สุด สิ่งสำคัญที่จะต้องกราบบังคมทูลขึ้น คือต้องให้
มีพระเจ้าน้อยยาเธอทาบเสกให้น้อยที่สุด ที่กราบบังคมทูลพระกรุณา
ครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้ามิได้คิดเกลี้ยกล่อมกันแล้งมิได้ผู้หนึ่งผู้ใดไปทาบเสก
นั้นเลย ข้าพระพุทธเจ้ามีความประสงค์เป็นที่สุดที่จะได้ให้พระเจ้า
น้อยยาเธอได้ตามเสกออกไปรู้ เเนการห่างประเทศ จะได้เป็น
กำลังสนองพระเดชพระคุณมาก ๆ ถ้วยกัน แต่เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า
ความได้ไปแต่กับความเสียในการที่พระเจ้าน้อยยาเธอจะตามเสก
ออกไปมาก เพราะทุกวันที่พระเจ้าน้อยยาเธอที่ทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้ออกไปอยู่ในประเทศยุโรปก็หลายพระองค์แล้ว ความ
เข้าใจของกษัตริย์ต่างในยุโรปก็เข้าใจอยู่แต่ว่า Brothers of the
King เท่านั้นโดยมาก ไม่ใคร่มีใครรู้กุกถึงจะไปนัก แต่ที่เข้าใจ
แท้จริงว่า Brothers of the King ของเรานี้หลายอย่างก็ทราบ
อยู่แต่เฉพาะภายในราชการส่วนที่ได้ทราบจากเราจริงไป ถึงถึงนี้ก็
คนเหล่านี้เขาก็ไม่ได้พิจารณาโดยว่าฝ่ายเราจะขึ้นตั้งสิบ ๆ ขึ้นไป
ถึงมีอยู่ทุกวันนี้ ก็ถ้าจะตามเสกออกไปมากจนถึง 2/3 ขึ้นไปแล้วเขา
ก็คงจะเห็นฉนวนจนเหลือเกิน ความที่เขาจะนิเทศาเรื่องไทยมีเมีย
มากจึงเป็นที่เขาเกลียดชังก็เห็นว่าชั่วช้าอายนคายไปชอบกันอย่างยิ่ง
นั้น ที่บางจาจะไม่รู้ที่อยู่โดยมากก็จะรู้เห็นได้ง่าย การไม่พอที่จะเกิด
เป็นเรื่องราวขึ้น ฉีกเรื่องหนึ่งก็จะโก่งถึงขึ้น ทั้งจะปรากฏยิ่งขึ้นไป
ที่ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาก่อนหน้านี้ไว้จะคักปิด
ถึงตลอดเขาเองว่า ว่าเจ้าชายที่ไม่ใช่เจ้าฟ้าไม่ไปในกรุงสยาม

ก็มีได้ ที่ขี้อยู่อย่างไรก็คงต้องเป็นที่เขารู้เห็นเป็นธรรมดา แต่ทว่า
เวลาในการที่แสดงพระราชดำเนิรดังนี้ เบื้องหน้าคนทั้งใจสับสนวณการ
รู้เรื่องราวมากกว่าปรกติผู้ใดก็ตามที่จะไปรณเกล้าฯ ในออกมาแต่คำพิง
ซึ่งอยู่แต่เฉพาะที่เขาระเบียงจึงไปเป็นการโค่งคังอันใด การที่จะ
ความแสดงออกไปจะขึ้นรู้เห็นมากนั้นเพราะจะแสดงพระราชดำเนิรไป
ทุกแห่ง เบื้องหน้าก็จะพูดไปอย่างหนึ่ง ๆ จึงเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าจะ
เป็นการทำให้โค่งคังมากกว่าปรกติไปเล่าเรียนปรกติ ในข้อใจความ
อันสำคัญที่ข้าพระพุทธเจ้าวิตกกังวลเป็นอย่างยิ่งนั้น พระราชอาญาไป
นั้นเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าเกรงในเวลาที่เขารู้เรื่อง Brothers
ฝ่ายเราแล้วก็จะเลยพูดถึงเรื่อง Sisters อีกด้วย แล้วก็จะชักถูก
ให้เขาสืบค้นหาเรื่อง พระราชประเพณีอุปถัมภ์ กษัตริย์นิยมน่ายสยาน
บังเกิดขึ้นแล้ว จะเป็นเหตุให้เขาเกิดกิตติยศ พระราชประเพณีที่เราขึ้น
จะทำได้ ปรนความชั่ว มองเสียไปจากสิ่งที่ดี ไซ้แต่จะโค่งคังแต่เท่านั้น
ก็หาไม่ได้ จะทำให้เขาสืบค้นหาถึงถ้อยคำที่ถูกกล่าวด้วย คือเขาจะคิด
ว่าเปบเจ้าอันใดควรจะอย่างใดแล้วเคลื่อนไปไม่อาจจะยอมรับรอง
นับถือ แล้วจะเลวร้ายเกิดผลกระทบระกูลถึงสิ้นด้วย จะทำให้
การรับเสด็จในโอกาสอย่างใด ๆ แล้วไม่ด้วยความที่เขาถูกรังเกียจ เพราะ
เบื่องหน้าเขาเกลียดชังตักเตือนในการเรื่องนี้ จะทำให้เสียประโยชน์ผล
เปบที่อับจนต่อไป เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าจึงต้องกราบบังคมทูล
พระกรุณาขอรับ พระราชทานให้พระเจ้าอนงค์ยาเธอตามเสด็จแต่บัด
ที่พูด เพราะเกรงความที่จะมาทำให้ประโยชน์อันใหญ่เสียไปเท่านั้น

ถึงข้าราชการซึ่งจะตามเสด็จพระราชดำเนินก็เหมือนกัน
ต้องตักใ้ถ้อยจริงใจใจที่สุดแล้วออกเอาแต่ที่จะเป็นประโยชน์ทั่วให้
จริง ๆ แลผู้ท้าวพระยาไทยได้ว่าจะไม่บาปพระพฤติการชั่วด้วย
การอย่างหนึ่งอย่างใดได้ขายมาดองฯ ได้แล้ว จึงควรให้ตามเสด็จ
มา การเรื่องงานนี้จะตามเสด็จพระราชดำเนินนี้จะต้องให้หน่อยอย่าง

ที่สุด จึงจะสงบก็เฉพาะความเจริญแก่บ้านเมือง ยิ่งให้ย่อยได้เท่าใดเป็นดีเท่านั้น ถึง
 มาว่าเรือที่จะแสดงพระราชดำเนินนี้จะเข้าทั้งลำเป็นของเรานี้ก็ยิ่งดี ผู้ที่อยากจะตาม
 เสด็จก็มักคิดเสียว่าเรือหลวงทั้งลำมันทุกกันไปเท่าใดก็ได้ ให้น้อยเสียเปรียบดังนี้ คงจะมีผู้ขอ
 ตามแสดงพระราชดำเนินเป็นอันมาก แต่ความจริงหาเป็นอย่างนี้ไปใช้ว่าจะไปอยู่แต่ในเรือเท่านั้น
 เมื่อใด ถ้าไปมากค่าเก็บทางรถไฟแล้วที่ไปอยู่เมืองต่าง ๆ จะเป็นเงินมากกว่าค่าเช่าเรือ
 หลายเท่า แลการจะเบียดงี้ไปแต่จะเป็นการลำบากมาก เพราะจะต้องกระเตรียมให้พร้อม
 ในการไปมา ยิ่งจะต้องมีพวกที่คอยรถหนึ่งชั่วโมงก็ติดตามไปเสมอ ถ้าเขาเห็นพวกมากนัก
 จะเป็นการประหลาดชมขึ้นแก่เขาที่เห็นว่าให้ต่าง ๆ เป็นที่เขาคิดได้ในการที่เขาจะไปเสีย
 มาก ๆ ไปเป็นประโยชน์ เพราะความที่คนยุโรปก็เห็นด้วยว่า ความที่คนเอเชียไม่มีกฎหมาย
 มักเอาเงินมาวิ่งไปกินหาในทางมาหาความสนุกสนานบำรุงยศศักดิ์ทำงาเขาได้คิดถึงความ
 กฎที่เอาทรัพย์สินของราษฎร ซึ่งเป็นผู้ว่าผลประโยชน์ได้โดยยากมาบำรุงในการที่ไม่เป็น
 ประโยชน์ดังนี้ เขามักเห็นไปอย่างนี้ เพราะฉะนั้นการที่จะแสดงพระราชดำเนินครั้งนี้ ยิ่ง
 ทำให้รักครั้นมากไปเท่าใด ก็เห็นแก่ทำให้เขาเห็นจริงรูปไปว่าความที่คนเอเชียชอบการยศ
 ถักคิดเล่ห์ไถงยิ่งขึ้น ส่วนพระราชประสงค์จะให้เขาเห็นว่าเขารู้จักความยุติธรรมอยาก
 จะประพฤติการที่ชาวยุโรปทั้งปวงเขชอบ การเหล่านี้ก็จะเสียไปหมด ยิ่งถ้าคนพวกมาก
 เข้าแล้วก็จะเห็นทำให้เกิดความเสียหายอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเป็นธรรมดา การนี้ก็จะทำให้เขา
 คิดเสียจนหมั่นได้ ทำให้เสียประโยชน์ไม่หมด การซึ่งจะเกิดขายหน้าเพราะคนไปมากจะรักษา
 กันไม่อยู่ได้ ถ้าเอาคนที่ไม่สมควรไปคือ คนที่เล่ห์เหลี่ยมได้คิดว่าจะหยุดการพูดจนเขาไม่ได้
 เป็นต้น ถ้าคนจำพวกนี้ตามไปแล้วจะไปเที่ยวพูดจนขึ้นแล้ว เขากงตัวรู้ก็จะเกิดความ
 ขาดหน้าไปเป็นที่ที่เสียหน้าระบอบ เสด็จทั้งวงศาด้วย ราชวงศ์ไปหมด เขาจะดูหมิ่นไปทั่วกันว่า
 คนในระบอบเสด็จไปพูดจนอย่างนั้น ๆ ผลลัพท์เป็นแบบสูงแต่ผู้ว่ายศก็ยิ่งเสียมากขึ้น เขา
 จะคิดว่าคนสูงถึงเพียงนั้นยังไปทำการชั่วดังนี้ โฉนดผู้ว่าจึงจะไม่ไปเป็นอีกแล้ว คนที่จะตาม
 เสด็จออกไปครั้งนี้ การซึ่งเขาจะต้องเข้าใจว่าเป็นคนที่เลือกแล้วทั้งนี้ ถ้าคนพวกนี้ไป
 ทำการชั่วเขาจะมองกันว่า คนที่เลือกแล้วยังเพียงนี้ คนที่นับว่าพื้นเมืองจะมียิ่งกว่านั้นมากเขา
 ก็จะทำให้เขาถูกดูถูกจนสาบสูญไปอีก ยิ่งกว่าเสียทั้งสิ้น ผู้ที่จะขอไปตามเสด็จนั้นก็โดย
 อยากไปเที่ยวสนุก ๆ ไปชมเมือง ๆ ต่าง ๆ เท่านั้น ถ้าทรงพระกรุณาฯ ปล่อยให้ไปตามใจ

โยยที่ทรงเกรงใจจนไปกันมากไปตรงจักรอนลงเสียแล้ว พระราช
 ทรัพย์ก็ไม่อาจบอกได้ประโยชน์อันใดเลย สำหรับแต่จะเป็นเครื่อง
 ให้เขาได้เขียนแผนที่เขาร้างเกี่ยวกับที่จะรับวง เพราะไม่มากมายแล
 สำหรับจะไม่ทำควาความต่าง ๆ ถ้ากันเสียไปหมด จะไปหา
 เกียศศึกษาให้เขาตรึงเรือกก็จะต้องเสียไปให้นานไป เพราะฉะนั้น
 ต้องเลือกเอาแต่ที่ไว้พระราชทรัพย์ไทยไว้แต่จะไม่เป็นประโยชน์จริง ๆ
 จึงจะไว้ ถึงจะเอาไปบอกแล้วให้ ๆ อยู่เสียในเรือกไปรวบไว้ที่
 เบื้องใดเบื้องหนึ่ง ถึงเช่นทรงพระราชดำริไว้แต่ก่อน ก็เห็นด้วย
 เกล็ดว่า ว่าคงไม่เก็บเขาไว้แน่นอน เขาอยู่ตัวก็ต้องเสียในเรื่องคนมาก
 กังที่ใดกรามยังจตุลาระกรุณาแล้วนั้น จึงต้องขอรับพระราชทาน
 ให้นำกำหนดเวลาอย่าให้เกินที่แน่นอนลงไว้เสียทีเดียว

สมเด็จพระนางเจ้า
 พระบรมราชเทวี
 ตามเสด็จพระราช
 ดำเนิน

ข้าพระพุทธเจ้าได้ออกรับประทานผู้ซึ่งสมควรและจำเป็นจะต้อง
 ตามเสด็จพระราชดำเนิน ด้วยเกล้าฯ ว่าคนที่จะนับเข้าใน
 ศรัทธานั้น คือ สมเด็จพระนางเจ้าบรมราชเทวีพระองค์ 1 จะต้อง
 ตามเสด็จพระราชดำเนินด้วย จะไปไม่เป็นที่ทรง ระวิตกห่วงข้าง
 หลังอย่างใด จะได้ว่าระบอบปรากฏไปทั่วประเทศยุโรปได้ทรงรู้จัก
 กับพระเจ้าแผ่นดินและพระบรมราชเทวีในประเทศยุโรปกว้างขวางขึ้น
 ทำให้ทรงคุ้นเคยไปโดยไปอาศัยของพระบรมราชเทวีในประเทศยุโรป
 ทั้งไปวงละก็กลับเป็นอยู่ที่ประเทศยุโรปเป็นการกว้างขวางแก่พระองค์
 อย่างใด จะไปประโยชน์แก่พระองค์ที่จะได้ไปทรงแบบแผน
 แลเจ้าพระไทยในการที่พระบรมราชเทวีของพระเจ้าแผ่นดินในยุโรป
 ทรงประพฤติกพระองค์ คือเป็นพระราชบุตรในสภามหาจักรีต่าง ๆ
 สำหรับพระบรมราชเทวีจะสั่งทรงทำใ้การที่จะถูกทูลถามบำรุง
 ความเจริญของบ้านเมือง แลบำรุงความดีของราษฎรซึ่งเป็น
 สรรเสริญต่อชาวยุโรปเป็นการประดับระสับที่ถูกต้องไปข้างหน้าตาม
 อย่างที่พระบรมราชเทวีในประเทศยุโรปทรงประพฤติอย่าง 1 แล

สมเด็จพระเจ้าลูกยา
เธอพระองค์ใหญ่ทรง
ถามเสด็จพระราช
ดำเนิน

กรมหมื่นเทวะวงศ
วโรประการ โปรดเว
สัการีการภา
เสด็จพระราชดำเนิน

จะให้เป็นการประจักษ์ ระลึกรู้ว่าในการประจักษ์พระองค์ในที่ต่าง ๆ
ในราชการภาในการรับแขกเป็นต้น ทั้งการ ประชุมต่าง ๆ จะได้เข้า
ระไทยไว้เป็นประโยชน์แก่พระองค์ต่อไปไม่เป็นการซ้ำซ้อน และ
ได้ทรงเห็นการที่การชั่ว ซึ่งที่ควรทรงประจักษ์แต่ไม่ควร ให้เป็นการ
เจริญพระสติปัญญาตามที่ประโยชน์ โลกเป็นประจักษ์ของกวางกุศล
เจริญของบ้านเมืองต่อไปจากนี้แล้ว แต่เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าสมเด็จพระ
เจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกในพระราชวังบวรวิเศษวังหน้า
ซึ่งที่ควรจะตามเสด็จ พระราชดำเนินด้วย จะได้เป็นประโยชน์อันใหญ่
ในราชการถึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาฯ ข้างกันแล้วนั้น ยังประโยชน์
นอกจากนั้นก็ยังมีอีกเป็นอันมาก ก็ขอให้ให้โปรดเกล้าฯ แลสมเด็จพระ
นางเจ้าทรงอธิบายพระราชดำริโดยกลายพระปริวิตกห่วงใยไม่ได้อ่าง
หทัย ทำให้ประเพณีโรปรุ่งเรืองแห่งการ ขมดีรุ่งเรืองยังเป็น
ของบ้านเมืองอยู่ ยังเป็นเกราะประคับประคองซึ่งจะสืบสันตติวงศ์ต่อไปไม่เป็นการ
ละความ ซึ่งจะเป็นอย่างใดก็อีกอันตรายน่าจะมานั่งเป็นที่เดือดร้อน
แก่ลูกหลานชนชาติ ประเพณีด้วยอย่าง ๑ ถึงมาว่าสมเด็จพระเจ้า
ลูกยาเธอฯ ยังทรงพระเยาว์อยู่ก็ดี แต่เมื่อได้เสด็จไปทอดพระเนตร
บ้านเมืองเลขณบรรณเป็นชาติ ๆ แม้แต่ไทยที่ได้ทรงรู้จักสิ่งก็สิ่งรอบ
แฉ่งก็ยังไม่ทำให้ทรงระฤกจากค้ำวามไม่มากนักน้อย ยังเป็นอุปนิสัยมีจักษ
ในพระองค์ท่าน คงจะทำให้เป็นประโยชน์ในการข้างมากต่อไปได้ไม่
ยากนักน้อยไม่ต้องสงสัยเลยเลย ก็คิดว่าไม่ได้รับรู้ได้เห็นเคยแบบนั้น แลยัง
มีประโยชน์อื่น ๆ อีกเป็นอนันตประการ อนึ่งเจ้าชายที่จาเป็นจะต้อง
ตามเสด็จพระราชดำเนินนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าที่จำเป็นจะต้องไป
นี้ก็เป็นพระองค์เดียวเท่านั้น นอกนั้นก็ไปเสด็จไปเลย คือ
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศวโรประการพระองค์เดียว
เท่านั้น จะต้องตามเสด็จไปไปโปรดเวสัการี เพราะได้เคย
ทรงรับราชการในตำแหน่งนี้มาช้านานเป็นราชการมาก แลทรงชำนาญ

ในการหนังสือโดยหนังสืออังกฤษ แลรู้ภาษอังกฤษก็ เปนกำลังที่จะ
ขอ พระเจ้พระกษัตริย์ในราชการต่าง ๆ ได้มาก ถ้าได้แสดงแล้วก็
จะได้ไปทรงแทนประเทศยุโรปรู้เทศาภิบาลธรรมเนียมการต่าง ๆ จะ
ได้เปนกำลังราชการที่จะส่งของพระเจ้ พระคฤต่อไปข้างน่าเปน
ประโยชน์อยู่อย่างหนึ่ง เพราะพระคฤทศไกรยทรงพักฝ่ายในราชการ
มาก แลราชการในตำแหน่งทวงค่านก็จะต้องเกี่ยวข้องในการต่าง
ประเทศอยู่มากแล้ว ต้องให้คาบเคจพระราชดำเนินไป เพราะ
มีประโยชน์ในราชการอย่างนี้

ว่าพระยาภาณุวงษ
มหาโกษาธิบดี
พระคฤทศไกรย
ทรงตามเคจ
พระราชดำเนิน

ยังว่าราชการที่จะก่อกลาเคจ พระราชดำเนินในส่วนี้
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าว่าพระยาภาณุวงษมหาโกษาธิบดีจะต้องคาบเสภา
พระราชดำเนินด้วย เพราะเปนธรรมเนียมที่ควรต้องไปเสนาบดี
ตามเสภา พระราชดำเนินด้วย ท่านก็ไปเสนาบดีผู้ว่าการต่างประเทศ
ทั้งเปนคนค้อยู่วรรณเปี่ยมยุโรปก็ถือว่าคนผู้นั้นค้อย่าง จึงเห็นด้วย
เกล้าฯ ว่าสมควรได้คาบตามเคจพระราชดำเนินด้วย แลบางที
จะเปนประโยชน์ที่ท่านจะได้ไปเห็นการต่าง ๆ เว้น เพื่อจะมีความ
เห็นที่ถนัดที่จะบอกเล่าที่จะได้ส่งของพระเจ้พระคฤในราชการ
ต่อไปได้บ้าง แลถ้าปล่อยให้อยู่ในกรุง تنها ในเวลาเคจไม่อยู่
แล้ว จะทำให้การเสียไปต่าง ๆ ที่เป็นโทษแก่ของท่าน แล
ถ้าปล่อยไว้ก็จะเปนที่ชักขวางในทางที่จะทรงจัดการรัก าวระนกรใน
เวลาเคจไปอยู่ ถึงที่ใดกรมวังกรมหลวงพระกรุณาแล้วนั้น จึง
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรจะคาบเสภาพระราชดำเนินด้วย

พระยาภาณุวงษ
ทรงตามเสภา
พระราชดำเนิน

อนึ่งจะค้อยมีผู้ว่าการกรมวัง (คือ Lord Chamberlain)
ตามเสภาพระราชดำเนินด้วย ผู้ที่จะเปนค้อยนี้ก็ได้ถือว่าผู้นั้น
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าพระยาภาณุวงษเปนคนรู้ภาษาแลหนังสืออังกฤษ
แลประเพณีธรรมเนียมยุโรปมาก แลได้เคยรับราชการรู้คุ้นเคย
(Experience) เปนที่ไว้วางพระราชกลไกได้ แลได้เคยออก

รับตำแหน่งที่ออก
แขมเบอเรียน

ไปราชการใน เมืองต่างประเทศทำให้นานการบ้าง ทั้งจะได้ไป
เห็นการต่าง ๆ ทั่วถึงจะได้ไปแก้ถึงสนองพระเกษมระคุทต่อไปได้
เปนประโยชน์มากขึ้นด้วย

ราชเอกเอกองที่จะ
ตามเสด็จพระราช
ดำเนิน

ก็จะต้องมีราชเอกเอกองไปจากกรุงเทพฯ นาย 1 เปน
เอกเอกองหลวง ราชเอกเอกองในกรุงเทพฯ ที่สมควรก็มีแต่เปน
พระเจ้าบรมวงศ์เธอเสด็จขึ้น จะเอาไปก็เปนการขัดขวางสำคัญ
ถึงที่ใดกรมมณฑลพระกรุณาแล้วนั้น จึงจำเป็นต้องเลือกเอา
ข้าราชการนาย 1 ต้องเลือกเอาคนที่ไว้วางใจตรงแล้วจักราชการ
กล่าวกันว่าวงไว้วางใจจักราชการก็สมควรการต่าง ๆ เปนที่ควร
จะให้การสำคัญ ๆ ได้ไว้วางใจไป ถัดด้วยเกล้าฯ ไว้นั้นเดิม
ว่าไม่มีใครจะคิดว่าเจ้าหมื่นไวยวรนาถในการนี้ แต่มาคิดอยู่ที่
การข้าง เสด็จขึ้นก็เปนการสำคัญที่ต้องการเจ้าหมื่นไวยวรนาถมาก
อยู่ ถ้าต้องให้อยู่การทหารในกรุงเทพฯ เสียแล้ว จึงเห็นด้วย
เกล้าฯ ว่าผู้ใดคนหนึ่งซึ่งจะทรงพระราชมารห์เห็นสมควรแล้วเป็นดี
แล้วก็จะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ แต่ต้องไม่ใช่พระเจ้าบรม
วงศ์เธอเท่านั้น เพราะจะกั้นการเกี่ยวสำคัญที่มีเจ้ามากถึงได้กรม
มณฑลพระกรุณาแล้วนั้น

ถ้าที่จะตามเสด็จ
พระราชดำเนินการ
ใหญ่ภาษาฝรั่งเศส
ได้ด้วย

ฉะนี้ในเวลาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินเมืองคอนคิเบนต์ตั้งบวงนั้น
จำเป็นต้องมีล่ามภาษาฝรั่งเศสให้การได้ก็สัตนาย 1 คนที่พูดไทย
พูดฝรั่งเศสได้ก็ขึ้นก็ไม่มีใครมี ถ้าจะใช้ล่าม 2 คน ก็กล่าวว่าเป็น
ภาษาไทย ให้ล่ามแปล ภาษาอังกฤษ แล้วล่ามแปลอังกฤษเป็น
ฝรั่งเศสอีกทอด 1 ก็หลายทอดหลายเทินัก การฉะนี้ที่ควรจะไปก็
ไม่มีแรงเพราะพูดหลายทอด ก็มักจะตกจากบทหรือไปเปนนธรรมา
แฉเปนาการลำบากไม่สะดวกเสียเวลาากเป็นที่รำคาญเหน็ดเหนื่อย
ทั้งผู้พูดผู้แปลล่ามเสียใจ แต่ถ้าล่ามมากก็มักจะ เปนที่รังเกียจทั้งใน
ใ้ฝ่ายล่องธุติระบอบและพระเจ้าแผ่นดินแลขุนนางชาวยุโรปทั้งปวง

ไม่เป็นท่อนจวนที่จะกำรัชการต่าง ๆ แต่ล้วนเกี่ยวพันกันเป็น
ที่รังเกียจอยู่แล้ว ยิ่ง 2 คนจะยิ่งเป็นที่รังเกียจมากขึ้น การ
ต่าง ๆ ที่การจะทรงพระราชโอรสจะหุละรังเกียจล้น ความนั้น
ก็ไปกำรัชการ เพราะการเก็บประโคมไป เล่นด้วยเกล้าฯ ว่า
มีก่อกองทัพไว้บ่นบ่นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ เป็นหลวง
ก็เปนขุนนางไทยแลดูการว่าไทยแลฝรั่งเคยได้ก็ จะจะได้เป็นล้นใน
กอนติ เสด็จได้ ถ้าโปรดเกล้าฯ ให้การเสกไปล้วนแล้วก็จะเปน
ล้นล้นเกี่ยวไม่ล้นมาก

เสด็จอินเวทถึงที่จะ
ตามเสด็จ พระราช
คำเนซึ่งจะมีออก
ไปแต่กรุงเทพฯ

อนึ่งคตงมีเสด็จอินเวทถึงกับเสด็จพระนางเจ้าพระบรมราช
เทวีตามเสด็จไปแต่กรุงเทพฯ จักตน เสด็จด้วยเกล้าฯ ว่าไม่มี
ผู้ใดจะคิดว่าเปลี่ยนพระราชา พระยากรมวงษ์ เพราะเป็นคนมีสติ
ปัญญาถ่องแท้รู้จักราชการและขนบธรรมเนียมที่ควรปฏิบัติที่สมควร
ที่จะสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งนี้ได้ดีเป็นแน่ แลเป็นคนมีความ
เฉลียวฉลาดมาก ถ้ามีก็กลัวว่าจะได้ไม่เป็นที่ระแวงสงสัยกับคนต่าง
ประเทศทั้งปวงที่ทั้งใจคอยจับเหตุผลจึงเกวาคาที่เขา ได้ยินได้ฟังมา
ก็จะทั้งนำคอยกำเริบไปต่าง ๆ ถ้าเปลี่ยนพระราชา พระยากรมวงษ์
มาแล้วก็จะดีเพราะที่เขาจะสงสัยไปต่าง ๆ มีสงสัยโดยว่าเป็นเจ้าจอม
เป็นคน

พระองค์เจ้าสาย
สนธิทวงขามอยา

อนึ่งมณฑลไทยนั้น เสด็จด้วยเกล้าฯ ว่าจะไม่ค่อยมีมาที่เดียว
ก็จะไปแต่ที่อำเภออุบลราชธานี เพราะหมอบรัดร์ที่ดี ๆ มีเป็นอันมาก
ก็แต่เกล้าฯ เสด็จไว้ว่างพระราชทานไทยไปก็ได้แล้ว จะโปรดเกล้าฯ
ให้พระวงษ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนธิทวงขามตามเสด็จพระราชดำเนิน
มาด้วยก็ได้ แต่เกรงด้วยเกล้าฯ ว่าในอิศริยาจะมากนักไปจะเป็นที่
รังเกียจกับผู้ที่จะรับรอง แลหาคนที่ได้ทราบเกล้าฯ ในการที่ระ-
เจ้าแผ่นดินในยุโรปไปเสด็จไปประพาสเมืองใด ๆ ในยุโรปก็ ก็ไม่
ได้ทราบเกล้าฯ ว่ามีหนวเจ้าในอิศริยาแลแล ยกเสด็จเจ้านาย

ที่เอาจไปบระดาในประเททวันออกที่มีมอใจชั่วรักมาแปลกกับที่
เปที่ไว้ไวชาวชาญไปทั้งปวงจึงตรึงมีมอไปก้วย ก็การกรังนี้ถ้า
เปที่วางบระดา กุไทยไว้ให้มอชาญไปแล้ว ก็จะทำให้ส่ว
น้อยลงอีกได้ แต่ถ้าจะไม่เปที่วางบระดาทุกไทยจำจะต้องมีมาแล้ว
จะโปรกเกล้าๆ ให้บระดกเจ้าชายสนทวงมเข้าในส่วอีก บระดก
หนึ่งการอย่างส่วเจาณาไปประดาในเมืงทวันออกก้วย ก็แล้ว
แต่จะทรงบระดาไปรคเกล้าๆ

กนี้จึงจะเข้าในส่วไปจากกรุงทเพน นี้ เปด้วยเกล้าๆ
ว่าเมืงเพนนี้ก็อยู่แล้ว บระดกได้น้อยลงไปอีกเปด แต่จะบก
ขึ้นไปอีกไม่ได้ เพนนี้ก็บาคอยู่แล้ว

เอ็ดวิดเวทถึงบะดา
บะดาอ 'อเวทกับ
ราชทูตซึ่งจะบาคดา
กับส่วกลางที่เอาจ
พระราชาเห็น

ยังเม่อเสาวไปถึงยุโรปแล้ว กนี้ที่จะเข้าในส่วอีกก็ยังมีอยู่
ที่เขาจะทวงบระดกทั้งนี้ กนี้ราชทูตที่ประจำอยู่สำหรับรับเสดทุก ๆ
เมืงนั้น ยังารรยราชทูตนั้นก็จะต้องมารับราชการเปนเจกอนเวทถึง
โชนเจทระนางเจ้าก้วยอีกก 1 ให้เป 2 กนี้จึงเปลี่ยนกรรยา
ระยาบกรรย กับลิกก้วยเกล้าๆ ว่าถ้าให้มีผู้บงเลกี่ฝรั่งที่เป
ผู้บงเลกี่กว้างทวารู้จักขนบธรรมเนียม Court life ได้ให้
เป Maid of Honour อีกคนหนึ่ง แล้วเข้าอวดกับส่วให้รู้ที่
การอยู่การทว บะดกรรยเปยบะดาอ 'อเวทในเวดาออกเขกเขา
ทวอย่างใด จะได้เปนที่เมเนกกับเวดาอ 'อเวทไทย ทวไม่คงจะ
เคอะเทินเลไปเซอะเมเปที่เขาทวเราละเล ยังไม่รู้การก้วย
แล้วก็จะยิ่งเลวากไป ถ้าบะดาถึงที่กนี้หนึ่งเพนว่าการทั้งบวงจะ

ราชเอกเคองของ
ส่วเจทระนางเจ้า
บระดกเจ้าเล
บะดกซึ่งอยู่ทนอก
จะไปรับเคจศคทอ
เข้าในส่ว

เรียบร ียปรกจากการชวหน้าได้ ราชเอกเคองของส่วเจ
บระนางเจ้าซึ่งควรจะมีขึ้นอีกคนหนึ่ง รวมทั้งที่เปแอกเคองไป

จากกรุงทเพน นี้ ก็เปด้วยเกล้าๆ ว่าพระเจาบองยาเซอ
บระดกเจ้าเล บะดกก็เปนเอกเคองในส่วเจทระนางเจ้ามา
แต่กนี้ เวลานั้นก้อยที่บะดาแล้ว กวรเวทวให้ราชการกวยไม่ต้อง
มีไปจากกรุงทเพน อีกนายหนึ่ง

ผู้ที่จะตามเสด็จนอก
ลัทธิ หลวงราโชวาท
บมอหนอง

อนึ่งคนที่จะไปรับราชการนอกจากในสวิตนั้น ข้าราชการ
เจ้าได้ถือประมาทมาให้ยากให้น้อย พอสมควรที่จำเป็นจะต้องใจการ
ก่อนที่จำเป็นที่หลวงราโชวาทนั้นจะต้องถวายน้อยงานอยู่เป็นนิตขาดไม่ได้
ต้องเอาตามเสด็จระราชคำไปไปด้วย

แต่หมอฟรังนั้นเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าไม่เป็นการจำเป็นที่จะต้อง
เอาหมอกาวยวนไปใช้ด้วยเลย เมื่อไปถึงเมืองยุโรปแล้วหมอกี้ก็
บ่มั่นอันยาก "หลวงราโชวาทนั้นก็เคยรู้จักชนบทกรรมเปี่ยมไปยรู้จักรักษา
ไทยก็หมอฟรังที่ไปกรุงเทพฯ นี่จะไว้ใจได้อย่างหมอกาวยวนนั้นก็ไม่มี
ด้วย ต้องให้ช่วยรักษาบรรณวงษาของและเจ้าหลวงของจุลัระบาท
ในกรุงเทพฯ ถือว่าที่ไว้ใจออกไปเพราะมีประโยชน์กว่ากันมาก

ว่าด้วยหมากเล็ก
ระไปเลี้ยงกับชาว
ที่จะตามเสด็จ
ราชคำเก็บ ลงนาย
ถักกินตามเล็ก

อนึ่งหมากเล็กที่จะมองตามเสด็จระราชคำเน้นนั้น ก็ไม่ใช่
การอันใดยาก ซึ่งแต่สำหรับจะได้รับการการใดก็ระวงศ์เท่านั้น
เอาไปมากก็ช่วยการเปล่า ๆ ไม่เอาประโยชน์อันใดใช้ไรก็ไม่ได้นัก
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าหลวงถักก็ขายเวลาเล็กได้เคยรับราชการสนิท
ใกล้ ระองค์มาควรจะไปด้วยผู้ สำหรับจะได้รับการการใดก็ระองค์
ทุกสิ่งทุกอย่าง ก็จะต้องมีหมากเล็กสำหรับใช้ เสจสมเสจระเจ้า
ลูกชาเขอถักกานหนึ่งและได้ช่วยหลวงนายถักก็ด้วย เห็นด้วยเกล้าฯ
ว่าเจ้าหมากเล็กโอราธ เหวที่จะสนอง ระเดชระฤได้ก็ดีกว่าผู้อื่น การ
ที่พูดมานั้นระมาการวงนั้นก็อยู่รอบโอบไว้ในเวลาที่ขาดทาง
เมื่อไปถึงแล้วแต่เดิเรไร ๆ เหวเจตน์เจตนักเรียนที่พูดไว้ก็เอาไปช่วย
ได้ทั้งนั้น เพราะฉะนั้นคนนั้นก็ไม่ต้องเอาไปด้วยเลย ฟรังที่จะจ้าง
นั้นใช้ไว้ดีกว่าโอบมาก ถ้าจะใช้คนใดคนหนึ่งก็ไม่ได้ใช้ไรก็ไม่เคย
ไม่ถ่วงแต่ควงไม่มั่นคงความระการเป็นแน่ และจะไปดูคนด้านก่อให้
เกิการว่า เขาคนนั้นได้หลายอย่างนัก ยิ่งคนมากก็ยิ่งมีสิ่งให้ขาย
คนามากก็ยิ่งทุกที่ ไม่เอาประโยชน์สักสิ่งหนึ่ง ที่จะเอาคนไทยไปใช้อีก

เจ้าหมากเล็กโอราธ
หมากเล็ก

สุดพระพี่เลี้ยงฉวยเดช
พระเจ้าอุกยาเขอ

ข้าหลวงในสมเด็จ
พระนางเจ้า

แต่ที่เขาคิดจะได้นอง
พระเดชพระคุณใน
สมเด็จพระนางเจ้า

กนใช้ของข้าราชการ

อนึ่งถ้าสมเด็จพระเจ้าอุกยาเขอเสด็จด้วย จำเริญต้องมี
พระพี่เลี้ยงผู้ทรงคุณหนึ่ง แทนด้วยเกล้าฯ ว่าจะต้องให้สุดพระพี่เลี้ยง
ไปจะดีกว่าผู้อื่น เพราะได้เคยเป็นพระพี่เลี้ยงผู้ต่ำเป็ปรคบายต์เดิม
กับเหนียวเกล้าฯ ว่า กวรวะล้องบิข้าหลวงสำหรับจะได้รับราชการ
ในระวงศ์สมเด็จพระนางเจ้าอัครกษัตริย์ที่เป็นคนทำการหนักจากการ
หมานได้ ต้องเอาคนที่ไปใช้ผู้ดีนัก เอาคนใช้การหนักเป็ประมาณ
แต่อย่าให้ไปเป็นสาวในปั๊ญงไทยไปอย่างหนึ่งอย่างใดก็ได้ จะเกิดการ
ปัญหาขึ้น ต้องเอาคนทำการหนักได้จริง ๆ ถ้าได้รับเคยพระภูษาแล
เครื่องทรง

กับแทนด้วยเกล้าฯ ว่า จะต้องบิหญิงฝรั่งเข้ามาสักคนหนึ่ง
สำหรับที่จะได้นอง พระองค์จักเครื่องต่าง ๆ ของสมเด็จพระนาง
เจ้าพระบรมราชเทวีไปอย่าง Lady's maid จะได้เป็นประโยชน์
ที่จะช่วยแต่งพระองค์จักเครื่องต่าง ๆ ให้ถูกต้องธรรมเนียม กน ๆ
ก็ต้องเอาคนที่ไปเป็นเจ้าจึงจะเป็นประโยชน์มาก ถ้ายังได้คนทำฉลอง
พระองค์ได้ดียิ่งก็ เพราะฉลองพระองค์ที่หว่าไปจากทางแขกแบบ
นั้นไปยังนอกจั่วถ้องจะทรงไม่ได้เพราะเดวเตยที่ใช้ไม่ได้เลย ถ้า
ได้คนแบบหลวง พระองค์ได้ ด้วยเขาจะได้จักเอาขานนอกเข้ามา
จักพระองค์ทำได้ดีกว่าคนอื่น ถ้าด้วยเกล้าฯ ว่า ถ้าเป็นการตกลง
ว่าจเสด็จแล้ว ฝรั่งเขาก็ควรจะส่งเข้ามาก่อน ที่จะส่ง
เข้ามาตอนนี้ไว้แต่จะบิประโยชน์ต่อการเขมาของพระองค์เท่านั้น
ก็พอได้ จะได้หาครวหาเรียบของที่ควรจะไปเอาไปถาวร แลจะได้
จักสิ่งของต่าง ๆ ของทั้งวังสมเด็จพระนางเจ้าที่หว่าเอาไป แลจะ
ได้ไปไหนเถร พระนางเจ้าคืบเคยไว้ด้วย หึงจะไปทรงไว้ได้สนิทสนม
จริง ๆ ไม่ต้องทรงเกรงใจ ไม่ทรงใช้สอยเพราะเห็นเป็นฝรั่งจะ
จำงไปเสียเงินเปล่า ๆ

อนึ่งมาวของผู้ที่จะตามเสด็จพระราชดำเนนนั้น ต้องตัก
ให้น้อยองให้ไปี่สุก เพราะเอามาวไปด้วยก็ใช่อไร ไม่ได้ช่วยการ

เปล่า ๆ ไปเป็นประโยชน์อะไรเลย สำหรับไปทำความให้หนักใจได้
ความรำคาญ กลับไปขายไปเท่านั้น บ่าวพวกหนูที่เอาไปคราวนี้มี
แปดตัวอยู่แล้ว แปดตัวที่ไปทวนใจแครงรังเท่านั้น ยิ่ง
ยิ่งเฝ้าระวังความขานหน้าที่จะเกิดขึ้นนั้น ยิ่งจะมีทวีขึ้นกว่าผู้
หลายเท่า ข้าพระพุทธเจ้าก็คิดว่าเดี๋ยวนี้ ว่ายอมได้มีแต่เดี๋ยวนี้
ของกรมนี้แหละวางยาวโรประการนายหนึ่ง ของเจ้า ระยาภาณุวง
มหาโกษาธิบดีนายหนึ่งเท่านั้น นอกนั้นขอรับ ระราชทานให้ตัดขาด
แต่ที่เดียว บ่าวฝรั่งที่จ้างมากับเรื่อนั้นจะจ้างมากเท่าใดก็ได้แลใช้
ได้จริง ๆ ก็ถือว่ามาไปมาก ความขายนี้ก็ไม่ค่อย

ว่าด้วยข้างในตา

เสก ระราชดำเน
มากไม่ได้เป็นอันตราย

ประการหนึ่งพระราชอาญาไม่แก้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้า
ขอ ระราชทานพระบรมราชโองการบังคับบัญชาพระอภัย ในข้อ
ที่จะเสก ระราชดำเนนั้น ใ้ฝ่ายองครักษ์ระยาภิทรภะอยู่
ในใ้ฝ่ายองครักษ์แล้วจะเสกไปเพื่อจะทรง ระราชดำริที่ขาย
ช่วยมวลพระเนตรการมเหสีของประเท บุโรปมาบำรุงพระนคร
โดยทรงระราชอุบาย เพื่อจะหาผู้บำรุงกรุงสยาม บัดเพื่อจะให้
ความระยาภิทรภะเห็นเป็นการการางระยาภิทรภะยุโรปทรงมั่งคั่ง
ระราชดำเนนั้นแล้วถ้ายังนึกที่ข้างในจะตามเสก ระราชดำเน
ด้วย ถ้าหากจากองครักษ์ระยาภิทรภะทรงระราชดำริไว้แต่
ครั้งก่อนนั้น ระราชอาญาไม่แก้แล้ว เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าที่สุด
จ ใ้โดยตามเสก ระราชดำเนอีกคนหนึ่งไปไม่ลองขึ้น

จะเปนระยาภิทรภะจากดวงไมจนถึงแต่เพียงเจ้าจอม
ก็ถึงไม่เห็นการเสียใจอยู่เป็นแน่ ถึงจะปล่อยไปอย่างหนึ่งอย่าง
ใจความคงแลเรือกโดยทรงว่าเป็นน้องของควีน ก็ดีไม่ได้เป็นอันตราย
คงไม่เห็นการเสียใจเลย ถ้าเขาเสียใจความเขาๆ บิดไม่บิดจ
แห่งพรายไปได้แล้ว การที่ทรงระยาภิทรภะเสก ระราชดำเน
ออกไป เพื่อจะให้เปนเหตุเป็นประโยชน์ดังปวงนั้น คงจะกลาย

เจ้าเงาะ พระเจ้าอยู่หัวเมืองเพชรบุรีซึ่งได้ส่งนางพระสนมกับไปหมก
แลเมื่อเสด็จยุโรปคราวนี้ก็ต้องส่งกลับเมื่อเวลาเข้าเขตแดน
รัฐเซียเข้ากับ ถ้าวางมีมาถึงนี้ ถ้าพระพุทเจ้าจึงแทนเป็นการ
สำคัญนัก ว่าใครได้ปกครองดุสิตพระบาทพระองค์เดียวที่จะทรง
พระบาทฐานทรง พระราชดำริเห็นประโยชน์ทั้งมวลที่จะทรงพระ-
คุณาเสด็จ พระราชดำเนินไปแล้ว ก็ต้องทรงพระราชดำริให้มีการ
ที่จะเป็นประโยชน์นั้นกับเป็นการเสียไม่ได้ การที่เจ้าพระพุทเจ้า
กราบบังคมทูลพระกรุณาทูลถึงไปถวายสำคัญว่าทุกอย่าง เมื่อได้
เงาะ พระราชดำเนินออกไปได้ผลพระเนตรการแลดูเล่นกับโลก
แสดงที่ผู้เป็นพระทัยของบ้านเมืองเขาดีก็ชั่วนับถึาถูกลูกกันเข้าแล้ว
จึงจะทรงแทนการ ไปประเพณียุโรปในเร็ววันที่จะเสียสละเมืองไร
การเร็ววัน พระราชอาณาเขตนับแต่เก่า กว้างขวาง พระราชทานมาก
ทีเดียว

ว่าด้วยกำหนดจะส่ง
เจดีย์เข้าไว้
กรุงเทพฯ ให้ทัน
เวลาเสด็จ

หนึ่งการที่จะเสด็จพระราชดำเนิน ถ้าพระพระราชดำริ
ทดลองเป็นอันจะเสด็จ พระราชดำเนินไปแล้ว ถ้าจะไปรถเกล้า
ให้ราษฎรทศโลกหนึ่งก็ส่งกลับเรามาทางพระเดชพระคุณในพระนคร
ไปรถเกล้า ปีไหนเลขไปเรื่อยก็ จะมีเวลากลับเข้ามาให้ถึง
กรุงเทพฯ ได้ในสองเดือนครึ่ง จะมีเวลาทันที่จะได้เสด็จในเดิวนั้นก็
อยู่ได้ไป แต่ถึงที่จะจ้างมาแต่เดิมไปในสมเด็จระนางเจ้านั้น
ก็จะได้จ้างเข้ามากับราษฎรด้วยกันทีเดียว

ว่าด้วยการแต่งพระองค์
ในเวลาเสด็จ พระราช
ดำเนิน

การที่จะแต่ง พระองค์ไปเมืองยุโรปนั้น ก็ด้วยเกล้าฯ ว่า
ถ้าจะทรงอย่างสยามไป การเสด็จอันใดก็ไม่สู้จะหนักใน
การวังหลวง จะมีแทนหน้าไม้ไม่ว่าอย่าง ๑ แต่ถ้าจะเสด็จพระ-
ราชดำเนินไปทอดพระเนตรที่แห่งใดเป็นไปรเวทแล้ว คงจะเป็น
การลำบากมากที่กระบวนต้นรู้กับบุตรองค์ต่าง ๆ เมืองยุโรป
เรื่อกันก็จะถามมามีให้ดูไม่ได้ จึงเป็นความยากที่จะต้อง

รำลึก ระราชนิยาม อีกอย่างหนึ่ง จึงแน่วแน่ว่า ถ้าจะให้
เป็นการสะดวกสมควร เวลาที่จะเสด็จพระราชดำเนินไปเป็น
ไปรเวทอยู่ก็ในที่นี้ เสด็จตรงไป ทางอย่างจวนประเทศที่
เบญจมาศนั้น เมืองเขาเสียคิดว่า จะเสด็จพระราชดำเนินไปแห่งใด
ก็ขยายไปเป็นคำที่กึ่งกับเห็นเห็นเป็นสลับไปต่าง ๆ แลทั้ง
จะใกล้กันหนาวใกล้ด้วย แลบางทีจะทำให้ชาวยุโรปเป็นที่นิยมได้บ้าง
ว่าทรงประเทศที่ระวางก็เลือกเอาสิ่งที่สมควรหมายแผนที่ถึงทางการ
ตามเวลา มาอ่าวรรณเนียบเขารวมเรียบเรา เอาแต่ที่เป็น
ประมาณ ยกส่วนเวลาที่เป็นการเกษมศานต์อย่างใด ๆ ถ้าเป็นใน
ราชการแล้วจึงทรงอย่างงาม เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า จะหมายก็กล่าว
มาก การที่จะมีเกียรติยศไม่มี เราจะไม่ได้นับชาติทั้งประเทศ
บ้านเมืองเป็นเกียรติยศ เป้าคิดในเวลาที่จะเป็นแล้วก็ยกย่องไปตามได้
เท่านี้

ถึงเวลาเมื่อเสด็จไปในวันเสาร์ที่ เรือนบนเรือนของเรา
ทั้งล่ำถึงจริง แต่ก่อนยุโรปที่มากับเรามาก การแต่งพระองค์
นี้ เจ้าทรงการที่จะไปรงในประเทย์ยุโรปไปก็เลยระงับมาก
เพราะเหมือนกับอีกที่ไปก็เลย บอกว่าให้การเงาที่คนชอบปลาย
ไปให้ไปเป็นผู้ว่าได้ แลผู้ที่เสด็จพระราชดำเนินนั้นต้องประพฤติ
ไว้เรียบร้อยทั่วกันทั้งใน ชาวยุโรปที่มากับเรามากที่จวนจะเกิดขึ้น
เองเราไปเที่ยวเจ้าเป็นพากับผู้ว่าไปก็เลยระงับไม่ได้
แต่อย่างนั้น จะถือเอาแบบกับเราตามเวลานี้ไม่ได้เลย แต่ถ้า
ประพาศการที่ระวางตัวไปโบเรอใกล้กันนี้ เมื่อมีอีกที่ก็ไปเหมือนกัน

ข้าบการชุกวณใน
ข้าราชการ

อนึ่งเวลาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินไปถึงเมืองยุโรปแล้วนั้น
บัณฑิตที่ตามเสด็จพระราชดำเนินต้องมั่งคั่งมาก ในการที่จะไปเที่ยว
ชุกวณในที่ต่าง ๆ มีเรื่องผู้ต่างเป็นกัน เพราะถ้าขึ้นชื่อว่าชุกวณใน
กระบวนเสด็จไปชุกวณแล้ว ก็จะทำให้เสียตลอดไปหมด เขาขึ้นชื่อ

ว่าพวกปลาที่ของพระเจ้าแผ่นดินสยามคงมีมาก ๆ ปลาเข้า คำว่าปลาที่
จะไปตกขายเสียกลางแปดแถวพระราชดำเนิเองแล้วเสียใหญ่ที่
เกี่ยว แะทั้งเขาจะเบบควายชั่วต่าง ๆ ของคนไทยที่ได้เลือกักดา
บลัวยังชั่วกึ่งเพียงนี้ เราะฉนั้นข้าพระพุทธเจ้าจึงได้กราบบังคมทูล
พระกรุณาขอรับ เรร. รามหาให้ใ้ถวายเลคว. คนที่ไว้พระราชทไทย
ได้จริง ๆ บอคนเจะเปะประโยชน์ดังได้กราบบังคมทูลพระกรุณา
บาลัวนั้น สิ่งทั้งปวงนั้นข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระ
กรุณามาแล้วข้างกันเน เนนารที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กริกรองเห็นได้
ตามสิ่งที่ว่าเปะต้องคากองเวเน แะสิ่งที่ควรทำควรไว้ที่ถักแทนได้ใน
บัดนี้ แะสิ่งใดจะถือไปอีกถักจะถักตนเองพระเศวพระภูให้เปะ
พระเกียรติยศเน ในศุบ เปะประโยชน์ตามที่จะคิด เนได้ก่อไป ข้า
พระพุทธเจ้าทั้งปวงได้ ไกราการ เกล่านีก็เพื่อจะให้การที่เสจ
พระราชดำเนินทำให้เนนุ. เปะประโยชน์จริงได้เปะที่ให้เขาติเตียน
ให้กลับเปะการเสียเน. พระเกียรติยศไปได้ ตามที่ได้สั่งเกตเห็น
ไว้แล้วทุกอย่าง จะควรประการใดด้วยจะทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ แะระยะทางที่เสจ พระราชดำเนินนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้
ลองถักเปะบาท เอะเปะวังเขม เนน้วยเกล้าฯ ดังนี้

พระบาทระยะทางที่
จะเสจ เบื้องต่าง ๆ
แต่กรุงเทพฯ ถึง
ประเทญโรม

กำหนดเวลาออกจากกรุงเทพฯ มาถึงเมืองสิงคโปร์ 5 วัน
เมื่อถึงสิงคโปร์แล้วต้องพักการเตรียมเรื่องต่าง ๆ ที่นี้อีก ข้า
พระพุทธเจ้าทั้งปวงถักประมาณไว้ว่าจะไปยิ่งกว่า 7 วัน ระยะทาง
แต่สิงคโปร์ไปจนถึงเกาะลังกาประมาณ 7 วัน สักที่คอแลมโบ ถ้าทรง
พระราชสักราจะเสจ พระราชดำเนินไปเนนุ. การ ระหันตธาตุ ๆ เบื้อง
แกนดีแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงประมาณว่าเสจพักอยู่ลังกา 5 วัน
ถ้าไปเสจ พระราชดำเนินแล้ว ถักแะวัน 1 ถัก 2 วันก็พอ ออกจาก
ลังกาไปถึงเมืองเอเดนระยะทาง 9 วัน ที่เมืองเอเดนนั้นไม่มีสิ่ง
ใดประหลาดพักที่วันเดียวก็พออยู่แล้ว ออกจากเอเดนเดินในทะเลแดง

ทาง 5 วันถึงสุเอซ ที่สุเอซนี้ก็ไม่ต้องพักมากกว่าวัน 1 แล้วเดินใน
คลองสุเอซประมาณ 2 วันถึงปอตเสกพักที่ปอตเสกวัน 1 แล้วออกเดิน
ในทะเลมิเดอเรเนียนไปทางประมาณ 5 วันถึงจำซีนที่เมืองครีเอต
ประเทศออสเตรีย ที่นี้พวกราชทูตจะได้มากอวยรับเสด็จพระราชดำเนิน
แลตั้งภูเรือคายไว้ข้างที่จะใช้ใบในการเดินบนน้ำทั้งคืน ข้าพระพุทธเจ้า
ทั้งปวงได้คิดประมาณเวลาที่จะพักที่นั่นในวันเดียวกันที่จะจัดการที่จะ
เสด็จพระราชดำเนินต่อไปได้พร้อมเสร็จ ระยะทางแต่ทำไปถึงเมือง
เวียนนาทาง 2 วันถึงเวียนนาล้วประทับทอดพระเนตรการต่าง ๆ ประ-
มาณใน 7 วัน แล้วออกจากออสเตรียไปเมืองเยอรมันทาง 1 วัน
เสด็จประทับอยู่เมืองเยอรมัน 7 วันแล้วออกจากเยอรมันไปเมืองฝรั่งเศส
คิดระยะทางทั้งพักตามทางด้วยประมาณ 2 วัน ประทับอยู่เมืองฝรั่งเศส
7 วันแล้วออกจากเมืองฝรั่งเศสไปเบลเยียมทาง 1 วัน ประทับ
อยู่เบลเยียม 7 วันออกจากเบลเยียมไปฮอลันดาทาง 1 วัน ประทับอยู่
ฮอลันดา 7 วันแล้วออกจากฮอลันดาไปพักตามระยะทางมาถึงเมือง
เกนนาททาง 2 วัน ประทับอยู่เคนมาก 7 วัน แล้วออกไปเมืองสวิสเคน
ระยะทาง 1 วัน ประทับอยู่เมืองสวิสเคน 7 วัน แล้วให้เรือพระที่นั่ง
มารับเสด็จพระราชดำเนินออกจากเมืองสวิสเคนไปเมืองอังกฤษระยะ
ทาง 2 วัน ประทับอยู่เมืองอังกฤษประมาณ 7 วัน ออกจากเมือง
อังกฤษโดยทางเรือไปถึงเมืองโปรตุเกสทาง 5 วัน ประทับอยู่เมือง
โปรตุเกส 7 วัน ออกจากโปรตุเกสถึงเมืองสเปนทาง 2 วัน ประทับ
อยู่สเปน 7 วัน แล้วออกจากสเปนไปถึงเมืองอิตาลีใน 5 วัน พักเมือง
อิตาลี 7 วัน

ถ้าจะเสด็จพระราชดำเนินกลับแต่เพียงนี้ ก็ออกจากอิตาลี
ไปลงเรือที่ท่าปรีดิชีที่เดียวทาง 2 วัน

ว่าด้วยเสด็จทางเรือ
แต่เมืองสวิสเคนไป
ลอนดอนง่ายกว่าทางบก

อนึ่งในลอนดอนสวิสเคนไปลอนดอนนั้น ถ้าจะไม่เอาเรือพระ-
ที่นั่งไปรับเสด็จแล้ว เรือปกติก็ต้องกักกำหนดระยะทาง 3 วัน
แต่ก่อนก่อนไปโปรตุเกสนั้นทางบกลำบากมากทั้งย่นไปย่นมาด้วย

จึงเหินด้วยเกล้าฯ ว่าควรจะเสด็จทางเรือจากบางที่พระเจ้าแผ่นดิน
สวเณจะให้เรือมาส่งเสด็จที่เมืองอังกฤษ แลอังกฤษไปทุกกลบางที่
จะได้มีเรือไปรับไปส่งเสด็จก็จะเป็นพระเกษมศายยิ่งขึ้น

ว่าด้วยถ้าจะเสด็จ
ประเทศอเมริกา

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้ายังมีความเสียกายเมืองอเมริกันว่าอยู่
เพราะเหินด้วยเกล้าฯ ว่าไหน ๆ ได้เสด็จพระราชดำเนินทั้งทีแล้ว
ควรจะเสด็จเสียให้ตลอด จะได้ทอดพระเนตรชนเมืองบนเนินมาทาง
เมืองนั้น เพราะธรรมเนียมที่แปลกกับในยุโรปก็มีมาก แลเป็นเมือง
ใหม่ก็เจริญขึ้นเร็ว ๆ น่าที่จะทอดพระเนตรไว้ด้วย แลรู้เป็นแน่แท้ว่า
เขากงจะรับเสด็จอย่างดีที่สุด ถ้ามีเวลาแล้วข้าพระพุทธเจ้าอยากให้
ได้เสด็จพระราชดำเนินด้วย ระยะที่จะเสด็จนั้นจะจได้ไม่อดกลเมือง
อังกฤษกลับไปอเมริกาที่เกี่ยว ทางประมาณ ๖ วัน ประทับที่อเมริกา
พอได้ทอดพระเนตรการต่าง ๆ ในเมือง ๑ ประเทศ ทางกลับขึ้น
เมืองไปทุกกลที่เกี่ยวกับที่ได้คิดปรึกษาไว้แล้วก่อนเวลานั้น

ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงก็คิดประมาณ นี้เป็นแต่โดยสังเขปคิดเฉลี่ย
ประทับเมืองละ ๗ วัน ๆ บางเมืองก็ควรจะประทับนานกว่านี้ก็สั้นกว่า
นี้ก็ยังมี แล้วก็จะไปรบกวนเกล้าฯ แก้ไขในภายหลัง

ความประสงค์ที่จะให้
ความมุ่งหมายอัน
ประเสริฐสำเร็จ

ข้อความทั้งปวงที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณา
มานี้ เพราะเหินด้วยเกล้าฯ ว่าไม่มีสิ่งใดที่จะกราบบังคมทูลพระกรุณา
ให้ทรงพระราชดำริเป็นทางออกไปยังไม่ได้อีกกว่าที่จะได้เสด็จพระ-
ราชดำเนินไปทอดพระเนตรตนเอง จึงสามารถกราบบังคมทูลพระ-
กรุณาขอรับพระราชทานให้เสด็จพระราชดำเนินดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้า
ไม่มีทูลขอเลย ถ้าได้เสด็จพระราชดำเนินไปแล้ว คงจะเป็น
ประโยชน์ต่อราชการเป็นอย่างมากแน่นอน ถึงจะไม่ใช่ประโยชน์แต่
ดังนี้ก็คิดหมายไว้ ก็ยังจะต้องเป็นประโยชน์มากอยู่เป็นนิจ ระวางแต่
อย่าทำให้การเสด็จพระราชดำเนินเพื่อประสงค์การดีการเจริญกลับ
เสียไปเท่านั้น

ข้าพระพุทธเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาทั้งนี้โดยความปรารถนาอันแรงกล้าเพื่อให้
ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรเห็น และได้ทรงพระราช
วินิจฉัยในสรรพสิ่งทั้งปวง ซึ่งเป่าที่ชนชาวประเทญโรปอันเป็นประเทศที่มีอำนาจใหญ่เขานิยบ
ประพาศิกัน แลตามวิธีแบบแผนชนบทรวงเย็นที่เขารักบ้านเมืองให้เป็นการเจริญรุ่งเรือง
มั่งคั่ง เป็นทางที่จะได้ทรงพระราชดำริห์จัดการพระนครให้เจริญสมบูรณ์ขึ้นโดยตลอดไปร้ง
ดลวาก็ จะได้เป็นที่สรเสด็จพระเกษมสำราญมีในได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่ชั่วกาลนาน แล
จะได้เป็นที่ร่มเย็นเป็นความสุขแก่ชนชาวสยามทั้งปวง ทั้งจะให้กรุงสยามเจริญยิ่งขึ้นให้ปรากฏ
เป็นเมืองที่โลกยทั้งหลายนับถือแลเป็นอันพ้นจากสรรพวิญญายทั้งปวง การที่ข้าพระพุทธเจ้า
ทั้งปวงได้กราบบังคมทูลพระกรุณามาแล้วนั้นทุกประการ พระราชวาทาไมทันเกล้าฯ ขอพระ-
บารมีปกเกล้าฯ เป็นที่พึ่ง ควรนิกรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ขอเดชะ

ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาว่าเกล้าฯ รุ่งอรุณออก ๖ วัน 5 ๓ 2 คำว่าออก
จกเกล้าฯ 1246 ตรงกับวันที่ 8 เดือนเชษฐาวรี ฤกษ์เกล้าฯ 1885 6

นเรศวรพุทธ

โสมมัตถิยา

สวัสดิโลก

ปทุมวงศา

จำนวนเกณีนัลที่เห็นสมควรว่าะรับราชการสนองพระเดชพระคุณได้คือ

1. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมหลวงจักรพรรดิพงษ์
2. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมหลวงภาณุพันธุ์วงษาฯ
3. พระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤศ
4. พระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหมื่นอภัยรวิฐาน
5. พระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหมื่นภูวเรศราชศักดิ์
6. พระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม
7. พระเจ้าอยู่หัวยาเธอ กรมหมื่นวิจิตรสง่างาม
8. พระเจ้าอยู่หัวยาเธอ พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช
9. พระเจ้าอยู่หัวยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิ์ระวิ

10. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากิติกเวรกูฎบาร
11. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ
12. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าประทีพรการ
13. พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงษ
14. เจ้าพระยาพลเทพ
15. เจ้าพระยามหิธรกัณฑ์ธำรงค์
16. พระยาเจริญราชไมตรี
17. พระยากระลาโหมราชเสนา
18. พระยามหาอำมาตย์
19. พระยาชลตรีสุริยวงษ
20. พระยาเทพยประชุม
21. พระยาราชวรานุกูล
22. พระยาอนุชิตราชไชย
23. พระยามหามลกรี
24. พระยาประจักษ์วงษวรวิจิตรกัณฑ์
25. พระยารัตนโกษา
26. พระยาวิเศษสงคราม
27. พระยาพิพัฒน์โกษา
28. พระยาไชยสุริยา
29. พระยาพิพิธโกสยสวริย
30. พระยาไชยยศสมมติ
31. พระยาพระมหาราชครูพิธีศาจารย์
32. พระกระเบณราชสุภาวดี
33. พระนริศพรราชเสนี
34. เจ้าหีบแก้วยวรวรณ
35. การราชทูตใดต้องเข้าไปต้องเป็นลึก 1

ที่มา . กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.4/2 พระบรม
ราชโขนานในการแก้ไขการปกครองแผ่นดิน

ภาคผนวก ข

เรื่อง รัฐบาลอังกฤษที่สิงคโปร์สนใจเรื่องการเสด็จประพาสรัสเซีย
ของกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ

หนังสือราชการระหว่างกรมหมื่นคำรงราชานุภาพ ถึง กรมหลวงเพชรวงษ์วร
ประการ

(ดำเนนา)

สิงคโปร์

วันที่ 28 กรกฎาคม ร.ศ. 110

กรมหลวงเพชรวงษ์วร

รายการต่อจากในจดหมายซึ่งได้กรมหลวงไปเมื่อวันที่ 25 แล้วนั้น เมื่อวันที่ 26 ได้
ไปกินเนอที่บ้านขุนประเทศ เจ็ดกม.จากท่าประแด่แลตามประทับเป็นการใหญ่เอะอะ แต่
ไม่ได้มีข้อความที่ได้พูดจากันอย่างไร นอกจากอวยไชยให้พรตามธรรมดา

อนึ่ง การที่จะไปรัสเซียครั้งนี้ ญวณอังกฤษที่ส่งไปสนทนาก็ไม่ต่าง ๆ เข้าใจว่า
การถวายตรานั้นเป็นแต่ภายนอก ที่สุดจะทำเอาเวลานเองเช็กมิคเตอร์นั้ไปกินเนอเป็น
คนละวันกับเกล้าฯ เอร่ายังบังกาก่าจิว ฉายคันบิ๊ เอมมอร์นั้ในเรื่องนี้ ว่าทำไ้ไทยกับ
รัสเซียประโยชน์แลอุดมการณ์ก็ไม่เกี่ยวข้องแก่กันจึงได้มีราชทูตไปถึงรัสเซีย มิคเตอร์นั้
ได้ชี้แจงว่าการที่ไปเป็นเบอโธเนลมิชชัน เณาะแต่เออเบอโดกับชะระวัด มิได้เกี่ยวแก่การ
อันใดถึงบ้านเมือง ก็เปอเออวอเข้าใจดีโดยคำอธิบายของมิคเตอร์นั้ไปชั้นหนึ่ง ยังท่าน
เอมิเตอร์นั้สือพิมพ์สเตรคโตก็ถึงลงมาขอเฝ้าชำระถึงในเวลานี้ บอกกล่าวว่าพวกเขาวเมือง
กล่าวคำวิจิตรจิกจกต่าง ๆ จึงอยากจะขอทราบความที่แท้จริงเป็นอย่างไ้ เเกล้าฯ หอม
ให้พบ แต่ขอเข้าใจกันชัดกว่าอย่าลงนิมิตว่าไ้อับเตอวิวกกับเกล้าฯ จึงชี้แจงเขาให้เข้าใจ
ความความที่เปนจริงเราไ้ไปเรียบเรียงลงพิมพ์ออกเมื่อวันที่ 27 นั้นแล้ว

มีเวลารว่างเมื่อวานนี้เกล้าฯ จึงไปเยโธ ขาไปไปทางเร็ว ขามากลับทางบก
ท่านสุลท่านรับรองแข็งแรง มีกาทอ เออเนอเออยิ่งสุดทั้งขาขึ้นซากดัม เลี้ยงคิพินที่บ้าน

พร้อมด้วยผู้ติดตามคนใหญ่โต แล้วพาขึ้นรถไปเที่ยวชมเมืองมะนิลา ได้กลับคอเกือบว่าตำ
รายการที่ไปเมืองมะนิลาได้พบได้ผู้จากแคว้นหลายแห่ง เถลั่วฯ ได้เรียงไว้ต่างหาก
อีกส่วนหนึ่ง ส่งเข้าไปทูลเกล้าฯ ถวาย หวังใจว่าคงจะพระราชทานไปยังผ่านระบม
เหมือนกัน

เวลากว่าวันนี้ เควแนลเอสิกับเราออก 'โกลด์เชด' ไปจีนเนอที่แบแรก
เถลั่วฯ จะได้กราบถวายบังคมลาไปกลับเรือเมล์อังกฤษชื่อ 'ปิกิน' วันที่ 29
มกราคม 4 โมง จดหมายฉบับนี้จึงมอบให้หลวงไพฑูริคส่งไปรษณีย์ถือเข้ามาถวายโดยเรือชุม
ซึ่งกำหนดจะได้ออกในวันที่ 31

อนึ่ง พระยาชลยุทธนันทายเปาปรกตแล้ว เป็นแต่ยังไม่เป็นแรงบริบูรณ์เท่านั้น
หวังใจว่าถ้าพระบาทจะทรงเป็นสุขสบายก็อยู่

กวมมีกวมแล้วแต่จะโปรด

(เขนพระนาม) คำรงราชานุภาพ

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.12.1/1
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จยุโรป

ภาคผนวก ก

เรื่องผลของการเสด็จประพาสชวา ร.ศ. 115

หนังสือโต้ตอบเป็นการส่วนพระองค์ ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว กับ กรมหมื่นเสวยพิทักษ์ประสงค์

ที่ 2/387

อุบลราชธานี

6 ธันวาคม ร.ศ. 115

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทูลเกล้าทูลกระหม่อม
ถวายทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 15

ตุลาคม 115

ในการที่เสด็จพระราชดำเนินประพาสชวา แลพระราชทานของมูลนิธิชนนิกยงहांที่
เมืองลำปางแก่ข้าพระพุทธเจ้าให้เป็นที่รฤก

การที่เสด็จพระราชดำเนินคราวนี้ ทรงทราบแต่ญาติขึ้น ได้เริ่มการเปลี่ยนแปลง
เกือบจะทุกกรม

พระอาการที่ไม่ได้จำวัดหลับน้อยกลายขึ้น ทรงพระดำเนินถึงข้าพระพุทธเจ้าแล้ว ๆ
อยู่เสมอนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานแล้วเป็นพระเครื่องพระฤกษ์พระมหากษัตริย์เป็น
อันเกล้าฯ ทาที่สุดมิได้

ในส่วนพระอาการที่พระบรมชนกไม่ใคร่หลับน้อยกลายนั้น ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วย
เกล้าฯ เห็นว่าถึงจะไม่หายก็เป็นที่อยู่แล้ว ด้วยกรรมภพที่คงใจความดีในการสารีเบง
อันมีเรื่องกิด ๆ ชัด ๆ ไม่ล่วงได้ง่าย ๆ แลมีการอ่านมาก ก็จำเป็นที่โลหิตฤทาลมจะ
เบ่งขึ้นเบื่องบน ทำให้หนักเจ็บอะไรต่ออะไรอยู่นั้น กว่าจะก่อหริไปก็จึงหลับ ต่อถูกงาน
กายมากถึงเสด็จพระราชดำเนินประพาสครั้งนี้ ถูกที่ท้องโน่นท้องนี้จะเสียเข้ากับบรมชนก
ได้ง่าย เมื่อว่าใจงานพระกายอยู่คั้งนี้นาน พระอาการเจ็บก็ต้งน้อยไป เป็อมากพระทบ
เข้าอีกนึ้ จึงจำเป็นจะให้นายที่เดียวไม่ได้อยู่เอง

การที่ทรงพระดำริห์เริ่มจัดการเปลี่ยนแปลงในกรบต่าง ๆ นั้น ก็เป็นการสมควร
กับเวลาอันให้ช่วงอยู่แล้ว ส่วนทางที่ทรงพระกรุณาให้ข้าพระพุทธเจ้าลงพระเลขพระศุภ
อยู่นั้น อะไร ๆ ก็อาจจะกักพันดูไถ่ลงพระเลขพระศุภไปถาบลัทธิ ๆ ได้ มาอีกอีกสักอยู่
ก็แต่คนที่จะใช้ให้มันลงความคิดกันได้ อย่างสูงไม่ต่ำไป ๆ ที่พอให้ต่ำกว่าคนสักน้อยก็จะเบา
ไปถูกโน้มน้าเสียนี้ได้ ผลการก็จะเดินได้เร็วกว่านี้ได้

ของนั้นเขาทำเรียบร้อยงามก็มาก ทางของไทย ๆ ก็นิยมชอบของคนนุกุ้งกัน
อยู่บ้าง แต่ลาวเรากร้านมาก ถึงจะมีผู้แนะนำว่าให้ทำก็ไม่ว่าโดยจะเบาเบรียนยังกับที่
จำเป็นทำได้ก็เอาดีไปได้ กองจะโศโกรกรงรังอยู่ไม่หาย กรบจะถึงต้องเข้าทรงเป็นพระ
ศุภแลกวัดขึ้นเอง ก็อุปประโยชน์ไม่เหมือนกับเวลา เพราะฉะนั้นจึงได้เรียบแลค้หมดเปื้อนข้าว
เหนียวกับตัวได้ไม่ได้เป็นแน่ จะทำก็ช้าเกือบถึงสามเดือนจึงจะสำเร็จของหนึ่งถึงต้อง
เสียก้วยเข็ม เห็นก้วยเกล้าว่า จะเป็นเครื่องทำกินเองเขาเราไปได้โดยเร็วเป็นแน่
ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานส่งมาทูลเกล้าฯ ถวายเพื่ออวดก้วยของ

กวมิกวร สุกแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ชช.เลขะ

สรรพสิทธิประสงค์

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 พ.57/5 หนังสือ
ไปรเวตรวาทกรรมสรรพสิทธิและพระราชหัตถ์ตอบ

ภาคนวนก ง

เรื่องการเจรจาเรื่องมิตรภาพระหว่างไทยกับฝรั่งเศสของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับรัฐบาลฝรั่งเศสในคราว
เสด็จประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 1

พระราชโอรสเลขพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมราชินี
นาถ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในระหว่างเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 1 และพระเจ้า
น้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ

ถึงพระราชินี

คำวันนี้ไปเลี้ยงใหญ่ที่วังอิตาลี เปรดิเกนสปีภาษาฝรั่งเศส ฉันตอบแปลภาษาไทย
มีกนแปลทั้ง 2 ข้างเป็นการเรียบร้อยก็ ดีพอแล้วได้พูดกันกับเปรดิเกนสองต่อสอง เรื่อง
จดหมายชักนในบังคับ เขาเห็นตามที่เรากล่าว ก็บรรดาคนตั้งช่วยจะกลับไปให้ห้าม ที่เกิด
ในเมื่องเราเป็นโปรเตสแตนต์ชั่วเดียว ก็บอกว่าถ้าคนตั้งมาค้าขายในให้ในตั้งชาวอยู่ใน โปร
เตสแตนต์จนขึ้นลูกเหี่ยวกัน เขายืนยันแข็งแรงเป็นยุติธรรม จะพูดกับเกอเวินเมนให้ตกลง
ตามนี้ แต่ข้อ 2 ว่ากลัวจะหลวงพระบางรุกแดนนั้น จะไวพูดกันในรถไฟเหาะนี้ เพราะจะต้อง
ไปรีวีวออกแก่ยัวร์ู่ง แต่เข้าใจความกิริยาเห็นเข้า เข้าใจความประสงค์ของเราจากเอม
เปรอนแล้ว ในข้อ 2 แทนจะให้ทำโค่นทางเพราะขอให้ฮาโนโกพูดด้วย หวังใจว่าเธอ
แลที่พูดบางก็ใจมาก

โทรเลขถึงพระราชินี

กันมีความรำคาญเป็นอันมาก เพราะส่งโทรเลขไปค้างแลไม่ได้รับตอบ ฟังได้รับ
วันนี้ ขอย่าเพื่อให้อใจมากนัก การที่จะตกลงยังไม่แลเห็น วันที่ 14 ไปในรถไฟเพื่อจะ
ดูรีวีว ได้พูดกันอีกมีอยู่เปรดิเกน มีนัก เศว กรมท่าแลกรบหัวเมือง เสนาบดีคนแลงพูด
จะเอาเป็นโปรเตสแตนต์สองชั่ว ในเรื่องหลวงพระบางรุกแดน จะขอตัดถนนเพียงสั้นเขาข้าง
ฝั่งขวา ฉะนั้นไม่เข้าใจว่าเพราะเอาหลักอะไรมาพูด เปรดิเกนหนุนเราในข้อนี้ ว่าจะให้

คงตามที่ได้พูดกัน แต่ข้อหลังขอให้ดูแผนที่ด้วยกันก่อน เมื่อวานนี้มีการเสวนาถึง 2 คน มาแต่กรทำเขาพูดอีกแต่เรื่องถ่วงเวลาน้อยมากกัน ไปให้เราพูดใจความวนเวียนหมดเวลา ได้ความแปลเขาขอให้ตั้งข้าหลวงสองฝ่ายจดหมายเหตุกันทั้งซ้าย จะเอาเป็นกนในบังคับให้มี ประบาท เราไม่ยอมจะขอให้แปลแต่ชั่วเดียว และขอให้จดหมายเหตุทั้งงานด้วย เขาชวน เลิกขอไปศรีตรอง เพราะหมดเวลากลับ วันนี้จะพบกันอีก แต่ฉันไม่มีความหวังใจว่าจะ ตกลงเลย เปรสิเจนดูไม่อ่านนางแลความแปลไม่สำคัญเสียแล้ว ดูเขาค้างกนค้างเป็น ใหญ่ในอวกาศเขา ฉันจะไม่ยอมตกลงอันใดนอกจากที่เราต้องการ การรับรองก็เข้าใจ ว่าทำสำหรับให้พอใจเอง เปรอสำหรับที่จะได้เป็นทางพูดว่าการงานแปลเหลือที่จะตกลงได้ เสนาบดี 2 คนนี้ดูโกงจกเทศที่ วันไปรีวิวไปกับเปรสิเจนยังคำ เขาแสดงวาทกรรมที่ทุกอย่าง วานนี้ไปที่เขมรแควเวาโต โตไปด้วย เขาให้ของกำไรมาก ซึ่งไม่ยอมรับเลยแต่จำใจรับ ราชบรรณ มีกิริยาเมตตาจิตต่อเรามากขึ้นทุกวัน ๆ จนเชื่อว่าไม่มีคราวใดที่ทนคุมมาก นอกจาก ขามา แต่คนเหล่านี้เหมือนน้ำจืดเอาน้ำขมไม่ได้ หนังสือพิมพ์วานนี้ถูกฉ้อฉล เป็นเสียงนั้นไป หมด เห็นเป็นการลำบากนัก ทั้งการรับรองไม่มีเวลาว่างพูดกันด้วยเหนื่อยแถมหนักทีเดียว

ถึงพระราชา

ขอออกเรื่องย่อในเรื่องฐะของเรามาประสงค์พอใช้ เรื่องจดหมายเหตุซึ่งคนตกลงเป็น กล้ายังกลุม เรื่องหลวงพระบางรุกแดนมีความกึกจะก-เขตรใหญ่ แต่ในร่างนี้รับจะห้าม หลวงพระบาง ถ้าได้บอกกล่าวไว้ว่าถ้าหลวงพระบางรุกมาก มีเหตุอันใดหลวงพระบาง จะต้องรับผิดชอบ กำหนดจะให้พ้นโทษ อาคิวิจะไปให้เกี่ยวข้องการงานกับเราต่อไป เขา ขอให้ (ไม่ชัด) คือข้าหลวง (ข้ารุก) ช่วยโรงเรียนไปให้ (ข้ารุก) ใน 25 กิโลเมตรต่อ ข้อเหล่านี้ (ข้ารุก) แผนที่ทำได้

การรับรองอย่างย้ง แต่ฉันจนตลอดทางไมตรีแสดงต่อกันสนิทขึ้นมาก ราชบรรณ พอใจฉันมากขึ้นทุกวัน เป็นข้อที่ควรก็ใจได้แน่แล้ว จะบอกเล่าภายหลัง วันนั้นฉันจะอยู่ ลอนดอน

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.1/11 พระราช
โทรเลขและโทรเลขมีไปบากราวเสกียยุโรป กก 116

โทรเลข

ถึงกรรพลวงแหวนวงษ์โรประการ ดันขอแจ้งใจความละเอียด ซึ่งได้พิจารณารวบรวม
กับคอเวนเมนต์ฝรั่งเศสครั้งนี้ วันแรกได้ผูกเกาะแท่เปรสิเกนสองต่อสองโดยภาษาอังกฤษ
ด้วยเรื่องวิธีสเตรชัน เกวสชัน เหมือนที่ได้พูดแล้วกับเอมเปอเรออร์รัสเซีย เขาได้แสดง
ความเหินชอบแล้วจะอุทธรณ์ความชอบธรรมแสดงความสามารถทางไมครีของเราแข็งแรง
ทั้งที่เราจะบอกแก่เสนาบดีของเขา แล้วยังขอให้เราพูดกับเสนาบดีด้วย ครั้นเมื่อได้พบ
ฮาโนโตแล้ว จึงทราบได้ว่าเขาไม่สู้มีอำนาจอันใดมากนัก เริ่มตั้งหนึ่งให้พูดกับฮาโนโต
เหมือนที่พูดกับเปรสิเกนอีกครั้งหนึ่ง แต่เขาผิดกันมากเถียงเราทุกข้อ จนดูเหมือนจะไม่มี
ทางตกลงได้เลย แต่ก่อนหน้าที่จะพูดกันได้บอกแล้วว่าฉันไม่ได้เป็นทีโพลเมต ไปได้ทั้งใจจะ
พูดอย่างใดไปมาตึก ฉันเป็นเจ้าแผ่นดินจะพูดคำใจความห้วนๆ จึงได้ลงใจลงไคลแห่งการ
ที่ได้พูดกันวันนี้ ฝ่ายเขาขอให้เราคัดข้อหนึ่งในเรื่องที่จะตั้งข้าหลวงสองฝ่าย ฝ่ายเรา
ขอให้เขาคัดข้อหนึ่งในเรื่องที่จะคัดคนในบังคับแต่เพียงชั่วเดียว จำเป็นต้องเลิกเพราะขัด
ด้วยเวลา รุ่งขึ้นได้พูดกันอีกครั้งพร้อมด้วยเสนาบดีหัวเมืองด้วย เริ่มต้นเขาก็ได้ถ้อยคำถึงเถียง
จนเกือบจะไล่และแทนทางตกลงอีก ต่อเมื่อถาขึ้นถึงเรื่องที่ดินขอให้เขาคัด จึงเป็นอันเข้าใจ
ได้ว่าเขาได้ยอมข้อนั้นแล้ว ในข้อวิธีสเตรชันเขาคัดฝ่ายเขาที่เห็นว่าตกลงกันได้ดังนี้
จะขอให้ตั้งข้าหลวงทั้งสองฝ่ายพิจารณาถ้อยคำของผู้ซึ่งจะไต่เป็นโปเรเตเยให้ได้หลักฐาน
ว่าบัลแกเรียของผู้นั้นได้แก่ที่ฝังย้ายจริงหรือไม่ ถ้าเป็นจริงถึงนั้นให้วาทะถ้อยด้วยกันทั้ง
สองฝ่าย เหตุที่เขาไม่ยอมตามซึ่งเรากล่าวว่า คอเวนชันปี 1893 กล่าวถึงแก่คนที่สมัคร
จะออกจากอาณาเขตร คนที่คงอยู่กับที่คงเป็นพลเมืองนั้น จะเป็นการที่เขาต้องคืนคาย
คนซึ่งรับไว้แล้วให้เสียเกียรติยศแก่เขา เขาจึงขอว่า คนเดี่ยวนั้นมีประมาณสัก 5000 ที่ได้รับ
มาด้วย ถ้าจากทะเลเบียนจะเดินขึ้นไปอีกสองพันก็ขอให้ตกลง ข้อจำนวนนี้ก็ได้เถียงกัน ก็เห็น
หาเป็นผลที่จะตกลงได้ไม่ ซึ่งได้ถึงความคิดเขาว่าไปอีก บัญชีนี้ เขาเห็นควรจะทำอยู่
อย่างช้าเพียง 3 ปี ฉันได้ท้วงว่าช้านัก เขาว่า 3 เดือนก็ได้ปีละยาวเพราะที่ดินเถียงว่า
จำนวนคนมาก ความความสังเกตของกัน เห็นว่าเขารู้ว่าหาพื้นเท่านั้นจริง คงจะเป็น
บอกเล่าแต่เพียงนี้ เมื่อต่อไปยอมรับทุกอย่าง เหมือนเช่นที่เราจะตกลงกับอังกฤษ ถือ

กองจดหมายเหตุงานนับแต่ลูกที่เกิดด้วยเมียที่ 1 คนเดียว แด่เป็นสับเบกต์ไก่อ่แค่ชั่วเดียว
 ฤาสองชั่วตาที่อังกฤษจะยอม ชื่อนี้ฉันเข้าใจว่าเขารู้จากอังกฤษ ซึ่งสวัสดีบอกฉันแต่แรก
 ภา ว่าไก่อ่ยีนลือว่าลูกดัดจะเอาสองชั่ว

ในเรื่องหลวงพระบางรุกแรน เขายอมรับว่ามีอำนาจปกครองแผ่นดิน ตกถึงฝั่ง
 น้ำโขงข้างขวาคงอยู่ตามกอนเวนชั้นปี 1893 แต่เขตรซึ่งไก่อ่กำหนดไว้ว่า ห่างฝั่งน้ำเข้า
 ภา 25 กิโลเมตร ซึ่งเราต้องมีกำหนดอำนาจลดหย่อนลงนั้น เป็นเขตรซึ่งสังเกตุยาก
 จะขอให้ชี้แจงใหม่ ถึงว่าเราจะต้องลดแถมเข้าไปกว่า 25 กิโลเมตร ในที่บางแห่งเขา
 ก็ยอม ถ้าจะกว้างออกมาย่างขอให้เขายอม ฉันว่าข้อนี้ยากที่ฉันจะยอมได้ ถ้าหาก
 เขาจะชี้แจงมาให้เราดูก่อนจะได้ดูไหม เขาว่าเป็นพันธมิตรที่จะทำได้ เว้นไว้แต่จะแบ่ง
 ข้างหลวงทั้งสองฝ่ายไปตรวจดูถึงตำบลที่ฉันเห็นความประสงค์ของเขา ในตอนนั้นเขาจะชี้
 เขตรแดนหลวงพระบางถึงสันเขา ซึ่งต่อมาเลิกละโลกย์ แต่ที่อื่นเขาเหมือนยังไม่ได้คิดแน่
 ฉันจึงคิดว่าจะปรึกษาไม่ได้ในข้อนี้ กว่าจะได้ถึงความชี้แจงละเอียด แต่ในระหว่างนี้
 ฉันถือว่าเขตรแดนฉันตกไปถึงแม่น้ำโขงหาที่ที่เขารับ เป็นแต่มีกำหนดอำนาจในที่ 25 กิโลเมตร
 เพราะเหตุผลนั้นชอบออกกล่าวในข้อซึ่งหลวงพระบางรุกแรนเข้ามาดังนี้ ถ้าหาก
 มีเหตุอันใดขึ้นพวกหลวงพระบางจะต้องเป็นผู้รับผิดชอบ "ฉันขอถามคองเวอนเมนต์ฝรั่งเศสว่า
 ได้มีคำสั่งของอุททมนหลวงพระบางให้ทำดังนี้หรือไม่ เขาแบ่งปฏิเสธว่าไม่คำสั่งจาก
 คองเวอนเมนต์ที่นี่ แต่หากจะเป็นคำสั่งจากหัวเมือง ฉันจึงขอให้เขาตามปรามการอันนี้
 ในเวลาปรามกันอยู่ ข้านี้เขาจับที่จะทำ การปรามกันเกือบจะสิ้นเวลาอันลงเพียงนี้
 แต่ในระหว่างที่ได้ปรึกษาข้อกันกับแล้วนั้น เขาขอให้เราดูทมนคงซึ่งเขาเรียกเองว่าสับเบกต์
 ฝรั่งเศสแท้ กล่าวคือพวกมิชชันนารีแลพ่อค้าซึ่งเขากล่าวว่า เราไม่ยกค่าๆแก่ลึงกคี่
 ขอให้ระงับการปลดปล่อยคนซึ่งกักขัง ซึ่งควรจะต้องยอม ขอให้ย้ายข้าหลวงประจำซึ่ง
 ไม่มีความปรานีต่อมาคนคงของการอื่น ๆ เป็นอันมาก บันดาซึ่งจะสำแดงให้เห็นว่าเรา
 ทั้งใจจะเป็นไปคดีขึ้นกับฝรั่งเศส ซึ่งฉันได้รับว่าจะพิจารณาผลดีทำตามที่ควรจะได้
 เว้นไว้แต่ข้อซึ่งไม่อาจคนฝรั่งเศสใช้ ที่เขาได้กล่าวว่าฝรั่งเศสเคยทำการให้เป็นคุณแก่เรา
 ก็เพราะสายโทรเลขทางใช้ก่อน ฉันได้ตอบว่านั่นแต่เป็นการร้ายมากในความประพฤติของ
 มงซีเออปาวิ ข้อนี้ฉันยังไม่ตอบเลย ความประสงค์ต่าง ๆ เหล่านี้จะได้จดหมายภายหลัง
 ฝ่ายฉันขอให้ปล่อยระงับออก เขายอมมิโดยง่าย ไม่มีล้อยคำอันใดเลย กรันเมื่อไปที่ฮาฟ

ได้พูดถึงข้อความที่ได้ปรากฏขึ้นอีก เปรสิเจนเสกกวาวยินดีในการที่จวนจะตกลงกันได้
แอสานโนโทเสกกวาวไวใจมากขึ้น โดยไม่เรียกเข้ามาไปแผนพยาน ใจแต่กลเรลลีของ
เรากนเกียว ฉันได้ขออย่าให้เอาดูวินเกี่ยวข้องในการแบ่งเราต่อไป เขาได้ยอมโดยก็
และขอเพื่อประโยชน์พ่อค้าฝรั่งเสต่าง ๆ อีกบ้าง ความที่ฉันสังเกตได้ว่าพวกที่เกยกำขาย
กับเรามีพวกที่กระลาโหมเคยสั่งเครื่องเรือเป็นต้น เคือคร้อนมากจริง เขาว่าตั้งแต่ปี 1880
มา ไม่ได้ขายของเราได้สักอัฐเกียว เพราะฉะนั้นจึงผูกซ้ำซากนัก อีกประการหนึ่งขออย่า
ให้ให้คอนเสลชันแก่ชาติอื่นในเขตร 25 กิโลเมตร นี่จะให้ก่อเหตุวิวาท ฉันเข้าใจว่า
เขาหมายเรื่องคอนเสลชัน หลุยส์ ฉาเวียเบนควอย่าง แต่พูดไม่ผู้แรงนัก ถ้ารู้เรื่อง
สัญญาฉบับอังกฤษด้วยเหตุผลหลายข้อนี้ น่ากลัวจะขอสัญญาบ้าง

ลงปลายราโนโทขอให้ได้แลกเปลี่ยนความเห็นกันแลกันในชั้นต้นไว้ ทันในเวลา
ที่ฉันยังไปกลับจากยุโรปนี้ เพราะความหวากนั้น กลัวว่าไปถึงบางกอกจะกระจายไป
อื่นหมด แะเพื่อจะได้เป็นบันทึกซึ่งมองซิเออเคอ'ราวง์จะได้เข้าไปดูทุกข้อละเอียดใน
กรุงเทพฯ การเรื่องนี้เป็นเคราะห์ร้ายของเราอย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏให้เขาเห็นชัด ว่า
พวกเราที่ไปด้วยกัน ผู้อื่นไม่มีความปรารถนาที่จะเป็นไมตรีกับฝรั่งเศส ทั้งสองฝ่ายอินฟลูอันซ
ของอังกฤษในเมืองเรามากนัก ถ้าหากเขาจะทำสัญญาละเอียดกับฉันได้คงจะทำในยุโรป
แต่เป็นการไม่สมควรที่จะหาทั้งนั้น จึงตัดเข้าไปหาบางกอก แต่จะคิดผูกฉันให้มัน จึงได้
ขอครั้งนี้ ฉันเห็นว่าไปยื่นตราขายอันใดจึงได้ยอมรับ แต่เรื่องเบืองจันทร์ ฉันเห็นว่า
คนที่ 2 ซึ่งจะกล่าวได้ในชั้นหลัง จึงไม่พูดขึ้น ไปได้รอยก 25 กิโลเมตร เพราะกลัว
ต้องแลกเปลี่ยนการที่ได้ทำไปแล้วครั้งนี้ กับความผิดและชอบหนักอยู่บนหลังฉันคนเดียว ไม่
แต่ไม่มีผู้ช่วยคิดอ่าน กลับเป็นไม่เหมาะสมกัน เป็นเหตุให้ทวีความหนักขึ้นเป็นอันมาก
ในเวลานี้ด้วยอาไกรยคาณะของเฮเปอรอสเซีย ฉันเข้าใจว่าฝรั่งเศสมีใจจะเป็นไมตรี
กับเราอยู่ แต่หากเขาต้องก็จะเอาเปรียบเราที่สุดความธรรมดาเขาเวลาที่จะได้แลกเปลี่ยน
ความเห็นกัน คงจะยังช้าอยู่ ถ้าทางความคิดที่กล่าวมานี้ ผิดไปจากที่อยู่ออย่างใด ขอให้
รับแนะนำออกมาโดยทางโทรเลข จะได้แก้ไขให้ทันเวลา หนังสือพิมพ์กาโรแอตแตกสวัสดิ
โศกอย่างแรง สังเกตว่าเป็นสำนวนอาโนโตตัวเอง

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.11.1/11

พระราชโอรสมีไปมาคราวเสด็จยุโรป คก 116

หยุดเรื่องนี้สักหนึ่ง เพื่อให้เป็นที่พักพระไทยแถมเปอรราชเซีย หายกุสิจุจช่วยในไค่ฝ่า
จ้องดูสีพระบาทแลการงานมีบาก ถ้าสมช่องกงจะเร็วอีก

ส่วนการที่กวนตามเขตรน้ำโขงเป็นของนวกคโกลนี ก็คงจะเป็นติดคอเหมือนเป็น
เชื้อไว้ จะหยิบใช้เมื่อใดก็ได้ เจนนี้งยังยากนัก

ในครั้งนั้น พระยาชลบุรีจะไปเป็นพระอภิบาลทูตกระห่อมเล็ก ซึ่งจะเสด็จทรง
ศึกษาที่ราชเซีย จะปันโดยเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงประยูรพันธุ์ไปจาก
กรุงเทพฯ ด้วย เป็นช่องที่ไค่ฝ่าจ้องดูสีพระบาทจะได้ทรงพระมหากรุณาภาพกระแสดพระ-
บรมราชกัรห์โดยพระราชหัตถเลขาฉ่วงนำไว้ ก็ส่งบุตรชายข้าพระพุทธเจ้าไปด้วย หวัง
พระราชหฤไทยว่าข้าพระพุทธเจ้าจะเห็นออบโดยพระบรมราชกัรห์

การที่ในไค่ฝ่าจ้องดูสีพระบาทเสด็จพระราชดำเนินคราวนี้ ว่าโดยพระบรมราช
กรัร ที่เสด็จกลับแล้วอยู่ข้างจะเปลี่ยนพระโคม ทรงพระเจริญบริบูรณ์ แรกเสด็จถึงก็ทรง
พระสำราญมาก พอจับบทฤฐานก็มีพระอาการเมื่อยมากขึ้น ในฤดูฝนนี้สงสัยว่าจะไม่
ทรงสบาย ด้วยพระโรคไม่ชอบอากาศชื้นเลย แต่ครั้งจะเสด็จพระราชดำเนินไปในเวลา
นาร้อนตามเคย เขาก็จะว่าประทับพระราชวังไปไค่ที่เกี่ยว ทรงพระราชดำริว่ายังมี

ไค่ทรงทราบฝ่าจ้องดูสีพระบาทว่า ข้าพระพุทธเจ้าป่วยอะไร ใครจะสบาย
แต่หวังพระราชหฤไทยว่า ป่านนี้คงจะหายแล้ว นั้น

ความทราบเกล้าฯ โดยพระราชหัตถเลขาทุกประการแล้ว เป็นพระเดชพระมหา
กรุณาธิคุณเป็นล้นเกล้าฯ หาที่สุดมิได้

การที่ฝรั่งเทศพักเรื่องเมืองไทยไว้โดยเหตุทั้งปวงนี้ ก็ด้วยเกล้าฯ เอาเป็น
จีเสียเพื่อค่อยจึกค่อยซาไปที่ละน้อย ด้วยเดชพระมามีในไค่ฝ่าจ้องดูสีพระบาท
พระราชสัทมิตรไมตรีระหว่างสยามแลราชเซียได้สนิทสมมุติยิ่งขึ้น ก็คงจะเป็นกำลังแก้กล้า
ไค่มั่นคงในพระบรมราชกัรห์ต่อกันนั้นขึ้นคงจะไม่ช้าในการที่พวกเราจะเป็นที่มั่งใจ โดย
ถึงกับการบ้านเมืองต่อบ้านเมืองเป็นมิตรกันแลกัน ซึ่งฝรั่งเทศคิกจะผ่อนหาโดยเหตุเรื่อง
ปล่อยคนไทยนั้น ถ้าเป็นไปไค่ตลอดคนกลางไค่เย็นไค่ก็เป็นดีมาก แลเรื่องทรงพระมหา
กรุณาปล่อยคนครั้งนี้ ส่วนลาวกาวกระหวงก็ไค่มีทรายยังข้าพระพุทธเจ้า ในการที่ฝรั่งเทศ

ภาคผนวก จ

เรื่อง ท่าทีของฝรั่งเศสในเขต 25 กิโลเมตร กายตลังจาก
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จประพาสทวีปยุโรป ครั้งที่ 1

หนังสือโต้ตอบส่วนพระองค์ ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับกรมหมื่นสรรเพชญ์วิริยะพงศ์

ที่ 1/26

เมืองฉุบลราชธานี

วันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 117

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย
ถวายทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 30
เมษายน ร.ศ. 117 ใจความพระราชทาน ข้าราชการกรมการที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ ฝรั่งเศส
ตั้งใจจงเรื่องไป ยักไว้ เกลวไม่พอใจแอมเปรอออกไว้ชยจะเป็นกลางกักสินข้อสัญญา 112
แลเรื่องนี้ฝรั่งเศสเ็นที่จะไม่ยอมให้ประโยชน์อันได้เปรียบอยู่นั้นน้อยไปเท่านั้น หากก
เวอนแมนคียอเข้าพวกคอโธเนยาปาศีตงกล่าวโทษ เป็เวลาใกล้เอเล็กชั้นกอเวอนแมนค
นี้ก็กลัวจะล่นอยู่ด้วย ฝ่ายเราจะปลูกมาไปความทางที่เขายากปลูกมา ก็วิแต่ทางเสียเปรียบ
ถ้าจะเร่งไปทางกักสินข้อสัญญา เมื่อฝ่ายหนึ่งไม่ยอมเรียกคนกลาง ๆ ก็ยังกักสินไม่ได้ จึง
กอยู่ระหว่างคิก

มีเหตุเรื่องปล่อยคนโทษ ฝรั่งเศสทำที่จะผ่อนหา การก็ยังไม่สำเร็จไปได้ ความ
ปรารถนาเราก็อยากหาช่องที่จะให้ไปถึงคนกลางกักสิน แต่พวกเราโดยมาก ไม่เชื่อว่าค
กักสินนั้นจะเป็นอย่างไร เพราะแอมเปรอเอื้อเอื้อเป็นเพราะในส่วนพระองค์ได้ฝ่าดอง
ฐิติระบาท กับแอมเปรอมากกว่าเกี่ยวกับกอเวอนแมนค การส่วนพระองค์ก็มีทางไม่แน่ได้
เพราะถ้าเกี่ยวข้องการบ้านเมืองเข้าแล้ว ก็จะต้องละการขอพบส่วนพระองค์

ส่วนที่ฝ่าดองฐิติระบาท ทรงวางพระราชหฤทัยมาก โดยทรงพระราชจำนนจา
กัน แต่ไม่ถึงประณานิพานน่าจะไม่ต้องเสียค่าดูขาม้างถานนั้นจึงยังอึดอ้อย เวลานี้ฝรั่งเศส

ได้บอกว่าการซึ่งต้องจำอยู่อันเกี่ยวแก่ฝรั่งนั้น มองซิเอออดุยงได้แจ้งต่อข้าพระพุทธเจ้า แล้ว ความอันนี้ก็ดูฝรั่งเศษเข้าใจอย่างไรไปสักอย่าง ด้วยว่ากูยของไบบ้านหมากแข้งแล้ว เลยไปคุมด ก็ดูไม่มีประสงค์อันใดนอกจากจะลองกระหมับดูที่ แลเพื่อข้าพระพุทธเจ้าจะ พลาดไปเป็นเครื่องดูทูลนเขาที่ว่างกับในกรมหมื่นประจักษ์เรื่องพระศรีวราชน และเพื่อจะ ตรวจลำไส้ก็ด้วยเท่านั้น แต่เป็นวิสัยเสียด้วยเป็นธรรมดาที่พูดโน่นนี่ก็ไม่เป็นหลักฐานมั่นคง อันใดได้ เราก็ได้อ้างเหตุผลในเรื่องพระศรีวราชนว่าการร้ายแลเอาคนที่รู้โกศกรอ้ายวุดดา ขาดตามก่อนหน้า ก็ได้ความว่าเป็นพิษณพัตถ์กษัตริย์ซึ่งไม่เกี่ยวแก่เวียง แลเราไม่ยอม อันใดให้สักอย่างก็รวม ๆ ไป แลว่าเราจับคนเขมรในบังคับ เราก็ปฏิเสธว่าไม่มี แลลง ท้ายจะขอคุก ข้าพระพุทธเจ้าก็ยอมแล้วเจ้าพนักงานคุกร้องซักข้อในการที่ไม่ไว้ใจคนไหน ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้แจ้งเหตุที่ซักข้อนั้นแก่กูยของ ก็เป็นอันไม่ได้ดู ความจะดูคุณนั้นก็ไป ชวนเขมรคนโกง ๆ ในคุกเอาตรง ๆ นั้นเอง ก็เลยไม่สำเร็จอันใด กับอีกอย่างหนึ่งก็ มาตรวจจีนร่มธง ๆ ก็ไม่มีก็คน มิใช่หาสามสี่คนเท่านั้น การที่อ้างว่าได้แจ้งต่อข้าพระพุทธเจ้า นั้น เป็นรายงานลม ๆ โดยแท้

ในส่วนราชการตามริมน้ำโขงนั้น นับแต่ไปไต่ฝาลองมูลี่พระบาทเสด็จยุโรป ก็เป็นอันก่อยเรี่ยรอยก็ขึ้น ไต่ทราบข่าวถึงกับออกปากว่า ไต่ฝาลองมูลี่พระบาทมีบุญมาก ฝรั่งเศษเองเวลานี้บุญน้อย ต้องรา ๆ ไว้ที่ แต่การทางฝ่ายนี้ก็ไม่รุนแรง มีเป็นเหตุที่ จะนับว่ารังแกตรง ๆ ได้เลย ที่เป็นก็เป็นด้วยเดชพระบารมีไปไต่ฝาลองมูลี่พระบาท ปกเกล้าฯ แลมาเมื่อเดือนก่อนไต่ทราบเกล้าฯ ว่า ฝรั่งกับทหาร มาในปลายแดนคืนหนึ่ง ก็กลับไป เพื่อจะพิจารณาจริง ๆ ก็เห็นจะเป็นด้วยไม่แค้นที่จะเข้ามา จะเป็นโดยไม่รู้ เท่านั้น แต่การนั้นข้าพระพุทธเจ้ายังให้สืบสวนเอาหลักฐานของที่นั่นให้เชื่อมั่นก่อน จะได้ บอกขอให้ถือว่าไว้ ทุกวันนี้เมื่อผลลวการกับฝรั่งในที่ต่อแดนตามเป็นมาทั้งปวง ก็เป็นอันว่า ระมัดระวังด้วยกันไม่กล้าทำให้ผิดจากความยุติธรรมแลสัญญาได้เลย ก็คิดเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นอย่างก็มากอยู่แล้ว แลที่เป็นเหตุอันใด ๆ เหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ถวายรายงานเหตุ นั้น ๆ ยังกระทรวงอยู่เสมอ หวังด้วยเกล้าฯ ว่ากวาดทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่เบื้องฯ แล้ว แลการทางที่ต่อเขตแดนกับฝรั่งเศษทั้งปวง ที่เป็นเหตุฝรั่งเอาเปรียบกระทำคุกขู่ เอาผู้คนประการใด ถ้าจะวินิจฉัยโดยละเอียดแล้ว ก็เป็นแก่เราจาทลอกขู่เท่านั้น ฝ่าย

ผู้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณก็ไม่ได้น่าจะเสียอกน้อยใจนัก โดยที่ทกจะใช้สอยนั้นมันไม่รู้เท่าถึงพอแก่การเอง เป็นโดยใจแลแล้วผิดไปเป็นส่วนของเราเองไปยื่นให้เขาจึงสำเร็จประโยชน์ไป จะถือว่าเขาชมเชยอย่างไรไม่ได้ ก็ไม่เป็นที่พึงจะน้อยใจได้ จะเป็นก็แต่เสียพระเกียรติยศไปหน่อยที่ไม่มีคนฉลาดใช้เท่านั้น แต่การที่จะหาคนฉลาดคตินั้นเป็นเหลือสติกำลัง ประสาแต่ละไรการนี้ก็หาควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาไม่ ถ้าแล้วจะถามบรรดาข้าหลวงกรมการว่า ทวของตัวมีกี่คน ก็บอกไม่ครบได้สักคน จะมีบอกถูกก็คนหนึ่งสองคนเท่านั้น ถ้าจะว่าข้าหลวงไม่รู้ถึงอันทว จะถามว่าบิดาของตัวมีกี่คน ก็สามารถบอกว่าสองได้ ทั้งนี้โดยได้รับพระราชทานถามมากแล้ว แต่ประโยชน์ก็เกิดด้วยเกล้าว่า ใช้แต่คนเลว ๆ ที่เป็นข้าหลวงชั้นนอก ถึงข้าราชการในกรุงโดยมาก ที่ยังไม่เคยได้ยินเขาตอบบ้างแล้ว ถ้าจะถามเป็นอันกับเป็นต้นว่า บิดาตัวมีกี่คน มารดาตัวมีกี่คน ปู่ตัวมีกี่คน ย่าตัวมีกี่คน ตาตัวมีกี่คน ยายตัวมีกี่คน ทวดตัวมีกี่คน เช่นนี้ ก็สามารถจะบอกว่าคนเดียวโดยมาก ประโยชน์ที่ดูผลในบัดนี้ตกหมก ยกแต่พวกพระยากรีสองสามคน เพราะฉะนั้นคิดด้วยเกล้าว่า ประสาแต่ละไรจะเพ่งราชการดูทางชอบธรรมอันใดไค้หนักหนา เพราะฉะนั้นความที่ทกใช้สอยในราชการ เป็นคนไม่พอแก่ราชการ อันจะรู้ได้ถึงคนนั้นอยู่ข้างบกพร่องอยู่ ไม่เป็นที่น่าเสียใจที่ฝรั่งหลอกหูอันใด ๆ นั้น แลฝรั่งก็ยังมิยุติธรรมติดอยู่บ้างโดยมาก จะเป็นเหตุการณ์ในที่ต่อแดนประการใด ข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่เป็นที่โหม่นน้อยใจมาก พอจะถามหน้าก้มตาว่ากล่าวฉลองพระเดชพระคุณในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทไปตามช่องทางที่เป็นธรรมด้วยกันบ้างนั้นได้

ในการที่ทูลกระหม่อมเล็กจะเสด็จทรงถือน้ำที่ประเทศราชเขื่อนนั้น ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีมากเสียยิ่งกว่าที่ไค้ทรงพระมหากรุณาให้บุตรข้าพระพุทธเจ้าไปเรียนที่ยุโรปอีก จะมีผู้ว่าข้าพระพุทธเจ้าขึ้นขึ้นประการใดนั้น ยอมรับเต็มประทีป แลทั้งทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประสมประสงคฺบุตรข้าพระพุทธเจ้าไค้ตามเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าสุริยงประยุรพันธุ์ไปเรียนประเทศยุโรปด้วยนั้น ก็เป็นที่ทวีความโสมนัสของข้าพระพุทธเจ้าขึ้นโดยมาก เป็นเคชพระมหากรุณาธิคุณอันหาที่เปรียบมิได้

แลการที่ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสด็จพระราชดำเนินยุโรปครั้งนี้ ทราบเกล้าฯ ตามข่าวหนังสือพิมพ์แล้ว ก็เป็นที่กระทำให้ข้าราชการทั้งปวงทำการระแวงระแวกขึ้นมาก

เพราะเป็นข่าวให้ทราบเกล้าฯ โดยบรมบรรพตอริยาบถ ต้องทราบพระองค์เหนือยาก
มาก ความสนุกในการประพาสไม่ลบล้างได้ เป็นที่ยินดีด้วยเกล้าฯ เป็นอย่างยิ่ง แลหวัง
ด้วยเกล้าฯ ตามความเชื่อมั่นว่า กองทรงพระสำราญพระราชอิริยาบถ ทั้งพระกริยด้วย
เมื่อเสด็จถึงพระนครคงจะทรงพระเจริญพร้อมทั้งพระบรมราชกริยาวปฏิปฤษ แลเป็นที่เบิก
บานพระกมลมาก เมื่อได้ทราบเกล้าฯ เป็นถึงคาคคิก ก็เป็นที่เปรมใจข้าพระพุทธเจ้าเป็น
อันมาก แลมาในฤดูร้อน ก็จับที่พระอาการเมื่อยบกราย ๆ อีกทั้งนี้ เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า
ควรเสด็จประพาสตามเคยเป็นดี เมื่อจะมีผู้ดูทริว่ากล่าวก็เป็นจนด้วยเกล้าฯ ไข่ว่าเสด็จ
ประพาสนั้นจะเป็นการศึกษะการปกครองการปกครองไพร่พล กว้กว่าไพร่เฉาะระดับก็มิใช่เกือบ
ทุกแห่ง แลใช้ว่าจะเสียราชการอันใด กลับจะเป็นประโยชน์ในที่ประพาสนั้น ๆ
เวลานั้นก็ชื่นด้วย เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าไม่ควรจะทราบพระกายประทับในอากาศอันอบอ้าว
ไม่ถูกกับพระโรคอันใดเลย ข้าพระพุทธเจ้าก็เห็นว่าด้วยเกล้าฯ ว่า รักษาความสำคัญคือ
พระองค์ได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทให้ทรงสบายบริบูรณ์ดีกว่ารักษาใจผู้อื่นถึง

แลในชั้นที่ในได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเสด็จพระราชดำเนินยุโรปนี้ ทำให้ชาวเรา
แลเขาเป็นที่เข้าใจเชื่อมั่นมากในการว่าอาจสยามบริบูรณ์ขึ้นเป็นที่ชื่นชมมาก เจ้าป่าถักก็
ในการที่จะถนอมอยู่ยาก ก็กระทำให้อ่อนแอได้มาฝ่าฝ่าละอองธุลีพระบาทได้สรวก แลกลับ
ไปถึงก็มีความยินดียินดีที่อุปถัมภ์มาก แลส่วแดงยี่นที่ที่ทรงพระบาทกรุดต่าง ๆ ทั้งพระราชทาน
เงินเดือนให้บุตรที่อยู่เรียนที่กระทรวงนั้นด้วย การที่หาเปรี้ยว ก็ถูกย่อยหายไปมาก

อนึ่งในระหว่างเสด็จพระราชดำเนินกลับนี้ มองซิเวอ แกรอน ไวท กงสุลได้มาถึง
เมื่อแรกมาก็ทูลทูลทางจะไม่หยุดหยิบ ครั้นมาหมั้นทอนทอนง่ามันไม่ไหว ก็อยู่ข้างจะจวนแฉ
จงทองขึ้น แต่ฝ่ายเราก็ระวังแลเกรงโก้ว ก็ไม่สู้อาจจหนัก แต่อาการของแกรอนนั้น
ก็เป็นคนเรียบแลซึม ๆ ไม่ไปเที่ยวเกรที่ใดนัก ข้อนทูลทูลมาก จะไต่ถามทูลอันใด ก็ไม่
สู้เป็นคนมีจิตมี ข้อนเป็นคนเรียบเป็นผู้ที่อยู่ข้าง แต่มาอยู่ในหมู่ไพร่คือพวกน้ำโขงแลบาทหลวง
ทั้งปวง ที่มันหาถิ่นประเทศเขาไปไม่ได้แล้วทั้งนั้น แนนำสังสรรก็ใช้ให้เสียตามไป กรันปลาย
มือไม่เป็นประโยชน์ใด ก็ถูกย่อยซาไป ในบัดนี้ก็จะไปอยู่บ้านม่วง จะไปในวันนี้บอกว่าจะ
ไปอยู่นาน คิดด้วยเกล้าฯ ว่าคงจะเห็นว่าอยู่ที่อุบลไม่มีคุณอันใด นอกจากเสียเงินแลเข้า
ที่มั่งคั่งล่ำพองยาก แลไม่มีพระอันใดเลย นอกจากมั่งคั่งพวกบาทหลวงแลอ้ายคนกริ่งคน

ทั้งปวงสองสาขาคบ เกมมาก็ดูเหมือนว่า จะผูกกันมาให้หาเกินนอก ถือเอาเงินเก่เจ็กที่จะ
รับหนังสือ ครั้นเขาอยู่เข้าไม่มีเจ็กไปหาเลย ถึงแม้แต่คนที่เคยไปหาของแต่ก่อน ก็ไม่
กล้าไป ต่างหลบเสีย เทียวเกลี้ยกล่อมจะให้เข้า ก็ไม่มีใครกล้าเข้า ถึงพูดกับกรุงเทพฯ
ว่า เรื่องที่ถกไว้นั้นไม่สำเร็จ ข้าพระพุทธเจ้าก็คาดเอาว่าเรื่องเงินเจ็กนี้เอง ทางราช-
การโกลีโนฝรั่งเล่นหาเงินนุ่ง ๆ กันเป็นแน่ โง่ดูฟากน้ำโขงนุ่งเสียยิ่งกว่าเราแต่เก่ามาก
การที่เจ็กไม่เข้ารับหนังสือนี้ ก็โดยกลัวเราจะไปเอาใจใส่ในความเป็นธรรมทั้งปวง ฉะ
สมเคราะห์ตามเคย เชื่อความไม่สำเร็จทั้งหมายได้แต่อย่างใดแล้ว ก็บังเอินเมียเจ็บ
ก็ให้ไปรักษาตัวเสียชั่วนอน แล้วตัวก็ไปบ้านม่วงสักยี่สิบวัน มาบอกว่าตัวเจ็บในตับ จะ
ไปอยู่บ้านม่วงนานจึงจะมาถึงนี้ เมื่อว่าผู้ใดทนอยู่อุบลได้ ก็ต้องชมว่าเขาก็น่าชมว่า
ไม่เห็นว่ามีธุระหาอันใดพูดเล่นหัวกับใครได้นอกจากบาทหลวงแต่ตั้งนั้น มันก็ดูสั้หนุ
กัน สู้ปลัดกันเอาของกำนันมาให้กันเบื่อง และมีอายกนไม่เต็มมนุษย์ไปหาบ้าง แต่ก็ไม่
รู้ทันใด

แต่ในปี 116 ข้าพระพุทธเจ้าป่วยนั้น การก็ไม่เป็นสำคัญอันใด เป็นแต่อาตุไม่
ปรกติแลดมลง หมอว่าเป็นโรคสีดวงลำไส้ นานไปเป็นปีในท้อง จึงประกอบยาให้รับ
พระราชทาน วาการก็คลาย แลเป็น ๆ หาย ๆ อยู่หลายเดือน จึงมาคิดด้วยเกล้า
ว่า จะเป็นด้วยอาหารผิดภูมประเทศ จึงได้ลองรับพระราชทานเข้าเห็นยวดูวันหนึ่ง เพื่อ
จะชอบบ้าง ก็ทำให้ร้อนกอบากไม่สบาย หมอจึงบอกไว้ขอให้รับพระราชทานเข้าเห็นยวว่า
ครั้งรับพระราชทานเข้าเห็นยวก็สบายถูกกับธาตุ ๆ ก็ปรกติดี ก็ต้องรับพระราชทาน
เข้าเห็นยวว่าเสมอมาจนบัดนี้ แต่ยานั้นหมอก็ไม่ยอมที่จะหยุด คงต้องรับพระราชทานยา
แลเข้าคำอยู่เสมอ ก็คิดว่าเกล้าว่า ว่า ก็คงโรคนี้อย่าง แต่เป็นเดชพระบารมีในใต้ฝ่า
ล่องธุลีพระบาทปกเกล้าฯ ก็พอประะประทั้งโรคนั้นไว้ เมื่อว่าความแก่ของร่างนั้นล่วงไป
ความเจริญของโรคก็คงยิ่งขึ้น ก็เป็นธรรมดาอยู่เอง แต่เวลานี้ หวังเดชพระบารมี
ในใต้ฝ่าล่องธุลีพระบาทปกเกล้าฯ โรคนั้นจึงบรรเทาคลาย

ควรมีควรสุดแล้วแต่จะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

สรรพสิทธิประสงค์

ที่มา : กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม 57/5 หนังสือ
ไปรเวตระหว่างกรมสรรพสิทธิประสงค์และพระราชนัดดักตบ